АРХЕОЛОГИЯ

год. XLVII

2006

кн. 1-4

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Стефанка Иванова, Мария Златкова, Николай Спасов, Георги Нехризов, Бистра Гяурова, Вивиана Митева, Станимира Танева, Росен Спасов.
Сондажни изследвания в пещерата Велкова дупка в Западните Родопи 7

Венцислав Динчев, Йордан Гатев. Археологически проучвания край Съединение 19

Здравко Димитров. Акантово-канелирани капители от Римска Тракия - ордерни конструкции, декоративни типове, произход и развитие 24

Марио Иванов. Надгробните плочи от Сердика (II-III в.) 38

Валери Григоров. Ориентация на гробовете в старобългарските двуобредни некрополи на Долен Дунав 47

Рашо Рашев. Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседните страни 65

Стоян Йорданов. Епископската резиденция в Червен през ранния османски период 78

СЪОБЩЕНИЯ

Станимира Танева. Кремъчен ансамбъл със затъпени пластинки от граветски тип в пласт 3b (културно ниво III) от пещерата Козарника, Белоградчишко 89

Недко Еленски. Сондажни проучвания на ранионеолитно селище Джулюница-Смърдеш, Великотърновско (предварително съобщение) 96

Мирослав Класнаков. Находки от бронзовата епоха край Мандренското езеро 118

Анелия Божкова. Пещ за битова керамика от средата на I хил. пр. Хр. при Копривлен, Гоцеделчевско 130

Кръстина Панайотова. Теракоти от некропола на Аполония в Морската градина на Созопол 139

Спаска Паскова, Иван Вълчев. Култова пластика от фонда на Исторически музей-Гоце Делчев 146

Венелин Бараков. Култът към Херос в хинтерланда на емпорион Дискодуратере 152

Красимира Лука. Находка от керамични калъпи за производство на съдове с апликирана украса от крепостта Калето край Мездра 161

Венцислав Динчев. Римска гранична наблюдателна кула в района на Видин 171

Мирослава Доткова. Колективна находка от римски денари от Долни Дъбник, Плевенско 180

Дочка Владимирова-Аладжова. Монетната циркулация в селището на Хисарлъка край Сливен 187

Иван Йорданов, Женя Жекова. Отпечатъци на византийски монети върху оловни пластинки, намерени в хинтерланда на столицата Велики Преслав 191

Евгени Дерменджиев. Водохранилището на Царския дворец в столичния Търновград 201

Константин Тотев. Солунски евлогии от България 210

ДИСКУСИИ

Методи Манов. Отново по въпроса за Хераклея Синтика 220

Иво Д. Чолаков. Античното стопанство южно от Долнодунавския лимес според колективни находки с инструменти от периода I - началото на VII в. 226

Валери Григоров. Скулптурна глава от Плиска 235

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Мария Гюрова. Laurence Manolakakis. Les industries lithiques énéolithiques de Bulgarie. - Internationale Arcaologie, 88. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2005 248

Крум Бъчваров. Lorenc Bejko and Richard Hodges (eds.) New directions in Albanian archaeology: Studies presented to Muzafer Korkuti. (International Centre for Albanian Archaeology Monograph Series No. 1) Tirana, 2006. 471 с. ISBN: 99943-923-0-1. 250

Крум Бъчваров. Mary E. Lewis. The bioarchaeology of children: Perspectives from biological and forensic anthropology. Cambridge University Press, 2007. 253

Крум Бъчваров. Christopher Mee and Josette Renard (eds.) Cooking up the past: Food and culinary practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean. Oxbow Books, Oxford, 2007. 379 с. ISBN 1-84217-227-1 254

Евгения Генчева. Елена Кленина. Столовая и кухонная керамика III-VI веков из Нов (Северная Болгария). A. Biernacki (Ed.) (Novae. Studies and Materials, 2). Poznan, 2006 256

Диляна Ботева. Manfred Oppermann. Der trakische Reiter des Ostbalkanraumen im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen traditionen (Schriften des Zentrums für Archaeologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 7). Langenweisbach, 2006 259

Людмила Дончева-Петкова. Г. Корзухина, А. Пескова. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликвиары X-XIII вв. Санкт-Петербург, 2003 262

Дочка Владимирова-Аладжова. Весна Радић, Вујадин Иванишевић. Византијски новац из Народног музеја у Београду. Београд, 2006 265

ПРЕГЛЕД

Живко Аладжов. Научна конференция „Тракия и Хемимонт IV-XIV в.“, Карнобат 18-20 април 2006 г. 268

Катя Меламед. Нови експонати във фонда на НАИМ-БАН през 2006 г. 268

Мирена Славова-Колева. Списък на научни публикации на специалистите от НАИМ-БАН през 2006 г. 272

Публикувани през 2006 г. книги по археология на българските земи 278

Сондажни изследвания в пещерата Велкова дупка в Западните Родопи

Стефанка Иванова, Мария Златкова, Николай Спасов, Георги Нехризов, Бистра Гяурова, Вивиана Митева, Станимира Танева, Росен Спасов

Общ геоморфоложки преглед на района[1]. Проучваната пещера се намира в район, разположен в долината на река Изворска и заедно с нейните притоци попада в Западно Родопския масив. Там има много пещери, образувани в най-старите скали на района - мраморите от докамбрийския метаморфен комплекс (обр. 1). Комплексът се характеризира с пъстър състав от метаморфити. В близост до Велкова дупка под и над пачката от масивни мрамори, лежат пачки от гнайсошисти, гнайси и шисти. Те ясно личат в профилите покрай пътя по река Изворска, както и по пътя, който слиза от билото на пещерата в Свински дол. По състав са твърде разнообразни - калкошисти, гнайсошисти, слюдени шисти, биотитови, мусковитови и двуслюдени гнайси, албитови шисти, амфиболитови шисти и амфиболити, съдържащи кварцити. Мраморите са сиво-бели, дребно до среднозърнести, с дребнолюспест графит в тях.

Северно и североизточно от пещерата се разкриват следващите по възраст скали - среднозърнести биотитови гранити от Барутин-Буйновския плутон, които се отнасят към горната креда (Кожухаров и др. 1992). Среднозърнестите биотитови гранити се вместват дискордантно сред мраморите и са припокрити от олигоценски седименти и вулканити. Контактите с мраморите са резки, интрузивни, като гранитът образува апофизи в тях и предизвиква прекристализация и скарнови минерализации.

Палеогенските скали са представени от олигоценската брекчоконгломератна задруга и риолитите на Брацигово-Доспатския вулкански масив. Седиментите са изградени от брекчоконгломерати и конгломерати, с разнообразни късове, предимно гранатоиди и по-рядко различни гнайси и шисти, анфиболити, пегматити, аплити и кварц.

Вулканичната дейност в района започва в средата на олигоцена от единични вулканични апарати, но най-бурните изригвания са в края на олигоцена и началото на миоцена. В района се наблюдават скали от три фази на изригване. Първата фаза е от светлосиви игнимбрити и лавови конгломерати. Втората фаза е от розови игнимбрити и конусни лавобрекчи, а третата фаза е от тъмносиви игнимбрити и кластолави. Основната маса от скалата е от риодацити и трахи-риодацити. Вулканичните апарати са предимно от пукнатинен тип и по-рядко от централен тип.

Към вулканичния масив се отнасят и някои поствулканични скали от жилен тип - вторични кварцити и вторични силицити, в повечето случаи от хидротермална дейност по разломни зони. Тези скали са от особен интерес за интердисциплинарните изследвания на района, тъй като са основна суровина за изработване на сечива през праисторическата епоха. Това са опали, халцедони и кварцити. Оръдията през палеолита и по-късните праисторически периоди са изработвани предимно от халцедони, а по-рядко са използвани кварцити или опали.

Кватернерните отложения в района са маломощни, но са повсеместно разпространени.

Елувият е образуван по билата и в зависимост от изходните скали е червена глина върху мраморите или груз и блокажи върху гранитите, вулканитите и някои метаморфити.

Делувият е отложен в подножието на склоновете и е примесен с алувиални и пролувиялни конуси.

Алувиалните наслаги са образувани в средното течение на местните реки. Изградени са от чакъли, пясъци и глини с характерно сортиране. Дебелината им варира в широки граници.

Въз основа на морфоложките форми, Д. Яранов (Яранов 1939) разграничава 4 етапа на заравняване и издигане на Запад-

---

[1] *Автор - Мария Златкова*

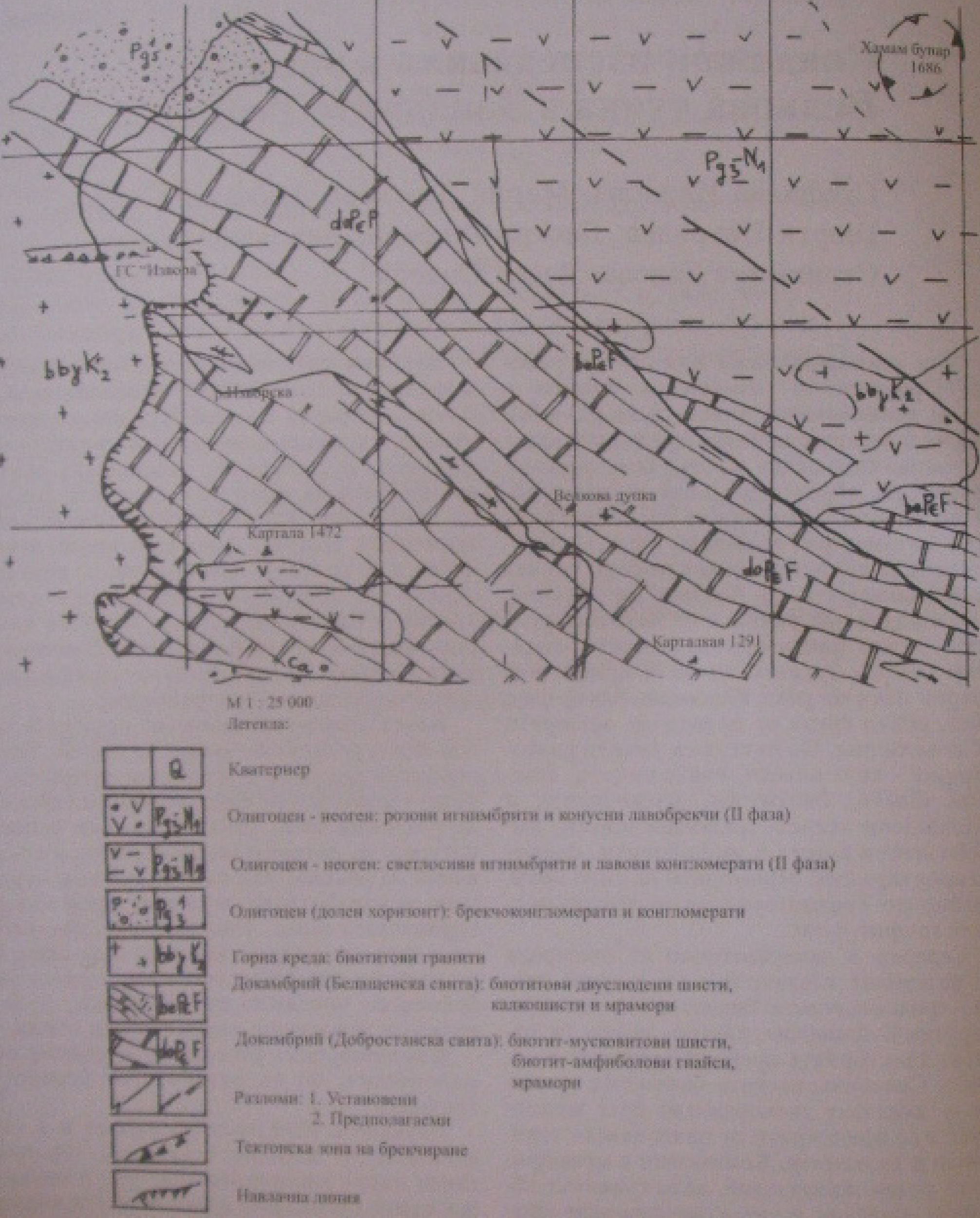
Pg3
Хамам бунар
1686
Pg3-N1
dbPeF
ГС "Извора"
bbγK2
р.Изворска
bbPeF
Велкова дупка
Картала 1472
dbPeF
Карталкая 1291
Ca
М 1 : 25 000
Легенда:
Q
Кватернер
Олигоцен - неоген: розови игнимбрити и конусни лавобрекчи (II фаза)
Олигоцен - неоген: светлосиви игнимбрити и лавови конгломерати (II фаза)
Олигоцен (долен хоризонт): брекчоконгломерати и конгломерати
Горна креда: биотитови гранити
Докамбрий (Белащенска свита): биотитови двуслюдени шисти, калкошисти и мрамори
Докамбрий (Добростанска свита): биотит-мусковитови шисти, биотит-амфиболови гнайси, мрамори
Разломи: 1. Установени
2. Предполагаеми
Тектонска зона на брекчиране
Навлачна линия

Обр. 1. Геоложка карта на района
Fig. 1. Geological map of the region

ио Родопския блок. Последното издигане е с около 500 м и се отнася към края на плиоцена. Поради това през кватернера реките в района само се врязват и удълбават към новия ерозионен базис, без да оставят почти никакви тераси, като образуват каньоновидни долини.

Резултати от геодезическите проучвания[2]. По време на проведените археологически разкопки в пещерата Велкова дупка бяха извършени геодезически измервания за определяне местоположението на пещерите в района и пространственото им ситуиране една спрямо друга. Работата беше концентрирана в района на пещерата Велкова дупка и пещерата Триъгълната, в която през 1986 г. са провеждани археологически разкопки.

---

[2] *Автор - Бистра Гяурова.*

Поставените задачи включваха изработване на топографски карти на района около двете пещери, изработване на надлъжни разрези, минаващи през пещерите и долините под тях, и привързване на двете пещери към единен нулев репер, към който да се отнасят всички настоящи и бъдещи археологически проучвания в района.

Геодезическите измервания бяха направени с тотална станция *SOKKIA SET 600*. На база на измерванията се установи, че двете пещери са ситуирани взаимно с точност по хоризонтала и вертикала - 8-9 см. Изработени бяха топографски планове на склоновете под двете пещери в М 1:10 000, с основно сечение на релефа - 1 м. Изработени бяха разрези, минаващи през пещерите и съответните долини под тях (обр. 3). Пещерата Велкова дупка се намира на 56 м над долината Свински дол, а пещерата Триъгълната - на 125 м над долината на река Изворска. Това показва много по-ранното образуване на пещерата Триъгълна спрямо Велкова дупка. Установено беше, че двете пещери се намират на почти една и съща надморска височина, като пещерата Триъгълната лежи малко по-ниско (8 м) от Велкова дупка.

На входа на Велкова дупка беше поставен нулев репер, който е основен репер на сондажните проучвания в пещерата през 2005 г. Към този репер беше привързана и пещерата Триъгълната, като пред нейния вход беше стабилизирана полигонова точка. Това позволява да бъдат отнесени към един и същ репер предишните сондажни проучвания в Триъгълна, и новите проучвания във Велкова дупка. Към този репер ще бъдат привързани и всички минали и бъдещи проучвани обекти в района. Измерванията с един и същ основен репер са важни за получаване на достоверни сравнителни анализи при археологическите и геоморфологическите проучвания в района.

Надлъжните разрези на двете пещери, привързани към един и същ основен репер, дават възможност да се проследи геоложкото им развитие, както и да се сравняват характеристиките на проучваните седименти, и намиращите се в тях артефакти и фаунистични останки.

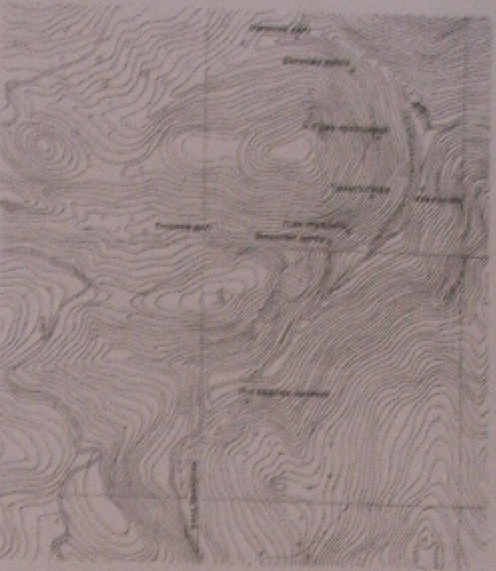

Обр. 2. Велкова дупка - надлъжен разрез на долината на Свински дол
Fig. 2. Velkova dupka Cave: longitudinal section of the Svinski dol valley

Генезис и морфология на подземните карстови форми[1]. Пещерата Велкова дупка се намира в долината Свински дол и е образувана от палеореката ѝ. Долината е със стръмни, на много места отвесни склонове. Тя се врязва като каньон в мраморната свита от докамбрийския метаморфен комплекс. Днес входът на пещерата е на 56 м над дъното на Свински дол и 120 м над река Изворска. Това дава основание да отнеса образуването на пещерата към период от преди 3,5-4 милиона години - времето необходимо на реката да разтвори и отнесе 4 млн. куб. м мрамори и да се вреже до тази дълбочина.

Велкова дупка е най-младата от поредицата пещери в района, които приблизително са на една и съща хипсометрична височина - Триъгълната пещера, Пещерата с двата прозореца, Пещерата на стрелите и Еминова дупка, които са образувани от реките Изворска и Еминов дол (обр. 2). Последващо развитие на Велкова дупка е твърде различно от развитието на останалите пещери и е специфично само за нея.

Триъгълната пещера се намира на 125 м над река Изворска. Първоначално пещерата Велкова дупка е голяма неправилна ниша, която постепенно се запълва със се-

---

[1] *Автор - Мария Златкова.*

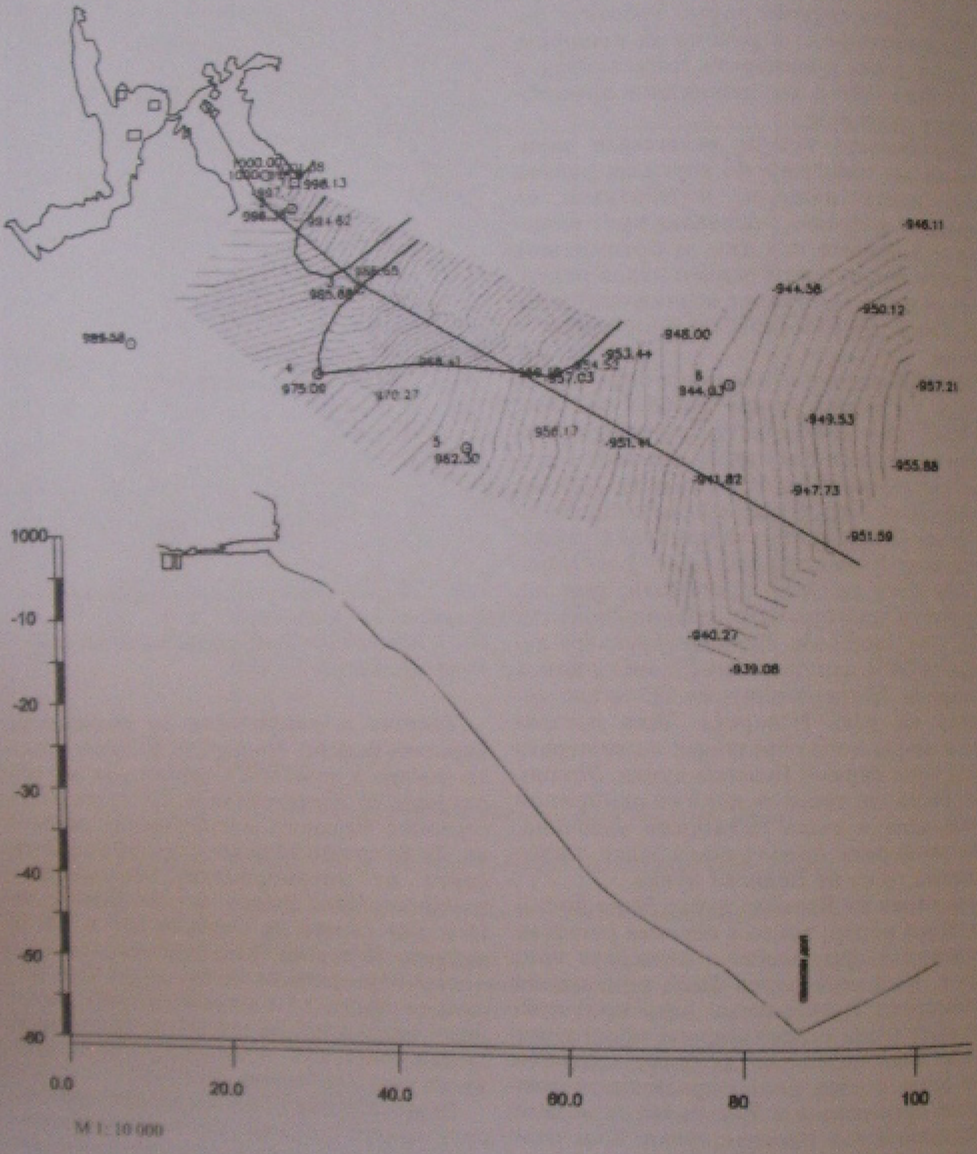
1000.00
998.13
998.30
994.82
988.65
985.88
989.58
4
975.00
968.41
970.27
957.03
954.52
953.44
948.00
5
982.30
956.17
951.44
6
944.97
946.11
944.38
950.12
957.21
949.53
955.88
941.82
947.73
951.59
940.27
939.08
1000
-10
-20
-30
-40
-50
-60
0.0
20.0
40.0
60.0
80
100
M 1: 10 000

Обр. 3. Карта на района с локализация на пещерите
Fig. 3. Map of the region with the locations of the caves

дименти и гравитачни блокове. През топлите и влажни периоди в нея се отлагат и вторични пещерни образувания - натеци, сталактити, сталагмити, сталактони и др. Днес тя е запълнена от седименти до тавана и само на отделни места има ниски, но широки кухини, в които се минава пълзешком (обр. 4). В галерията пещерата се развива в диаклазна пукнатина, където човек може да се изправи. Подът е почти равен, със слаб наклон навътре (2-7°).

След запълването на пещерата със седименти, при входа се обрушават няколко големи блока и почти го затварят. След това събитие повърхността на седиментите в първа зала се покрива с чакъл от сипея над пещерата. Чакъл има и в началото на втора зала.

През последните 5-6 хиляди години в пещерата не настъпват съществени промени. Само в отделни участъци продължава отлагането на вторичен калцит (кал-

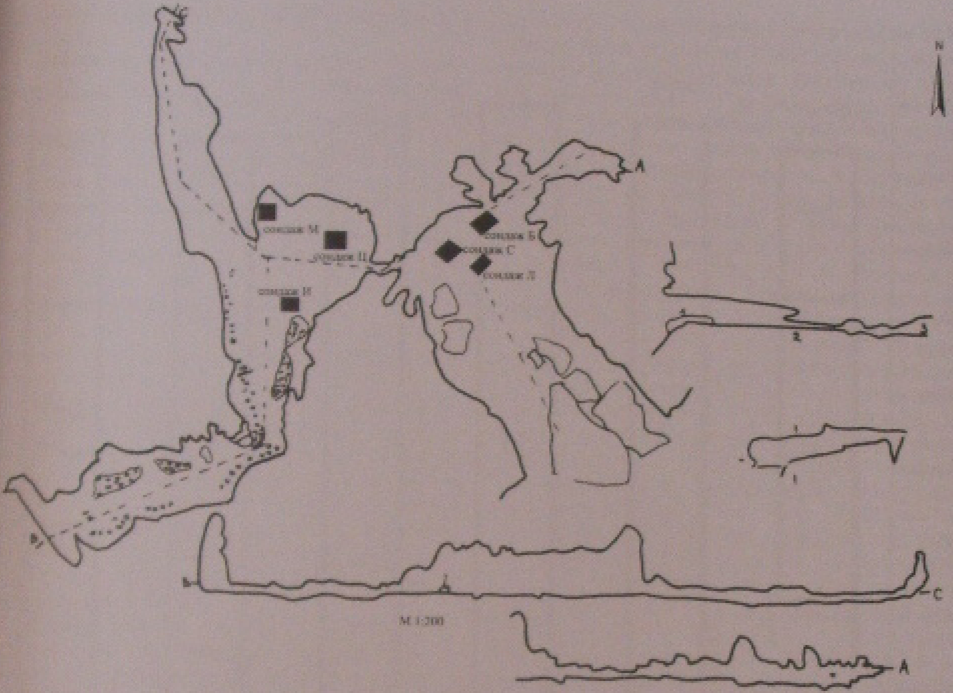

Обр. 4. План на пещерата Велкова дупка и разположение на сондажите
Fig. 4. Plan of Velkova dupka Cave and the trenches

цитна кора) по повърхността и нарастването на вторични образувания (сталактони, сталактити, сталагмити), чието образуване започва преди 12000-13000 г.

Методика на работата в пещерата[4]. Пещерата беше набелязана за изследване още през 90-те години на XX в. поради видимото наличие на запазени седименти с по-голяма дебелина и ненарушената повърхност. При първоначалното обхождане почти цялата повърхност на пода на пещерата беше покрита с калцитна кора, с фрагменти от керамика в нея. Местоположението ѝ, високо над дъното на долината, наличието на запазени седименти, многобройните средно и късно палеолитни находища на открито в този район и изобилието на кремъчна суровина бяха сериозни аргументи в полза на решението за сондажно проучване на пещерата.

За съжаление, през изминалия период пещерата многократно е посещавана от иманяри, които разбиват калцитната кора и нарушават горните пластове.

В първа и втора зала на пещерата бяха направени по 3 сондажа, а в трета зала се „престърга" повърхността под калцитната кора (там холоценският пласт е съвсем тънък), за да се установи наличието и дали има нарушаване на кватернерните седименти в тази част на пещерата. В четвърта зала, където нарушенията обхващат почти цялата площ и достигат до по-голяма дълбочина, беше събрано значително количество костен материал и керамични фрагменти.

Стратиграфия на пещерните седименти[5]. В шестте сондажа беше достигната различна дълбочина. Най-голяма дълбочина беше достигната във втора зала - сондаж М. Сондажите са свързани с обща нула, и това дава възможност за сравняване на резултатите от проучванията на седиментите им (обр. 5).

В отделните сондажи се наблюдават локални различия в характера на седиментацията, но някои повтарящи се явления дават възможност да се изгради обща схема за протичащите в пещерата процеси.

Пласт 1 - насип от ръбести късове с дребни и средни размери и единични, поголеми блокове. Съдържа фрагменти от

---

[4] *Автори - Стефанка Иванова, Станимира Танева (НАИМ-БАН).*

[5] *Автори - Мария Златкова, Стефанка Иванова, Станимира Танева.*

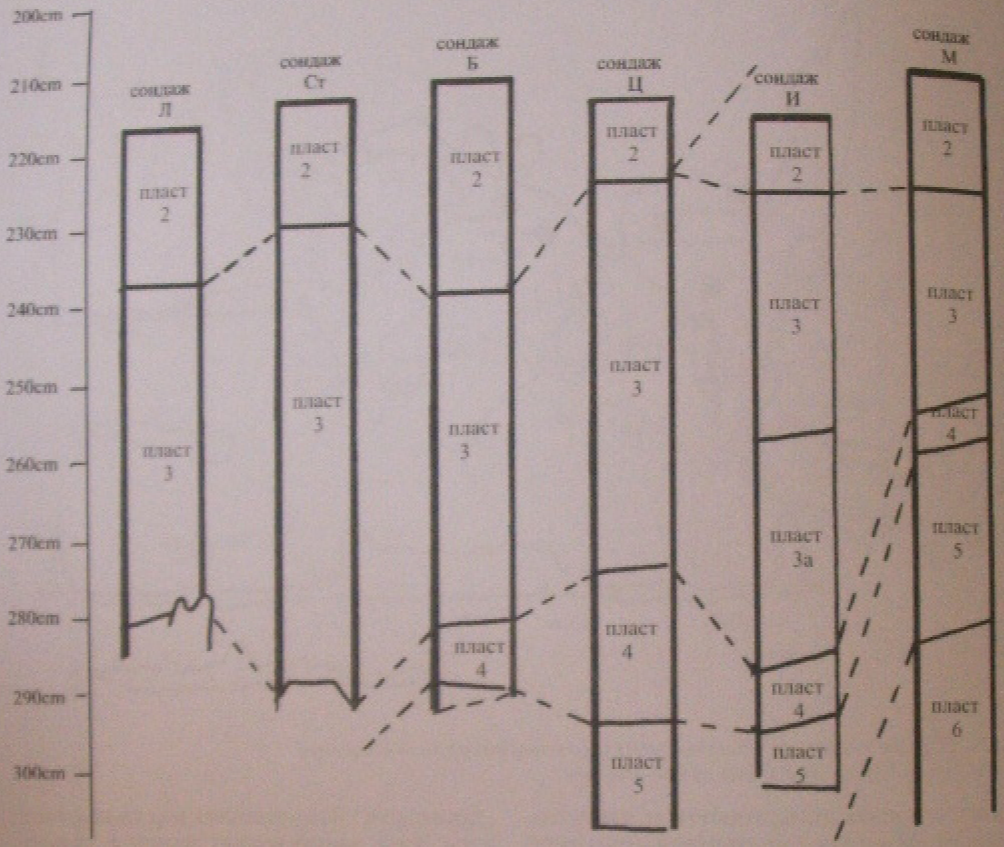
200cm
210cm
220cm
230cm
240cm
250cm
260cm
270cm
280cm
290cm
300cm
сондаж Л
пласт 2
пласт 3
сондаж Ст
пласт 2
пласт 3
сондаж Б
пласт 2
пласт 3
пласт 4
сондаж Ц
пласт 2
пласт 3
пласт 4
пласт 5
сондаж И
пласт 2
пласт 3
пласт 3а
пласт 4
пласт 5
сондаж М
пласт 2
пласт 3
пласт 4
пласт 5
пласт 6

Обр. 5. Велкова дупка. Сравнение на стратиграфската позиция на пластовете от сондажите
Fig. 5. A correlation of the stratigraphic position of the levels in the trenches in Velkova dupka Cave

разбитата калцитна кора и прахообразен, белезникав седимент от разложени части на кората. Пластът е с различна дебелина (10-30 см). Най-голяма е дебелината му в първа зала, в източната част на втора зала и в четвърта зала. На места (в западната част на втора зала и в северозападната част на трета зала) пласт 1 липсва. В пласта се разкриват множество керамични фрагменти и кости на животни.

Пласт 2 - червеникаво-кафява глина със следи от хумус. В зависимост от местоположението на пласта се наблюдават локални фациеси, включващи различно количество ситни, огладени мраморни късчета и единични, големи блокове. Количеството на керамиката и животинските кости в пласт 2 намалява. Дебелината му варира в границите между 10-50 см.

Пласт 3 - светла, червеникаво-кафява, песъчлива глина с отделни мраморни късове със средни и по-големи размери. В пласта се разкриват кости и зъби от кватернерна фауна.

Пласт 4 - сиво-кафява, по-слабо песъчлива глина с мраморни късове със средни и по-дребни размери. Дебелината на пласта е 10-20 см. По-рядко се намират кости и зъби от кватернерна фауна. Във втора зала, в сондаж М, в долната част на пласт 4, се разкриват големи каменни блокове.

Пласт 5 е образуван от заоблени късове от шисти, гнайси, гранити и кварцити. Пространството между тях е запълнено с песъчлива фракция от разлагането на скалите. Средната му дебелина е 10-20 см. Пластът е стерилен.

Пласт 6, разкрит само на дъното на сондаж М, е блокаж от големи (40-50 см), разнородни по състав блокове. Пространството между тях е запълнено с тъмнокафява глина. Там се срещат късове от опализиран мрамор (халцедон), без следи от обработка.

Въпреки достигнатата малка дълбочина сондажите дават ценна информация за динамичните процеси на седиментацията в пещерата.

Разкритият в сондаж М блокаж е съставен от разнородни късове от привнесени отвън скали. Малка част от блоковете са от мраморите, в които е образувана пещерата. Това говори за нахлуването на река с голям дебит, която отнася натрупаните преди това седименти и привнася чакъли и валуни с разнороден състав (гнайси, шисти и гранити). По-късно, между тях се отлага глина. Този пласт се разкрива във всички сондажи във втора зала.

Лежащите над пласт 5 седименти са формирани при условия без резки климатични промени.

Анализ на керамиката[6]. При обработването на керамиката се установи, че няма различия в основните ѝ характеристики, както в хоризонтално, така и във вертикално разпространение. Фрагменти от едни и същи съдове се срещат в различни сондажи и пластове, което дава основание керамичният комплекс от пещерата да бъде представен общо.

Изследвани са около 300 керамични фрагменти. Значителна част от тях са силно обрушени, с изравнени ръбове и изтрити повърхности. Върху голяма част от фрагментите са отложени соли. В отделни случаи образуваната кора покрива цялата им повърхност. Състоянието на повърхностите е характерно за много влажна среда и активни процеси на образуване на вторични карстови форми. Това затруднява обработката на материалите и изграждането на по-точна представа за характера на керамиката.

Технологична характеристика. Всички анализирани фрагменти са от работени на ръка съдове. Сред фрагментите, за които е възможно да бъде определена степента на допълнителна обработка на повърхността, най-висок относителен дял имат тези с огладена външна повърхност. Много по-рядко се срещат части от съдове с излъскана и с равна, но неогладена повърхност.

Съдовете с излъскана повърхност са формувани от глина, съдържаща относително малко количество, дребни, неорганични опоснители. За разлика от тях, подебелостенните съдове от групата на кухненската керамика са с повече и по-едри примеси. Повечето от фрагментите на съдовете с огладена повърхност са изработени от глина с голямо количество дребни и по-малко - средни по размери примеси. Характерно е качественото изпичане на съдовете. Равномерното изпичане е по-присъщо на съдовете с излъскана повърхност. Преобладаващите цветове на външната повърхност са кафяв и охра. Значително по-рядко се срещат различни нюанси на червения и сивия цвят. Характерна особеност на керамиката от пещерата е наличието на ангоба върху повечето от фрагментите. Покритие с фина глина се установява при всички съдове с излъскана повърхност и при повечето от съдовете с огладена повърхност. Съдовете с неогладена повърхност не са ангобирани.

Характеристика на формите. Твърде малко от откритите фрагменти носят информация за категорията, към която принадлежат съдовете. Сред намерените 13 устия преобладават тези от съдове с леко извито навън, право или леко извито навътре устие, с оформен като тясно венче устиен ръб (обр. 6 *1, 4, 5*). Повечето от съдовете са с огладена повърхност, изключение са два фрагмента, върху чиято външна повърхност има следи от излъскване (обр. 6 *1, 5*). Устията от този тип съдове, най-вероятно, са с кухненско предназначение - гърнета. Към това предположение насочва и откритата езичеста дръжка, с каквато най-често са снабдени гърнетата (обр. 6 *2*). На гърнета принадлежат и откритите два фрагмента от плътни, масивни дъна.

Двете устия със сходен силует, но с излъскана повърхност, могат да принадлежат на по-грижливо изработени гърнета, или да са от съдове, напомнящи кратеровидните. За съдовете от тази категория са характерни хоризонталните дръжки, разположените на плещите. При разкопките са открити две такива дръжки, които са от по-груби съдове (обр. 6 *7*). От кратеровиден съд е фрагментът от устие с широко хоризонтално венче (обр. 6 *6*). При формуването на този съд е използвано бавно грънчарско колело. Той е изработен от глина с малко дребни примеси, изпечен е равномерно, външната повърхност е покрита с черна ангоба и е излъскана до блясък. Вътрешната повърхност няма покритие и излъскване и е с кафяв цвят. Върху венчето, чрез врязване, е нанесена украса - зигзаговидна линия. Технологическите характеристики на този съд и украсата му дават основание да бъде сравнен с група подобни съдове, открити на различни обекти от Западните Родопи. Тези съдове се отличават с богата геометрична украса, нанесена чрез врязване, и принадлежат към обособен вид тракийска керамика с култово предназначение, дос-

---

[6] *Автор - Георги Нехризов (НАИМ-БАН).*

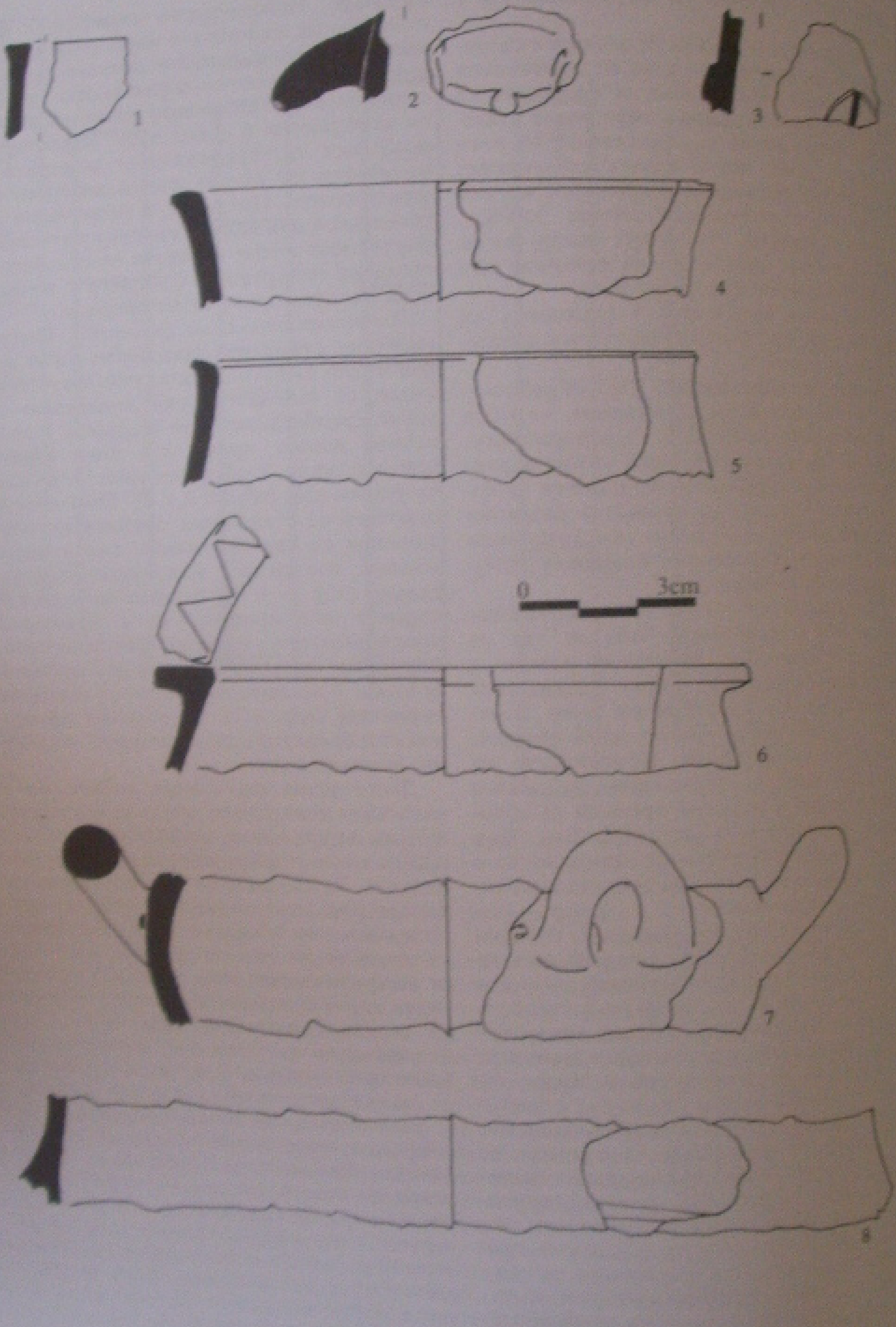
1
2
3
4
5
0
3cm
6
7
8

Обр. 6. Велкова дупка. Керамични фрагменти
Fig. 6. Velkova dupka Cave. Pottery sherds

коро наричана група Пеиина (Домарадски, Георгиева 1999, 24-26; Георгиева 2003, 173-176, обр. VI/2, 9, VII/7, 8), (Nekhrizov, Gotzev in print, обр. 1 9). Производството и употребата на този вид керамика се отнася към VI-IV в. пр. Хр., но нейни представители са откривани и в по-късен контекст. Сходни съдове, също с богата орнаментация, но в различен декоративен стил, са използвани като урни в некропола от елинистическата епоха при Ковил, Крумовградско[1].

От няколко сондажа в пещерата произхождат 4 малки фрагмента от съд, който може да се определи като пираунос. Той е изработен от глина с едри примеси, повърхността му е равна, но не е огладена, без ангоба, със светлокафяв цвят. В лома личи слой с черен цвят, резултат от режима на изпичане. Основание фрагментите да бъдат определени като части от този рядко срещан вид кухненски съдове е наличието на перваз, прилепен към долната част на тяло. Перваэът, обикалящ почти изцяло съда и изтеглен под дъното му, е снабден с един голям и няколко по-малки отвора. Това съоръжение позволява да се запали огън под съда или той да се постави в огнището (обр.7 *8*).

Съдове с такова предназначение са известни в Централна Европа още от средната бронзова епоха. В района на Карпатите те са широко разпространени през късната бронзова и ранната желязна епоха (Fischl et al. 2001). Появата им в южните части на Балканския полуостров се свързва с придвижване на юг на население от културния кръг Ватина-Дубовац-Жуто брдо (Вълчева 2002, 128). В Кастанас голям брой фрагменти от пирауноси са открити във всички пластове от началото на късната бронзова епоха до края на V в. пр. Хр. (Hochstetter 1984, 161, Abb. 43). За разлика от Кастанас, в Асирос тези съдове излизат от употреба в началото на желязната епоха (Wardle 1997, 454). Проучванията в последно време показват, че в долината на Долен Вардар известните форми от пирауноси от късната бронзова епоха без съществени изменения се срещат до елинистическата епоха (Карпузова 2005, 189, обр. 27). В Тракия съдовете от тази категория са слабо разпространени. Изключение представлява Емпорион Пистирос при Ветрен, Пазарджишко, където в контекст от класическата и елинистическата епоха са открити голям брой фрагменти от такива съдове (Domaradzki 1996, 29, Fig. 1.17/43; Непубликувани материали от фонда на Археологически музей - Септември). Фрагменти от пирауноси са намерени и при проучването на обекта при Копривлен, Гоцеделчевско (Вълчева 2002, 128, фиг. 103/2).

Характеристика на украсата. Броят на фрагментите със запазени следи от орнаментация на съдовете е незначителен. Като се изключи устието от кратеровиден съд с врязана украса върху венчето, всички останали са декорирани с пластични орнаменти. Върху три фрагмента е прилепена хоризонтална лента, в един случай разчленена с пръст, в два - неразчленена. От двете страни на една от хоризонталните дръжки са поставени малки пъпки (обр. 6 *7*). Върху фрагмент от съд с огладена повърхност е запазена част от нисък цилиндричен бутон, с врязан кръст върху горната основа. (обр. 6 *3*). С такива бутони най-често са украсявани гърнета. Маниерът върху бутоните да се врязват две линии на кръст става особено популярен през късната желязна епоха (Миков, Джамбазов 1960, 155, обр. 115; Боев, Александров 1996, 43, Табл. XXVII, XXX).

Анализът на технологическите характеристики, установените форми и украсата на съдовете, дават основание керамичния комплекс да бъде отнесен най-общо към късната желязна епоха (V-I в. пр. Хр.). Посочените паралели потвърждават този извод, но не са достатъчни за прецизиране на датировката.

Резултати от предварителния анализ на костните останки[2]. Изследвани са 1063 бр. кости, костни фрагменти и костни трески от холоценските и късноплейстоценски нива.

Костите от холоценските нива са разпределени в три основни групи:

1. Кости, лежащи на съвременната повърхност - общо 440 костни останки.

Поради съвременните нарушения на горните части на пещерните седименти, в тази група се наблюдава механично смесване на съвременни, праисторически (средно-ранно холоценски) и вероятно късноплейстоценски кости. Върху някои екземпляри се забелязват следи от човешка дейност - пробивани отвори, разтрошаване за изваждане на костен мозък и т.н. Преобладават прешлените, фалангите и метаподиите, но са представени добре и дългите кости на крайниците. Вероятно в пещерата са носени (използвани) в много от случаите и цели животни. Значителен брой кости са от млади животни, изполвани за храна. Малък брой от животинските кости вероятно са на диви хищни животни, използващи пещерата за укритие.

---

[1] *Непубликувани материали от фонда на Регионален исторически музей - Кърджали*

[2] *Автори - Николай Спасов, Росен Спасов.*

Намерени са следните видове диви животни и домашни форми:

Диви животни: птици (единични кости), див заек, лисица, бялка, язовец, дива котка, дива свиня, сърна, елен.

Домашни форми: домашна котка, коза (много едра челюст от вероятно старо мъжко животно), овца, домашна (?) свиня, мaгаре.

Преобладават костите на заека и дребните преживни - овца (коза). Установява се наличието на кости (предимно метаподии) на овце от твърде дребна порода, характерна за периода неолит-желязна епоха.

2. Кости от нарушения повърхностен слой - 40 бр.

Установени са кости от овца, коза, див заек, дива котка. Доминират костите на дребните домашни чифтокопитни (овца, коза). Овцата е относително по-едра от характерните за неолит-енеолита екземпляри. Интерес представляват и единични кости на коза с едри размери.

3. Стратифициран холоцен - костни останки от сондажите - 325 бр.

Установени са останки от див заек, от много дребни овикаприни и единичен астрагал от брахицерно говедо. Наличието на много дребни овикаприни, заедно с дребно брахицерно говедо (брахицери в Родопите се отглеждат и до днес), говори за вероятен примес с материали и от съвременната епоха (доколкото навлизането на говедото по българските земи става след това на дребните преживни). Подобно съвместно присъствие е възможно през неолитната епоха.

Интерес представлява една кост - метакарпус от коза с много едри размери.

Плейстоцен - 250 бр. костни останки. Има следи от смесване на кости от плейстоценското и холоценското ниво. Наред с останки от пещерна мечка са намерени кости от говедо и овца от холоценски тип. Открити са и кости от благороден елен. Интерес представляват останките от дива коза, много рядко намирана в България, в археологически контекст, през холоцена (видът днес не обитава Западните Родопи). Един астрагал на елен-лопатар - вид, чиято история в холоцена на Южна Европа остава твърде слабо проучена - има нервидна морфология и размер.

Установява се присъствието на пещерна мечка (костите преобладават в извадката), алпийски козирог, заек, метаподии на дребни, неопределяеми хищници.

Предварителен тафономичен анализ на костите:[9] обработените са 494 бр. кости. От кватернерния костен материал са обработени 151 бр.

Анатомично представяне на костите. В анатомично отношение е представен целият скелет на открити в находището животински кости. Намира се и по-голяма част от скелетите, което показва, че няма предпочитания към определена част от животното при транспорта му.

Тафономия. Върху костите не се наблюдават антропични следи. Следи от хищници се забелязват върху 193 бр. кости (39,07% от целия материал). Следи от гризачи са представени само върху 3 кости.

Костните ансамбли от пещерата Велкова дупка са в процес на обработка. Предварителните резултати дават основание за заключението, че находището по-скоро е обиталище на хищници, които са и факторите за акумулация на част от костния материал.

Въпреки късия период на проучване[10] и сравнително малката дълбочина на сондажите, изследванията в пещерата Велкова дупка дават ценна информация за адаптацията на високопланинските пещери от човека в края на плейстоцена и началото на холоцена.

Разкритата в пластове 1 и 2 керамика се отнася към желязната епоха. Големият брой на керамичните фрагменти доказва активното присъствие на човека в пещерата.

Няма достатъчно данни, че пещерата е използвана за по-продължително заселване, краткотрайни посещения или временен лагер. На този етап на изследване е трудно да се приеме подобно заключение поради следните причини:

- Пещерата е разположена на голяма височина (над 1400 м) и достъпът до нея е много труден, поради много стръмния склон;
- Входът на пещерата е много малък и влизането става само с мъчително припълзяване;
- Седиментите изпълват пещерата почти до тавана и придвижването в нея става само с пълзене, допълнително затруднено от сталактитите и сталагмитите;
- Поради високата влажност в пещерата, условията за по-продължително пребиваване са твърде тежки.

Вероятно пещерата е използвана при ритуални практики и други форми на духовни прояви.

Остава неизяснен въпроса за наличието на двата хоризонта, съдържащи керамични фрагменти. Те са разделени с тънка калцитна кора и се отнасят към различни етапи на желязната епоха.

---

[9] *Автор - Вивиана Митева.*

[10] *Автори - С. Иванова, С. Танева.*

Интересен факт е използването на пещерата за една и съща цел през различни периоди на желязната епоха.

Някои изводи от тафономичния анализ не съвпадат с резултатите от анализа на костите.

Намерените в пластове 3 и 4 кости и зъби от пещерна мечка доказват плейстоценския им произход. Пласт 3 бележи края на плейстоцена в пещерата. Костите от пласт 3 са на пещерна мечка, живяла там в края на плейстоцена, вероятно просъществувала, и в началото на холоцена.

Има косвена индикация за присъствие на човека в пещерата през плейстоценската епоха. Това предположение се основава на намерената в пласт 5, в близост до входа на пещерата, интересна карстова форма. Вероятно обяснение за присъствието ѝ там е интенционален транспорт. Близостта ѝ до входа на пещерата може да бъде обяснена с някакво защитно заграждение (карстовата форма е поставена така, че минаващия през нея отвор е вертикален и в него лесно би се закрепил кол).

Цитирана литература:

Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III - I хилядолетие пр. Хр.). София, 1996.

Вълчева 2002: Д. Вълчева. Керамика на ръка от ранната желязна епоха. - В: Копривлен, 1. София, 2002, 124-132.

Георгиева 2003: Р. Георгиева. Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът „Цепина". - В: Пирајхме, 2. Куманово, 2003, 159-196.

Домарадски, Георгиева 1999: М. Домарадски, Р. Георгиева. Обща характеристика на керамиката. - В: Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. (Разкопки и проучвания, 26). София. 1999, 23-28.

Карпузова 2005: С. Карпузова. Кука со колци. - В: Вардарски рид, 1. Скопје, 2005, 179-199.

Кожухаров и др.: 1992: Д. Кожухаров, Р. Димитрова, Н. Кацков. Обяснителна записка към Геоложката карта на България в М 1:100000, картен лист. Девин, 1992.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960.

Нехризов 1996: Г. Нехризов. Сондажни проучвания в пещерата Самара при с. Рибино, Общ. Крумовград. - В: Археологически открития и разкопки през 1995. София, 1996, 111.

Яранов 1939: Приноси към морфологията на Западните Родопи. Известия на Българското географско дружество, 7, 1939, 197-240.

Domaradzki 1994: M. Domaradzki. Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du II e - I er mil. av. J.-C.). - Helis, 3. Sofia, 1994, 69-108.

Domaradzki 1996: M. Domaradzki. An interim Report on Archaeological Investigation at Vetren - Pistiros, 1988-1994. - In: Pistiros 1. Excavation and Studies, Prague, 1996, 13-35.

Fischl et al. 2001: K. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár. Beiträge zum Gebrauch der tragbaren Feuerherde (Pyraunoi) im Karpatenbecken, 2. (Spätbronzezeitß-Früheisenzeit). - In: Der Nodrkarpatishe Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7-10 Okt. 1998. C. Kacsó (Hrsg.). Baia Mare, 2001, 125-156.

Hochstetter 1984: A. Hochstetter. Kastanas. Die handgemachte Keramik. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 3). Berlin, 1984.

Nekhrizov 2005: G. Nekhrizov. Cult Places of the Thracians in the Eastern Rhodopes Mountains (end of the 2nd - 1st millennium BC). - In: International Symposium „The Culture of the Thracians and their Neighbors". In memoriam Mieczyslav Domaradszki and Round Table „Archaeological Map of Bulgaria". BAR International Series 1350. Oxford, 2005, 153-158.

Nekhrizov, Gotzev in print: G. Nekhrizov. A. Gotzev. Les recherches a sondages a „Milchovetz"au environs de la ville de Belovo. - BCH (in print).

Wardle 1997: K. A. Wardle. Change or Continuity: Assiros Toumba at the Transition from Bronze to Iron Age. AEMΘ, 1, 1997, 443-457.

Test Excavations in Velkova Dupka Cave in the West Rhodope Mountains

Stefanka Ivanova, Maria Zlatkova, Nikolai Spassov, Georgi Nehrizov, Bistra Gyaurova, Viviana Miteva, Stanimira Taneva, Rosen Spassov

Velkova dupka Cave is situated in the Izvorska River Valley (near Orfey Hostel), in the West Rhodope Mountains.

Five lithostratigraphic units were defined in the trenches. The virgin soil was not reached. The upper two levels yielded bones of Holocene fauna: hare, fox, weasel (marten), badger, wild cat, wild pig, roe, deer, house cat, goat, sheep, pig, donkey.

Lots of pottery sherds were also found. The analyses of their technological characteristics, shapes and decoration gave us reasons to date the pottery assemblage to the Late Iron age (5th to 1st century BC).

Level 3 is dated back to the end of the Pleistocene; it yielded bones of cave bear, Alpine ibex and hare mainly. The cave bear probably lived at the beginning of the Holocene as well.

The location of the cave and its morphology give us ground to suggest that it was used for ritual practices and other forms of spiritual manifestations.

It is worth mentioning that the cave has been used for the same purpose in various periods of the Iron age.

Археологически проучвания край Съединение

Венцислав Динчев, Йордан Гатев

Местността Деветте могили е в равнинен, обработваем терен в северозападния край на землището на Съединение. Разположен е непосредствено до границата със землището на Черногорово, Пазарджишко (обр. 1 *1*). Местността е пресечена от железопътната линия Пловдив-Панагюрище и от трасето на новостроящия се газопровод. Името ѝ идва от значителен могилен некропол, оставащ на север от жп линията и на запад (предимно) от трасето на газопровода. Селищният обект Деветте могили - юг се простира южно от некропола и жп линията. Площта му е около 800 х 250 м (северозапад-югоизток). Трасето на газопровода (изток-запад) минава през северозападната му част, в протежение на около 400 м (обр. 2).

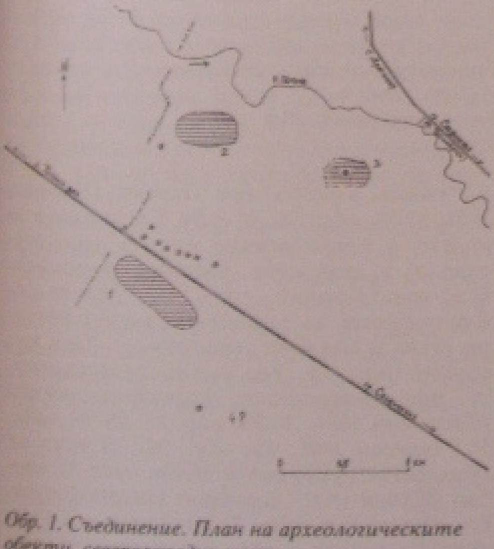

Обр. 1. Съединение. План на археологическите обекти, северозападна част
Легенда: жп линия, шосе, надгробна могила, селищен обект; 1) Селищен обект Деветте могили - юг; 2) Селищен обект Деветте могили - север; 3) Селищен обект Точиларци - запад; 4) Вероятен селищен обект
Fig. 1. Saedinenie. Map of the archaeological sites, northwestern part
Key: Railroad, an asphalt road, tumulus, settlement; 1) Devette mogili settlement-south; 2) Devette mogili settlement-north; 3) Tochilartsi settlement - west; 4) Probable settlement

Некрополът (обр. 3) и селищният обект не са неизвестни, но обнародваната информация за тях се свежда до съвсем кратки съобщения, без данни за датиращи находки. Споменава се за „следи от селище с девет могили“, едната от които „се нарича Алътица могила“ (Цончев 1963, 57)[1].

Проучванията проведохме в периода 26. 09.-23. 10. 2000 г.[2]. Още откритите при първоначалния теренен обход материали показаха, че в границите на обекта „Деветте могили - юг“ последователно са съществували селища от късната желязна епоха (V-I в. пр. Хр.), от римската епоха (I-IV в.) и от Средновековието (X-XII в.). С първото и/или второто следва да е свързан и самият могилен некропол.

По трасето на газопровода, в границите на селищния обект, заложихме пет сондажа с размери по 7,5 х 1 м (изток-запад) (обр. 2). Открито беше известно количество фрагментирана битова керамика от посочените епохи. Не установихме запазени строителни останки и нормално отложен културен пласт.

Заложихме и още два сондажа в по-перспективни места в централната част на обекта, южно от трасето на газопровода. Размерите им са: 10 х 1 м. Ориентацията на единия е север-юг, а на другия - изток-запад (обр. 2, 4). При работата в тези сондажи открихме значително повече фрагментирана битова керамика от посочените епохи.

Преобладава керамиката от късната желязна епоха, представена от съдове, работени на ръка и от съдове, работени на колело. Сред първата група най-многобройни са фрагментите от съдове с прави, слабо подчертани в профил устия, с почти цилиндрични горе и стесняващи се долу тела (обр. 5 *1, 2*). Украсата, където я има, е с релефни издатъци и с врязани насечки (обр. 5 *1*). Сходни по техника на изработ-

---

[1] *Там същата местност е посочена като „Тошков слог“ (Цончев 1963, 57), но днес това название не е познато сред местните хора. Освен това в цитираната публикация е сбъркана, вероятно в резултат на техническа грешка, посоката на обекта спрямо Съединение (бившо Голямо Конаре).*

[2] *В проучванията участваха студенти от НБУ-София, СУ „Св. Кл. Охридски“ и ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“.*

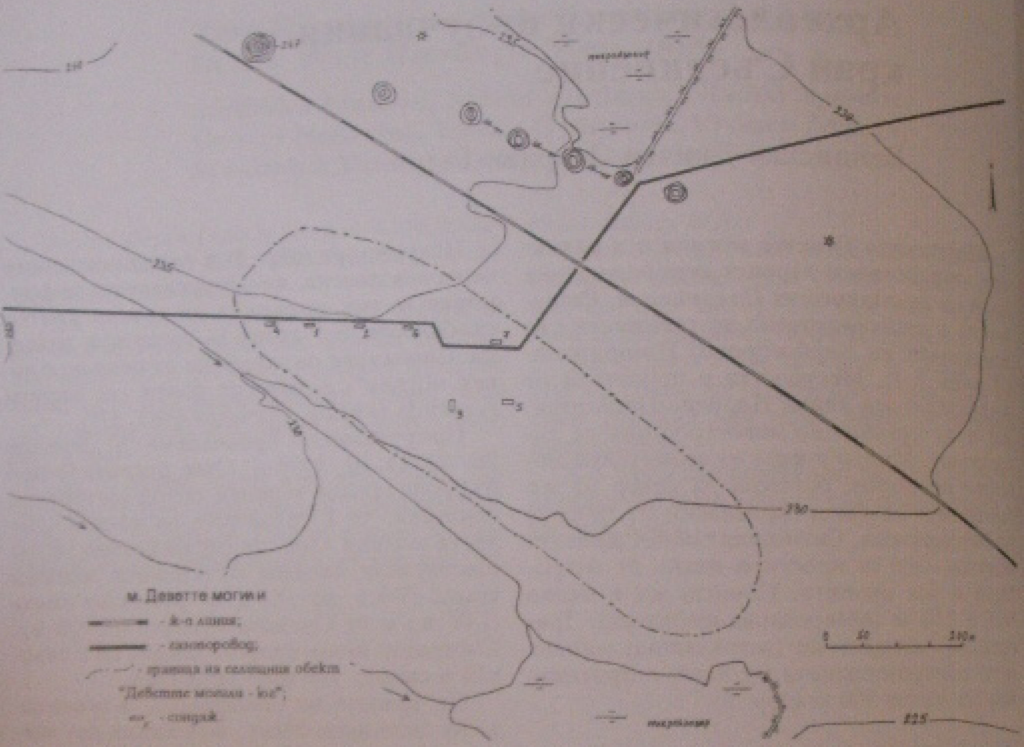

Обр. 2. Съединение, Деветте могили. Могилен некропол и селищен обект (юг). План
Легенда: жп линия, газопровод, граници на селищния обект, сондаж
Fig. 2. Saedinenie, Devette mogili site. Barrow cemetery and a settlement (south). Plan
Key: Railroad, gas pipe line, boundaries of the settlement, trench

ка, форма и украса съдове са открити във всички изследвани синхронни обекти от днешната българска територия - например в Севтополис (Чичикова 1984, 20-23, обр. 1, 2, 84-85, табл. I) и в селището върху хълма Кракра при Перник (Чангова 1981, 81-83, обр. 36, 37 *3, 4*). Керамиката на колело е преди всичко местно производство от т. нар. сива тракийска керамика. Най-многобройни сред тази група са фрагментите от паници със завити навътре устия и конични тела (обр. 6). Този вид съдове също са сред най-разпространените при синхронните тракийски обекти (Чичикова 1984, 34-36, обр. 10, 88-89, табл. V; Чангова 1981, 85, обр. 39). В един от сондажите открихме и долна част от вносен гръцки съд - кантарос с чернофирнисово покритие (обр. 7). Откритите в Севтополис сходни съдове се датират от края на IV до средата на III в. пр. Хр. (Чичикова 1984, 66-68, обр. 35, 36, 102, табл. XIV).

Обр. 3. Съединение, Деветте могили. Надгробни могили (запад)
Fig. 3. Saedinenie, Devette mogili site. Tumuli (west)

Сред материалите от римската епоха, от двата сондажа в централната част на обекта, има няколко фрагмента от съдове с червенолаково покритие, които могат да се отнесат към II - първата половина на III в. Най-малко е керамичният материал от Средновековието, предимно гърнета, чиято техника на изработка и украса са характерни за X-XII в.

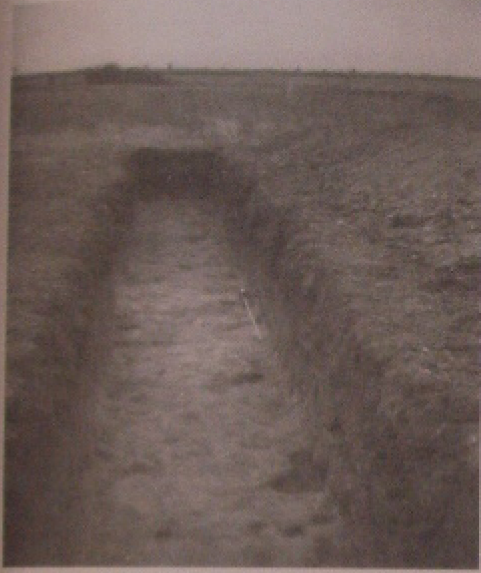

Обр. 4. Съединение, Деветте могили - юг. Сондаж № 3 в централната част на обекта
Fig. 4. Saedinenie, Devette mogili site-south. Trench № 3 in the central part of the site

При двата сондажа в централната част на обекта обаче отново не регистрирахме запазени строителни останки и нормално отложен културен пласт (обр. 4, 8). Причината за това следва да е в риголването на терена там през 60-те и 70-те години на XX в. във връзка с поддържането на оризови полета.

Успоредно със сондажните проучвания в селищния обект „Деветте могили - юг" проведохме и теренни обхождания в околността. На около 1 км северно от този обект (на около 800 м северно от самия могилен некропол) регистрирахме друг, също значителен по площ селищен обект - около 500 х 300 м (изток-запад), който условно означаваме като „Деветте могили - север" (обр. 1 *2*). И там са съществували селища от късната желязна (V-I в. пр. Хр.) и от римската епоха (I-IV в.). Подемният материал от двете епохи е в приблизително еднакви количества. Заслужава да се отбележи една фрагментирана паница от късната желязна епоха, която е работена на колело и която успяхме да възстановим изцяло (обр. 9). Тя е вариант на споменатия по-горе тип паници (Чичикова 1984, 35, обр. 10, 89, № I 75; Чангова 1981, 84, обр. 38 *б*, 85).

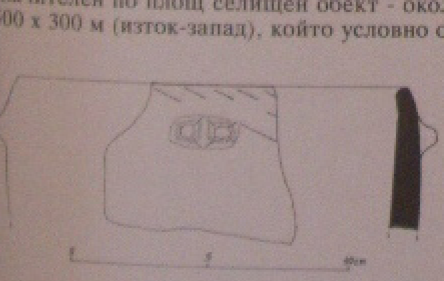

Обр. 5. Съединение, Деветте могили. Битова керамика
Fig. 5. Saedinenie, Devette mogili site. House pottery

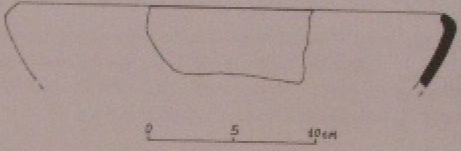

Обр. 6. Съединение, Деветте могили. Битова керамика
Fig. 6. Saedinenie, Devette mogili site. House pottery

На около 700 м източно от „Деветте могили - север" регистрирахме още едно селище от късната желязна епоха - „Точиларци - запад" (отстои на около 700 м западно от крайните къщи на Точиларци - преди отделно село, а днес квартал на Съединение). Площта, върху която се откриват материалите на това селище, е не по-малко от 200 х 200 м (обр. 1 *3*)[1]. В границите му има надгробна могила (известна като Моллова могила) с пресни иманярски изкопи (обр. 10). В насипа на могилата

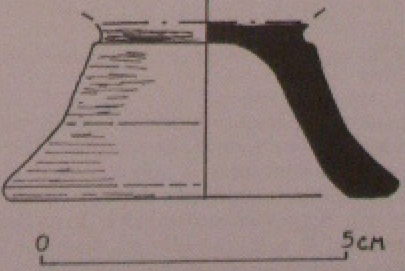

Обр. 7. Съединение, Деветте могили. Битова керамика
Fig.7. Saedinenie, Devette mogili site. House pottery

---

[1] *Границите му в западна и в южна посока не можем да прецизираме, тъй като съответният терен беше с неразорани стърнища по време на нашето посещение.*

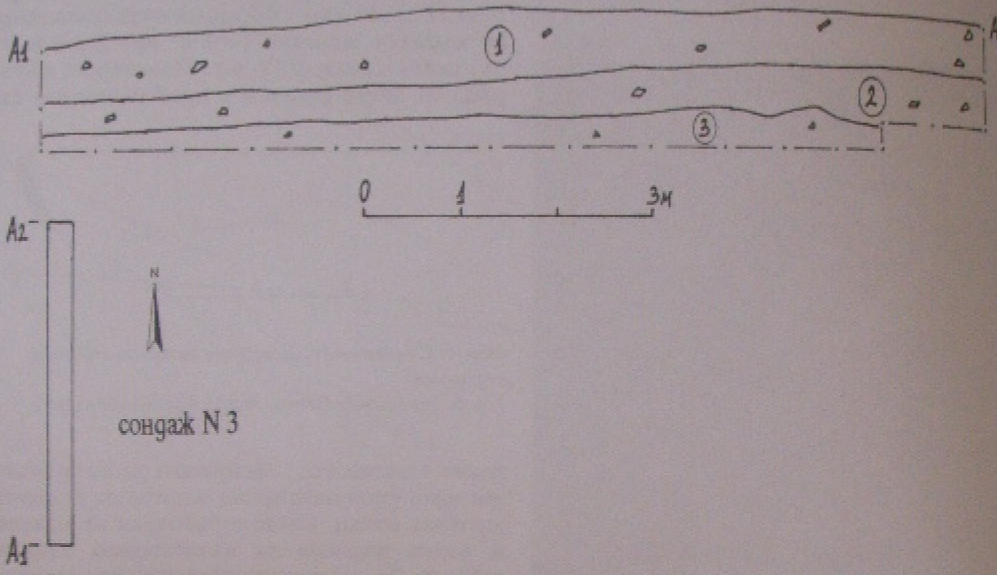

Обр. 8. Съединение, Деветте могили - юг. Сондаж № 3. Разрез по западния профил
Легенда: 1) горен хумусен пласт (орница) с преотложени културни материали; 2) долен, риголван хумусен пласт с преотложени културни материали; 3) материков терен без културни материали
Fig. 8. Saedinenie, Devette mogili site-south. Trench № 3. West profile
Key: 1) top of the plow zone with redeposited material; 2) lower plow zone with redeposited material; 3) virgin soil

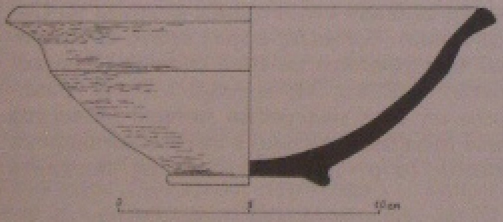

Обр. 9. Съединение, Деветте могили. Керамична паница
Fig. 9. Saedinenie, Devette mogili site. Ceramic bowl

има много фрагментирана битова керамика, идентична с тази от селището. Изглежда, че тази керамика е попаднала случайно в могилния насип при неговото натрупване, т.е. вероятно могилата е по-късна от селището. В най-голямия от иманярските изкопи открихме незначителни фрагменти от медни и сребърни съдове или апликации, които вече би следвало да се свържат със самата могила.

При обхождането на „Точиларци - запад" открихме и единични находки от по-късно време (медна монета от IV в. и фрагмент от стъклена гривна от османската епоха), които случайно са попаднали тук.

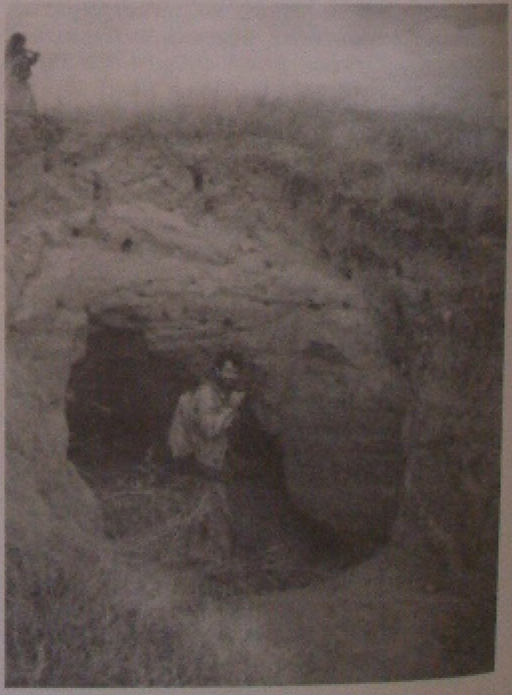

Обр. 10. Съединение, Моллова могила. Иманярски изкоп в очертанията на обект „Точиларци - запад"
Fig. 10. Saedinenie, Mollova mogila (Mollova mound). Treasure hunters' excavation at the Tochilarci-west site

Можем да обобщим, че в резултат на нашите проучвания са локализирани и хронологически определени селищните обекти в северозападния край на землището на Съединение. Животът там е бил най-интензивен през късната желязна епоха.

Цитирана литература:

Цончев 1963: Д. Цончев. Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора. София, 1963.

Чангова 1981: Й. Чангова. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. - В: Перник, 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр.н.е. до VI в. на н. е. София, 1981, 52-106.

Чичикова 1984: М. Чичикова. Антична керамика. - В: Севтополис, 1. Бит и култура. София, 1984, 18-114.

Surveys and Archaeological Excavations in the Northwestern Part of Saedinenie

Ventzislav Dinchev, Yordan Gatev

The survey was made in 2000 in relation to construction of a new gas pipe line. The surveyed territory is called Devette mogili (the Nine mounds) and is situated in the northwestern part of the administrative territory of the town of Saedinenie (fig. 1 *10*). It was named after the tumuli belonging to a barrow cemetery (fig. 3). A settlement was localized to the south of the cemetery (fig. 2). The trench excavations revealed that several settlements existed on this spot; they are dated back to the Late Iron age (5th to 1st century BC), the Roman period (1st to 4th century AD) and the Mediaeval period (10th to 12th century AD). The barrow cemetery was related either to the earliest or to the second settlement. No regular cultural deposits were encountered in the trenches situated along the gas pipe line (fig. 2). Most of the materials were yielded by the trenches to the south of the gas pipe line (figs. 2, 4). The most numerous are the sherds of Late Iron Age handmade (fig. 7) and wheelmade (fig. 8) pottery. However, there are no undisturbed cultural deposits there since the area has been machine cultivated for a long time (fig. 4, 5).

The neighboring area was surveyed simultaneously with the archaeological excavations carried out at Devette mogili. Another site, quite large in size (fig. 1 *2*), was found 1 km north of the barrow cemetery. It also consisted of consecutive settlements dated back to the Late Iron Age (5th to 1st century BC) (fig. 10) and the Roman period (1st to 4th century AD). East of this site, another one was found, dated back to the Iron Age (fig. 1 *3*). A fresh treasure hunters' excavation was encountered in one of the tumuli, which is situated on top of this settlement (fig. 6). There were lots of pottery sherds in the soil cover of the tumulus, which is an indication that it was made of soil gathered from the settlement and therefore it could be concluded that the tumulus was built later that the settlement.

Акантово-канелирани капители от Римска Тракия - ордерни конструкции, декоративни типове, произход и развитие

Здравко Димитров

На територията на днешна България са открити значителен брой капители с акантово-канелирана украса. Като ордерен модел те спадат към т. нар. коринтска архитектурно-декоративна схема. През 1948 г. Д. Пъркинс определи три типа капители, спадащи към общата система на коринтския ред: *класически коринтски, акантово-лотосови*[1] и *акантово-канелирани* (Perkins 1948, 66-70, fig. II, 5). Основната разлика спрямо коринтския капител е в замяната на акантовите листа с канелюри на втория ред.

Акантово-канелирани капители от Римска Тракия се срещат в Улпия Ескус, Никополис ад Иструм, Абритус, Одесос (Марцианопол) и Дуросторум, а в Тракия - Филипопол, вила Армира, край Ивайловград и при светилището край Мездра. Всички те са от периода II-III в.

Досега, в българската наука, тези капители на са ставали обект на специализирано проучване. В общата типология на архитектурните детайли от Римска Тракия те са определени като съществуващи (Димитров 2006а, 234, обр. 73), но не са изследвани като конструкции, декоративни типове, произход и разпространение[2]. Над 50% от паметниците не са публикувани. Само детайлите от Улпия Ескус, Одесос, Филипопол и вила Армира са в научно обръщение (Иванов, Иванов 1998, 98, кат. № 30, 31, 36, 37, обр. 68 а, б; Иванов 2005, 164, обр. 119, 120[3]; Димитров 2006, 189-192, 209, кат. № 10, обр. 12, рис. XVII-XIX; Цончев 1956, 151, № 1-2, табл. XIV-XV, обр. 80-83; Младенова 1970, 140-141, № 14, обр. 14). В първичните публикации капителите от Улпия Ескус, вила Армира и Филипопол, обаче, са неправилно определени като декоративен и конструктивен тип. Откриват се и сериозни грешки в датировката им.

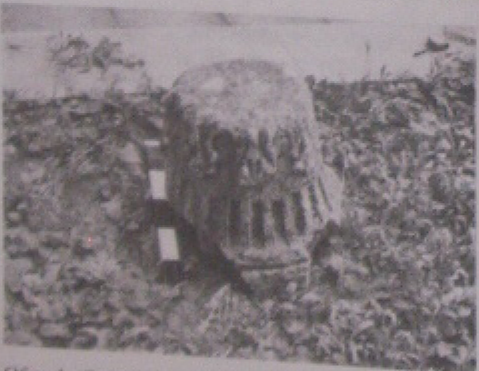

Обр. 1. Дуросторум. Акантово-канелиран колонен капител. Общ изглед (Сн. З. Димитров)
Fig. 1. Durostorum. Acanthus-and-fluting column capital. General view (Photo Z. Dimitrov)

Развитието на явлението акантово-канелирани капители от територията на Римска Тракия е съществена част от общото разнообразие и пищност, до която достига коринтския ордер, и съпътстващите го декоративни схеми. Затова е важно акантово-канелираната украса да бъде разгледана в специализирано изследване. Тя демонстрира най-разнообразни форми и конструкции, които показват контактите на римските провинции на Балканите с най-силно развитите каменоделски школи на средиземноморския свят.

---

[1] *Капителите с лотосови листа (Perkins 1948, 66-69, fig. II, 1-4) са частен случай от по-общия и по-коректен, като терминология, декоративен тип, наричан „капители с кошница, покрита от гладки листа" (Börker 1965). В Римска Тракия има два капитела с гладки лотосови листа - Дуросторум (Иванов и др. 2006, обр. 4, табл. 2) и Марцианопол (Димитров 2005, 225, обр. 2-6).*

[2] *Паметниците от Римска Тракия са включени в дисертационен труд на автора „Архитектурна декорация в провинция Римска Тракия (I-III в.)", но в него не беше отделено необходимото внимание, поради големия обем на изследваните материали и характерът на проучването, преследващо изясняването на общи архитектурно-декоративни критерии за цялата провинция Долна Мизия, а не анализ на отделни типове детайли и декоративни схеми.*

[3] *Пиластровият капител неправилно е посочен към южната стена на преддверието (Иванов 2005, 161, 164, обр. 119). Той е от надлъжната външна стена на храма и стои в северната част на сградата (Иванов 2005, 161, 164, обр. 120). При обр. 120 в действителност има два отделни детайла, а не, както е посочено, на различните снимки - на един.*

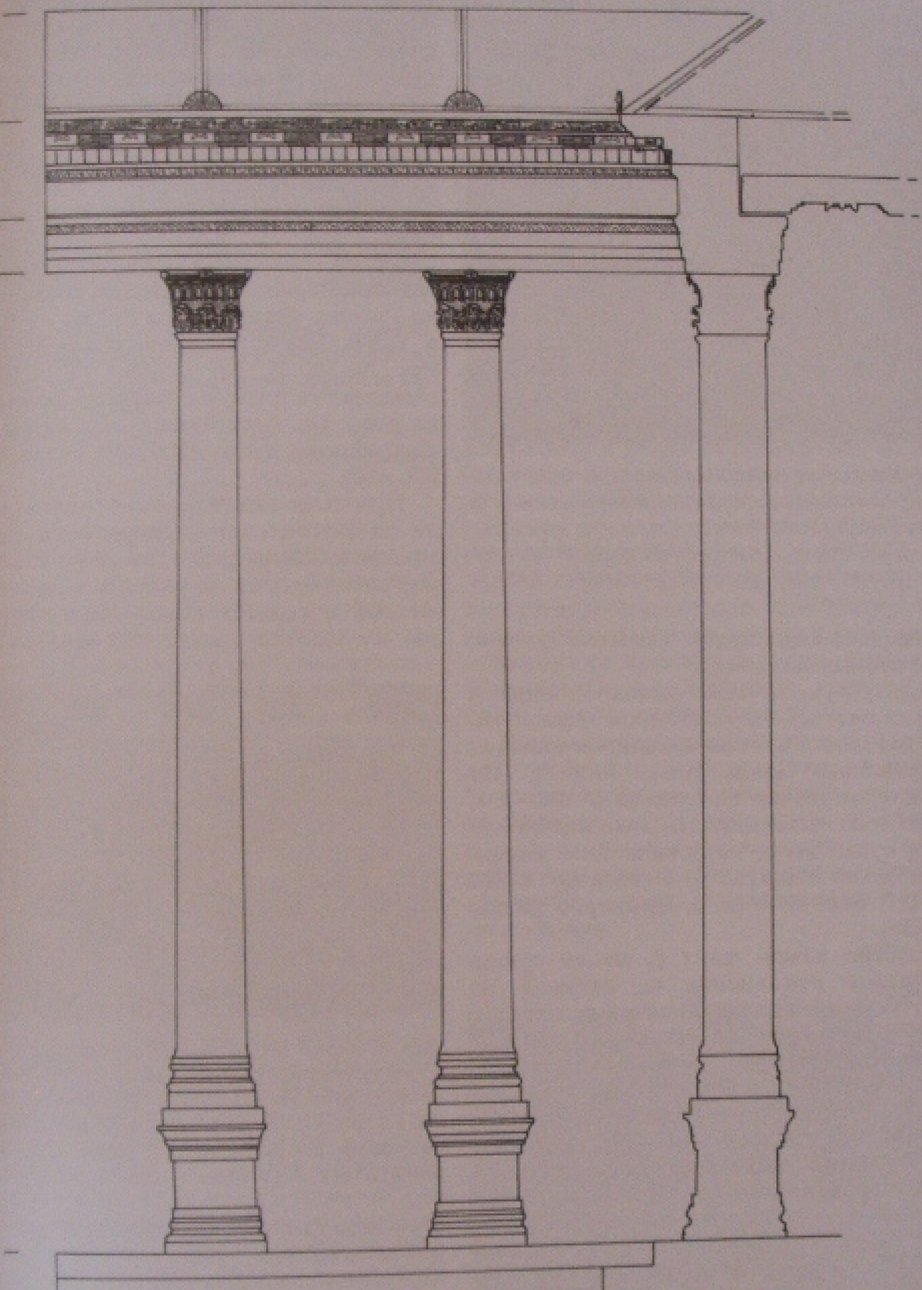

Обр. 2. Дуросторум. Реконструкция на колонните акантово-канелирани капители при перистилни портици. Общ изглед и вертикален разрез, М 1:50 (автор З. Димитров)

Fig. 2. Durostorum. Reconstruction of the column acanthus-and-fluting capitals of peristyle porticos. General view and cross-section, scale 1:50 (Author Z. Dimitrov)

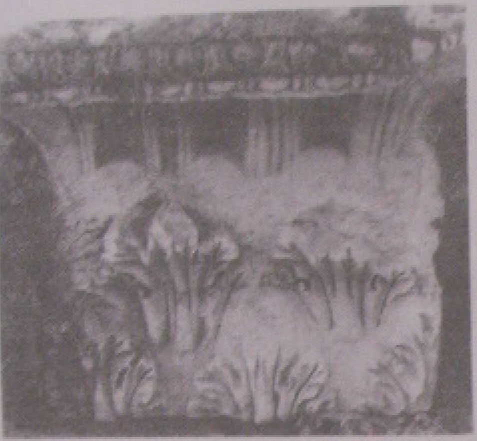

Обр. 3. Улпия Ескус. Храм на Юпитер. Акантово-канелиран пиластров капител, началото на II в., фасада (Сн. З. Димитров)
Fig. 3. Ulpia Oescus. Temple of Jupiter. Acanthus-and-fluting pilaster capital, the early 2nd century. Fasade. (Photo Z. Dimitrov)

Акантово-канелирани капители за свободно стоящи колони.

Дуросторум. В този римски военен и градски център е открит единственият засега колонен акантово-канелиран капител от провинция Долна Мизия (обр. 1)[4]. От другите лапидарни паметници в АМ - Силистра и от наличните публикации до момента става ясно, че в тази зона коринтския ордер е водещ (Иванов и др. 2006, 126, 127, обр. 3, табл. 2; Димитров 2006а, 228-236).

Особено важен факт е, че се среща перфектно изпълнение на схемата на акантово-канелирания капител в център, който е натоварен да изпълнява основно военностратегически функции. Причината, най-вероятно, е близостта на Дуросторум до архитектурната среда на западнопонтийските градове. При тях акантово-канелираната украса е добре позната.

Конструктивното предназначение на капитела е за свободно стояща колона - може би част от портик (обр. 2); най-логично е за вътрешни портици на перистилен комплекс с жилищни функции. За това безспорно говорят не само декорацията и конструкцията на капитела, но най-вече неговите размери[5].

Мездра. На територията на археологическия обект Мездра-Калето отново, както в примера от Дуросторум, се вижда употреба на акантово-канелирани капители при свободно стоящи колони. Става въпрос за няколко детайла от светилище от римската епоха (Торбатов, Ганецовски 2006, 267)[6]. Наличието на архитектонични украси от този регион на България е изключителна рядкост.

Акантово-канелирани пиластрови капители.

Улпия Ескус. Най-ранните паметници с акантово-канелирана украса от територия на Римска Тракия са от храма на Юпитер в Улпия Ескус (Иванов, Иванов 1998, 98, кат. № 30, 31, 36, 37, обр. 68 а, б). Този комплекс се датира в първите десетилетия на II в., т.е. през Траяновата или ранната Хадрианова епоха (Иванов, Иванов 1998, 117, 118).

При тези акантово-канелирани капители са важни както декоративната схема, така и конструкцията им. Това са не само първите подобни паметници в Римска Тракия, но и първите съдържащи пълен апарат. Украсата им започва с абакова плоча, йонийска кима, астрагал, канелюри и двуредна акантова украса (обр. 3). Последният елемент е важен, тъй като показва пълното следване на коринтската архитектурно-декоративна схема, т.е. цялата фасада на капитела се дели на три равни части във височина без абака. В долните две се разполагат акантовите пояси, а в третата (най-горната) - волутите и хелиците и в този случай те са заменени с канелюри, кима и астрагал.

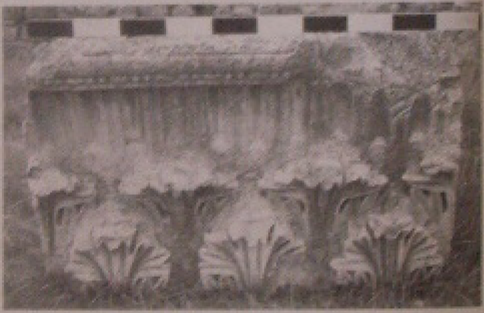

Обр. 4. Улпия Ескус. Храм на Фортуна. Акантово-канелиран пиластров капител, 190-191 г. Външна фасадна страна (Сн. З. Димитров)
Fig. 4. Ulpia Oescus. Temple of Fortuna. Acanthus-and-fluting pilaster capital, 190-191 AD. Exterior fasade (Photo Z. Dimitrov)

---

[4] *Изказвам благодарност на колегите от АМ-Силистра и в частност на Директора И. Бъчваров.*

[5] *Височина - 38 см; диаметър на колоната - 28 см; абак - 5 см; листел - 2 см; канелюри - 14 см; аканти - 14 см.*

[6] *Благодаря на ст.н.с. д-р С. Торбатов (НАИМ-БАН) за поканата да работя с детайлите от обекта.*

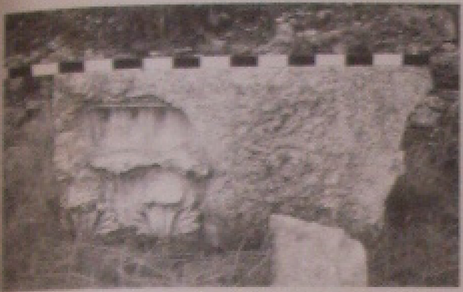

Обр. 5. Улпия Ескус. Храм на Фортуна. Акантово-канелиран пиластров капител, 190-191 г. Външна фасадна страна и видима част на предверието (Сн. З. Димитров)

Fig. 5. Ulpia Oescus. Temple of Fortuna. Acanthus-and-fluting pilaster capital, 190-191 AD, exterior fasade and the visible part of the antechamber (Photo Z. Dimitrov)

Акантово-канелираните капители от храма на Юпитер логично копират схемата на коринтския капител с пълен апарат, тъй като именно тези коринтски детайли са най-типични за траяновата епоха и са използвани при фасадните свободно стоящи капители от комплекса (Иванов, Иванов 1998, 97, кат. № 40, 47, 57, обр. 60, 63-67).

В първичната публикация третият пояс от декоративната схема - канелираната украса - е определена погрешно като: *вдлъбнати отвесни лули със заоблен горен край* (Иванов, Иванов 1998, 98). Това определение трябва да се коригира с точния термин, за този тип капители и украса (Perkins 1948, 66).

Разположението на акантово-канелираните капители в самата сграда на храма на Юпитер ги превръща в едни от най-важните като конструкция детайли от Римска Тракия. Това са първите стандартни пиластрови капители от Улпия Ескус. Те заемат части от дългите стени на целата и така стават основен пример за възпроизвеждането на пиластрови строителни конструкции. Копирането на модела и като декоративна схема, и като конструкция, се вижда в съвсем точен вариант в Улпия Ескус, но 70 години по-късно, при застрояването на югоизточната част на форума на римската колония.

В този ареал през 190-191 г. е издигнат храмът на Фортуна, също декориран в коринтски ордер (Иванов 2005, 8, 91, обр. 1; Ivanov 1987, 10-12, Abb. 3). Конструкцията представлява храм в анти, издигнат на висок подиум и ситуиран в северната част на широк перистилен двор. Освен коринтските колонни капители от храмовата сграда са открити и няколко пиластрови. Те също са вграждани в дългите страни на целата.

Тези нови Ескуски варианти на акантово-канелирания капител следват известната декоративната схема, но с една промяна в модела на акантовите листа (обр. 4). Конструктивно обаче нещата стоят по-сложно отколкото при храма на Юпитер. Един от капителите е вграден в точката на пресичане на дългите стени на целата, антите и стената и разделя целата от предверието. Декорацията (обр. 4) е валидна за външната страна на капитела. Това е фасадата по протежение на външната дълга страна на храма. Освен тази са орнаментирани още две от страните на капитела - видимата в ъгъла на предверието (обр. 5) и видимата в ъгъла на целата (обр. 6). Особено важна е декорацията на страницата, обърната към целата, тъй като така се установява отчасти каква е интериорната украса на храма на Фортуна. Ясно личи разликата спрямо фасадите (обр. 4, 5). Във вътрешността акантовия пояс е само един, канелюрите са силно скъсени, регулите и астрагала са заменени с гладки фасции без орнаментация и най-важното, налице е един силно изнесен перваз (обр. 6).

Този последен елемент явно отделя цялото вътрешно пространство на целата. Много е вероятно в екстериора на храма на Фортуна да има облицовки по стените и този импровизиран елемент от пиластровия капител да е пряко продължение на корниза или друго разчленение на това ниво в целата.

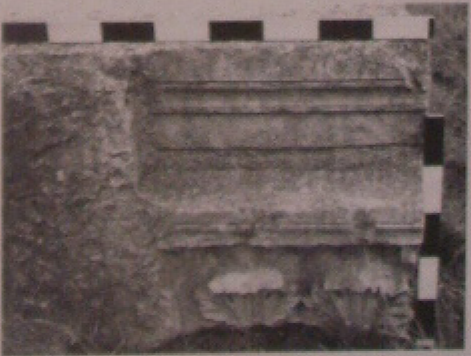

Обр. 6. Улпия Ескус. Храм на Фортуна. Акантово-канелиран пиластров капител, 190-191 г. Вътрешна страна, видима в целата на храма (Сн. З. Димитров)

Fig. 6. Ulpia Oescus. Temple of Fortuna. Acanthus-and-fluting pilaster capital, 190-191 AD. The interior part visible in the cella of the temple (Photo Z. Dimitrov)

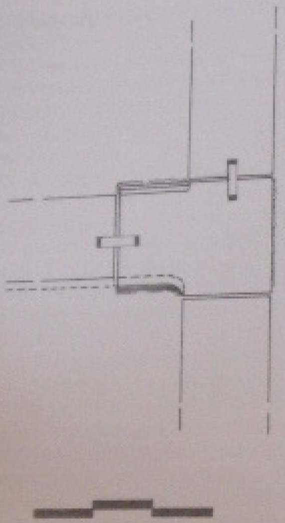

Обр. 7. Улпия Ескус. Храм на Фортуна. Реконструкция на разположението на пиластровия капител между стените на преддверието, антите и надлъжните страни на храма, М 1:75 (автор З. Димитров)
Fig. 7. Ulpia Oescus. Temple of Fortuna. Reconstruction of the position of the pilaster capital between the walls of the antechamber, the antae and the long walls of the temple, scale 1:75 (Author Z. Dimitrov)

Важен момент в изследването е да се внесе и една корекция в съществуващата реконструкция на храма на Фортуна, изработена отлично от арх. Ю. Фърков (Иванов 2005, 184, 194, 195, обр. 130, 141, 142). При чертежите от тази принципно вярна възстановка е необходимо да се промени само мястото именно на тези пиластрови капители. Арх. Фърков ги разполага по протежение на цялата главна фасада. Разгледаната по-горе конструкция на капитела и неговите три видими страни, които са украсени от три различни страни на правоъгълната геометрична форма, доказват само едно възможно местоположение: *при точката на свързване на стената, разделяща целата от преддверието с надлъжната стена на храма, която се издава като антова към главната фасада (обр. 7).*

Акантово-канелирани пиластрови облицовъчни капители.

Одесос[1]. В Археологически музей-Варна (обр. 8) се съхранява пиластров, облицовъчен, акантово-канелиран капител (Димитров 2006, 189, 209, кат. № 10, обр. 12, рис. XVII-XIX). Този паметник със сигурност е част от интериорната украса на богат жилищен дом, най-вероятно върху стените на някое помещение, на подпортиковото пространство, покрай евентуален имплувиум, или на двора в перистилния комплекс (обр. 10). Такива комплекси съществуват в Одесос и Марцианопол през римската епоха (Ангелов 2002, 116-117, обр. 9). Следващият случай на облицовъчен акантово-канелиран капител е именно от такава сграда.

Вила Армира. В архитектурния комплекс на римската вила край Ивайловград са открити 26 цели и фрагментирани пиластрови облицовъчни капители (Младенова 1970, 129). Те съставят най-богатата група от този тип капители на територията на днешна България от римската епоха. Архитектурно-декоративните модели, използвани за пластичната украса, са изключително разнообразни и повечето от тях отвеждат детайли към т. нар. *антични фигурални капители* (Mercklin 1962). Сред пищно орнаментираните с флорални, зооморфни, антропоморфни и митологични образи паметници е и един, декориран по схемата на акантово-канелираните капители (Младенова 1970, 140-141, № 14, обр. 14; Младенова 1991, 69, № 346, обр. 120).

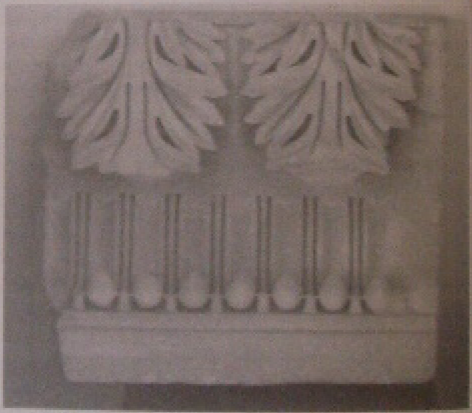

Обр. 8. Одесос или Марцианопол. Акантово-канелиран пиластров облицовъчен капител. Фасада (Сн. З. Димитров)
Fig. 8. Odessos or Marcianopolis. Acanthus-and-fluting pilaster facing capita. Fasade (Photo Z. Dimitrov)

Този пиластров облицовъчен капител е перфектно описан и архитектурно-декора-

---

[1] *Има вероятност капителът да е от Марцианопол, тъй като постъпва в АМ-Варна още по времето на К. Шкорпил (Димитров 2006, 189-192, 209, кат. № 10).*

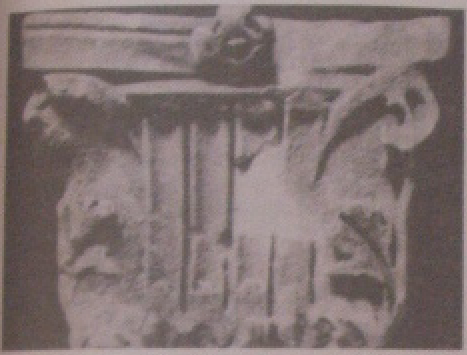

Обр. 9. Вила Армира, помещение № 1, Ивайловград. Акантово-канелиран пиластров облицовъчен капител. Фасада. (Сн. З. Димитров)
Fig. 9. Villa Armira, room No. 1, Ivaylovgrad. Acanthus-and-fluting pilaster wall facing capital. Fasade. (Photo Z. Dimitrov)

тивно анализиран от Я. Младенова, но проучвателката допуска една грешка. Мотивът на четирите канелюри, в средата на детайла, е определен като *тесни и високи листа, които стигат до устната на калатоса* (Младенова 1970, 140). Всъщност, декоративната схема е типичната за пиластровите капители от облицовъчни конструкции в коринтски ордер - два акантови листа в ъглите; три овули от йонийска кима между тях; ажурно изработени волути; профилиран двуделен абак, украсен с четирилистна розета; ясно изразена устна на калатоса и мотив, заемащ винаги трудното за орнаментация поле в центъра на пиластровия детайл - в случая това е канериланата украса (обр. 9).

Акантово-канелираният капител от вила Армира се датира точно, но с определена разлика от останалите капители от сградата (фигуралните капители от перистилния двор). Той принадлежи на интериорната декорация на помещение № 1. Капителите от перистилния двор спадат към строителния период на вилата от къснохадриановата епоха (30-те години на II в.). Я. Младенова отнася капитела от помещение № 1 към последните години от управлението на император Антонин Пий, т.е. 50-те години на II в. (Младенова 1970, 133-135; Младенова 1991, 157).

Акантово-канелирани антови капители.

Никополис ад Иструм. От булевтериона на града са открити два антови акантово-канелирани капитела (обр. 11, 12). Тяхната схема е: аканти върху ъглите (обр. 11), канелюри по централната част на фасадите (обр. 12) и един ред йонийска кима, в основата, от типа *овули, разделени от стрелички.* Канелюрите на фасадата са 12 бр., а на страницата по 5 бр. Капителите завършват във височина с една лента, имитираща *устната на калатоса от коринтските капители* и двуделен, профилиран абак (обр. 12).

От декоративна гледна точка капителите са важни тъй като са предвестници на едно тотално смесване на модели върху един паметник. Този процес е характерен за Северовата епоха, а булевтериона на Никополис ад Иструм се датира в къснохадрианово време и до средата на II в. (Иванов, Иванов 1994, 84, 85, 92). При двата акантово-канелирани детайла са използвани декоративни елементи от три ордера: дорийски (канелюрите), йонийски (кимата) и коринтски (акантите).

Разположението на двата капитела в комплекса на булевтериона е правилно изпълнено в анастилозата на терена. Детайлите са видими от три страни - при прохода на трипилона, от вътрешността на булевтериона и от подпортиковото пространство на западния портик на агората (обр. 13).

Във фонда на НИМ-София имах възможността да се запозная с един напълно

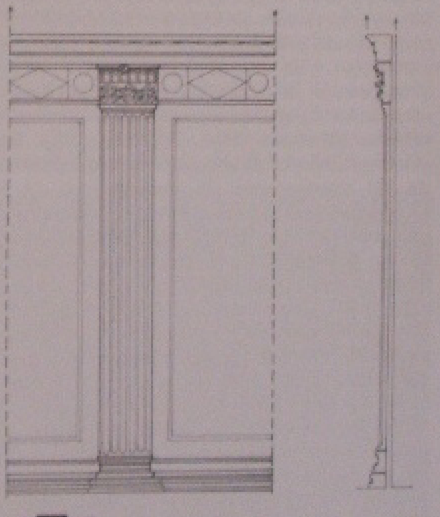

Обр. 10. Одесос или Марцианопол. Реконструкция на разположението на пиластров облицовъчен капител в перистилния комплекс от жилищна сграда. Общ изглед и вертикален разрез. М 1:50 (автор З. Димитров)
Fig. 10. Odessos or Martianopolis. Reconstruction of the position of a pilaster wall facing capital in the peristyle assemblage of a residential building. General view and a section, scale 1:50 (Author Z. Dimitrov)

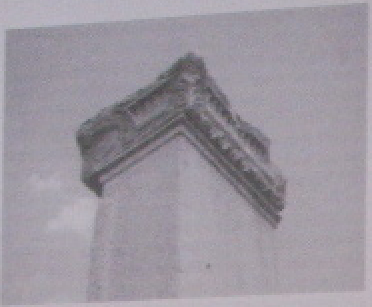

Обр. 11. Никополис ад Иструм. Трипилон на булевтериона, 136-161 г. Акантово-канелиран антов капител. Общ изглед (Сн. З. Димитров)
Fig. 11. Nicopolis ad Istrum. The tripylon of the bulleuterion, 136-161 AD. Acanthus-and-fluting anta capital. General view (Photo Z. Dimitrov)

аналогичен антов акантово-канелиран капител на анализираните в текста паметници от Никополис ад Иструм. Този детайл е с неизвестно местонахождение. Капителът от фонда на НИМ-София е точно копие на никополските примери, като конструкция и декорация (обр. 14). Налице са обаче две разлики - канелюрите са само шест, а йонийската кима е разделена с ланцет, а не със стрелички.

Абритус. В комплекса на *голямата перистилна сграда* също има два антови капитела (Иванов 1965, 37, обр. 33). Като конструкция и декорация те са аналогични на примерите от Никополис ад Иструм. Виждат се само някои малки различия в отделните елементи на декоративната схема (обр. 15, 16). Акантовите листа са от друг тип - със значително по-заострени изрези на дланите и с по-сбити форми на т. нар. очи (фигурите между акантовите изрези и длани). Йонийската кима е от типа *овули, разделени от ланцети*. Канелюрите са шест броя и с доста подробно оформени овули в долния им край. Има разлика и в изпълнението на абака. Той е гладък и еднoделен, а не профилиран. За разлика от абаците при булевтериона на Никополис ад Иструм в Абритус се виждат разкошни розети и акантови листа върху този елемент. Може би най-важният декоративен елемент при двата антови капитела от Абритус е изработката на волутите. Те са от типа двойноспирални - и двата им края завършват със завивки.

Тези последни елементи са датиращи. Изпълнението на завивките е т. нар. *охлювообразно*, т.е. издаване в профил на самата спирала (обр. 16). Това е добре известна и твърдо практикувана работа през къснохадриановата епоха и около средата на II в. (30-те години на II в. до 50-те - 60-те години на II в.).

Акантово-канелирани капители за пристенни стълбове.

Филипопол. Най-известния и най-богато декориран град на римската провинция Тракия е представен от два акантово-канелирани капитела детайла, които са предназначени за пристенни стълбове (обр. 17). Те са от северозападния склон на Джамбаз тепе и са открити в изкоп с неясен контекст през 1915 г. (Цончев 1956, 151, № 1-2, табл. XIV-XV, обр. 80-83). Като ордерна схема детайлите са композитни капители.

В корпуса на Д. Цончев се виждат две съществени неточности. Първата е неправилното определяне на канелираната украса като *закръглени листа* (Цончев 1956, 151). Втората е в датировката на капителите. Те са „отпратени", без необходимите аргументи, във втората половина на III в. и дори в началото на IV в. (Цончев 1956, 151). Цялата декоративна схема, както и всеки отделен елемент от нея, категорично показват, че това е една напълно невъзможна датировка.

От Целзиевата библиотека в Ефес и Асклепиона в Пергам (Heilmeyer 1970, Taf. 28) са основните *мостри* за този композитен модел. Те показват най-характерните принципи на оформление от западния бряг на Мала Азия от времето на управлението на император Хадриан (117-138). Макар и в сродния вариант на композитните капители, съдържащи украса от акантови и гладки (тръстикови) листа се вижда, че примерите от Филипопол копират съвсем точно именно този първообраз.

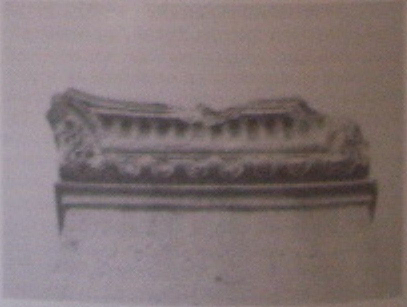

Обр. 12. Никополис ад Иструм. Трипилона на булевтериона, 136-161 г. Акантово-канелиран антов капител. Фасада (Сн. З. Димитров)
Fig. 12. Nicopolis ad Istrum. The tripylon of the bulleuterion, 136-161 AD. Acanthus-and-fluting anta capital. Facade (Photo Z. Dimitrov)

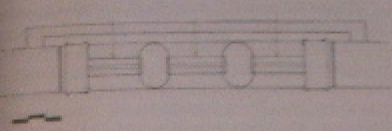

Обр. 13. Никополис ад Иструм. Реконструкция на разположението на антовия акантово-канелиран капител от булевтериона в антите на трипилона. План на входа. М 1:50 (автор З. Димитров)
Fig. 13. Nicopolis ad Istrum. Reconstruction of the position of the acanthus-and-fluting capital of the bulleuterion in the antae of the tripylon. Plan of the entrance, scale 1:50 (Author Z. Dimitrov)

Датирането на паметниците от Джамбаз тепе, в Пловдив, е много сложно. Определено декоративната схема, начина на изработка и най-вече точното копиране на моделите от Ефес и Пергам насочват към Антониновата епоха. Б. Дякович ги поставя в епохата на Антонин Пий (Дякович 1921, 160), а С. Петрова - във втората половина на II в. (Петрова 1990, 46).

Най-важно в случая е „шаблонното" прекопиране на модела на композитния капител от Асклепиона в Пергам (30-те години на II в.). Това идеално подражание не само насочва към същата хронология на изработката на детайлите, но и подсказва предназначението на архитектурния комплекс, съдържащ капителите. Те са открити съвсем близо до т. нар. *фриз на здравеносните божества*, на основата на който беше изказано предположение за наличието на храм на бог Асклепий в тази зона на Трихълмието (Дякович 1921, 162). Заедно с акантово-канелираните капители са открити и още пет коринтски капитела (Цончев 1956, 149-150, № 18-22, табл. X-XI, обр. 58-62). Те са не само в същия стил, декоративна схема и начин на изработка, но и са от един и същ конструктивен тип - капители за стълбове-полуколони. Очевиден е фактът, че осемте капитела (коринтски и композитни) са от една и съща сграда.

Много е вероятно именно тези капители, копиращи моделите от Асклепиона в Пергам, да са (може би заедно с фриза на здравеносните божества) от храм на Асклепий във Филипопол. Намирането на различни каменни детайли от II-III в. в по-късни боклучни ями, като преизползвани блокове или просто в пластове с разрушения също говори убедително, че по-ранните архитектурни комплекси (II-III в.) от тази зона са унищожени или напълно преустроени.

Друг комплекс от Филипопол, който съдържа модели на акантово-канелирана украса, е стадионът. В този голям архитектурен ансамбъл декорацията е върху фризовете (Tsontchev 1947, 27, № 7-10, pl. XXII-XXIII). По подобие на вила Армира канелираната украса е неправилно определена като *листна* (Tsontchev 1947, 27).

Фризовете са необичайно дълги. Те са декорирани по традиционната схема за акантово-канелираните образци от Улпия Ескус и Одесос - един ред акантови листа; издължени канелюри над тях; един ред астрагал; един ред йонийска кима от типа със стрелички и завършек от горната страна чрез профилирана, двуделна и неукрасена регула. Датировката им не би трябвало да се отличава от основната за целия стадион - началото на III в. (Tsontchev 1947, 40-41).

Това изследване разглежда само акантово-канелираните капители, открити в днешната българска територия. По редица стечения на обстоятелствата големи зони от Римска Тракия остават извън дн. България. В ареала на северноегейското крайбрежие също има доста силно използване на канелирана украса в комбинация с акантовата орнаментация. При т. нар. западен храм (или курия), датиран по времето на Марк Аврелий (161-180), от форума на Филипи, са изработени класически коринтски капители, но те са комбинирани с фриз изцяло покрит с канелюри (Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003, 38-41,

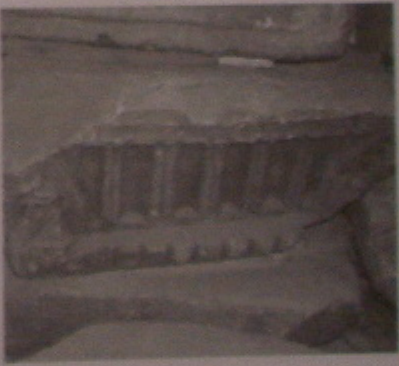

Обр. 14. Акантово-канелиран капител от фонда на НИМ-София, неизвестно местонахождение. Общ изглед (Сн. З. Димитров)
Fig. 14. Acanthus-and-fluting capital curated in the collection of the National Museum of Archaeology in Sofia, provenance unknown. General view (Photo Z. Dimitrov)

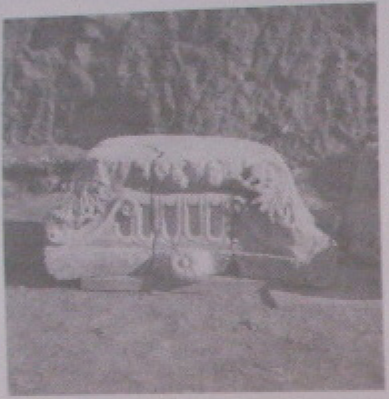

Обр. 15. Абритус. Голяма перистилна сграда. Първият от антовите акантово-канелирани капители. Общ изглед (Сн. З. Димитров)
Fig. 15. Abritus. Large peristyle building. The first of the anta acantus-and-fluting capitals. General view (Photo Z. Dimitrov)

fig. 30). Акантово-канелирани капители също се срещат в тази римска колония. Отличен пример е голямата базилика на форума - Базилика В. Тя е датирана в средата на VI в., но в архитектурата и декорация са използвани много ранноримски детайли, така че не е изключена и много по-ранна датировка на акантово-канелирания капител (Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003, 43-44)[4].

В днешна Република Македония са открити акантово-канелирани капители и фризове с канелирана украса. Един капител е известен от Скупи (Лилчиќ 2001, 175, обр. 4), а в Струмица има няколко фриз-архитрава, чието фризово поле, по подобие на примерите от Филипи и Филипопол, е украсено изцяло с издължени канелюри (Лилчиќ 2001, 444-449).

Основни модели на акантово-канелираните капители, развити на територията на римските провинции Тракия и Долна Мизия.

Първият модел е характерен за долнодунавската лимесна зона. Това са капителите с един акантов ред, силно издължени канелюри и орнаментация от астрагал под абака. Такива са примерите от Улпия Ескус и Дуросторум. Това е типичният вариант за акантово-канелирани капители, които спазват плътно декоративната схема на коринтския ордер.

Вторият модел е западнопонтийският. Той е съставен отново от един ред аканти и издължени канелюри, но е без асрагал. Най-характерната черта на този модел е изпълнението на лунулите като т. нар. орлови нокти. Този вариант на лунулите е типичен за римо-дорийските капители от Истрия, Одесос и Марцианопол. Така че в западнопонтийския ареал акантово-канелираните капители, освен следването на основната схема на коринтския ред, осъществяват и много сериозна връзка с дорийския ордер.

Третият вариант на акантово-канелираните капители е представен от антови и пиластрови облицовъчни конструкции. Той е разпространен във вътрешните градове на Римска Тракия - Никополис ад Иструм и Абритус, и в интериорната украса на вила Армира, край Ивайловград. Именно при този модел има най-разнообразно развитие и пълно богатство на декоративните елементи. Моделът е съставен от акантови листа в ъглите, канелюри в центъра на фасадите и йонийска кима в основата на детайлите. Често се орнаментира и абакът. За тази част се използват розети или акантови мотиви. Комбинацията на всички тези елементи идва от три ордера: дорийски (канелюрите), йонийски (кимата) и коринтски (акантовите листа).

Последният - четвърти вариант на акантово-канелираните капители е използваният върху капителите от Джамбаз тепе в Пловдив (Филипопол). Той предоставя още един факт в подкрепа на теориите за силното развитие на архитектурната декорация в този град и в Римска Тракия като цяло. Там акантово-канелираният капител точно следва схемата на композитния капител.

Произход и развитие на акантово-канелираните капители. Акантово-канелираните капители следват общата схема на коринтския ордер, но техните съставни елементи намират своя произход още преди появата на този ред. Като най-ранен прототип се очертават т. нар. палмови капители от архаиката.

Е. Акургал изследва два такива капитела от VI в. пр. Хр., открити в Делфи и Фокая (Akurgal 1960, 1-3, Taf. II, a-b). Те са определени като сродни на двата типа волутни капители, тези с хоризонтални (протойонийските) и вертикални (еолийските) волути. Но в случая са важни не само най-ранните и съвсем ясно видими връзки между отделните типове капители и архитектурни ордери, а и появата на първите основни декоративни модели на капителите, украсени с подобия на бъдещата канелирана украса. Двата „палмови" капитела от Делфи и Фокая са най-ранните предвестници именно на появата на канелюрата върху капителна повърхност. При паметника от Делфи е очевидна приликата с палмовите листа, но при капитела от Фокая се вижда елементи на пълното канелиране върху капител - оформени са вече както пълните изрезки на канелюрите, така и разделящите ги тънки „езичета" между тях (Akurgal 1960, Taf. II b).

През епохата на елинизма се получава първичното разделение между разновидности на капителите, спазващи класическата коринтска схема. Главните варианти са три. От една страна се отделя класическият, коринтски капител, украсен с два реда акантови листа, волути и хелици. Типичен завършен модел има при храма на Зевс в Атина, датиран 174-130 г. пр. Хр. (Havelock 1971, 74-75, Abb. 67-68). Вторият вариант се обособява в Пергам, от времето на Аталидите, II в. пр. Хр. Това са елинистическите образци на т. нар. канелирани *(fluted capitals)* или палмови *(palm capitals)* капители (Perkins 1980, 55-56, Nr. 15-18, pl. XIX). Третият вариант са моделите на коринтски капител, при които има употреба на гладки листа за кошницата - монумента на Лизикрат в Атина (Lawrence 1996, 140-141, fig. 219-220; Stierlin 2001, 223; Лилчиќ 2001, 44). По-късно от тях се оформя типът на капителите с кошница, украсена с гладки листа - т. нар. *Blattkelchkapitelle*. Те биха могли да са от различни видове - тръстика, лотос или просто стилизирани листа. В Долна Мизия и Тракия през римската епоха е популярен видът на лотосовите листа (Димитров 2005, 224-237, обр. 2-5).

От така изредените три варианта на коринтския ред за настоящото изследване е важен вторият. От него се развиват римо-дорийските капители, украсени с канелирани и силно издължени шийки. Именно тези канелюри, в комбинация с акантови поясти, образуват пълният вариант на акантово-канелирания капител. Според естеството на своите съставни декоративни елементи (канелюрите и акантите) могат да се определят и като пълна смесица между дорийския и коринтския ред през римската епоха.

Изцяло завършеният вид на акантово-канелирания капител се открива в Ефес, по времето на император Август (30 г. пр. Хр. - 14 г. сл. Хр.). В. Алцингер нарича тези капители коринтско-еолийски, наблягайки именно на комбинирането в декоративната им схема на елементи от коринтския ред (акантите) и от ранните еолийс-

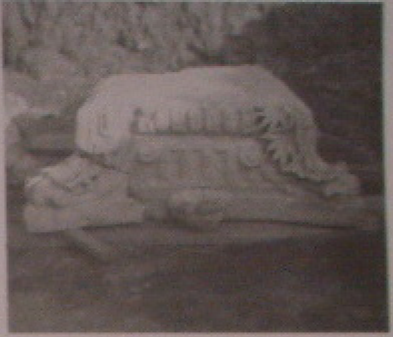

Обр. 16. Абритус. Голяма перистилна сграда. Вторият от антовите акантово-канелираните капители. Общ изглед (Сн. З. Димитров)
Fig. 16. Abritus. Large peristyle building. The second of the anta acantus-and-fluting capitals. General view (Photo Z. Dimitrov)

ки капители (началото на използване на гладки листа и канелюри за капителни форми) (Alzinger 1974, 92-94, Abb. 123-126). От примерите се виждат изключително тесните, родствени връзки между коринтските, акантово-канелираните и акантово-лотосовите или акантово-тръстиковите капители. При два от случаите в ранноримски Ефес се виждат върху един и същи капители украса от акантови, лотосови листа и канелюрии, т.е. все още моделите се изпълняват заедно (Alzinger 1974, Abb. 124, 126).

В ранноимператорската епоха акантово-канелирания капител, като самостоятелно и ясно обособен модел, се развива най-силно в римските градове Коринт и Пергам (Perkins 1948, 69-70). От тези сериозни центрове на каменоделското изкуство моделът се разпространява и в останалите зони на Империята, включително и в Римска Тракия. Образците от България имат по-силна връзка като декоративна схема и начини на изработка с малоазийските оригинали, но е редно да отбележа, че при антовия вариант (Никополис ад Иструм и Абритус) моделите идват от Коринт (Broneer 1954, 130, pl. 43, fig. 3), макар и от акантово-лотосовия вариант), и Атина (Stillwell 1941, 50, fig. 35; Walker 1979, Abb. 12)[5].

Рим е другият основен център, в който се създават перфектни модели на акантово-

---

[4] *Изказвам благодарност на колегата З. Бониас, директор на Музея в Кавала, Гърция.*

[5] *Това са основни модели за антовите и пиластровите капители от Перибола на Аполон в Коринт и от арката на Хадриан в Атина.*

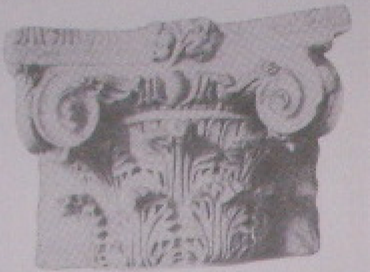

Обр. 17. Джамбаз тепе, Пловдив. Акантово-канелиран капител за пристенен стълб. Общ изглед (Сн. З. Димитров)

Fig. 17. Dzhambaz tepe, Plovdiv. Acanthus-and-fluting capital of a pillar abutting the wall. General view (Photo Z. Dimitrov)

во-канелираната украса. В столицата на Империята този тип украси се изпълняват върху антаблеманни детайли от края на I в. пр. Хр. и начало на I в. насетне - Регия, Конкордия, храмът на Кастор, базилика Емилия, форума на Август (Töbelmann 1923, Abb. 23, 42, 48; Leon 1971, Taf. 131-133).

Тези основни модели от Августовата епоха са отлично възродени при Трояновия форум в Рим от самото начало на II в. (Leon 1971, Taf. 22, 133 3). Акантово-канелираната украса става изключително модна и именно от този етап на развитието на орнаментациите в този стил са и първите примери на територията на Римска Тракия - пиластровите капители от храма на Юпитер в Улпия Ескус.

Аналогии на паметниците от Римска Тракия през римската епоха. Моделът на акантово-канелираните капители от Пергам (Траянеума, началото на II в.) са най-точният първообраз, копиран в най-ранните варианти от Долна Мизия (Heilmeyer 1970, Taf. 27, Abb. 2). При него има пълното сходство в типа на акантовите листа от Улпия Ескус и Одесос и особено в изпълнението на лунулите като орлови нокти. Считам че най-ранните образци от Римска Тракия, тези от долнодунавския лимес и от западнопонтийския бряг, са директно копирани от каменоделците по мострите на тези капители от Траяновата епоха в Пергам. Относно композитният вариант на акантово-канелираните капители ранните аналогии от началото на II в. са от Ефес (Bammer 1980, 87-89, Abb. 19, 22).

Примерите от Мала Азия се откриват в Смирна (Perkins 1948, 68-70, fig. II, 5), Милос - стълбови и стълбови-полуколонни капители (Heilmeyer 1970, Taf. 39, Abb. 1, 2), Дидима (Pülz 1989, 175, Nr. 165, 166, Taf. 31, Abb. 9, 10) и Анталия - колонен композитен капител от Хадриановата епоха (Heilmeyer 1970, Taf. 39, Abb. 3). Последният пример е особено важен за капителите от Филипопол, тъй като показва идентичен модел и определено хронологичното съвпадение на паметниците е неоспоримо. Моделът е изработван и в Егейска Гърция - римските строежи в Атина (Walker 1979, 119, 120, № 9, fig. 19) и Коринт (Broneer 1954, 120, pl. 37, fig. 3).

Малоазийските каменоделски школи и най-вече ефеско-пергамската превръщат акантово-канелирания капител в свой любим декоративен модел. Този факт личи не само от редица примери от малоазийските градове, но и от продуцирането на модела в други провинции, и най-вече в столицата Рим. В. Хайлмайер и К. Фрайбергер определят като изработки на гастролиращи малоазийски майстори-каменоделци няколко чудесни акантово-канелирани образци от Рим. Паметниците са от II в., Антонинова епоха (Heilmeyer 1970, 101, Taf. 38, Abb. 2, 3; Freyberger 1990, 84, 125, Nr. 194, 301 a, b, Taf. 30 b, 44 c)[10]. Един великолепен пример за акантово-канелиран колонен капител е и образецът от Националния музей в Рим (Kiss 1987, Taf. 114, 3).

В източните провинции (Хелиополис) моделът на акантово-канелираните капители също е популярен (Krencker, von Lüpke, Winnefeld 1923, 32, 35, Abb. 66, 71).

Хронология на акантово-канелираните капители от Римска Тракия. Детайли от траяновата и ранохадриановата епоха (първа четвърт на II в).

Първите образци от изследвания тип са от храма на Юпитер в Улпия Ескус (обр. 3) и от АМ-Варна (обр. 8) - начало на II в.

При тези капители се вижда перфектното изработване на акантите по модела, характерен за пергамската каменоделска школа (Heilmeyer 1970, 93-97). Канелираната украса е с резки, отсечени и напълно изчистени форми.

Появата на акантово-канерилантите капители именно в тези центрове е обяснимо. В лимесната зона, и особено в новоизграждащата се колония Улпия Ескус, е налице типичният за граничните зони на Римската империя внос на архитектурни модели. Той е факт в почти всички провинции, където новообразуваните центрове все още не могат да „разчитат" на съществуваща градска среда. Съвсем друг е случаят с Черноморската зона. Това е регион, в който традициите на канелираната украса и особено изпълнението на лунулите, в стила орлови нокти, са добре известни още от елинистическата епоха (Mărgineanu-Cârstoiu 1995, 88-91, Taf. 9, 10).

Детайли от къснохадриановата епоха и средата на II в. (втора - трета четвърт на II в.). През този период на развитие на римската архитектура в Римска Тракия и Тракия акантово-канелираната декорация е разпространена освен по лимеса и във вътрешните региони на провинциите. Примерите са антовите капители от трипилона на булевтериона в Никополис ад Иструм (обр. 11, 12), голямата перистилна сграда в Абритус (обр. 15, 16), от фонда на НИМ-София (обр. 14), пиластровият облицовъчен капител от вила Армира (обр. 9), капителите за пристенни стълбове от Филипопол (обр. 17) и колонният капител от Дуросторум (обр. 1).

От този втори етап насетне може да се отбележи, че акантово-канелираната украса е напълно позната за тракийската и мизийската архитектурна среда. Тя се превръща в една от типичните вариации, разнообразяващи и развиващи коринтския ордер.

Детайли от късноантониновата епоха и ранносеверовата епоха (последната четвърт на II в. и първите две десетилетия на III в.).

В този период регистрирам нова силната употреба на акантово-канерилантите украси. Те са изработвани в Улпия Ескус - пиластровите капители от храма на Фортуна (190-191 г.) (обр. 4, 6) и във Филипопол - фризовете от стадиона на Филипопол (нач. на III в.).

При първите строежи в Ескус вече може да се говори за пълното развитие на модела, внесен на територията на Римска Тракия. Именно късноантониновата и ранносеверовата епохи са времето на апогея в употребата, разпространението и максималното развитие на декоративните особености на тези капители.

Детайли от късносеверовата епоха (20-те - 30-те години на III в.). Това е последната (засега) фаза от развитието на акантово-канелирания капител от Римска Тракия и Тракия. Основните образци са от светилището при Мездра. Те би трябвало да принадлежат на времето на принципата на Александър Север (222-235).

Разпространението на този твърде интересен вариант на коринтския ордер и на територията на Долна Мизия и Тракия е важен факт при изследванията на римската архитектурна декорация като цяло. Поради непознаването на архитектурните паметници от територията на днешните български земи, в световната наука беше определяно, че акантово-канелираната украса е характерна основно за зоните на Егейска Гърция, Северна Африка и отчасти Мала Азия (Perkins 1948, Alzinger 1974).

Освен това на базата на анализа в тази статия може да се твърди, че този вид декорация, спадащ към коринтския ордер, е много силно и напълно развит в Римска Тракия. Като хронология, стил, типове на отделните декоративни елементи и особено като разпространение акантово-канелираните капители покриват цялата територия на двете провинции - Долна Мизия и Тракия. Те са в употреба от Траяновата епоха (началото на II в.) и чак до средата на III в. На базата на голямото количество паметници днес се вижда тяхната повсеместна употреба. Те са продуцирани във всички конструктивни варианти на капитела - свободно стоящи, пиластрови, пиластрово-облицовъчни, антови и стълбови. Това пълно конструктивно разнообразие е обусловено най-вече от факта, че акантово-канелираните детайли са използвани при почти всички типове сгради. Откриват се в култови комплекси (Улпия Ескус - храмовете на Юпитер и Фортуна; храмът от светилището при Мездра; евентуалния храм от Филипопол); монументални обществени сгради (Никополис ад Иструм - булевтериона); сгради, свързани със зрелища и забави (Филипопол - стадиона); големи представителни жилищни комплекси от перистилен или друг тип (Абритус, Дуросторум и Одесос).

Тези данни показват акантово-канелираните капители като популярни за Мизия и Тракия. Примерите от България в никакъв случай не отстъпват по качество на първообразите от Ефес, Пергам, Атина, Коринт и Рим.

---

[10] *Капителите са от Табулариума, от форума на Цезар, от баптистерия на Сан Джовани ин Латерано (два броя, датирани от Хадриановата епоха) и от Форум Романум (също Хадрианов, според К. Фрайбергер*

Цитирана литература:

Ангелов 2002: А. Ангелов. Марцианопол. - В: Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 105-122.

Димитров 2005: З. Димитров. Капители с кошница, украсена с гладки листа, от Римска Тракия. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Liudmili Getov. София, 2005, 224-237.

Димитров 2006: З. Димитров. Пиластрови и антови капители от I - III в. в колекцията на Археологически музей - Варна. - Известия на Народния музей - Варна, XL (LV) за 2004 г., 2006, 174-222.

Димитров 2006а: З. Димитров. Типология на архитектурните детайли в Долна Мизия и Тракия през римската епоха (I - III в. сл. Хр.). - В: Археология на българските земи, 1. София, 2004, 203-256.

Дякович 1921: Б. Дякович. Фриза на здравеносните божества на Тракия. - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1, 1921, 127-178.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, 1. София, 1994.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град, 1. София, 1998.

Иванов и др. 2006: Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски. Античният Дуросторум. Силистра, София, 2006.

Иванов 1965: Т. Иванов. Абритус. Водач на античния град край Разград. София, 1965.

Иванов 2005: Т. Иванов. Улпия Ескус. 2. София, 2005.

Лилчиќ 2001: В. Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот, 1. Скопје, 2001.

Младенова 1970: Я. Младенова. Облицовъчни капители от римската вила край Ивайловград. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 129-147.

Младенова 1991: Я. Младенова. Римската вила край Ивайловград. София, 1991.

Петрова 1990: С. Петрова. Композитният капител в Мизия и Тракия. - Археология, 1990, 1, 44-47.

Торбатов, Ганецовски 2006: С. Торбатов, Г. Ганецовски. Проучвания на многослоен обект „Калето" край Мездра. - В: Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 265-267.

Цончев 1956: Д. Цончев. Приноси към проучването на римската архитектура в България. - Годишник на музеите в пловдивски окръг, 2, 1956, 141-175.

Akurgal 1960: E. Akurgal. Vom äolischen zum ionischen Kapitell. - Anatolia, 5, 1960, 1-7.

Bammer 1980: A. Bammer. Elemente flavisch-trajanischer Architekturfassaden aus Ephesos. - Österreichische Jahreshefte, LII, 1978-1980, 67-90.

Börker 1965: C. Börker. Blattkelchkapitelle. Berlin, 1965.

Broneer 1954: O. Broneer. The South Stoa and it's Roman Successors. Corinth, 1. Princeton, New Jersey, 1954.

Heilmeyer 1970: W. Heilmeyer. Korinthische Normalkapitelle (Mitteilungen des Deutsches Archäologisches Institut, Römische Abteilung, Ergänzung, 16). Heidelberg, 1970.

Ivanov 1987: T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien). - Известия на Археологическия институт, 37, 1987, 7-60.

Kiss 1987: A. Kiss. Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, 1987.

Krencker, von Lüpke, Winnefeld 1923: D. Krencker, Th. von Lüpke, H. Winnefeld. Baalbek, 2. Berlin, 1923.

Lawrence 1996: A. Lawrence. Greek Architecture. The University of Yale Press, 1996.

Leon 1971: Ch. Leon. Die Bauornamentik des Trajansforums und ihre Stellung in der früh- und mittelkaiserzeitlichen Architekturdekoration Roms. Wien, 1971.

Mărgineanu-Cârstoiu 1995: M. Mărgineanu-Cârstoiu. Ein neuer Vorschlag für die statistische Analyse der Komposition der dorischen Kapitelle. - Dacia, 38-39, 1994-1995, 55-108.

Mercklin 1962: E. Mercklin. Antike Figuralkapitelle. Berlin, 1962.

Perkins 1948: J. Perkins. Severan art and architecture at Leptis Magna. - The Journal of Roman Studies, 1948, 38, 59-80.

Perkins 1980: J. Perkins. Nicomedia and the marble trade. - Papiers of the British School at Rome, XLVIII, 1980, 23-69.

Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2003: C. Koukouli-Chrysanthaki, C. Bakirtzis. Philippi. Athens, 2003.

Pülz 1989: S. Pülz. Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma. Tübingen, 1989.

Stierlin 2001: H. Stierlin. Greece. From Mycenae to the Parthenon. Köln, 2001.

Stillwell 1941: R. Stillwell. The Peribolos of Apollo. - In: Corinth, 1. Cambridge, Massachusetts, 1941, 1-54.

Töbelmann 1923: F. Töbelmann. Römische Gebälke, 1. Heidelberg, 1923.

Tsontchev 1947: D. Tsontchev. Contributions a l'histoire du stade antique de Philippopolis. Sofia, 1947.

Walker 1979: S. Walker. Corinthian Capitals with Ringed Voids: The Work of Athenian Craftsmen in the Second Century A. D. - Archäologischer Anzeiger, 1, 1979, 103-129.

Acanthus-and-Fluting Capitals from Roman Thrace: Order Constructions, Ornamental Types, Origin and Development

Zdravko Dimitrov

This paper considers one of the variants of the Corinthian order: the acanthus-and-fluting capitals. They were used in all types of constructions: columns, pillars and facings, anta and pillar capitals.

The considered cases come from ritual buildings (the temples of Jupiter and Fortuna in Ulpia Oescus, a Roman colony on the Lower Danube limes and a probable temple situated in the western part of the Three Hills in Philippopolis), public buildings (the Buleuterium in Nicopolis ad Istrum), public architectural assemblages for sports and spectacles (the Stadium in Philippopolis), peristyle residential buildings (the large building in Abritus), other private assemblages used as residential buildings belonging to the urban environment (capitals from Durostorum and Odessos or Marcianopolis) and representative parts of villas (Villa Armira near Ivaylovgrad).

Several types of acanthus-and-fluting capitals developed in Moesia Inferior and Thrace. The first one was typical of the Lower Danube limes. These were the capitals with one row of acanthus leaves, very elongated fluting and a decoration of a bead-and-reel (astragalus) under the abacus. Such capitals were found at Ulpia Oescus and Durostorum (figs. 1-7).

The second type was typical of the West Pontic area. It consists of one row of acanthus leaves and elongated fluting. The bead-and-reel (astragalus) is missing and the fluting ends with the so-called lunulae. The lunulae on the capitals from Odessos (or Marcianopolis) were of the woodbine type (fig. 8), which was typical of the Dorian capitals from Istria, Odessos, and Marcianopolis. It is this West Pontic variant of the acanthus-and-fluting capitals which provides the closest relation between the discussed type and the Dorian order during the Roman period.

The third variant of the acanthus-and-fluting capitals was the one used for anta and pillar facings. It was used in the inland cities of Roman Thrace (Nicopolis ad Istrum, Abritus and Villa Armira) (figs. 9-16). It is the capital representing the greatest variety of decorative elements. It consisted of acanthus leaves, which decorate the corners only; the fluting decorated the central part of each fasade; the Ionian cyma was in the base of each fasade and ornamented abacus (most often it included only one abacus flower: rosette or acanthus motif).

The last, fourth, variant of the acanthus-and-fluting capitals is the one from Philippopolis (fig. 17). It is an excellent copy of the models from Ephesus: Celsius's library, dated back to the reign of Hadrian. In fact it is the model of the acanthus-and-fluting capitals, which matches completely the composite order.

The chronological development of the acanthus-and-fluting capitals in Moesia Inferior and Thrace started with the establishment of the Roman colony of Ulpia Oescus.

Phase I, the reign of Trajan (the first half of the 2nd century): in the temple of Jupiter in Ulpia Oescus and the Museum of Archaeology in Varna;

Phase II, the Late Hadrian's period and the mid 2nd century (the second and third quarter of 2nd century): a capital from the lapidarium at the Museum of Archaeology in Silistra (Durostorum); the anta capitals from the Buleuterium of Nicopolis ad Istrum and the large peristyle building in Abritus; the facing capital from Villa Armira and the pillar capitals in Philippopolis.

Phase III, the Late Antonine and Early Severian period (the last quarter of the 2nd to the very beginning of the 3rd century): the capitals from the temple of Fortuna in Ulpia Oescus and the acanthus-and-fluting friezes in the Stadium in Philippopolis;

Phase IV, the Late Severian period (till the mid 3rd century): the capitals from the temple in the sanctuary in Mezdra.

The large distribution, the variety of models, the fact that they were used to decorate all types of architectural assemblages and constructions as well as the long and constant use of acanthus-and-fluting capitals prove their significance for the general system of the architectural decorative elements produced on the territory of Moesia Inferior and Thrace. This type of architectural details was one of the most important and beautiful expressions of the development of the Corinthian order in present-day Bulgaria during the Roman period.

Надгробните плочи от Сердика (II-III в.)

Марио Иванов

Надгробните плочи като археологически материал представляват важна част от античното наследство. Изследването на хронологическите, типологически и декоративни аспекти на стелите от Сердика е на базата на 12 екземпляра (Добруски 1901, 782, № 91; Kalinka 1906, 292, № 371; Филов 1912/1913, 12, Обр. 8; Филов 1913, 97-98, Обр. 8; Бояджиев 1967, 22, приложение 20, 21 и 23; IGBulg. 4 - 1954, 1955, 1957, 1958, 1962 a, b, 1963; фрагмент от стела с надпис на гръцки език[1]). Разглежданите стели от Сердика са изработени от варовик и имат големи размери. Характеризират се със семпла декорация и голямо надписно поле, обхванато от рамка. Всички екземпляри показват употребата на архитектонични елементи. Надгробните плочи са известни в археологическата и епиграфска литература, но досега не са били обект на обобщително изследване, което да проследи тяхното развитие и специфика.

Хронология. Датировката на всеки отделен паметник е постигната чрез комбинирането на различни методи.

Възможните хронологически индикатори от историческо естество се съдържат в надписите върху надгробните паметници. Сред материала от Сердика само при плочата на *M. Aurelius Teres* (Филов 1913, 97-98, Обр.98) е спомената военна част - *ala I Asturum*, стационирана в Томи до управлението на Траян (Герасимова-Томова 1972, 7), а по-късно е преместена в Дакия. По този начин началните десетилетия на II в. могат да се приемат като *terminus post quem* за паметника.

От голямо значение за прецизиране датата на паметниците е *именуването* на споменатите в надписите лица, изразяващо се в употребата на *tria nomina* според римския граждански модел и използването на императорски гентилни имена. Разглежданият епиграфски материал предлага ограничени възможности по отношение на ономастичните данни. При стелата на *C. Iulius* (Добруски 1901, 782, № 91) гентилното име *Iulius* може да се използва само като *terminus post quem*, докато името *Aurelius* е засвидетелствано при три други паметника. Стелата на *M. Aurelius Teres* (Филов 1913, 97-98, Обр. 98) е най-ранна от трите, като гентилното име е заето от това на Марк Аврелий (Тачева 2000, 159-161). Останалите два паметника (IGBulg. 4 - 1954, 1962 a, b) спадат към по-късните и масови прояви на употреба на името *Aurelius*, свързани с управлението на Каракала след *constitutio Antoniniana*.

Важен елемент от надгробните надписи са *гробните формули*. Подобно на употребата на императорски гентилни имена, наличието на дадена формула или съчетание от формули може да служи единствено като *terminus post quem* или *terminus ante quem*. При плочите от Сердика са засвидетелствани *D(is) M(anibus), B(ene) M(erenti), F(aciendum) C(uravit), H(ic) S(itus) E(st), S(it) T(erra) T(ibi) L(evis)*. Освен DM всички останали латински формули са употребени само при стелата на *Aemilia Servanda* (обр. 2) (Филов 1912/1913, 12, Обр. 8). Изследванията върху гробните надписи от различни провинции показват следните зависимости. Формулата DM се явява към края на I - началото на II в. и се задържа до края на III в. До времето на Траян тя се изписва изцяло, а след това съкратено. Формулата HSE в комбинация с FC е относително сигурен критерий за датировка в I в., като извън зоните на лимеса и големите градски центрове употребата на тези две формули в съчетание или поотделно е засвидетелствано до началото на III в. Формулата BMP почти изцяло липсва в I в. По-широката й употреба започва от II в., за да стане масова през III и IV в. Формулата FC се среща основно през I и II в., като в III в. постепенно изчезва за сметка на BMP (Димитров 1942, 13-14; Зотовић 1995, 81; Петровић 1975, 161; Anderson 1984, 36; Conrad 2004, 31; Faust 1998, 9; Hall 1951, 12). От гръцките формули върху плочите от Сердика са засвидетелствани μνήμης χάριν и χαῖρε παροδεῖτα. Доколкото може да се установи χαῖρε παροδεῖτα се среща основно във II до началото на III в., докато формулата μνήμης χάριν започва от края на II в. и се употребява през целия III в.

Последният епиграфски компонент с хронологическа стойност е *палеографията на гробните надписи*. Характеристиките на писмото са проследени чрез сравнение с други датирани надписи преимуществено с официален характер. Ограниченият брой латински надписи позволява изследване основно на особеностите на гръцкия шрифт.

Гръцкото писмо, характерно за II в., се отличава с грижливо изписани букви, равни редове, еднакви междуредови и междубуквени пространства. Знаците имат ширина малко по-малка или равна на височината. Характерни са ъгловатите форми на буквите, особено при сигма (Σ) и епсилон (Е). Лунарната омега (Ω) се среща най-вече около средата - третата четвърт на II в. Към края на същия век започва навлизането на курсивни елементи при изписването на буквите. Като цяло надписът запазва красивия си вид и равномерното разполагане в полето. Знаците започват леко да се удължават. Честа е употребата на лунарни сигма и епсилон, понякога наред с ъгловатите форми. В течение на първата половина на III в. се забелязва използването на различни размери букви, наложено от желанието надписът да спази ограниченията на полето. Буквите продължават да бъдат леко удължени, но се срещат и поквадратни. Характерно е засиленото използване на курсивни елементи. Сигмата и епсилонът са винаги лунарни, а омегата е курсивна (w). При мю, ню, юпсилон и отчасти алфа, вертикалните и наклонени части получават леко дъговидно извиване навътре. Въпреки описаните промени, писмото остава сравнително елегантно до средата на III в. След тази граница се засилва осезаемо курсивизацията и издължаването на буквите. Височината на отделните редове, както и на знаците в реда, се различава видимо. Отделни букви се разполагат и върху рамката на полето. Описаните белези могат най-общо да се разглеждат като продукт на две основни тенденции - издължаването на знаците и курсивизацията на писмото, особено видима след началото на III в.

Хронологическите възможности на релефните изображения се свеждат основно до портретните бюстове. Частният портрет още от I в. е силно ориентиран към официалните императорски портрети, което дава възможности за датиране по фризурата на изобразените (Faust 1998, 11).

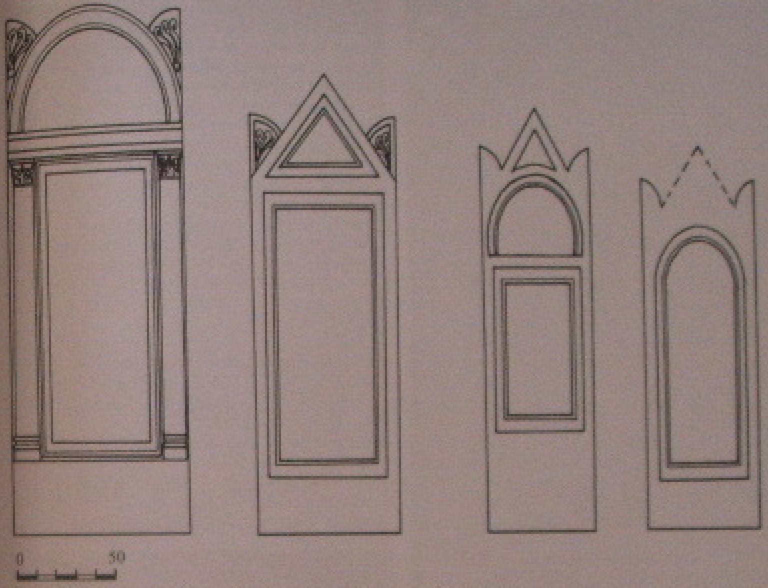

Обр. 1. Сердика. Типология на надгробните плочи
Fig. 1. Serdica. Gravestones, typology

---

[1] *Фрагментът (обр. 6) е непубликуван. Благодаря на К. Шалганов (ОП „Стара София" със Софийски исторически музей) за възможността да публикувам паметника.*

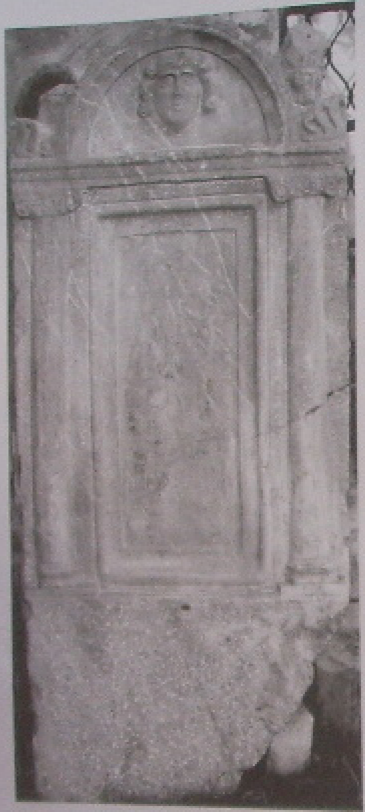

Обр. 2. Сердика. Надгробна плоча на Aemilia Servanda
Fig. 2. Serdica. Gravestone of Aemilia Servanda

Сред материала от Сердика три стели (Бояджиев 1967, 22, приложение 20, 21 и 23, Филов 1913, 97-98, Обр. 98; IGBulg. 4 - 1957) предлагат възможности за наблюдения върху портретните особености на изобразените персонажи (обр. 3, 5 и 8). Най-ранен е мъжкият портрет върху стелата с полукръгла ниша (IGBulg. 4 - 1957), който, въз основа на прическата и липсата на брада, може да се отнесе към управлението на Траян или скоро след това (първата четвърт на II в.) (обр. 8). Следващият паметник е стелата с две бюстови изображения (обр. 3), вградена в подкуполния стълб на базиликата Света София (Бояджиев 1967, 22, приложение 20, 21 и 23). Характерните особености на мъжкото изображение и най-вече третирането на брадата следват модата от времето на Марк Аврелий и Комод. Най-късни са портретите върху стелата на *M. Aurelius Teres* (обр. 5). Въпреки схематичността на изображенията, особеностите на женската прическа напомнят модните тенденции от времето на Юлия Домна, докато мъжкият образ следва по-скоро портретите на Каракала. Датировката в началото на III в. се подкрепя и от епиграфските данни.

Типология. Формално-типологичните особености на надгробните паметници от Сердика са важна тяхна характеристика. Според специфичното съчетание на морфологичните им белези стелите се разпределят в четири типа (обр. 1).

Тип I - стели-едикули с полукръгъл фронтон. Типът обхваща 5 паметника (Филов 1912/1913, 12, Обр. 8; Бояджиев 1967, 22, приложение 20, 21 и 23; Добруски 1901, 782, № 91; Филов 1913, 97-98, Обр. 98) с големи размери (около 2,0 x 0,9 x 0,3 м) (обр. 2-6). Плочите са с голямо надписно поле, обхванато от сложно профилирана рамка и фланкирано от полуколони с капители. Над капителите преминава профилиран архитрав, върху който е поставен голям полукръгъл фронтон. Стелите-едикули произхождат от плочите с голямо надписно поле и полукръгла ниша с портретно изображение, разпространени в Северна Италия и среднодунавските провинции през I в. (Conrad 2004, 46, 51). Паралели за тип I има от Горна Мизия от първата половина на II в. (Oppermann 1978, 198) и Долна Мизия от средата - втората половина на II в. (Conrad 2004, 51). Визираните формални прототипи индикират силно западно (римско) влияние.

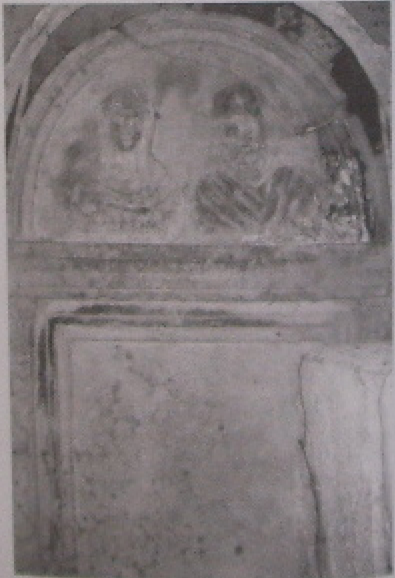

Обр. 3. Сердика. Надгробна плоча с два портретни бюста без надпис
Fig. 3. Serdica. Gravestone with two portrait busts, no inscription

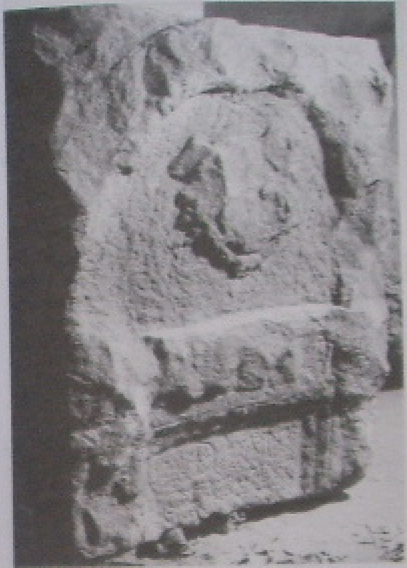

Обр. 4. Сердика. Надгробна плоча на Caius Iulius
Fig. 4. Serdica. Gravestone of Caius Iulius

Хронологията на сердикийските стели показва употребата на тип I между втората четвърт на II в. и първата четвърт на III в. В тези времеви граници се наблюдава изменение на формите на паметниците. Вътрешното развитие, в рамките на типа, е от по-стройни стели към такива с утежнени пропорции, изразяващи се в употребата на по-голямо надписно поле и широк полукръгъл фронтон, заемащ цялата ширина на стелата. Релефните изображения постепенно губят от реалистичността и пластичността си до достигане на почти пълна схематичност. Господстващата в началото семпла украса във втората половина на II в. отстъпва на многофигурни изображения, за да достигне към началото на III в. до орнаментална претрупаност и загуба на баланса между полетата.

Тип II - стели с профилирана рамка и триъгълен фронтон. Засега от този тип са известни само два паметника (IGBulg. 4 - 1955, 1963), чиито основни морфологични белези са големите размери на стелите (около 1,7 x 0,7 x 0,25 м) и голямото надписно поле, ограничено със сложнопрофилирана рамка (обр. 7). Горният край е оформен като висок триъгълен фронтон, фланкиран от акротери със стилизирана палмета.

Прототипите на стелите от тип II се извеждат от Северна Италия, откъдето още през I в. се разпространяват в граничните провинции по Дунав. Ранни екземпляри от средата на I в. са известни от Ескус и Нове, а като цяло типът намира употреба основно в западните части на Долна Мизия (Conrad 2004, 41-42).

Хронологията на стелите от Сердика може да се проследи във втората половина на II до началото на III в., но съществуването на тип II несъмнено е в по-широки хронологически граници. Възприетата веднъж и лесна за изработване форма на този тип паметници гарантира постоянно-

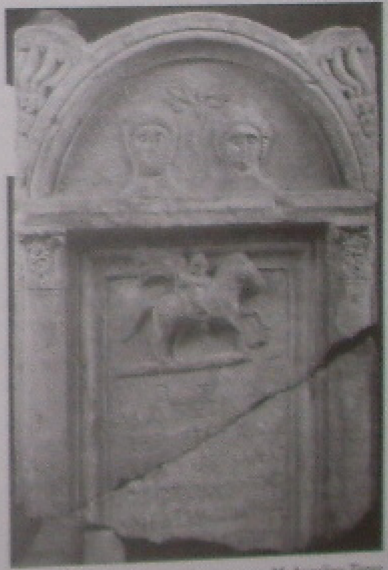

Обр. 5. Сердика. Надгробна плоча на M. Aurelius Teres
Fig. 5. Serdica. Gravestone of M. Aurelius Teres

то ѝ репликиране в продължение на дълъг период от време.

Тип III стели са с профилирана рамка, полукръгла ниша и триъгълен фронтон. Типът е засвидетелстван само с една стела от Сердика (IGBulg. 4 - 1957). Плочата се характеризира с по-малко надписно поле, обхванато от сложно профилирана рамка, над която се разполага полукръгла ниша с бюстово изображение. Над нишата паметникът завършва с триъгълен фронтон, фланкиран от малки акротери (обр. 8).

Както беше отбелязано при анализа на стелите-едикули (тип I) прототипите на тази форма гробни паметници произхождат от Северна Италия и централните Дунавски провинции от I в. Ранната дата на сердикийската стела (първа четвърт на II в.) се подкрепя и от наблюденията върху бюстовото изображение. Тъй като плочата е единичен екземпляр от този тип, засега не могат да се направят наблюдения върху хронологическите изменения на формата. В случая е важно да се подчертае от една страна западното (римско) влияние, което се долавя в този паметник, а от друга - наличието на локален прототип за стелите от тип I, което позволява извеждането на типологическото развитие на тази характерна за Сердика форма надгробни стели в период от почти един век. Вероятно след средата на II в. тип III е изместен от тип I, а производството му е преустановено.

Тип IV - стели с профилирана рамка и дъговидно оформено надписно поле. Към този тип принадлежат два паметника (IGBulg. 4 - 1954, 1962 a, b) с относително големи размери (1,4 x 0,6 x 0,25 м) и лицева повърхност, заета от дъговидно оформено в горната си част надписно поле, обхванато от рамка. Горният завършек на стелата вероятно е под формата на триъгълен фронтон с малки акротери, но не е изключено и дъговидно оформяне. Прототипи за този тип паметници е трудно да се изведат, а като паралел може да се посочи една стела от Перинт, датирана в първата четвърт на III в. (Sayar 1998, 315, № 154, Taf. XXXII, Abb. 130). Хронологически тип IV е засвидетелстван само през III в., като след средата на века се забелязва известно увеличаване на размерите на плочата, а профилираната рамка се заменя от скосена ивица.

Четирите типа надгробни плочи от Сердика имат следната хронологическа диференцираност. В началото на II в. се изработват стелите от тип III, като те вероятно изчезват към средата на века. Производството на най-характерния за Сердика тип I започва към втората четвърт на II в., като развитие на плочите от тип III. Началото на тип II е поставено към средата на II в., но засега за това няма сигурни данни. В периода втората половина на II в. - първата четвърт на III в. се употребяват основно типове I и II, като разцвета на стелите от тип I е именно тогава. От началните десетилетия на III в. започва да се налага и тип IV, а тип I вероятно престава да съществува. Няма сигурни данни за тип II, но може да се предположи съществуването му поне до средата на III в.; след тази граница е известен само тип IV. Като цяло периодът от началото на II до началото на III в. се характеризира с по-голямо разнообразие от надгробни плочи и предпочитание към композитни типове с по-богата пластична декорация. След първата четвърт на III в. се забелязва упадък на ателиетата - плочите стават еднообразни и загубват почти изцяло релефната си украса.

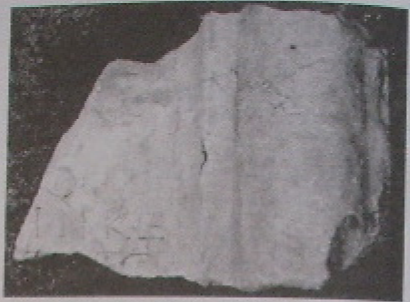

Обр. 6. Сердика. Фрагмент от надгробна плоча с гръцки надпис

Fig. 6. Serdica. Gravestone with a Greek inscription. Fragment

Декорация. Последният компонент в изследването на гробните плочи от Сердика е тяхната декорация. Застъпени са две иконографски теми (конник и човешки бюст) и три декоративни елемента (розета, лъв и глава на Медуза).

Употребата на *конник* е засвидетелствана само при стелата на *M. Aurelius Teres* (Филов 1913, 97-98, Обр. 98) - ветеран от *ala I Asturum* (обр. 5). От иконографска гледна точка изображението следва схема IV-1, 2, чиито иконографски прототипи могат да се изведат, както от западната част на империята, така и от нейните южни и източни области (Иванов 2006, 87, 89-90). Сходствата се дължат, както на общия елински първообраз на войнишкото конно изображение, така и на късната дата на паметника. От края на II - началото на III в., особено във вътрешните райони на Тракия и Долна Мизия, настъпва силна стилова и иконографска унификация, препятстваща разпознаването на конкретната идея, вложена в изображението. За паметниците от тази епоха именно надписът е натоварен с идентификационна функция.

Символиката на конната фигура върху надгробията на бивши или настоящи военни лица се свежда най-вече до желанието да се изтъкне достойнството на службата (особено в конна част). За целта изразната и репрезентативна сила на конника се оказва достатъчно пригодна. Военната служба (и свързания с нея статут на римски граждании) винаги е обект на изтъкване чрез художествени и епиграфски средства върху надгробните паметници. Различията при стелата на *M. Aurelius Teres* се свеждат до употребата на конвенционална конна иконография, заета вероятно от егейските и понтийски гръцки центрове, където конното изображение има своето място от късноелинистическата и ранноримска епоха (Иванов 2006, 111-112). Наличието на конник върху сердикийския паметник заедно с портретното бюстово изображения на починалия се дължи на различни фактори, но то при всички случаи трябва да се идентифицира с личността на починалия, представен във възможно най-репрезентативната изразна форма.

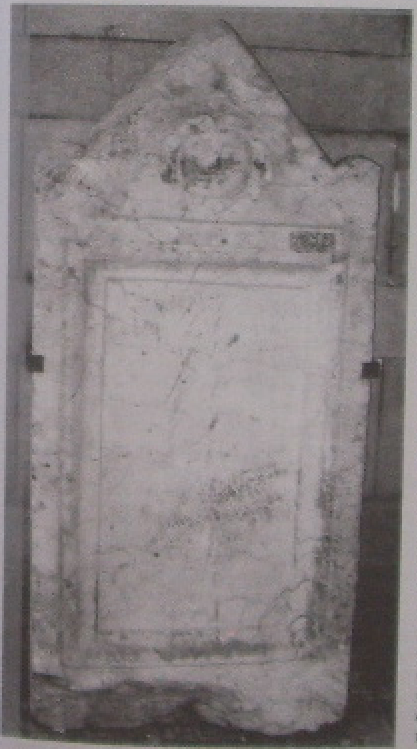

Обр. 7. Сердика. Надгробна плоча на Dilis V Turannou

Fig. 7. Serdica. Gravestone of Διλλης Τυραννου

Втората иконографска тема - *човешки бюст* - представлява основна релефна украса върху три стели от Сердика (Бояджиев 1967, 22, приложение 20, 21 и 23; Филов 1913, 97-98, Обр. 98; IGBulg IV - 1957) (обр. 3, 5 и 8). Хронологията на паметниците е в интервала II - първата четвърт на III в. Надгробните плочи с бюстове в гробната пластика на римските провинции се концентрират основно в центрове, подложени на по-силно римско влияние. За Тракия най-много такива паметници произхождат от западните райони на провинцията - Сердика и Тасос. Концентрацията на тази иконографска тема в Сердика може да се обясни със силното римско влияние от Горна Мизия, а в по-далечен план - от Северна Италия, където темата се употребява от времето на Август (Mansuelli 1967, 101).

По своята същност бюстовото изображение представлява редуциране на цялата фигура до най-важната ѝ част, носеща белезите на индивидуалността. Бюстовата изобразителна формула е продукт на римското изкуство от късната Република. Изследванията върху ранните релефи показват, че бюстовите стели представляват категория паметници, изработвана за определен слой от римското население - освободените роби (Zanker 1975, 280, 308; Cremer 1991, 93). Зараждането на тези паметници се извършва по времето, когато освобождениците започват да играят важна роля в обществото. Представянето на собствената им личност чрез портрет изтъква на преден план гражданския статус на притежателя на стелата и напуснатото вече робско състояние (Zanker 1975, 284-300). От Рим и Италия тази изобразителна форма се разпространява още към началото на I в. в провинциите, като се превръща във всеобщ знак, предпочитан от средната класа на провинциалното общество (Cremer 1991, 93). Иконографската тема човешки бюст е знак не само за възприемане на римските изразни средства от провинциалното население, но и начин за демонстриране на принадлежност към държавата и лоялност по отношение на властващия император.

Семантиката на бюста се концентрира върху търсенето на изявен личностен акцент, следвайки съвременната мода. Този вид релефна украса би трябвало да изразява *dignitas* и *auctoritas*, лайтмотивите на римската ценностна система. Заетите от императорските изображения форми позволяват от една страна да се разпознае желанието за извисяване на собствената личност, а от друга стремежът за съответствие, като обща концепция, на новия дух на епохата (Cremer 1991, 94-95). Гражданинът се появява като реално изображение върху стелата. Стимулиран от съответните прототипи на римската висша класа, портретния бюст постепенно се налага като репрезентативна форма, указваща реалното съществуване на човека. Подобни изображения са ориентирани към собствения статус в обществото, а не към утвърждаване достойнството на починалия (Cremer 1991, 118-119).

Мотивът „розета" се среща при две стели във фронтона на паметника (IGBulg. 4 - 1957, 1963) (обр. 8). Първоначалният й астрален произход се свързва с култа към Изида-Ищар-Астарта-Афродита (Streng 1918, 22, 33-35). По-късно в средиземноморската област на преден план е изведено чисто художественото изображение, което намира конкретна проява в растителната розета. Като прототип за последната е послужила хризантемата. Връзката на цветето със звездата на Изида-Ищар-Афродита се опосредства от ролята на богините в гробния култ. Свързани с представата за цикличността на живота, те имат отношение към вярата в живота след смъртта. Именно като техен символ и израз на тази вяра розетите са поставяни върху гробните паметници, където могат да се тълкуват като символ на апотеоза на мъртвия (Anderson 1984, 33). От своя страна хризантемата е *par excellence* цветето на гробните венци. По този начин мястото на розетата в гробната декорация се определя от нейната двойна астрална и флорална символика, обусловена от дългата традиция.

Следващият мотив - лъва - е засвидетелстван само върху стелата на *Aemilia Servanda* (Филов 1912/1913, 12, Обр. 8) (обр. 2). Подобна употреба в ролята на акротери е засвидетелствана в Норик, Панония и Долна Мизия. Произходът на мотива се извежда от Северна Италия, където се появява във Флавиевата епоха (Mansuelli 1967, 48) и откъдето е пренесен по Дунава (Димитров 1942, 78; Conrad 2001, 94). Символиката на лъвската фигура е резултат от дълга традиция в гробното изкуство на Изтока. Емблема на царската мощ, той е пазител на дворци, храмове и свещени места. Гробът също е свещено място, което трябва да бъде пазено от оскверняване. Когато лъвът е изобразен разкъсващ бик, както при сердикийската стела, той се превръща и в символ на смъртта. Подобен символизъм изглежда е свързан с култовете на Дионис и Сабазий, които изповядват вярата във вечния отвъден живот, където символът на смъртта играе важна роля (Lunn 1963, 260). Лъвското изображение е пренесено от Западна Мала Азия в Гърция, където се превръща в символ на храброст, емблема, запазена за гробовете на тези, които героично се изправят срещу смъртта (Collignon 1911, 91). Гробното изкуство от V-IV в. пр. Хр. следва развитието на този тип, запазвайки двойственото възприемане на лъвската фигура като пазител и символ на доблест. Елинистическата пластика репликира многократно подобни изображения, превръщайки ги постепенно в добре познат декоративен елемент. От нея римляните възприемат лъвското изображение и го изпълват с нова динамика, събуждаща спомена за могъщите лъвски глави от архаичното изкуство (Rodenwaldt 1936, 226). Дългата изобразителна традиция на лъвската фигура обуславя богатото символно съдържание на образа, при който изявената апотропейна функция не заличава напълно стойността му като знак за *virtus*, съдържащ в себе си и алегоричния образ на смъртта.

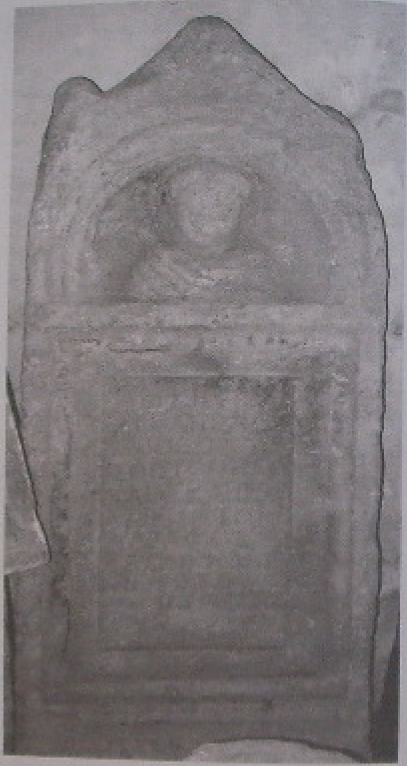
Обр. 8. Сердика. Надгробна плоча на родителите и братята на Νεικήτης
Fig. 8. Serdica. Gravestone of the parents and brothers of Νεικήτης

Последният декоративен елемент в гробната пластика на Сердика е главата на Медуза. Тя е засвидетелствана при три паметника (Филов 1912/1913, 12, Обр. 8; Добруски 1901, 782, № 91; IGBulg. 4 - 1955), като неизменното й място е във фронтона (обр. 2, 4 и 7). В употребата на този символ може да се види влияние от Северна Италия, където мотивът е много разпространен във фронтона на стелите (Mansuelli 1967, 82), докато при плочите от гръцките полиси за същата цел се използва розета или щит. Сред изображенията на апотропеи в гробната пластика Горгоната притежава най-силно и непосредствено излъчване. Известните от митологията свойства на отрязаната глава на Медуза са предопределили функцията й на отблъскващ символ и са утвърдили напълно нейната гробна емблематика (Turcan 1966, 541). Горгоната се намира в края на жизнения цикъл. Тя е пазител на прага, носеща маската на Хеката, зад която се крие великата пустота, от която възникват всички форми. Функцията на маската е като посредничещ образ, заместващ онова, което е твърде могъщо, за да бъде гледано. Никой смъртен не би могъл да надникне зад нея и да оцелее (Marler 2000, 62). Образът на Медузата, обусловен от апотропейната й сила, неизменно се възпроизвежда върху надгробните паметници, като нейният първоначален и може би не еднозначен смисъл е избледнявал с течение на времето, за да се съхрани единствено формалната употреба, наложена от традицията.

Наблюденията върху надгробните плочи от Сердика разкриват техните богати интерпретативни възможности. Извън чисто хронологическите и типологически аспекти на стелите се налага формулирането на един основен извод. Анализът на паметниците разкрива силно западно (римско) влияние върху гробната пластика от града. То е проследимо на различни нива: формалнотипологичните и метрични особености на стелите, голямото надписно поле, обхванато от сложно профилирана рамка, семплата декорация, придържаща се към характерни за Северна Италия и западните провинции мотиви и не на последно място употребата на портретни изображения. Въпреки административната принадлежност към Тракия, по отношение на гробната пластика, западните райони на провинцията (най-вече Сердика) демонстрират силно западно влияние и почти пълна липса на съответствие с доминиращите в останалите части форми паметници и релефни изображения. Подобни различия в административната принадлежност и културната ориентация са налице и при други категории археологически материал и трябва да се отдадат, както на географското положение на Сердика, така и вероятно на някои етнически различия.

Цитирана литература:

Бояджиев 1967: С. Бояджиев. Софийската църква „Света София". София, 1967.

Герасимова-Томова 1972: В. Герасимова-Томова. Римските помощни войски на провинция Мизия I - III в. - Автореферат. София, 1972.

Димитров 1942: Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. София, 1942.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 18, 1901, 704-812.

Зотовић 1995: Р. Зотовић Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације. Ужице, 1995.

Иванов 2006: М. Иванов. Конникът върху надгробните паметници от Долна Мизия и Тракия (I - IV в. сл. Хр.). В: Д. Ботева-Боянова (съставител). Образ и култ в Древна Тракия. Аспекти на формирането на тракийския образен език. В. Търново, 2006, 80-128.

Петровић 1975: П. Петровић. Палеографија римских натписа у Горњој Мезији. Београд, 1975.

Тачева 2000: М. Тачева. Бесите в тракийските рекрути за римската армия. - В: Власт и социум в римска Тракия и Мизия. София, 2000, 155-179.

Филов 1912/1913: Б. Филов. Антични паметници в Народния музей. - Известия на Българското археологическо дружество, 3, 1912/1913, 1-52.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква „Света София". София, 1913.

Anderson 1985: A. Anderson. Roman Military Tombstones. Shire Archaeology, 1984.

Collignon 1911: M. Collignon. Les statues funéraires dans l'art grec. Paris, 1911.

Conrad 2001: S. Conrad. Die Grabstelen der Provinz Moesia Inferior. Zeugnisse der Romanisierung an der Unteren Donau. - British Archaeological Reports, International Series, 921, 2001, 91-113.

Conrad 2004: S. Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Leipzig, 2004.

Cremer 1991: M. Cremer. Hellenistisch-römischen Grabstelen im Nordwestlichen Kleinasien. 1. Mysien. Asia Minor Studien. 4. Bonn, 1991.

Faust 1998: W. Faust. Die Grabstelen des 2 und 3 Jh. im Rheingebiet. - Beicheft der Bonner Jahrbücher, 52. Bonn, 1998.

Hatt 1951: J.-J. Hatt. La tombe gallo-romaine. Paris, 1951.

IGBulg 1966: G. Michailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 4. Serdicae, 1966.

Kalinka 1906: E. Kalinka. Antike Denkmäler aus Bulgarien. Wien, 1906.

Lunn 1963: B. Lunn. On the Symbolism of Severe Animal Heads. - Latomus, 22, 2, 1963, 252-261.

Mansuelli 1967: G. Mansuelli. Le stele romane de territorio Ravennate e del Basso Po. Ravenna, 1967

Marler 2000: J. Marler. An Archaeological Investigation of the Gorgon. - In: Пъ- Изследвания чест на проф. Иван Маразов. София, 2000, 59-75.

Oppermann 1978: M. Oppermann. Untersuchunge zur Entwicklung von Geselschaft und bildener Kuns in den römischen Provinzen Thracia und Moesi Inferior vom 1 Jh. bis zur 2 Hälfte des 3 Jh. Dissertation. Halle, 1978.

Rodenwaldt 1936: G. Rodenwaldt. Römische Löwen. - Critica d'Arte, 5, 1936, 225-228.

Sayar 1998: M. H. Sayar. Perinthos - Herakleia un Umgebung. Wien, 1998.

Streng 1918: G. Streng. Das Rosettenmotiv in de Kunst und Kulturgeschichte. München, 1918.

Turcan 1966: R. Turcan. Les Sarcophages romaine à représantation dionysiaques. Paris, 1966.

Zanker 1975: P. Zanker. Grabreliefs römischer Freigellasener. - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut, 90, 1975, 267-315.

Gravestones from Serdica (2nd to 3rd Century AD)

Mario Ivanov

The Roman gravestones from Serdica form a compact separate group of monuments. This paper considers their formal and decorative aspects; it is based on eleven entirely preserved or fragmented pieces. Most of these stelae have already been published but have never been a subject of a special study revealing their formal and typological features as well as their decorative and symbolic characteristics. The dating of each gravestone is the result of a complex approach taking into consideration the epigraphic evidence, the peculiarities of the relief and the formal features of the monument. The studied group is divided into four types due to their morphological and metrical characteristics.

The gravestones' consideration reveals that type I existed between the early 2nd and the early 3rd century AD. Within this period, it went through a series of changes affecting both the size and the proportions of the stelae. Type II existed from the second half of the 2nd to the first half of the 3rd century AD, although I believe that its chronological frame was even broader. Type III had the shortest life. the first half of the 2nd century AD, and it was most probably the prototype of type I gravestones. All stelae of type IV are dated back to the 3rd century. As a whole the formal and typological characteristics of the four types of stelae from Serdica were highly influenced by the trends coming from northern Italy and the western provinces of the Roman Empire.

The analysis of the gravestones is supplemented by a study of their decorative typical features. Two iconographic subjects (a horseman and a human bust) as well as three decorative motifs (lion, rosette, and Medusa's head) are represented on the gravestones from Serdica. The use of a figure of a horseman and a human bust on the stelae is due to the desire to depict the deceased in the most representative artistic form. The rest of the decorative elements had their own symbolic value aimed at strengthening the impact of the relief decoration on the gravestone by using adequate instruments. The studied characteristics of the relief decorations of the gravestones from Serdica confirm the conclusions derived from their formal and typological analysis: a strong influence of northern Italy and the western provinces along the Danube. The summarized data reveals that the western parts of the province of Thrace were more strongly influenced by western models than by those from Greece and Asia Minor.

Ориентация на гробовете в старобългарските двуобредни некрополи на Долен Дунав

Валери Григоров

През последните десетилетия съществува подчертан интерес към старобългарските двуобредни некрополи и изучаването на езическите погребални практики от края на VII-IX в. Досега от зоната на Долен Дунав са проучени над 40 некропола, като около 30 от тях са публикувани (Таблица 1). Специализираното разглеждане на отделни елементи от погребалния обред е важно, защото позволява да се пристъпи към по-детайлна систематизация и анализ на данните. Интересът към ориентацията на гробовете е породен от разбирането, че начина на полагане на мъртвите в определена посока е един от най-съществените и устойчиви белези на обреда. Обикновено той се обвързва с конкретни литургични или религиозни изисквания, които са продукт на дълбоко залегнали в традицията митологични представи.

В българската археологическа наука проблемът за ориентацията на гробовете в езическите некрополи не е разглеждан специално. В рамките на анализа на погребалния обред обаче редица автори изказват своите констатации и оценки. Коментирайки данните за ориентацията, те отбелязват, че съществуват някои регионални особености - на юг от Дунав преобладава северната ориентация на гробовете, а на север - западната (Димитров 1984, 35; Stanilov 1987, 44; Fiedler 1992, 290).

В румънската специализирана литература различията в ориентацията обикновено се отдават на влиянието на автохтонното (проторумънско) население, което румънските изследователи приемат за основен елемент на север от Дунав. От друга страна Д. Димитров интерпретира различната ориентация като резултат от заселването на две различни български групи - едната по левия бряг на реката, а другата - по десния (Димитров 1987, 215). Най-пълна информация за ориентацията на гробовете се намира в монографичното изследване на У. Фидлер за некрополите през VI-IX в. на Долен Дунав (Fiedler 1992). Тя обаче не е систематизирана, а коментарите на автора преповтарят вече направени изводи. По-пълно използване на данните от ориентацията на старобългарските гробове, съпоставени в един широк кул-

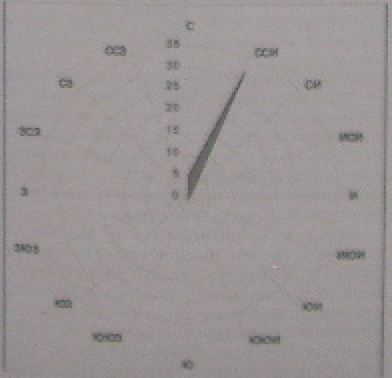

Обр. 1. Нови Пазар, некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 1. Novi Pazar. Cemetery. Burial orientation

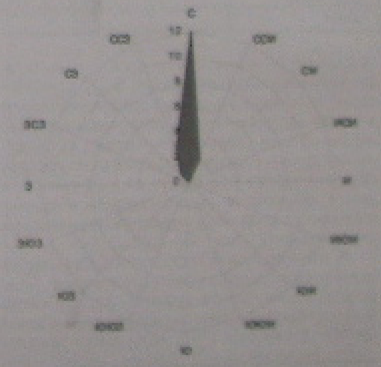

Обр. 2. Варна-1. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 2. Varna-1. Cemetery. Burial orientation

Таблица I. Старобългарски двуобредни некрополи
Table I. Old Bulgar biritual cemeteries

некропол	гробове с трупополагане	гробове с трупоизгаряне	символични гробове	литература
Изворул	345	100		**Mitrea 1989**
Топола	230	229		**Ангелова и др. 1997**
Султана	135	60		**Mitrea 1988**
Ножарево	130	76	2	**Рашев, Станилов 1989**
Хитово-1	111	33		**Йотов 1989**
Караманите	106	12		**Рашев 1989**
Девня-3	96	56 (58 скелета)	9	**Димитров 1972**
Обършия Ноуа	95	10		**Toropu, Stoica 1972**
Кюлевча	62 (83 скелета)	27 (29 скелета)		**Въжарова 1976**
Девня-1	51 (53 скелета)	38 (39 скелета)	10	**Димитров 1971**
Балчик-3	43	26	15	**Димитров 1991**
Нови Пазар	41 (42 скелета)	2		**Станчев, Иванов 1958**
Николово	19 езически и 150 християнски	32		**Станчев 1989**
Балчик-1	7	1		**Димитров 1989** **Димитров 1991**
Батин-2	4 езически и 60 християнски	1		**Станчев 1985**
Бдинци	101	215	2	**Въжарова 1976**
Капул Вииор	55	197	7	**Зирра 1963**
Налбант	3	137		**Simion 1971**
Тичилещи	1	89		**Hartuche, Anastasiu 1976**
Сихлеану	4	73		**Hartuche, Anastasiu 1980**
Блъсково	1	72		**Димитров 1967**
Долни Луковит-1	2	45		**Въжарова 1976**
Варна-1	17 (18 скелета)	44 (47 скелета)		**Димитров 1976**
Фратещи	10	29		**Dolinescu-Ferche Ionescu 1970**
Кавлия	3	25	3	**Harhoiu 1972**
Долни Луковит-3	2	20		**Въжарова 1976**
Хитово-2	13	17		**Йотов 1997**
Хитово-3	9	14	1	**Йотов 1997**
Нова Черна	7	14		**Василчин 1989**
Галиче	7	12		**Въжарова 1976**

турноисторическа контекст предлага Е. Ангелова (Ангелова 1995, 5-17). Сравнителният анализ на погребалните елементи води до извода за съществуването на редица сарматски особености. Според авторката предимно северната ориентация на гробовете насочва към кръга на късносарматските паметници, а колебанията в ориентацията се отдава на смесения характер на населението (Ангелова 1995, 5, 8-9).

В обобщаващото си изследване върху ранносредновековните некрополи от България Ж. Въжарова допуска, че гробовете в некрополите имат предварителна планировка (Въжарова 1976, 410), което предполага налагането на единна ориентация. Съпоставката на плановете обаче показва, че гробовете са разположени неравномерно, а определянето на редици е получено по-скоро случайно. Относителната подредба вероятно се дължи на маркировка на гробовете. Ако може да се говори за предварителна планировка на некрополите, тя не може да се търси в редици от гробове, а по-скоро е резултат от обособяването на парцели, в които са погребвани членовете на отделни семейно-родствени групи.

Преди да се пристъпи към самото изследване, трябва да се посочат някои слабости, свързани с начините на документиране на ориентацията. Все още в България липсва разработена единна методика и критерии за прецизно измерване на гробовете. От първичните публикации се вижда, че в едни случаи е отчитана ориентацията на гробната яма, а в други - на скелета, а азимутите почти винаги са измервани с ръчен компас. Получени по този начин

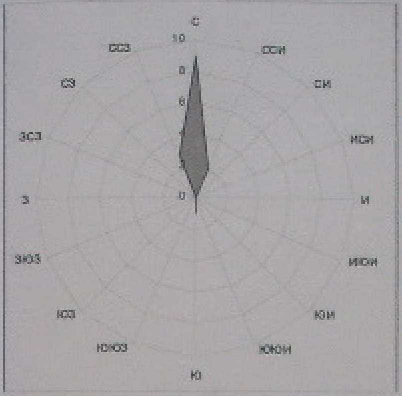

Обр. 3. Варна-3. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 3. Varna-3. Cemetery. Burial orientation

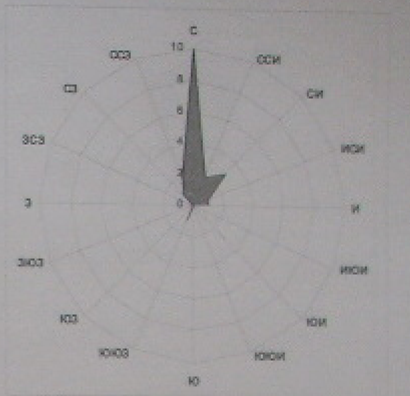

Обр. 4. В Балчик-3. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 4. Balchik -3. Cemetery. Burial orientation

азимути са магнитни, а не географски[1], което придава на данните една относителна точност и възможност за съпоставки.

В научната литература съществуват различни мнения за мотивацията при избора на ориентация на гроба. Най-общо те могат да се обобщят като астрономически и топографски. Още от древността, а това важи в пълна сила и за средновековието, основен ориентир за определяне на географските посоки е цикличният ход на слънцето с неговите ясно определими три точки - изгрев (изток), кулминация (юг) и залез (запад). Спрямо някоя от тях всеки може сравнително лесно да ориентира надлъжната ос на гробната яма. С натрупването на информация за астрономическите познания на древните народи редица изследователи изказват хипотезата, че ориентацията на гробните съоръжения е съобразявана с движението на Слънцето (Niederle 1911, 359; Вуд 1981; Сымонович, Кравченко 1983; Хокинс, Уайт 1983; Никитина 1985, 33-44; Гениг, Гениг 1985; Гатев, Вълев 1990, 194-205; Топтанов и др. 1991, 231-242). Чрез археоастрономическите изследвания на аварски некрополи Ф. Холтер установява, че отклоненията на гробовете от оста запад-изток се дължат на сезонните промени на точките на слънчевите изгреви (Holter 1925, 5-6)[2].

Освен привържениците на астрономическите ориентири има и изследователи, които не приемат, че ориентацията на гробната яма става спрямо посоките на Слънцето (Lásló 1955; Kovrig 1963, 91). За М. Гусаков основна роля при ориентацията играят топографските белези - местоположението на селищата или реките (Гусаков 1988, 147). Като пример се посочват некрополите от зоната на Зарубинецката култура - гробовете по Среден Днепър са ориентирани перпендикулярно на реките, а в Припят и Приднепровието са ориентирани паралелно. За катакомбните гробове в зоната на Салтово-Маяцката култура се предполага, че ориентацията им е съобразявана с наклона на терена (Флеров 1990, 140). Разбира се не липсват и някои „екзотични" предположения, че ориентацията на гробовете може да се влияе от посоките на изгревите на Луната, звездите и Млечния път (Гусаков 1988, 155).

Сред изследователите се налага мнението, че погребалният обред в най-голяма степен отразява съществуващите религи-

---

[1] *Магнитният север за разлика от географския е променлива величина. Той се измества постоянно и е различен в различни точки на земното кълбо. За територията на България магнитната деклинация през 1990 г., по данни на Геофизическия институт в София, е била в рамките между -2 и -4°, съответно в Западна и в Източна България (Бъчваров, Чолаков 1994, 58-66). Освен това в някои зони има магнитни аномалии, които влияят допълнително на резултатите. Не на последно място е важно и умението за правилно използване на компаса като измервателен уред, за да бъдат азимутите коректно получени.*

[2] *В България подобни изследвания са правени за скалните гробници в археологическия комплекс Ямата при Камен бряг (Топтанов и др. 1991, 231-242) и за средновековния некропол край Ковачево (Гатев, Вълев 1990, 194-205).*

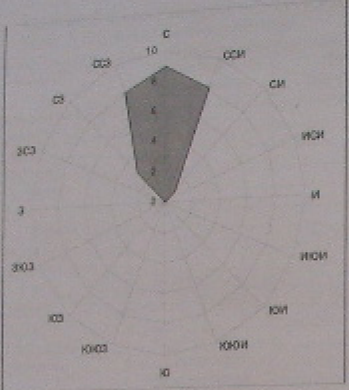

Обр. 5. Девня-1. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 5. Devnya-1. Cemetery. Burial orientation

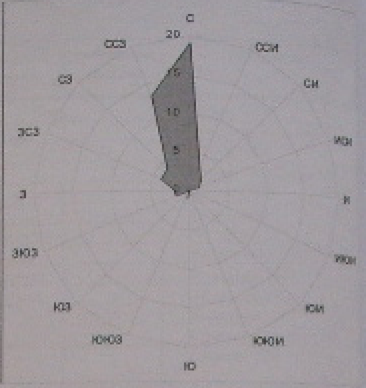

Обр. 6. Кюлевча. Некропол. Ориентация на гроб вете
Fig. 6. Kyulevcha. Cemetery. Burial orientation

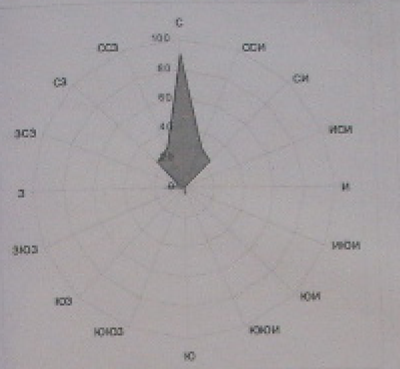

Обр. 7. Топола. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 7. Topolo. Cemetery. Burial orientation

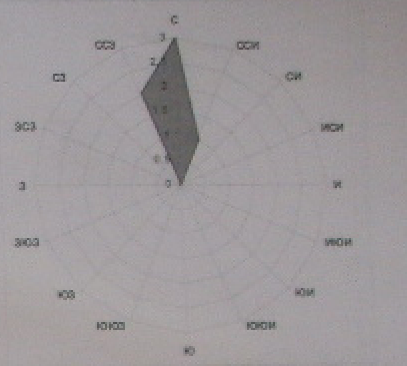

Обр. 8. Балчик-1. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 8. Balchik-1. Cemetery. Burial orientation

озни вярвания и представи за света на мъртвите, а прилаганата система от обредни действия цели да улесни прехода на мъртвия от „този" в „онзи" свят. Поради тази причина тялото е поставяно така, че главата му да сочи посоката, към която трябва да се отправи душата (Kovacs 1994, 102)[3]. При редица тюркски народи съществува вярване, че подземният свят се намира някъде на запад, там, където е границата между небето и земята, което определя погребването на мъртвите с глава на запад (Мифы народов мира 1988, 539). В християнския светоглед западната ориентация на гроба е наложена от изискването лицето на мъртвия да е обърнато на изток (към изгрева), откъдето се очаква, в деня на Второто пришествие, да се появи Месията. Подобно изискване за обръщане на лицето, но към сакралния център (Мека) присъства и в мюсюлманския погребален обред.

Още в началото на проучванията на двуобредните некрополи на Долен Дунав се поставя въпросът за етническата принадлежност на погребаното население: дали става дума за две различни етнически групи (славяни и българи), които живеят смесено или за две форми на погребал обред, практикувани от еднородно насел ние? Досегашните наблюдения доказ че и двете форми на погребване (трупоп лагане и кремация) са практикувани е новременно, като са регистрирани множ ство суперпозиции между двата вариан (Ангелова и др. 1997, 142). Не се наблюд на също и целенасочено обособяване и участъци с прилагане само на единия и другия обред в рамките на некрополите Анализът на гробния инвентар също п казва голяма близост. Интересно е, ч ориентацията на ямите с трупоизгаря тогава, когато очертанията им са сигур доловени, е идентична с тази на трупоп лаганията. Изброените елементи доказв че двуобредните некрополи на Долен Д нав имат единна етнокултурна характе ристика, в рамките на многообразието н обреда, и могат да се свържат с прабъл гарския етнос. От приложените в Табли ца 1 данни[4] се вижда, че съотношението на гробовете с трупополагане и с трупои гаряния в двуобредните некрополи е ра лично - в едни случаи преобладават трупо полаганията, а в други - трупоизгарянии та. Това дава основание на някои изсле ватели да делят некрополите на две групи в зависимост от съотношението на двата обреда. В некрополите в Добруджа преоб ладават трупоизгарянията, докато на за пад и юг (Варненско, Шуменско, Гюргевс ко) преобладават трупополаганията. Важ на е и общата статистика на гробовете, която показва, че в посочените некрополи трупополаганията са около 49,30%, трупоизгарянията са 49,28%, а 1,42% са кенотафи, т.е. и двата погребални обредни варианта имат относително еднакво разпространение сред старобългарското население на Долен Дунав.

За съжаление достигналите до днес исторически сведения за езическата религия на прабългарите са твърде оскъдни, което затруднява реконструирането на извършваните практики, свързани с погребалния обред. Това засилва значението на данните от езическите некрополи. Кратка информация за съществуването на специална прослойка от езически свещенослужители, наричани колобри, и уточнения за йерархията и функциите им се намира в няколко епиграфски надписа (Бешевлиев 1992, № 14, 65-69). Подобно название се среща също и при аварите (боколабър) в значение на „пътеводител" или „водач" (Бешевлиев 1981, 71). Наличието на държавна структура и централизирана система от свещенослужители означава, че в началото на IX в. тази прослойка вероятно упражнява контрол върху правилното изпълнение на култа и в частност на погребалните практики. Засега обаче няма достатъчно основания да се смята, че протича процес на обредна унификация. Точно обратно, обществото функционира в рамките на „поливариантна" обредна система, която може да бъде разглеждана като утвърждаваща се норма. Единствените сигурни сведения за съществуването на религиозно напрежение в старобългарското общество са в посока към ограничаване на разпространението на християнството в първите десетилетия на IX в. При това става въпрос по-скоро за политически гонения и репресии, организирани от българския владетел срещу християните, които проповядват в България (Ламанский 1864, 109-110; Колов 1969, 141), а не за акция на свещенослужители за опазване на езическите култове. В рамките на езическия/те култ/ове, обаче няма дори и най-малък намек за религиозни вражди.

Изяснявайки митологичните представи на прабългарите, В. Бешевлиев обръща внимание на факта, че в Плиска много от дворцовите сгради са ориентирани по оста север-юг, а апсидата на тронната зала е от север[5] (Бешевлиев 1974, 104-106). Това му дава основание да заключи, че още в ранните периоди на изграждане на Плиска прабългарите имат определена пространствена ориентация и предпочитани посоки, като оста север-юг вероятно е сакрална за Дунавските българи (Бешевлиев 1981, 74-75).

Систематизацията на данните от старобългарските двуобредни некрополи на Долен Дунав показва съществуването на пет основни тенденции в ориентацията на гробовете: север-североизточна, северна, северозападна, източна и западна. При някои некрополи доминира една от изброе

---

[3] *В митологичните представи на много народи „отвъдното" се асоциира със северната или със западната посока, откъдето духат ветровете като противовес на изтока - изгрева (раждането на деня) и юга - зенита на Слънцето. В пространствената ориентация на номадските народи от евразийското пространство всяка от четирите географски посоки дори е обозначавана с определен цвят (изток-бял, запад-червен, юг-жълт, север-черен).*

[4] *Включени са 3468 публикувани гроба от 30 некропол*

[5] *В Константинопол императорският трон също е разположен в апсида, но на изток.*

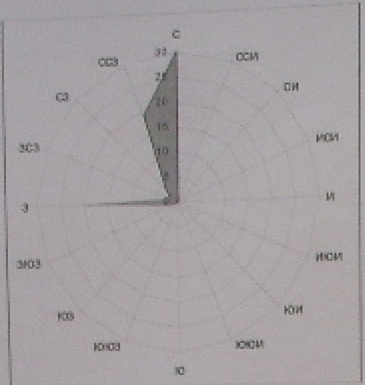

Обр. 9. Девня-3. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 9. Devnya-3. Cemetery. Burial orientation

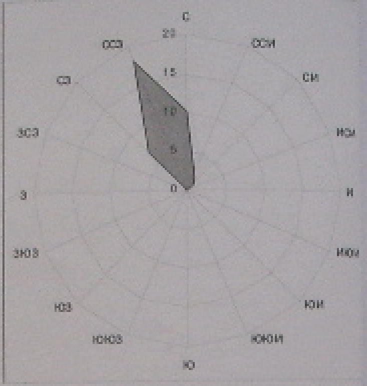

Обр. 10. Бдинци, Добричко. Некропол. Ориен ция на гробовете
Fig. 10. Bdintsi, Dobrich region. Cemetery. Burial ori tation

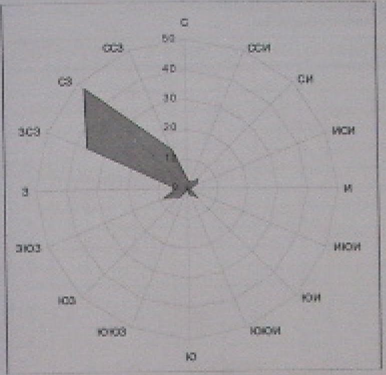

Обр. 11. Султана, Румъния. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 11. Sultana, Romania. Cemetery. Burial orientation

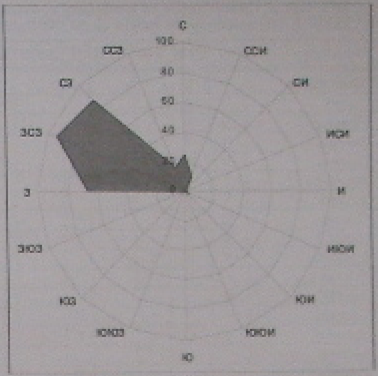

Обр. 12. Изворул, Румъния. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 12. Izvorul, Romania. Cemetery. Burial orientation

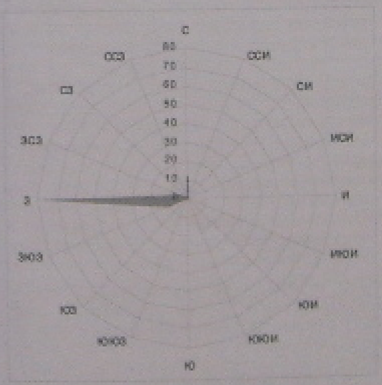

Обр. 13. Обършия Ноуа, Румъния. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 13. Oborshia Noua, Romania. Cemetery. Burial orientation

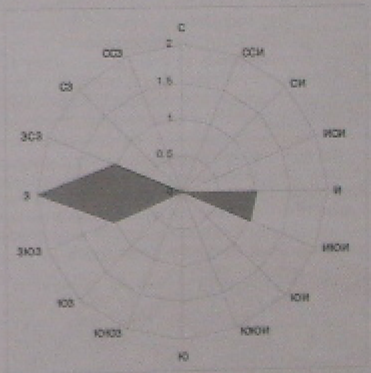

Обр. 14. Черна, Силистренско. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 14. Cherna, near Silistra. Cemetery. Burial orientation

ните посоки (Нови Пазар, Дибич, Варна-1, Варна-3, Хитово-3), а в други вариантите са повече (Девня-1, Девня-3, Кюлевча, Султана, Изворул, Капул Виилор-Истрия и др.) (Таблица 2). Прави впечатление обаче, че дори и в некрополите с голямо разнообразие на ориентации на гробовете съществува определена устойчивост и повторяемост, което означава, че съответната посока е търсена предимерено и е съобразявана с конкретни обредни нужди, а не е плод на случайност.

Според преобладаващата ориентация на гробовете старобългарските двуобредни некрополи могат да бъдат разделени в пет групи:

1. Некрополи със север-североизточна ориентация на гробовете: Нови Пазар (Станчев, Иванов 1958, табл. III), Дибич (Въжарова 1971, 11) и Ножарево (Рашев, Станилов 1989, 214). В тази група прави впечатление изключителната хомогенност при ориентацията на гробовете в некропола Нови Пазар[1] - почти всички са ориентирани на север-североизток (азимут между 360° и 20°) (обр. 1).

2. Некрополи с преобладаваща северна (с отклонения на североизток или на северозапад) ориентация на гробовете (обр. 2-10). Девня-1 (Димитров 1971, 58-59), Варна-1 (Димитров 1976, 108, обр. 1), Варна-3 (Димитров 1970, 5-6), Кюлевча (Въжаро 1976, обр. 45), Бдинци (Въжарова 19 табл. 1), Балчик-1 (Димитров 1989, 231-24 Балчик-3 (Димитров 1991, 87-100), Топо (Ангелова и др. 1997, 143) и др. В по-мал процент гробове със северна ориентаци има и в некропола Изворул.

3. Некрополи с преобладаваща север западна ориентация на гробовете (обр. 1 12): Султана (Mitrea 1988, 97, fig. 6), Изворул (Mitrea 1967, 460; Mitrea 1989) и Канли (Harhoiu 1972, 565-576). В по-малък проце гробове със северозападна ориентаци има и в некрополите Девня-1, Кюлевч Бдинци, Капул Виилор-Истрия и Топола.

4. Некрополи с преобладаваща запад ориентация на гробовете (обр. 13-16 Обършия Ноуа (Toropu, Stoica 1972, fig. 2 Галиче (Въжарова 1976, 222, обр. 13 Черна (Василчин 1989, 200), Николово Батин-2 (Станчев 2004). Западната ориет тация присъства по-ограничено в редиц други некрополи, като най-многоброй са случаите в Изворул, Султана и Фрат щи, които са разположени на север от Д нав, и в Канлия, Капул Виилор-Истри Топола, Черна и Девня-3 - на юг от Дуна

5. Некрополи с преобладаваща източ ориентация на гробовете (обр. 17-21): тр те некропола при Хитово, Добричко (Й тов 1989, 223, 225 обр. 1; Йотов 1997, 16 162; 164-165, обр.1 и 2), Капул Виилор-Ис рия (В. Зиира, 1963, 362) и Фратеш (Dolonescu-Ferche, Jonescu 1970, 421, fig. 1 Източна ориентация имат също и част о гробовете в Топола, Султана, Изворул Ножарево, Дибич, Черна, Балчик-3, Сихлеану и Канлия.

Данните за ориентацията на гробовете в некрополите са илюстрирани на кръгови диаграми, на които е представена скала на посоките и на броя на гробовете. Картирането на некрополите позволява обособяването на пет географски зони (обр. 22). Количествено най-многобройна е Варненската група некрополи, в която преобладават гробове със северна ориентация. Непосредствено на запад от нея е разположена Шуменската група некрополи, в която преобладават гробове със север-североизточна ориентация. Северно от двете групи се намира Добруджанската група некрополи с предимно източна ориентация на гробовете. На север от Дунав, са разположени два големи некропола с преобладаваща северозападна ориентация на гробовете (Севернодунавска група). На запад, от двете страни на Дунав са разположения некропо-

---

[1] Голяма част от некропола е разрушена при изкопни дейности, а проучените в ограничен участък 42 гроба с трупополагане са твърде малко, за да се изключи наличието и на други варианти на ориентация.

Таблица 2. *Ориентация на гробовете в старобългарските двуобредни некрополи*
Table 2. *Orientation of the burials in the Old Bulgar biritual cemeteries*

некропол	С	ССИ	СИ	ИСИ	И	ИЮИ	ЮИ	ЮЮИ	Ю	ЮЮЗ	ЮЗ	ЗЮЗ	З	ЗСЗ	СЗ	ССЗ
Нови Пазар	*	X	*								*					
Дибич	*	X	x													
Ножарево	x	X	x	*	*						*					
Балчик-3	X	*	*	*	*					*						*
Девня-1	X	X	*				*								*	X
Варна-1	X	*														X
Бдинци	X	*												*	*	X
Топола	X	x			*				*				x	x	x	x
Девня-3	X	*										*	x	*	*	X
Кюлевча	X	*	*							*	*	*	*		*	X
Балчик-1	*	*														*
Варна-3	X								*							
Султана	*	*	*	x	*	*	*	*	*			X	*	X	X	x
Изворул	x	x	x	*	*	*	*	*	*			*	x	X	X	x
Канлия						*									*	*
Хитово-1	*	*	*	x	X				*				x			
Хитово-2			*	x	X								x			
Хитово-3				x	X								*			
Фратешти				x	X								x	x		
Сихлеану						*	*									
Капул Виилор	X	x	*	*	X	x	x	*	*	*	*		X	x	*	x
Нова Черна					x								X			
Обършия Ноуя						*						*	X	*		
Николаево	x											X	X	*	*	*
Батин-2	x									*	x	X	X	x	*	*
Галиче										*		X	*	*	*	*
Бъркачево													*			
Долни Луковит-1					*							*				

Легенда: X *Ориентация на над 25% от гробовете*
x *Ориентация на 5 до 25% от гробовете*
* *Ориентация на отделни гробове*

Key: X *Orientation of more than 25% of the burials*
x *Orientation of 5 to 25% of the burials*
* *Orientation of some burials*

ли със западна ориентация на гробовете. Важно е да се отбележи, че между така обособените географски зони няма резки граници, а различните тенденции се преливат. Свързващо звено между групите със западна и с източна ориентация са некрополите Черна, Силистренско, и Фратешти, в които има висок дял на гробове със западна и с източна посока. В некрополите Кюлевча, Бдинци и Топола освен северната ориентация, висок дял имат и гробовете със северозападна посока. Гробове с източна ориентация се срещат в некрополите Балчик-3 и Султана, а в некропола Девня-3 е значителен броят на гробовете със западна посока. Некрополът с най-голямо разнообразие на ориентация на гробовете е Капул Виилор-Истрия (обр. 21). В него се откриват всички основни тенденции на ориентация: източна, северна (север-североизток) и западна (запад-северозапад), както и множество изключения в почти всички останали посоки (Таблица 2). Този факт е важен за изясняване на проблема за идентификацията на ранните центрове на общо съжителство и контакти на прабългарски племенни общности, носещи различни обредни традиции.

Засега е трудно да се обясни еднозначно съвместяването на различни ориентации на гробовете. Към това трябва да се добави и едновременното прилагане на две различни погребални практики - инхумация и кремация. Едно от възможните обяснения е идеята, че ритуалното многообразие се дължи на съжителството на две или повече групи прабългари, носители на различни обредни системи. Многообразието от погребални практики в рамките на некрополите повдига също въпросът за степента на етнокултурна хомогенност в родово-племенни или селищни общности.

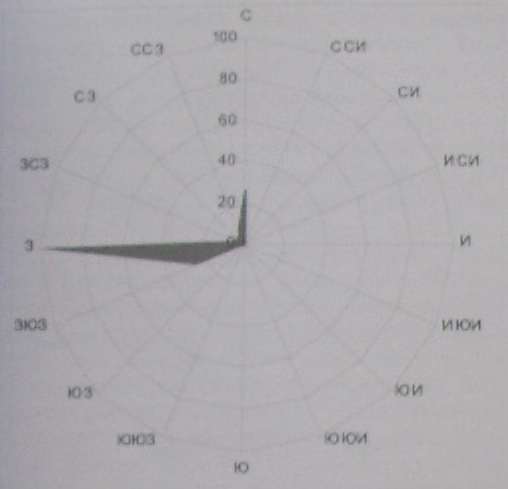

Обр. 15. Николово, Русенско. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 15. Nikolovo, near Ruse. Cemetery. Burial orientation

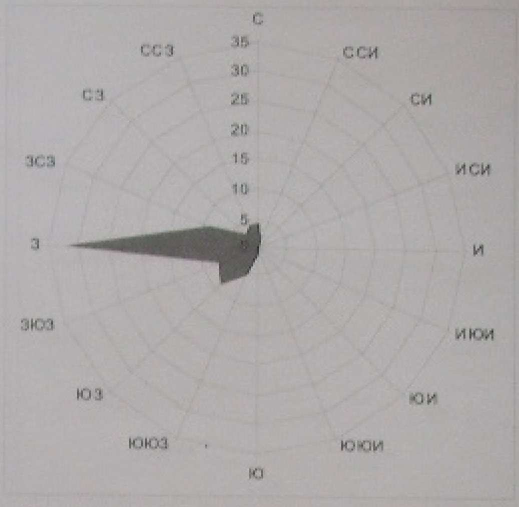

Обр. 16. Батин-2, Русенско. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 16. Batin-2, near Ruse. Cemetery. Burial orientation

От друга страна не бива да се пренебрегва и своеобразният универсализъм на езическите вярвания, които допускат по-голямо многообразие в култовата и обредната система без това да създава напрежение[7].

При анализа на различните варианти на ориентация в старобългарските двуобредни некрополи е важно да се направи сравнение с погребалните практики в съседните културни зони. В този смисъл особена стойност имат некрополите от Причерноморието и аварските некрополи от Среден Дунав, които кореспондират най-тясно със старобългарската култура. Следвайки неотклонно своята научна линия на търсене и интерпретация Д. Димитров обръща специално внимание на различната ориентация на старобългарските езически некрополи. Западната (северозападна) ориентация на гробовете, характерна за некрополите в Югоизточна Влахия, той приписва на кутригурите (котраги), а северната, характерна за гробовете на юг от Дунав, на уногондурите. За съпоставка Димитров посочва некрополите на изток от Дон, в които гробовете са предимно със северна ориентация - Ново-Лабински, Артуганово (Димитров 1987, 137, обр. 15), част от гробовете в Борисово (Саханев 1914, 124-140, 143), Саркел, Семикаракорското градище и станция Багаево (Димитров 1987, 107). В некропола Верхний Чирюрт (Северен Дагестан) преобладават гробове със североизточна ориентация, но отделни гробове имат ориентация на север, северозапад, запад и юг (Федоров, Федоров 1978, 112-114, рис. 1; Ковалевская 1981, рис. 1-4). На запад от река Дон доминира западната ориентация - Зливкинския некропол (Димитров 1989, 34-39). Западна ориентация имат гробовете в Пашковския и Ясеновополянския некрополи (Димитров 1987, 94), както и повечето гробове от некропола при Желтое на Северен Донец (Красильников 1991, рис. 1, 8). От изложените примери Д. Димитров прави извода, че за прабългарите, обитаващи земите по Северното Черноморие, са характерни два, отличаващи се по ориентация на гробните ями, погребални обреди - с глава на запад и с глава на север (Димитров 1987, 90-91). В тази посока на разсъждение източната ориентация на гробовете в трите некропола при Хитово, Добричко, намира близък аналог с ориентацията на гробовете от Борисовския некропол (Саханев 1914, 81-142) и от Тау-Кипчак (Рашев 2003, 30). Основна слабост в анализа на Д. Димитров е механичното пренасяне на етнокултурни комплекси, развиващи се през VIII-X в. в Северното Причерноморие, върху племенни групи, живеещи в същите географски зони, няколко века по-рано.

В търсене на генезиса на ориентацията на старобългарските гробове на Долен Дунав интерес представляват гробовете от групата Сивашовка (V-VII в.), идентифицирана от Р. Рашев като прабългарска (Рашев 2000). В повечето случаи те имат северна и североизточна ориентация (Рашев

---

[7] *От изворите е известно, че Кубрат е покръстен в Константинопол, без обаче това да води до покръстване на подвластното му население или до отхвърлянето му като владетел.*

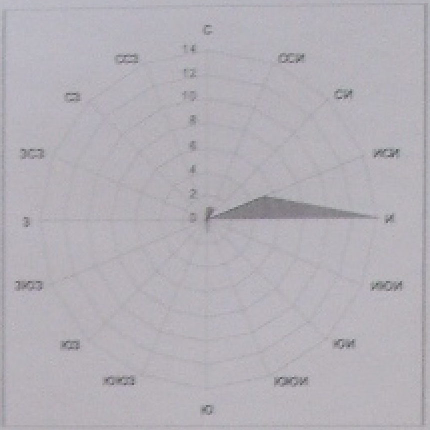

Обр. 17. Хитово-1, Добричко. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 17. Hitovo-1, near Dobrich. Cemetery. Burial orientation

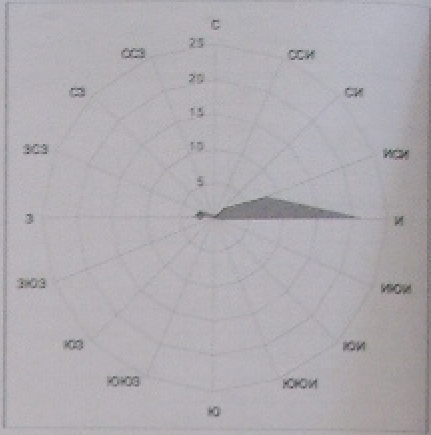

Обр. 18. Хитово-2, Добричко. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 18. Hitovo-2, near Dobrich. Cemetery. Burial orientation

2000, 17-27), а само отделни гробове са ориентирани на северозапад (Великий Токмак, Запорожка област), запад (Виноградное, Запорожка област и Дорофеево, Волгоградска област) или югоизток (Йосипивка, Запорожка област) (Рашев 2000, 19-21). Североизточна също е и ориентацията на няколко единични гроба на воини при селата Димовка и Коваловка, Николаевска област и Портовое (Крим), датирани във втората половина на VII в., които А. Айбабин определя като хазарски (Айбабин 1985, 197-201, рис. 9). Според Р. Рашев северната ориентация на повечето старобългарски езически гробове на юг от Дунав е традиция, вероятно пренесена от населението на групата Сивашовка при преселването на Аспарух на Долен Дунав (Рашев 2000, 37). Остава обаче необяснимо защо останалите след средата на VII в. в Причерноморските зони български племена, които са част от формираната през VIII-X

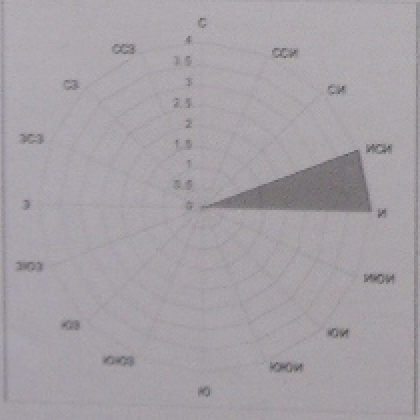

Обр. 19. Хитово-3, Добричко. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 19. Hitovo-3, near Dobrich. Cemetery. Burial orientation

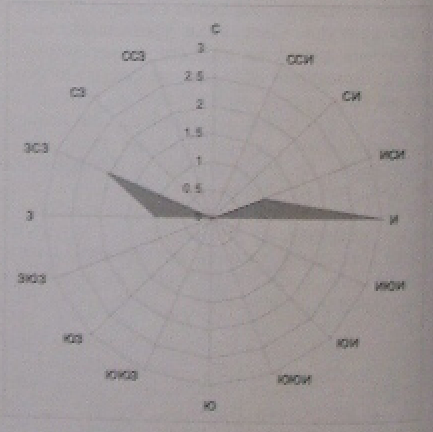

Обр. 20. Фратещи, Румъния. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 20. Frăteşti, Romania. Cemetery. Burial orientation

в. Салтово-Маяцка култура, практикуват вече предимно западна ориентация. Тя е характерна за 70% от погребенията (Рашев 2003, 26). Предимно западна е и ориентацията на гробовете на прабългарските племена, заселили се след средата на VII в. по Средна Волга и Кама (Казаков 1992, 25, 34, 104, рис. 3, 35). Все пак трябва да се отбележи, че има и случаи, при които скелетите са обърнати с глава на изток (3 гроба в Болшетарханския некропол и 30 гроба в Танкеевския некропол) (Казаков 1992, 34), а десетте разкопани гроба в некропола при село Кокрят (Уляновска област) са ориентирани на север (Казаков 1992, 12). Прегледът на некрополите с ямни гробове в степните зони на Салтово-Маяцката култура (Рашев 2003, 16-41) показва, че освен западна ориентация, не рядко са използвани и други варианти. В некрополите във Фанагория гробовете са ориентирани на север, североизток и северозапад (Атавин 1986, 265). При гробовете от некропола при Казазово преобладават такива със североизточна ориентация, но се срещат и гробове със северозападна, източна и югоизточна посока (Рашев 2003, 32). Различните варианти на ориентацията обикновено се обясняват с разноетничен (разноплеменен) характер на населението, което запазвайки основни черти на обреда, добавя към него и нещо ново, свързано преди всичко с ориентацията (Рашев 2003, 33-35). Този факт на промяна на ориентацията засега е трудно да бъде обяснен. Р. Рашев предполага, че преминаването от подвижен към уседнал начин на живот, който създава нови мотиви и форми на грижи за мъртвите, съдейства за формирането на регионални специфики на погребване и ориентация не само в съседни селища, но дори и в рамките на едно и също селище. От друга страна по-високата мобилност на населението през V-VII в. води до уеднаквяване на погребалните практики (Рашев 2003, 35). Следователно, промяната на начина на живот и изменената политическа и етнокултурна среда след края на VII в. вероятно предизвикват изменения и в погребалния обред (Рашев 2000, 37). Към тези основания могат да се прибавят и иновации в религиозните вярвания, водещи към по-различни схващания за значението на световните посоки.

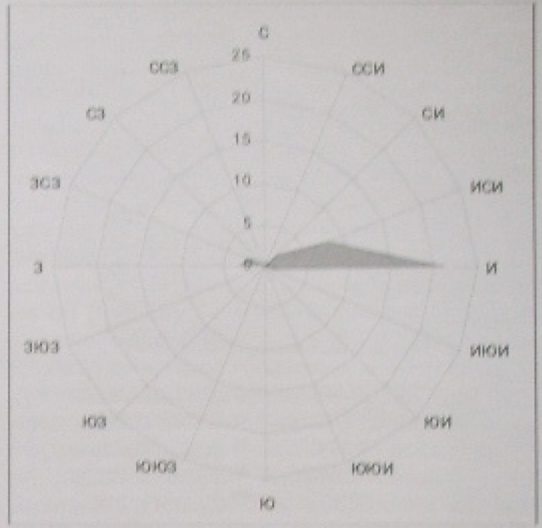

Обр. 21. Капул Виилор-Истрия, Румъния. Некропол. Ориентация на гробовете
Fig. 21. Capul Viilor-Istria, Romania. Cemetery. Burial orientation

Друга възможност за сравнение на старобългарските езически некрополи на Долен Дунав са аварските. При тях ориентацията на гробовете също показва известна многовариантност. В некрополите от ранноаварския период, разположени източно от река Тиса (Lorinczy 1992, 170-171) - Братей (Zaharia 1977, fig. 39), Деваваня (Fülöp 1978, 94, fig. 5) и Залакомар (Szöke 1992, 911, Karte 1) - преобладават гробовете със север-североизточна ориентация, която пряко кореспондира с ориентацията на гробовете от групата Сивашовка (Straub 1998, 337, Abb. 1). В некрополите Соб (Fülöp 1978, 92, fig. 3; Szöke 1992, Karte 8), Чолнок (Erdélyi 1988, 191-195), Мистелбах (Distelberger 1996, 11, Abb. 4), Сомерайн (Daim, Lippert 1984), Халимба (Török 1998, 67), Зюлд Мезю (Fancsalszky 1999, 111, Abb. 4), Беке (Fancsalszky 1999, 112, Abb. 5), Виснек-Кечке-хеги (Fülöp 1978, 92, fig. 4), Сарвас (Juhász 2004, 63, Abb. 38) и др. определящи са гробовете със север-северозападна ориентация. Същата ориентация има и владетелският гроб от Кунбабони (Tóth, Horváth 1992, 14). В късноаварските некрополи преобладава запад-северозападната ориентация (Kovrig 1960, 136-168, fig. 3; Kovrig 1963, 95 Plan I; Ferenczy 1963, 106; Točík 1968, 8; Čilinská 1966, 115, Abb. 4; Garam 1979; Szabó 1987, 87, Abb. 2; Szöke 1992, 915, Karte 5; 917, Karte 7; 920, Karte 10; Ricz 1995, 477, Abb. 1; Tomka 2000, 179, Abb. 3) - при 80% от гробовете (Kovrig 1963, 98). Посочените примери определено говорят за близост в ориентациите на старобългарските и аварските гробове, което вероятно отразява някои сходни елементи в погребалния обред и свързаните с него митологични представи за „отвъдното“. Според Ч. Балинт близките елементи в

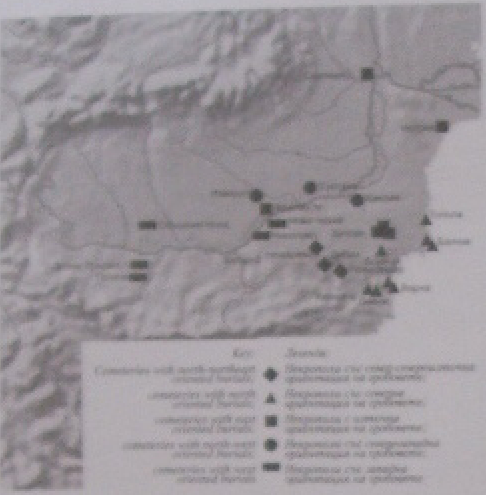
Key:
Легенда
Cemeteries with north-northeast oriented burials
cemeteries with north oriented burials
cemeteries with east oriented burials
cemeteries with north-west oriented burials
cemeteries with west oriented burials

Обр. 22. Долен Дунав. Двуобредни некрополи
Fig. 22. The Lower Danube. Biritual Cemeteryes

погребалния обред и в материалната култура между авари и българи потвърждава, че между тях съществуват тесни контакти особено през средния и късен хаганат (Bálint 1975, 62).

Направеният преглед на ориентацията на гробовете в един по-широк културен контекст показа, че характерната за старобългарските двуобредни некрополи на Долен Дунав многовариантност на ориентацията се среща и в съседните зони. По-сложен за решаване остава въпроса за пътищата на културна приемственост и влияния. Възможно е някои от елементите на погребалния обред да са пряко пренесени на Долен Дунав. Смесването на разнородни племенни формации при преселението на Аспаруховата група вероятно съдейства за голямото разнообразие на елементи в погребалната практика. Не бива да се пропускат също и дълбоките структурни политически, стопански и културни преобразования сред различните прабългарски общности в края на VII в., които също допринасят за промени в обредната система.

Друг съществен за изследването проблем, който трябва да получи обяснение, е свързан с конкретните ориентири, използвани при определяне на посоките на гробните ями. От изложеното досега може да се приеме, че независимо от голямото разнообразие при ориентацията, в повечето случаи се наблюдава устойчива повторяемост, като идентични тенденции се проследяват в различни некрополи, т.е. при ориентацията на гробовете в старобългарските двуобредни некрополи са спазвани различни, но сравнително устойчиви критерии. Анализирайки данните от ориентацията на гробовете могат да се предложат следните решения.

При групите некрополи с преобладаваща северна или север-североизточна ориентация един от най-вероятните постоянни ориентири е обедното слънце, по което е определяна оста юг-север. Разбира се чрез интерполация е възможно тази ос да се определи и по изгрева, чрез завъртане на посоката с 90°. И двата начина са лесни за изпълнение, но кой от тях е по-предпочитан е трудно да се каже. Ако при определяне на посоката на гроба е използвано обедното слънце това означава, че изкопаването на гробната яма става по обяд или в ранния следобед, а погребването на мъртвия е извършвано впоследствие (вероятно във втората половина на деня). Разбира се това е само една възможна хипотетична реконструкция, при която погребалната церемония продължава по-дълго време, а самото полагане на мъртвия в гроба е извършвано по обяд или дори в следобедните часове.

При групата некрополи с преобладаваща северозападна ориентация на гробовете, изкопаването на гробната яма става в сутрешните часове на деня. Подобна хипотеза е изказана вече за късноаварските некрополи (Pysta 1895, 59; Kovrig 1963, 90). Според направените изчисления между 8,00 и 9,30 ч. посоката на Слънцето определя оста югоизток-северозапад, с известен диапазон на отклонения през различните сезони. Високият относителен дял на северозападната ориентация на гробовете би могъл да означава също и че погребенията са извършвани предимно през зимните месеци[6]. Това е възможно при положение, че населението обитава постоянно селището само през зимния период, а през летните месеци пребивава на друго място. Данни за живеене в сезонни селища има за прабългарските племена в Северното Причерноморие (Плетнъова 1964, 1-8), но няма информация такива да е имало и на Долен Дунав (Ваклинов 1972, 11; Станилов 1981, 53-55). Намирането обаче на подобни селища, може би с по-различен характер, не бива да се изключва. Около Вълнари, Ружица и Каолиново са наблюдавани местности, наситени със силно фрагментирана керамика и кости на големи пространства (Станилов 1984, 102), подобно на стойбищата-курени от Приазовието. Откритите в някои от некрополите символични гробове (кенотафи) предполага, че починалите са се намирали твърде далече от родното място и е невъзможно останките им да бъдат пренесени и погребани[9]. Относителният дял на тези гробове е твърде малък и не дава основание да се смята, че голяма част от населението пребивава продължително време далече от селището. Освен това от отговора на папа Николай I става ясно, че тези случаи се отнасят за загинали в сражения български воини.

---

[6] *През зимните месеци (ноември-февруари) Слънцето изгрява от югоизток.*

При некрополите с ориентация на гробовете по оста изток-запад или запад-изток за ориентир е използван слънчевият изгрев. Диапазонът от отклонения зависи от сезонните промени в посоката на изгрева[10]. Съпоставката на некрополите с източна ориентация показва някои интересни тенденции. В Капул Виилор-Истрия и в Сихляну преобладават гробовете с изток-югоизточна посока, докато при трите некропола при Хитово и този при Фратещи гробовете са с изток-североизточна ориентация. Това означава, че в некропола Капул Виилор-Истрия и в Сихляну погребения са извършвани предимно през зимните месеци, докато в останалите некрополи погребенията са ставали през летните месеци. Следователно, въпреки липсата на класически сезонни селища на Долен Дунав, е допустимо да се приеме, че все пак съществува и сезонна стопанска миграция на част от населението, което през летните месеци се придвижва на запад покрай Дунав, а зимно време обитава предимно източните крайморски зони. По типологията на С. Плетньова тези придвижвания отговарят на третата форма на номадизъм, при която една част от населението води подвижен стопански живот (животновъдство), а друга е живее уседнало и се е занимава със земеделие (Плетнёва 1967, 180).

Западната ориентация на гробовете обикновено се интерпретира като показател за християнската принадлежност на погребания. За наличието на големи маси християнско население на Долен Дунав през второто и третото десетилетие на IX в. има данни от византийските хроники, описващи военните походи на хан Крум в Тракия. В тях се отбелязва, че десетки хиляди жители от превзетите градове Адрианопол, Месемврия и Дебелт (ГИБИ 1960, 284-289), както и още 50 000 души от района на Аркадиопол (ГИБИ 1961, 20-24) са отведени и заселени в България. За населението на Адрианопол, на брой около 10 хиляди души, се знае, че е заселено компактно на север от Дунав (ГИБИ 1961, 22, 56; ГИБИ 1964, 155-157), където остава да живее до 837 г, когато успява да се завърне по родните си места с помощта на изпратени от Константинопол кораби. Продължителното пребиваване в България на сравнително многобройни групи християнско население предполага намирането на техни некрополи. Въпреки че досега такива не са сигурно идентифицирани, при анализа на езическите некрополи (най-вече на гробове със западна ориентация) редица изследователи смятат, че част от гробовете вероятно са на християнско население, живеещо смесено с езическото (Dolinescu-Ferche, Jonescu 1970, 427; Diaconu 1993, 295). В изследването на У. Фидлер за некрополите на Долен Дунав също са изказани предположения за наличието на християнски гробове в Изворул (Fiedler 1992, 240), Кюлевча (Fiedler 1992, 252), Блъсково (Fiedler 1992, 279) и Девня-3 (Fiedler 1992, 262), които обаче той свързва с времето на покръстването. Валери Йотов определя като християнски няколко гроба в некрополите Хитово-1 (Йотов 1989, 222) и Хитово-2 (Йотов 1997, 157). Особено голям е делът на гробовете със западна ориентация в некрополите Николово, Русенско, Батин-2 (Станчев 2004) и Обършиа Ноуа (Toropu, Stoica 1972, 163-188). От изброените примери може да се предположи, че в една не малка част от езическите некрополи вероятно са погребвани и християни (византийски пленници) или новопокръстени българи[11].

Единични отклонения на ориентацията на гробовете, различаващи се съществено от основните посоки, присъстват в повечето от представените некрополи. Обикновено тези случаи се свързват с представите за нечистия мъртвец или с чужди на общността индивиди (Kovacs 1994, 94). И. Ковриг предполага, че обърнатата ориентация отразява желанието на близките да предотвратят връщането на душата в света на живите. В някои случаи дори мъртвият е поставян не само обратно, но е полаган и по корем (Kovrig 1963, 86-87). Пример на положен по корем има в некропола Батин-1 (гроб 20), като освен това при него липсват и долните части от костите на краката (под коленете) (Станчев 1989, 243).

---

[9] *В стотния отговор на папа Николай I се казва, че българите имали обичай да пренасят обратно в родната земя останките от загиналите в сражение (ЛИБИ 1960, 121).*

[10] *За областите на Долен Дунав (между Стара планина и Карпатите) ъгълът, заключен между точката на слънчевия изгрев в деня на равноденствието и точката на слънчевия изгрев в деня на лятното или зимното слънцестоене, е около 33-35°.*

[11] *В едно от писмата на папа Николай I се споменава, че преди българският княз Борис да приеме кръщението, „мнозина от самите тях (българите) вече били станали християни" (ЛИБИ 1960, 62).*

Статистическата обработка на данните за ориентацията на гробовете допринася за изясняване регионалните особености в погребалния обред на населението на Долен Дунав през езическия период. Поставянето на проблема в широк географски и културно-исторически контекст показа, че аналогични принципи на ориентация има и в некрополите в съседните културни зони. Направен е също опит за реконструиране на погребалните дейности, свързани с периода от деня, когато е изкопавана гробната яма и е полаган мъртвият. Данните от некрополите насочват, че това става в определени часове - в едни случаи погребването е извършвано сутрин, а в други - по обяд или следобед. В глава 35 от отговорите на папа Николай I специално е отбелязано, че българите, когато отивали в сражение, отдавали голямото значение на точното съблюдаване на благоприятни дни и часове и свързаните с тях заклинания и обредни дейности (Петров, Гюзелев 1978, 126). Сходни поверия имат също и хуните, които никога не встъпвали в сражение при намаляваща луна (Бешевлиев 1981, 69-70). Логично е да се допусне, че подобни митологични представи и вярвания са повлияли погребалните практики на българите. Комплексът от изисквания за полагането на мъртвия в гроба вероятно също е съобразен с определени часове от деня, смятани за най-благоприятни и улесняващи прехода на душата в „отвъдния“ свят.

Обобщаващото изследване на данните за ориентацията на гробовете позволява да бъдат изяснени някои регионалните особености в погребалния обред на населението на Долен Дунав през езическия период. Въпреки напредналите процеси на политическа и културна унификация на прабългарските племенни общности, в погребалния обред те запазват голямо разнообразие. Едновременното прилагане на кремация и на трупополагане, както и използването на различни принципи на ориентация на гробовете се явяват важни отличителни черти на това население. Така в края на VII-средата на IX в. на Долен Дунав се утвърждава „поливариантна“ погребална обредна система с определени регионални предпочитания, най-добре изразени в различната ориентация на гробовете.

Цитирана литература:

Айбабин: А. Айбабин. Погребение хазарского воина. - Советская археология, 1985, 3, 191-205.

Ангелова 1995: Е. Ангелова. Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. - Археология, 1995, 2, 5-17.

Ангелова и др. 1997: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двуобредният ранносредновековен некропол край село Топола, Каварненска община. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 141-154.

Атавин 1986: А. Атавин. Средневековые погребения из Фанагории. - Советская археология, 1986, 1, 262-266.

Бешевлиев 1974: В. Бешевлиев. За ориентацията на първобългарските сгради. - В: Известя на Народния музей - Варна, 10, 1974, 103-107.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992.

Бъчваров, Чолаков 1994: И. Бъчваров, И. Чолаков. Геомагнитно поле на територията на България. - Българско геофизично списание, 1994, 4, 58-66.

Ваклинов 1972: С. Ваклинов. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. - Археология, 1972, 1, 9-14.

Василчин 1989: И. Василичин. Двуобряден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, София, 1989, 198-213.

Въжарова 1971: Ж. Въжарови. Славяни и прабългари (тюрко-българи) в светлината на археологическите данни. - Археология, 1971, 1, 1-23.

Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976.

Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Двуобреден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. - В: Известия на Народния музей-Варна, 17 (32), 1981, 77-109.

Вуд 1981: Д. Вуд. Солнце, луна и древние камни. Москва, 1981.

Гатев, Вълев 1990: П. Гатев, П. Вълев. Сезонна ориентация на християнските гробове (по данни от средновековните некрополи в България). - В: Интердисциплинарни изследвания, 17, 1990, 194-205.

Генинг, Генинг 1985: В. В. Генинг, В. Ф. Генинг. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по стороном горизонта. - В: Археология и методы исторических реконструкции. Киев, 1985, 136-168.

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история, 4. София, 1961.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Гусаков 1988: М. Гусаков. Об ориентации погребений в могильниках Зарубинецкой культуры. - В: Археологические памятники Европейской части РСФСР. Погребальные памятники. Методические материалы к „своду памятников истории и культуры СССР“. Москва, 1988, 146-163.

Димитров 1967: Д. Димитров. Ранносредновековен некропол при с. Блъсково - Варненски окръг. - В: Известия на Народния музей-Варна, 3, 1967, 127-147.

Димитров 1970: Д. Димитров. Раннеболгарские некрополи в Варненском районе. - В: Международный симпозиум славянской археологии. 21-28. IV. 1970, 1970, 1-19.

Димитров 1970а: Д. Димитров. Старобългарски некропол N 2 при Девня. - В: Известия на Народния музей-Варна, 6, 1970, 21-47.

Димитров 1971: Д. Димитров. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня (Предварително съобщение). - В: Известия на Народния музей-Варна, 7, 1971, 57-76.

Димитров 1972: Д. Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при Девня. - В: Известия на Народния музей-Варна, 8, 1972, 45-65.

Димитров 1975: Д. Димитров. Археологически данни за ранната история на прабългарите по Долния Дунав. - Археология, 1975, 4, 26-32.

Димитров 1976: Д. Димитров. Двуобреден раннобългарски некропол при Варна. - В: Преслав, 2, 1976, 116-119.

Димитров 1978: Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна. - В: Известия на Народния музей-Варна, 14, 1978, 120-151.

Димитров 1984: Д. Димитров. За числеността на дунавските прабългари в края на VII-IX в. - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София, 1984, 34-39.

Димитров 1987: Д. Димитров. Прабългарите во Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Димитров 1989: Д. Димитров. Прабългарски племена в Източна и Централна Европа. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, София, 1989, 32-54.

Димитров 1989: М. Димитров. Ранносредновековен двуобряден некропол при гр. Балчик (проучвания през 1984 и 1986 г.). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, София, 1989, 231-240.

Димитров 1991: М. Димитров. Старобългарски некрополи в Балчик (VII-IX в.). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, София, 1991, 87-100.

Зирра 1963: В. Зирра. Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор - Истрия. - In: Dacia, 7, 1963, 355-412.

Йотов 1989: В. Йотов. Раннобългарски некрополи при с. Хитово, Толбухински окръг. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 221-230.

Йотов 1991: В. Йотов. Ранносредновековен некропол Хитово-3. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, София, 1991, 101-108.

Йотов 1997: В. Йотов. Ранносредновековните некрополи в с. Хитово N 2 и N 3 (нови данни). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, Шумен, 1997, 155-171.

Казаков 1992: Е. Казаков. Культура ранней Волжкой Болгарии. (Этапы этнокультурной истории). Москва, 1992.

Ковалевская 1981: В. Ковалевская. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе. - В: Плиска-Преслав, 2, 1981, 43-52.

Кодов 1969: Х. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. София, 1969.

Красильников 1991: К. Красильников. Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2, 1991, 62-81.

Ламанский 1964: В. Ламанский. О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене. Санкт Петербург, 1864.

ЛИБИ 1960: Латински извори за българската история, 2. София, 1960.

Мифы и народов мира 1988: Мифы и народов мира, 2, 1988.

Никитина 1985: Г. Никитина. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. Москва, 1985.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 1. София, 1978.

Плетнёва 1967: С. Плетнёва. От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура. Москва, 1967.

Плетньова 1964: С. Плетньова. Номадски поселища през VII-IX в. в Приазовието и басейна на река Дон. - Археология, 1964, 4, 1-8.

Рашев 1989: Р. Рашев. Ранносредновековен некропол в с. Караманите, Варненска област. - В: Археологически открития и разкопки през 1988. София, 1989, 160.

Рашев 2000: Р. Рашев. Прабългарите през V-VII в. век. В. Търново, 2000.

Рашев 2003: Р. Рашев. Единство и различия в ямния (български) погребален обред на Салтово-Маяцката култура. - В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, 16-41.

Рашев, Станилов 1989: Р. Рашев, С. Станилов. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение). - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 214-220.

Саханев 1914: В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 годах. - ИАК, 56, Петроград, 1914.

Станилов 1984: С. Станилов. Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунав. - В: Плиска-Преслав, 2, 1981, 53-56.

Станилов 1984: С. Станилов. Селища и аули (някои въпроси за преселването и усядането на прабългарите на Долния Дунав - VII-VIII в.) - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София, 1984, 100-105.

Станчев 1985: Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. - Годишник на музеите от Северна България, 11, 1985, 45-54.

Станчев 1989: Д. Станчев. Прабългарски компоненти в погребалния обред и инвентара на ранносредновековните некрополи в Русенско. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 241-254.

Станчев 2004: Д. Станчев. Ранносредновековни некрополи от Русенско. Дисертация за присъждане на висша образователна и научна степен „доктор", 2004.

Станчев, Иванов 1958: С. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. София, 1958.

Сымонович, Кравченко 1983: Э. Сымонович, Н. Кравченко. Погребальные обряды племен черняховской культуры. - В: Советская археология и историй, Д1-22, 1983.

Топтанов и др. 1991: Д. Топтанов, П. Вълев, В. Дерменджиев. Ориентация на скалните гробници от некропол-1 в археологическия комплекс „Яйла" при с. Камен бряг, Толбухинско.- В: Интердисциплинарни изследвания, 18, 1991, 231-242.

Федоров, Федоров 1978: А. Федоров, Г. Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе. Москва, 1978.

Флёров 1990: В. Флёров. Маяцкий могилник (раскопки 1979 г.). - В: Маяцкий археологический комплекс. Материалы советско-болгаро-венгерской экспедиции. Москва, 1990, 140-191.

Хокинс, Уайт 1983: Дж. Хокинс, Дж. Уайт. Загатката на Стоунхендж. София, 1983.

Bálint 1975: C. Bálint. A szaltovó-majaki kultúra avar és Magyar kapcsolataiból - Archaeologiai értesitő, 102, 1975, 52-63.

Čilinská 1966: Z. Čilinská. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. - In: Archaeologica slovaca Fontes, 7. Bratislava, 1966.

Daim, Lippert 1984: F. Daim, A. Lippert. Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. - In: Studien zur Archäologie der Awaren I. Wien, 1984.

Diaconu 1993: P. Diaconu. Sur les necropoles danbiennes (VIe-Xe siecles). - In: Dacia, 7, 1993, 29-300.

Distelberger 1996: A. Distelberger. Das awarische Gräberfeld von Mistelbach (Niederösterreich). Innsbruck, 1996.

Dolinescu-Ferche, Ionescu 1970: S. Dolinescu-Ferche, M. Ionescu. La necropole bi-rituelle du VIIIe siecle a Frăteşti-Giurgiu. - In: Dacia, 14, 1970, 419-430.

Erdelyi 1988: I. Erdelyi. A section of the Avar Cemetery at Csolnok. - In: Acta archaeologica, 40, 1988, 191-206.

Fancsalszky 1999: Fancsalszky. Három avar kori temető Tiszavasváriban. - In: Communicationes archaeologicae Hungariae, 1999, 107-141.

Ferenczy 1963: L. Ferenczy. A váchartyáni avarkori temető. - Archaeologiai értesitő, 1963, 90, 84-107.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Fülöp 1978: G. Fülöp. La survivance des Avars au IXe siecle. - In: Alba Regia, 16, 1978, 87-98.

Garam 1979: E. Garam. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kiskőre. Budapest, 1979.

Harhoiu 1972: R. Harhoiu. Citeva observaţii asupra necropolei birituale de la Canlia, jud. Constanţa. - Pontica, 5, 1972, 565-576.

Harţuche, Anastasiu 1976: N. Harţuche, F. Anastasiu. Catalogul selectiv al colecţiei de arheologie a muzeului Brăila. Brăila, 1976.

Harţuche, Anastasiu 1980: N. Harvuche, F. Anastasiu. Săpăturile arheologice de la Sihleanu, comuna Scorţaru Nou judeţoul Brăila. - Istors, 1, 1980, 93-109.

Holter 1925: Fr. Holter. Das Gräberfeld bei Obermöllern aus der Zeit des alteren Thüringen. - Jahresschrift für Vorgeschichte 1925, 12, 5-6.

Juhász 2004: I. Juhász. Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68. Budapest, 2004.

Kovacs 1994: L. Kovacs. Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. Budapest, 1994.

Kovrig 1960: I. Kovrig. Újabb kutatások a keszthelyi avarkori temetőben. - Archaeologiai értesitő, 1960, 87, 136-168.

Kovrig 1963: I. Kovrig. Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Alattuán. - In: Archaeologia Hungarica XL., 1963.

Lásly 1955: Gy. László. Études archéologiques sur l'historie de la société des Avars. - Archaeologia Hungarica, 34, 1955.

Lőrinczy 1992: G. Lőrinczy. Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. - In: A nyíregyházi Jósa András museum évkönyve, 30-32, 1992, 161-172.

Mitrea 1967: B. Mitrea. Unele probleme on legătură cu necropola prefeudală de la Izvorul (r. Giurgiu). - Studii şi cercetrăi de istorie veche, 18/3, 1967, 443-462.

Mitrea 1973: B. Mitrea. Necropola feudală timpurie de la Izvoru-Giurgiu, jud. Ilfov (1970). - In: Materiale şi cercetrăi archeologice, 10, 1973, 209-217.

Mitrea 1988: B. Mitrea. La necropole birituelle de Sultana. Resultats et problemes. - In: Dacia, 32, 1988, 91-140.

Mitrea 1989: B. Mitrea. Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, Jud. Giurgiu. - In: Dacia, 33, 1-2, 1989, 145-220.

Niederle 1911: L. Niederle. Život starých slovanu. 1, Praha, 1911.

Pósta 1895: B. Pósta. Archaeólygiai Közlemények. Budapest, 1895.

Ricz 1995: P. Ricz. Padmalyos temetkezési szokás a szokolaci (Bački Sokolac) avar temetőben. - In: Studia archaeologica, 1, 1995, 471-486.

Simion 1971: G. Simion. Necropola feudal-timpurie de la Nalbant (judeıoul Tulcea). - Peuce, 1971, 2, 221-248.

Stanilov 1987: S. Stanilov. Le rite funeraire pain dans la Dobrudza du Nord et „la culture Dridu“. - In: Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 36-47.

Straub 1998: P. Straub. A sivašovkai 3. kurgán 2. sirjának faragott mintájú nyrfakéregtegeze. - In: Studia Archaeologica, 4. Szeged, 1998, 325-342.

Szabó 1987: J. Szabó. Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. - In: Communicationes archaeologicae Hungarie, 1987, 83-100.

Szőke 1992: B. Szöke. Die Beziehungen zwischen dem oberen Donau und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehőr und Schmuck). - In: Awarenforschungen, 2. Wien, 1992, 841-968.

Točik 1968: A. Točik. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúravo. - In: Archaeologica Slovaca-Catalogi, 2, 1968.

Tomka 2000: P. Tomka. Gräberfeld aus dem 9. Jh in Páli-Dombok. - In: Communicationes archaeologicae Hungariae, 2000, 117-210.

Tomka 2002: P. Tomka. Christ oder Heide? Das Grab 317 von Táp-Borba. - In: Zalai múzeum, 11, 2002, 211-228.

Toropu, Stoica 1972: O. Toropu, O. Stoica. La necropole prefeodale d'Obirsia-Olt. (Note preliminaire). - In: Dacia, 16, 1972, 163-188.

Török 1998: Gy. Török. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba. - In: Das awarische Corpus, V, Debrecen-Budapest, 1998.

Tóth, Horváth 1992: E. Tóth, A. Horváth. Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét, 1992.

Zaharia 1977: E. Zaharia. Popilaţia românească on Transilvania in secolele 7-8. (Cimitirul nr. 2 de la Bratei). Bucuresti, 1977.

The Burial Orientation in the Old Bulgar Biritual Cemeteries on the Lower Danube

Valeri Grigorov

This paper considers the data on the orientation in the Old Bulgar cemeteries. No special attention has been paid to this problem in the archaeological literature although a number of authors have commented on the matter while analyzing burial ritual. The systematization of the data on the orientation of the burials revealed the existence of five main directions: north-northeastern, northern, northwestern, eastern and western forming five groups of cemeteries:

1. Cemeteries comprising burials oriented to the north-northeast: Novi Pazar, Dibich and Nozharevo. It is worth mentioning the exceptional homogeneity in the Novi Pazar cemetery; almost all of the burials were north-northeast oriented (an azimuth between 360o and 20o);

2. Cemeteries comprising burials oriented predominantly to the north (with deviations to northeast or northwest): Devnya-1, Varna-1, Varna-3, Kyulevcha, Bdintsi, Balchik-1, Balchik-3, Topola, etc. Burials with northern orientation (although few in number) were also yielded by the Izvorul cemetery.

3. Cemeteries comprising burials oriented predominantly to the north-west: Sultana, Izvorul, and Canlia. A smaller number of northwest orientated graves were recorded in the Devnya-1, Kyulevcha, Bdintsi, Capul Viilor-Istria, and Topola cemeteries as well.

4. Cemeteries comprising burials oriented predominantly to the west: Obor?ia Noua, Galiche, Nova Cherna, Nikolovo and Batin-2. The western orientation was recorded (although only in a few cases) at many other cemeteries as well, the most numerous being the burials at Izvorul, Sultana, and Frate?i north of the Danube as well as at Canlia, Capul Viilor-Istria, Topola, Nova Cherna, and Devnya-3 south of the Danube.

5. Cemeteries comprising burials oriented

predominantly to the east: the three cemeteries at the village of Hitovo, Capul Viilor-Istria, and Frateroi. East oriented were also some of the burials at Topola, Sultana, Izvorul, Nozharevo, Dibich, Nova Cherna, Balchik-3, Sichleanu, and Canlia.

The juxtaposition of these results provides the opportunity to define five regional groups (fig. 22). It is important to note that there are no strict boundaries among the defined zones and the different tendencies merge. The cemetery displaying the greatest variety of burial orientation was Capul Viilor-Istria. It contained burials oriented to all capital directions: eastern, northern (north-northeast) and western (west-northwest), as well as a big number of „exceptions" concerning almost all of the other directions (Table 2). This fact is especially important when trying to define the identification of the early centers where the Protobulgar tribal communities bearing various traditions lived together and contacted each other.

The review of burial orientation on the background of a broader cultural context as well as the examples taken from the Black Sea coast and the Avar cemeteries revealed that the multiple variety, which was typical of the Old Bulgar biritual cemeteries on the Lower Danube, was recorded in the neighboring territories as well.

It was suggested that the midday sun was one of the most probable constant reference points for the cemeteries with „northern" or „north-eastern" orientation; it was used to define the south-north axis and the grave pit was dug at noon or during the early afternoon hours. The grave pit at the cemeteries comprising burials oriented predominantly to the north-west, west or east was dug in the morning hours. The comparison among the cemeteries comprising burials oriented to the east revealed that Capul Viilor-Istria and Sichleanu cemeteries comprise burials oriented predominantly to the east-south-east (i.e. burials were made predominantly during the winter months), and the three cemeteries at Hitovo and the one near Frateroi contain burials oriented to the east-north-east (i.e. burials were made during the summer months). This data means that part of the population was migrating seasonally due to economic reasons; people were migrating west along the Danube in the summer, and in the winter they lived mainly to the east, on the territories at the Black Sea.

The western burial orientation is usually interpreted as an indication that the deceased was a Christian. The Byzantine sources provide information that large groups of enslaved Christian population from Thrace were settled along the Lower Danube in the second decade of the 9th century AD. However, cemeteries that can be related to them have not been identified until now. The presence of west oriented burials in some of the pagan cemeteries gives us reason to believe that Christians (Byzantine captives) or Bulgars recently converted to Christianity were probably buried in some of them as well.

The general study of evidence on the burial orientation adds new information about the regional characteristics of the burial ritual of the population living in the pagan period along the Lower Danube. Notwithstanding the advanced processes of political and cultural unification of the Protobulgar tribal communities, their burial rituals display a great diversity. The simultaneous use of different rituals - cremation and inhumation burials - as well as the various orientations of the burials were important characteristics of this population. Thus, a „multivariate" system of burial rituals displaying certain preferences, mostly demonstrated by the various burial orientations, was established on the territories along the Lower Danube between the late 7th and mid-9th century AD.

Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседни страни

Рашо Рашев

Лабиринтът от старогръцката легенда за цар Минос, Парсифая, Минотавъра, Ариадна и Тезей е една от най-устойчивите митологеми в европейската духовна култура. Първите изображения на този символ се появяват в Западна Европа още в праисторическо време и се свързват с недиференцирани представи за живота и смъртта (Kern 1983; Бернардини 2006, 132-137). В Гърция, освен наративната си версия, той получава графичен израз през VI-V в. пр. Хр., когато върху монети се появяват трите му разновидности - четириъгълен, кръгъл и кръстовидно-свастичен (Kern 1982, 66-67). Символът се запазва през следващите столетия, но променя смисъла си, за да завърши накрая историята си като схема за игра, наричана в България „дама“ и „коран“, а в Русия - „мелница“ и „вавилон“. Основанията да се интерпретира тази схема като изображение на лабиринт се посочват по-долу. Наличните изображения са, без изключение, графити, врязани предимно върху камъни и тухли. Обнародвани са по повод публикации на различни паметници или материали, но не са били обект на специално разглеждане. Техният смисъл обикновено не се обяснява, а когато това се прави, се допускат неточности и грешки. През периода на ранното средновековие са известни от територията на съвременна България, Румъния, Република Македония, Гърция и Русия (Киевска Русия и Хазарски каганат). Преди да посоча предложените в специализираната литература, обяснения за съдържанието на символа, трябва да направя преглед на находищата и да посоча изрично данните за археологическата среда и контекст, в който те са открити, поради значението на тези данни за датировката, респективно за тълкуването на изображенията като езически или християнски символ. Предложеният списък не изчерпва всички находища, тъй като са ми известни изображения, които още не са публикувани, така че тази първоначална сбирка със сигурност ще бъде допълвана с нови паметници. Още през 1980 г. само от Плиска, Преслав и Мадара са известни „над 10 изображения“ (Тотев 1972, бел. 41). Днес техният брой е значително по-голям, а някои от тях още не са обнародвани. Но и вече известните (тук 98) са напълно достатъчни, за да се направят някои изводи.

България

1. Алфатар, Силистренска област (обр. 1 *1*), в скална църква от X-XI в. (Атанасов 1990, 206, табл. X, 3).

2. Ивайловград, върху блок от оградата на църквата Св. Богородица в града, вероятно произхождащ от по-стар градеж (Димитров 2006, обр. 1, 2).

3. Кладенци, община Тервел, Добричка област (обр. 1 2). Релефен знак върху дъно на гърне от ранносредновековното селище (Дончева 1980, табл. XXXIX, 11). Съдът се датира в края на IX - края на X в.

4-8. Красен, (б. Каралии), община Генерал Тошево, Добричка област (обр. 1 *3-7*). Вторично врязани върху мраморна колона от римско-византийския период, пренесена в Букурещ, където се съхранява в Националния исторически музей (Комша 1962, рис. 2; 4/7-11). Намерена на повърхността на терена в очертанията на неукрепено селище от VIII-X в. (Материали 1997, 221, № 507).

9. Мадара (обр. 1 *8*). Рисунката е врязана върху тухла, горната ѝ част е отчупена и само с известни резерви може да се определи като лабиринт (Попов 1936, обр. 56б; Дончева 1980, табл. XXXIX, 14). Датата е неясна, средновековната принадлежност вероятна поради наличието на други тухли с ранносредновековни знаци от IX-X в., намерени при разкопките под мадарските скали.

10-22. Перперикон (Перперек), при с. Горна крепост, Кърджалийска област (обр. 1 *8а*), върху северния скален склон на хълма с крепостта, в която са разкрити останки от епископска базилика от V-VI в. (Аладжов 1999: обр. 10; Аладжов, Овчаров 1999, 37-38, 42-43 - цит. по Димитров, 2006, 75; Овчаров 2001, 16 - цит. по: Иванов 2005).

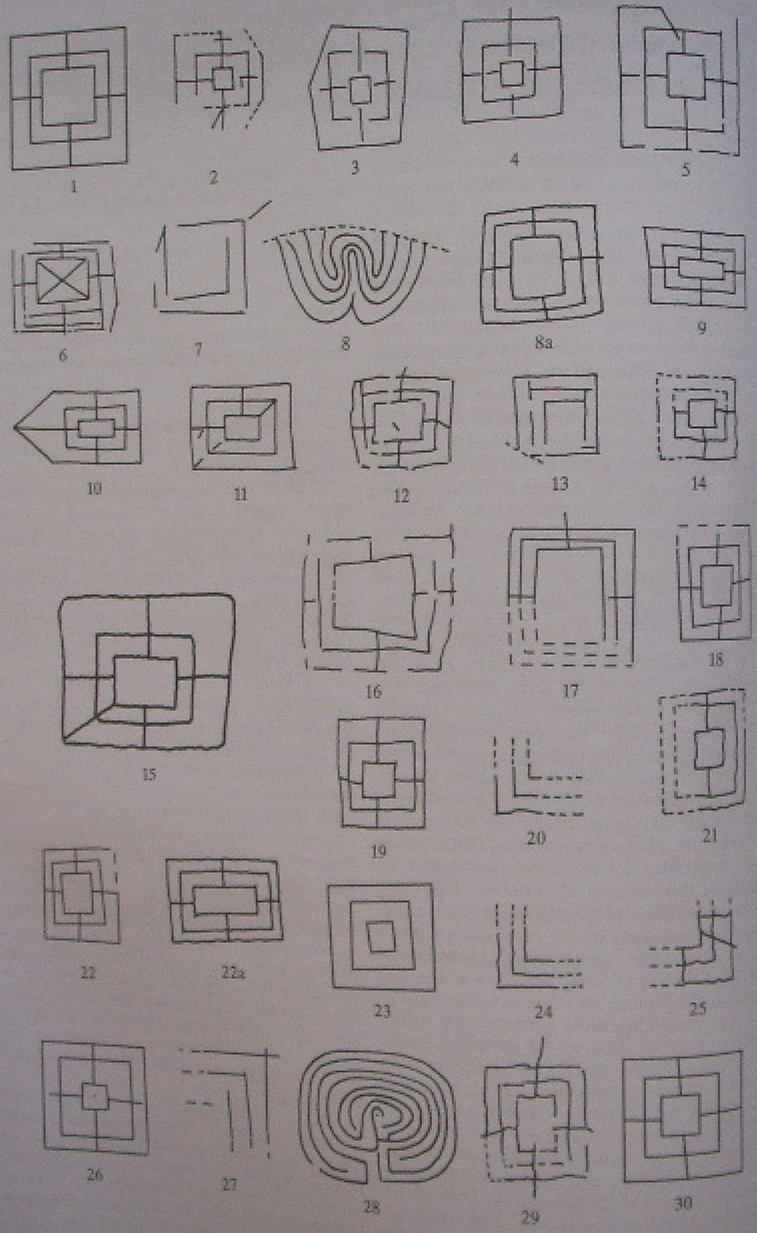

Обр. 1. България. Изображения на лабиринт
Fig. 1. Bulgaria. Images of a labyrinth

23. Плиска (обр. 1 *9*). Върху тухла, намерена при разкопките на западната порта на каменната крепост (Дончева 1980, табл. XXXIX, 9). Дата IX-X в.

24. Плиска (обр. 1 *10*). Върху блок от западната крепостна стена (Дончева 1980, табл. XXXIX, 10). Ако изображението е съвременно на градежа на стената, трябва да се датира в началото на IX в., но е възможно да е врязано по-късно, подобно на кръстни знаци и други християнски символи от втората половина на IX - средата на XI в. в съседни сектори на същата стена.

25. Плиска (обр. 1 *11*). Върху тухла, намерена при разкопките на западната порта на каменната крепост (Дончева 1980, табл. XXXIX, 12). Датировка - X-XI в.

26. Плиска (обр. 1 *12*). Върху тухла от гроб № 227 от християнски некропол от края на X - XI в. до източната порта на каменната крепост. Тухлата е част от плътно покритие непосредствено над скелета, направено от цели и фрагментирани тухли, размери на тухлата - 0,55 x 0,54 м. Рисунката е врязана преди изпичането на тухлата и има размери 0,20 x 0,18 м (необнародвани резултати от разкопки на Я. Димитров, за обнародваните срв. Димитров 1995).

27. Плиска (обр. 1 *13*). Върху фрагмент от амфора (Дончева 1980, табл. XXXIX, 8). Типът на амфората не се съобщава, но ако тя е византийска, със сигурност се отнася към X-XI в., тъй като по-ранни византийски амфори в Плиска засега не са известни.

28. Плиска (обр. 1 *14*). Върху каменна плоча от дворната настилка на 5 м източно от източната сграда на жилищния (Малък) дворец. Пряката датировка е несигурна (Димитров 1997, 88, обр. 2, 1). Южно от същия паметник в настилката са преупотребени две плочи с кръстове. Датировката в християнско време е много вероятна.

29. Плиска (обр. 1 *15*; 2). В Голямата базилика, южен кораб, върху блок от северния зид на кораба, непосредствено вляво от входа за южния митаториум. Дата - втората половина на IX-X в.

30-36. Плиска (обр. 1 *16-22*). Върху тухли (надраскани вторично?) от разкопките на манастира около Голямата базилика (Георгиев, Витлянов 2001, фиг. 63, 1-7). Дата - втората половина на IX-X в.

37. Плиска (обр. 1 *22a*). Върху дялан каменен блок, намерен с северозападния ъгъл на цитаделата (Шкорпил 1905, 76, таб. XXXIII, 32).

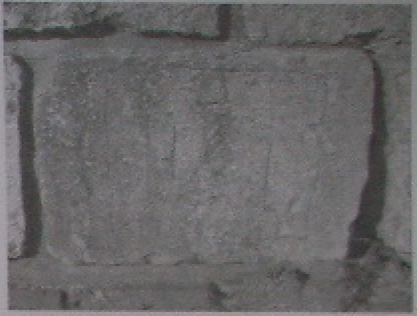

Обр. 2. Плиска, Голямата базилика, южен кораб. Лабиринт, рисунка-графит
Fig. 2. Pliska. The Great Basilica, south nave. Labyrinth, graffito

38-42. Плиска (обр. 1 *23-27*). Върху тухли, намерени при разкопките на южната крепостна стена (Захариев 1976, обр. 38, 2, 7-11). Принадлежат към тухлите местно производство, които в Плиска се появяват най-рано във втората половина на IX в.

43. Плиска. Върху каменен блок от западната крепостна стена (Антонова, Витлянова, 1985, 2А/11).

44. Плиска. Върху тухла от западната крепостна стена (Антонова, Витлянов 1985, 2А/29).

45. Плиска. Надраскана върху цялата лицева страна на мраморна плочка за под или стенна облицовка, размери на плочката 17 x 16 см. Произхожда от Дворцов център, Цитадела, кв. 12, яма 18, датирана от втората половина на X - първа половина на XI в. (разкопки на Р. Рашев, Я. Димитров и С. Иванов през 2003 г.).

46. Преслав (обр. 1 *28*). Върху керемида, намерена при разкопките на източната крепостна стена на добавката към първоначалната вътрешна крепост в пласт с материали от IX-X в. (Овчаров 1975, обр. 76; 1982, 81, табл. XCVIII, 2; за другите рисунки от сектора Лисицов 1985).

47. Преслав (обр. 1 *29*). Върху обратната страна на надгробната плоча с надпис на чъргубиля Мостич (Станчев 1955, 5-6). Дата - средата на X в.

48-50. Преслав. Върху вътрешния цокъл на южната стена на добавката към вътрешната крепост (Овчаров 1982). Традиционно добавката се датира в началото на X в., но ако е по-ранна, изображенията са могли да бъдат както съвременни на строежа, така и от по-късно време.

51. Преслав. Върху фрагмент от тухла, надраскан вторично (?) (Гатев 1985, 196, обр. 12/4).

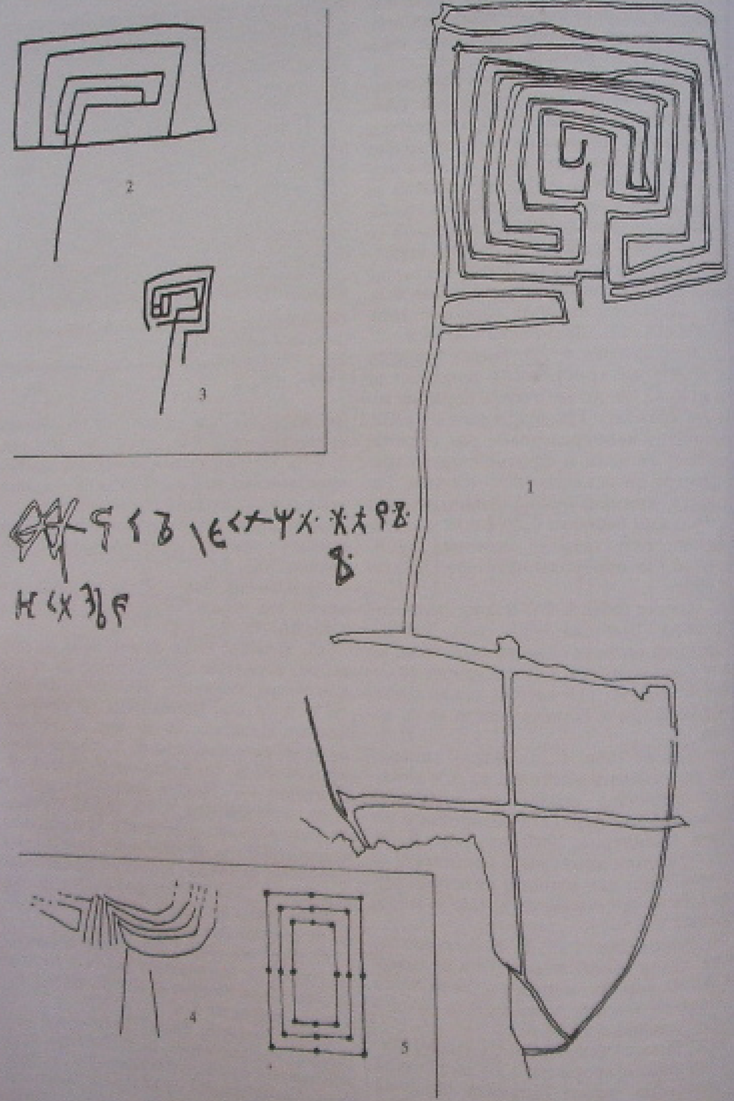

Обр. 3. Румъния. Изображения на лабиринт
Fig. 3. Romania. Images of a labyrinth

52. Преслав. Върху каменен блок при т. нар. административна сграда (разкопки на Т. Михайлова през 2006 г.).

53-55. Свещари, община Исперих, Разградска област (обр. 1 *30*). Върху скала с хоризонтална повърхност в м. Каменните корита (Иванов 2005, 218, обр. 6). Непосредствено до знаците не са установени следи от битови или култови съоръжения. В околността е открит ранносредновековен християнски култов комплекс (манастир?) от X в.

56. Свещари, м. Бювен касаба. Върху каменен блок от сграда в архитектурен комплекс около християнски параклис от втората половина на X-XI в. (Гергова 2005, 134 с неточна дата на комплекса „VIII - началото на X в.").

Румъния

1. Мурфатлар (обр. 3 *1*). Скален манастир от X в., върху западната стена на църква В4. Изображението на лабиринт е свързано с кръст, обрамчен с щитовидна рамка, който несъмнено е част от общата композиция. Отляво е врязан руноообразен, все още неразчетен надпис (Barnea 1963, fig. 1, 2; 2; Barnea, Ştefănescu 1971, 203, fig. 55, 3; Kern 1983, 96, № 101). Не може да се твърди категорично, че надписът е свързан с рисунката и пояснява или допълва нейния смисъл, но тяхната близост не изключва това. Означен като „руническки", той остава засега неразчетен (Попконстантинов 1993, 157, № 32 и приведения там опит за четене на Е. Триарски).

2. Мурфатлар (обр. 3 *2*). Скален манастир, църква В4 (Barnea 1963, fig. 1 1).

3, 4. Мурфатлар (обр. 3 *3, 4*). Скален манастир, върху варовикови камъни от гробен параклис Е3 (Barnea 1963, fig. 1 *3, 4*).

5. Слон (обр. 3 *5*). Ранносредновековна крепост, врязано изображение върху варовиков блок (Комша 1962, 259, бел. 9; Comşa 1961, 401-403, Abb. 3, 30). Дата IX-X в.

Република Македония

1 - 7. Охрид (обр. 4 *1-7*). Врязани върху мраморен бордюр в църквата Св. София от XI в. (Овчаров 2004, 71, №№ 130-138, обр. 34, 130; обр. 35, 131-136). Възможно е врязването да датира от по-късно време.

Гърция

1, 2. Остров Свети Ахил (обр. 4 *8, 9*), от църквата Св. Ахил, върху надгробни плочи в насипа на предверието. Според разкопвача „гравирането на тези фигури е по-старо от XIII в." (когато църквата е изоставена) (Μουτσοπούλου 1989, 97, Εἰκ. 18).

3. Манастир Св. Варлаам (1548 г.) в Метеора, Гърция (Barnea 1963, 191-193, п. 1).

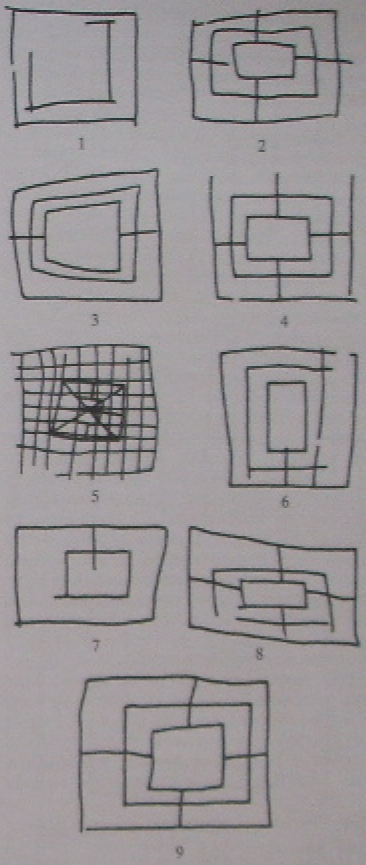

Обр. 4. Македония (1 – 7) и Гърция (8, 9). Изображения на лабиринт
Fig. 4. FYR Macedonia (1 - 7) and Greece (8, 9). Images of a labyrinth

Русия и Украйна (Киевска Русия)

1 - 4. Таманско градище (Тмутаракан), руски период от историята на градището, върху каменен блок, тухли (обр. 5 *1, 2, 4*) и гърло на амфора (обр. 5 *3*) - всички от XI в. (Рыбаков 1957, 88-92, рис. 7-10).

5. Василев, област Буковина, Украйна, върху каменна плоча на саркофаг от XI в. (Тимощук 1982, 151 - цит. по Танев, Минкова 2006, 53, фиг. 7).

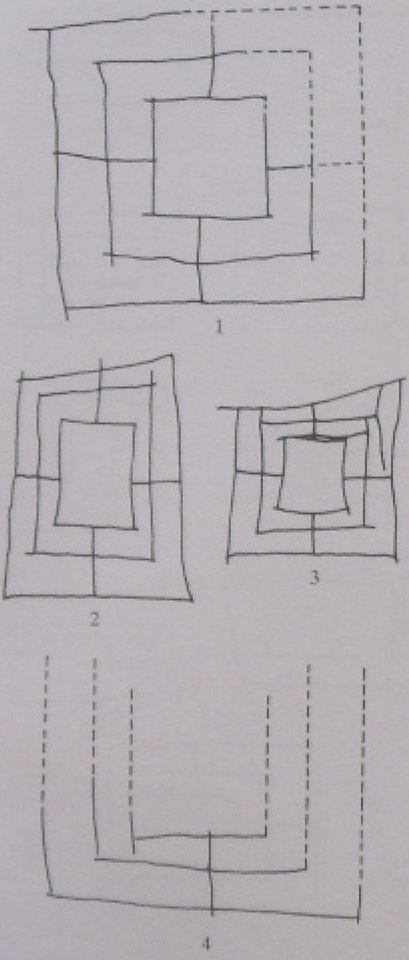

Обр. 5. Киевска Русия. Таманско градище, Тмутаракан. Изображения на лабиринт
Fig. 5. Kievan Rus, Gradishte on the Taman Peninsula, Tmutarakan. Images of a labyrinth

Русия (Хазарски каганат)

1 - 20. Саркел (обр. 6 *1-6*). Врязани изображения върху тухли (преди изпичането им) от градежа на крепостта, около 835-840 г. (Артамонов 1958, рис. 13, 12; 1962, 303; Флёрова 1997, табл. IV, 1; VI, 10-30).

21. Саркел, графит върху византийска амфора, IX в. (Флёрова 1997, табл. XV, 25).

22. Маяцко градище. Изображение върху блок от крепостната стена, IX в. (Флёрова 1997, табл. IV, 1).

Румънският археолог Йон Барня пръв обръща специално внимание на паметниците от Балканския полуостров чрез четирите изображения на лабиринт от Мурфатлар. Позовавайки се на А. Леклерк (Leclercq 1928), той сочи произхода на мотива от древногръцката митология и промяната на неговата символика в ранно-християнско време, когато изображението става символ на пътя към Йерусалим и намиращия се там Божи гроб. Той е по-неубедителен, когато въз основа на разпространението на лабиринта в скандинавските страни допуска някакво „северно" влияние или етническо присъствие, и още по-неубедителен, когато предполага, че мотивът може да бъде свидетелство за наличие на гръцко или романизирано (проторумънско) тракийско население в Мурфатлар (Barnea 1963, 192-193; Diaconu, Petre 1969, 447-448, fig. 3). Тези предположения основателно са отхвърлени от Д. Овчаров, който потвърждава християнската символика на лабиринта и българската принадлежност на манастира. Като се позовава на една енциклопедия по история на изкуството, той посочва значението му като „символ на победата на живота над смъртта", което е неточно определение от гледна точка на християнската символика. В неговата работа е публикуван наскоро открит лабиринт със заоблена форма върху керемида, намерена при разкопките на източната стена на вътрешната крепост в Преслав (обр. 1 *28*), което остава засега единствено сред разглежданите тук изображения. Той приема, че опростена форма на класическия лабиринт са изображенията на свастика в нейните различни форми, но не го свързва със схемата, съставена от три концентрични четириъгълника (Овчаров 1975, 6-7, обр. 7, бел. 31; 1982, 82). По-късно ги определя като схеми за игра на „дама" и ги сближава, позовавайки се на Ж. Аладжов, с концентричните очертания на плановете на прабългарските езически храмове, насочвайки тълкуването им към прабългарската духовна култура и по-конкретно като израз на идеята за четириъгълния модел на света (Овчаров 1995, 138-140). И според Т. Тотев изображенията от България, които той сближава с тези от Киевска Русия, са служели за игра на „дама" (Тотев 1972, 38). Отбелязвайки сходството на изображението на „дама" от България и Саркел, С. Бояджиев се колебае да определи нейното значение (Бояджиев 1975, 75). Ж. Аладжов е склонен да придаде езическо прабългарско съдържание и символика на изображението „дама". Той допуска, че врязаното върху надгробната плоча на чъргубиля Мостич от Преслав подобно изображение е свидетелство, че той не бил много ревностен християнин и „дълбоко в себе си оставал верен на езическия бог" Подобни съображения го карат да определи като езически прабългарски знак и „дамата" от надгробната плоча от базиликата на остров Св. Ахил в Преспанското езеро. Той смята схемата на „дама" като едно от символичните прабългарски изображения на модела на света, към които прибавя плановете на езическите храмове, планировката на Плиска и двойните концентрични жлебове на каменни плочи-жертвеници (Аладжов 1980, 44, обр. 4д; 1999, 31, обр. 85; Aladzov 1985, 73-74, 87, Abb. 18). Жертвениците напомнят до известна степен на разглеждания тук знак-символ преди всичко с напречните жлебове, които свързват двата четириъгълника по средата им и в ъглите. При тях обаче липсва третият, най-вътрешен свободен четириъгълник, така че те не могат, въпреки известно сходство, да се смятат за „дама". Изображенията от църквата Св. София в Охрид се определят от Н. Овчаров като „чертежи на игри - дами", а тези от Перперек - като прабългарска космограма - модел на света (Овчаров 2004, 71). „Дамите" от Свещари се определят противоречиво, от една страна - като прабългарски символ, от друга - като чертеж за игра (Иванов 2005, 218-219). "Дамата" от Ивайловград се обяснява според традиционните схващания (Димитров 2006). Никой от авторите не обяснява как е възможно да се играе с подвижни игрални елементи върху схема, надраскана върху отвесна, заоблена или неравна повърхност или върху схема с неудобно малки размери.

По-различно, но също погрешно се обяснява тази схема, означавана като „вавилон" и „мелница", от времето на Киевска Русия. Според Б. Рибаков тя представя архитектурен модел и ядро на план на църква, както и умален образ на древноруската мерна единица сажен (Рыбаков 1957, 88 сл., рис. 22а, 22б). Тази иначе остроумна интерпретация не издържа критика, тъй като авторът не коментира отдавна известното християнско значение на символа. Обяснимо е защо работата му не е включена в библиографията на раздела за древноруската архитектура в обобщителния том от поредицата „Археология СССР" (Древняя Русь 1985). Знакът „вавилон" от Маяцкото градище се определя като строителен знак с магическо значение (Флёрова 1997, 35), а тези от Саркел - като „геометрични знаци и ... соларни символи" (Флёрова 1997, 45).

Като се изключи становището на Й. Барня, макар изразено лаконично, непълно и донякъде неточно, всички останали твърдения, приведени по-горе, са неточни или погрешни. Те се основават или на недоказаната връзка на символа с прабългарите, или на традиционното му съвременно възприемане и използване като схема за игра на „дама" или „коран".

Лабиринтът е един от най-древните и най-широко разпространени символи в човешката култура. В изчерпателната работа на Херман Керн се съдържат всички известни до началото на 80-те години на XX в. изображения върху монети, подови мозайки и настилки, подове на църкви, скални плоскости, каменни плочи и различни предмети (Kern 1983). Включени са изображения от различни части на Европа, включително Скандинавския полуостров, които свидетелстват за изключително широко и трайно разпространение на символа. Сравнението на паметници от България с тях позволява те да се разделят според формата и устройството си в два типа.

„Класическият" е представен с паметниците от Мурфатлар и Преслав, които от своя страна могат да се определят според броя на концентричните линии като пълни (обр. 1 *28*; 3 *1*) и редуцирани (обр. 1 *1-7*, *9-27*, *29-30*; 3 *2*, *3*), а според формата си - като заоблени (обр. 1 *8*, *28*; 3 *4*) и четириъгълни, каквито са всички останали, кои-

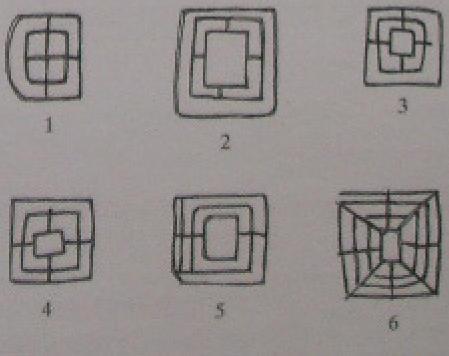

Обр. 6. Саркел, Хазарски каганат. Изображения на лабиринт
Fig. 6. Sarkel, the Khazar Khaganate. Images of a labyrinth

то са силно опростени и схематизирани подобия на първите. Характерното за тях е представянето на символа като система от три концентрични четириъгълника, съединени с перпендикулярни линии по средата на страните или, в редки случаи, в ъглите. Преобладаването на този опростен тип трябва да се обясни като влияние от начина, по който лабиринтът е интегриран в раннохристиянската символика, за да се наложи като един от най-дълбоките и съдържателни символи на църквата. В римско императорско време той се представя като квадрат с централно поле, в което е изобразен Минотавъра или сцената на убиването му от Тезей (Kern №№ 115, 118, 127-129, 1324 ff.). В тези случаи той е буквална илюстрация на заплетения път до митичното чудовище (обр. 7 *1*). След приемането на християнството в свободния централен квадрат вместо сцената с Минотавъра започва да се изписва израза *sancta eclessia* и негови варианти. Най-ранният пример за тази схема е подовата мозайка от 324 г. в северния кораб на епископската базилика в Ел Аснам (френ. Орлеансвил), римският *castellum Tingitanum* в Алжир (обр. 7 *2*). Тя представлява квадрат, в който чрез изпадане на буква на всеки следващ ред е изписано *sancta eclesia*, а в центъра на карето, където се пресичат двата диагонала, стои S, от която в четирите посоки кръстообразно се чете *sancta*. За да се достигне до този център, трябва да се изминат поред четирите лабиринта, разположени около надписа (Leclercq 1928, 974-975, fig. 6549; Kern 1983, № 116-117). Именно тази схема на централен четириъгълник, към който се допират от четири страни линии, излизащи от рамката, се вижда в българските изображения от втория тип. Кръстовидното свързване на центъра и периферията има и при някои кръгли лабиринти, например този в Сан Витале в Равена. Защо първоначалната схема, в която полето е гъсто запълнено с успоредни линии, е „прочистена“ и сведена до три концентрични четириъгълника, е въпрос, на който не може да се даде точен отговор. Същото се отнася и до вероятната символика на това число.

Връзката на представените по-горе изображения с християнската символика се потвърждава освен от сходството със схемата от Ал Аснам и от данните за местонамирането и датировката на повечето изображения. Те произхождат от християнски паметници. Такива са лабиринтите от Голямата базилика в Плиска, църквата Св. София в Охрид, църквата Св. Ахил,

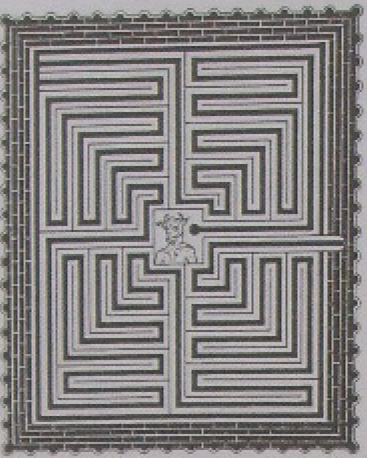

1

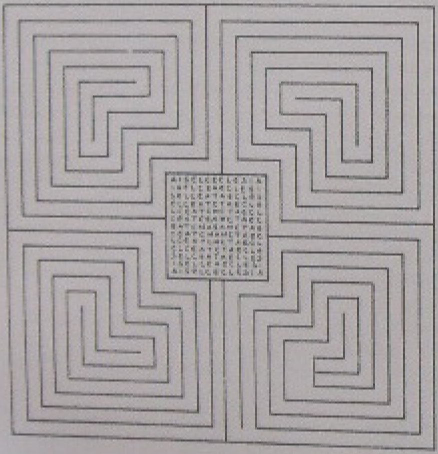

2

Обр. 7.1. Анаба, Алжир. Лабиринт с образа на Минотавъра - мозайка във фригидариума на баня (ок. 150–200 г.)

Обр. 7.2. Ел Аснам, Алжир. Лабиринт - подова мозайка в северния кораб на епископската базилика (324 г.) (по Kern 1983)

Fig. 7.1. Anaba, Algeria. Labyrinth with the image of the Minotaur: a mosaic in the frigidarium of a bath (ca. AD 150-200)

Fig. 7.2. El Asnam, Algeria. Labyrinth: a floor mosaic in the northern nave of the Bishop's Basilica (AD 324) (after Kern 1983)

скалната църква и гробния параклис в Мурфатлар, скалната църква при Алфатар, надгробната плоча на погребания до църква в Преслав чъргубиля Мостич, изображението от гроб от некропола при източната порта на Плиска, сградата до параклиса в Свещари. С християнския период от историята на Първото българско царство, според преките и косвени данни за археологическата среда, се свързват всички останали изображения от Плиска и Преслав. За знаците от Таманското градище може да се допусне, че те се появяват там като резултат от контакти с Византия, а за знаците от Саркел - като влияние от византийските майстори, участвали в производството на тухлите и в издигането на тази крепост с тухлени стени през 30-те години на IX в. Символичното значение на тези изображение трудно може да се подложи на съмнение. Определянето им като схема за игра на „дама" е необосновано и дори абсурдно в онези случаи, когато са представени върху отвесни плоскости (каменни блокове и мазилки) или са врязани в неподходящ за игра малък размер върху строителни материали, керамични съдове или заоблени повърхности. Дълбокото и грубо врязване на фигурите върху цокълните блокове на крепостната стена в Преслав също ги прави непригодни за игра. Във всички случаи те трябва да се определят като символи от християнско време или като появили се от християнството в езическа (Хазарския каганат) или „двоеверна" (Киевска Русия) културно-религиозна среда. Не винаги е възможно директно да се настоява за християнска символика, особено в случаи, когато паметниците са изолирани от пряко свързана с тях археологическа среда. Такива са например две изображения на лабиринт от Осетия и Дагестан в Северен Кавказ (Kern 1983, 95-96, №№ 99, 100), макар че дори в тези случаи такава символика не може да се изключва като се има предвид съседството на християнска Армения и Грузия.

Появявайки се като символ на църквата, лабиринтът получава още по-конкретно и в известен смисъл практическо значение, когато след XI в. придобива голяма популярност в Западна Европа. Той е изпълнен като мозайка върху подовете на група готически катедрали (актуализиран списък у Kern 1983, 219-242). Центърът на фигурата се отъждествява с Йерусалим, а водещите до него обиколни коридори - с тъгите, труден път към намиращия се там Божи гроб. Посетителят на църквата може да извърши символично поклонническо пътешествие до светия град, извървявайки на колене разстоянието от началото на лабиринта до неговия център (Leclercq 1928, 975 ff.; Hall 1994, 72). В катедралата в Шартър (XII в.) лабиринтът има диаметър 12 м и за да достигне до символичния Божи гроб, поклонникът трябва да измине

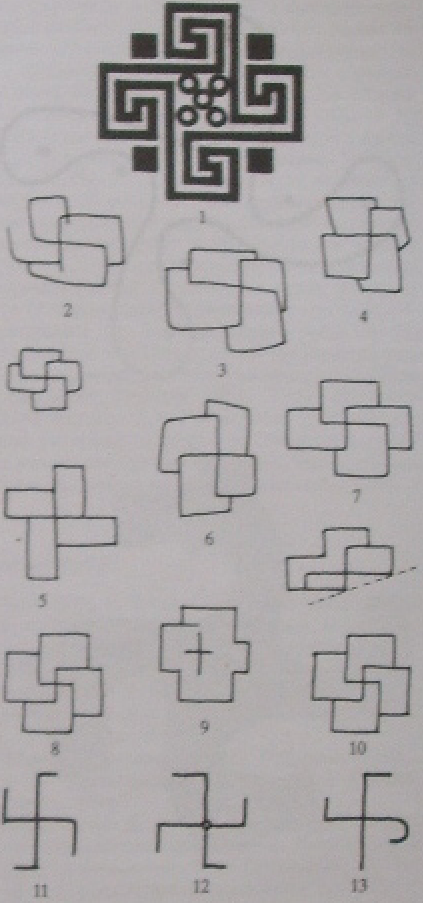

Обр. 8.1. Лабиринт-свастика върху гръцка монета (431–350 г. пр. Хр.) (по Kern 1983)
Обр. 8.2 - 13. България. Свастики-лабиринти с различни начертания
Fig. 8.1. Labyrinth-swastika on a Greek coin (BC 431-350) (after Kern 1983)
Fig. 8.2 - 15. Bulgaria. Swastikas-labyrinths of various designs

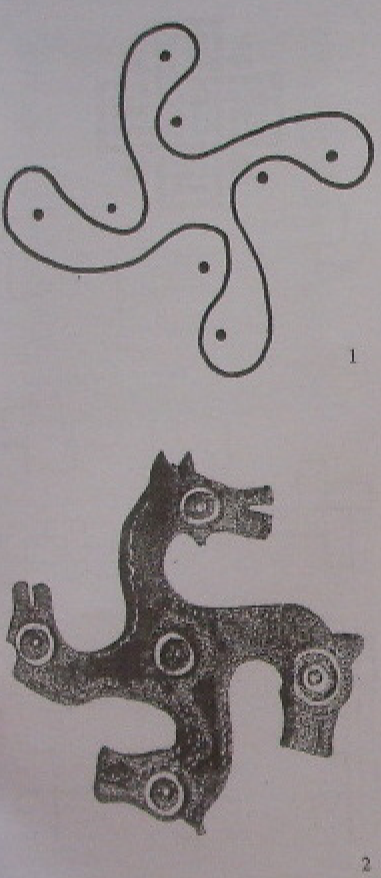

Обр. 9.1. Мурфатлар, Румъния. Рисунка-графит от скалния манастир (по Barnea, Ştefănescu 1971)
Обр. 9.2. Кръшно, Поповско. Бронзова фибула (по Дончева 1995)
Fig. 9 1. Murfatlar, Romania. Graffito from the rock monastery (after Barnea, Stefanescu 1971)
Fig. 9 2. Bronze fibula from Krashno, near Popovo (after Doncheva 1995)

на колене около 200 м (Билдерман 2003, 263-264). Други автори обясняват лабиринта в Шартърската катедрала като означение на силна божествена енергия, която вярващият поема, преминавайки бос в нормален ход по извивките му, както това е показано в една гравюра (Centini 2000; Чентини 2005, 51-61, 488-490).

С това от „прабългарската култура" отпада още един символ. Кога и как с опростеното си начертание лабиринтът губи сакралното си значение и се е превръща в схема за игра, с въпрос, който заслужава отделно внимание. Вероятно в източноправославните страни това става към края на средновековието. Една „тавлея" от Новгород, датирана в XIII в., го представя с някои нови елементи в начертанието, които вероятно са резултат от пригодяването му като табла за игра (Рыбаков 1957, 88, рис. 5а). Подобно съчетаване от централен квадрат и рамка около него има и една китайска игра (Малинова 2006, 1 фиг. 8). Освен това от различни места в България, включително с находища на лабиринт, произхождат изображения на решетки от четириъгълници и ромбове, запълнени с различни знаци или диагонални линии, които напомнят лабиринт. Не може да се изключва те да са изобразителни варианти и разновидности на лабиринта, както може да се съди от надраскването на две изображения едно върху друго в църквата Св. София в Охрид - решетка и лабиринт (обр. 4 *5*). До крайност опростен вариант на лабиринта би могъл да се окаже четириъгълникът, разделен на четири равни части от пресичащите се в центъра му прави линии, излизащи от средата на рамковите линии.

С по-голяма сигурност може да се реши въпросът за съдържанието на още един графичен символ от средновековни комплекси в България - т. нар. затворена свастика, изпълнена в графитна техника в различен маниер и пълнота на представяне. Още Д. Овчаров, позовавайки се на изображение на обикновена свастика върху древногръцка монета, определя свастиките от българските средновековни паметници като „опростени форми на класическия лабиринт" (Овчаров 1975, 7, обр. 7 а-е). Към посоченото от него изображение може да се добави свастиката върху гръцка монета от 431-350 г. пр. Хр. (обр. 8 *1*) (Kern 1983, 67, № 49). Нейните краища се извиват подобно на меандър и отблизо напомнят опростените средновековни изображения. Тяхната християнска символика допълнително се потвърждава от датировката на средата, от която произхождат. В Преслав те са известни от Кръглата църква (обр. 8 *2-6*) (Рашев 1973, 211, табл. V, 104-110), търговските помещения от X в. при южната порта (обр. 8 *7, 9*) (Дончева 1980, табл. XL, 7) и манастира в м. Под манастира (Тотев 1998, табл. XXXIV). В Плиска произхождат от сграда при западната крепостна стена (X в.) и от неизвестно местонахождение (обр. 8 *8, 10*) (Дончева 1980, табл. XL/4, 6). От църквата при Виница от X в. са известни три подобни знака (Станчев 1952, обр. 304, 305, 316). В X в. трябва да се датира и вече споменатата колона от Красен, върху която са надраскани и лабиринти (Комша 1962, рис. 4, 4-6). От същото време е и лабиринтът от скалния манастир при Мурфатлар (Barnea, Ştefănescu 1971, fig. 44b). Този знак, представен с пречупени и затворени рамена на кръста или със свободни рамена, е познат и от дъна на керамични съдове от езически некрополи при Блъсково, Разделна (обр. 8 *11, 12*), Ножарево, Кюлевча и Султана (обр. 8 *13*) (Аладжов 1991, табло I, 72; II и др.). Появата му върху дъна на съдове от езическия период може да се обясни като пригаждане на християнски символ в езическа среда чрез промяна на първоначалното му значение от символ на църквата и Божи гроб в соларен символ, каквито са и кръстовидните знаци по дъна на съдове от същите некрополи.

По-особен вариант на свастика е рисунката-графит източно от църква В3 в скалния манастир при Мурфатлар (обр. 9 *1*). Обнародвана е без коментар заедно с други кръстовидни изображения (Barnea, Ştefănescu 1971, fig. 51a). Тя несъмнено е вариант на кръста, но точките в междурамията напомнят квадратните вдлъбнатини от изображението на лабиринт върху гръцката монета (обр. 8 *1*). От друга страна със схематично представените животински глави рисунката се сближава със свастиките-фибули, образувани от конски глави (обр. 9 *2*), свързвани с културата на древногерманските племена от късноримско време (Дончева 1995; Генчева 2004, 75-76; Горянова 2004, 42, обр. 3, 4; Русев 2004, 61-62). В случая изглежда за форма на лабиринта-кръст е използван езически символ, чието първоначално значение вече е било забравено.

Цитирана литература:

Аладжов 1980: Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. - Археология, 1980, 1, 41-47.

Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци (в търсене на закономерности) (Разкопки и проучвания, 12). София, 1991, 71-154.

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Аладжов, Овчаров 1999: Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Проучване на скалното светилище северно от Перперек. - Rhodopica, 1, 1999, 35-43.

Антонова, Витлянов 1985: В. Антонова, С. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена - сектор север (археологически разкопки 1973-1975 г.). - Плиска-Преслав, 5, 1985, 44-78.

Артамонов 1958: М. Артамонов. Саркел - Белая вежа. - МИА СССР, 62, 1958, 7-84.

Артамонов 1962: М. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962.

Атанасов 1990: Г. Атанасов. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа. - Добруджа, 7, 1990, 193-214.

Бернардини 2006: Е. Бернардини. Книга за загадъчните места. София, 2006.

Билдерман 2003: Х. Билдерман. Речник на символите. София, 2003.

Бояджиев 1975: С. Бояджиев. По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. - В: Архитектурата на Първата и на Втората българска държава. София, 1975, 32-78.

Гатев 1985: П. Гатев. Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973-1977). - Плиска-Преслав, 5, 1985, 189-199.

Генчева 2004: Е. Генчева. Римските фибули от България от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. В. Търново, 2004.

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001.

Гергова 2005: Д. Гергова. Проучвания на ранносредновековен ансамбъл в м. Бювен касабъ (Град на доверието) - ИАР Сборяново. - В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 134.

Горянова 2004: С. Горянова. Средновековните бронзови стойки на осветителни тела с украса от конски фигури. - Археология 2002, 4, 37-45.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X - XI в.). - Плиска-Преслав, 7, 1995, 42-70.

Димитров 1997: Я. Димитров. Изображения върху строителни материали от Плиска. - Известия на Исторически музей-Шумен, 9, 1997, 82-101.

Димитров 2006: П. Димитров. Изображение на „дама" от Ивайловград. - Приноси към българската археология, 3-4, 2006, 75-78.

Дончева 1980: Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България (VII - X век). София, 1980.

Дончева 1995: И. Дончева. Един неизследван

вид антични фибули от нашите земи. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни четения „Проф. Иван Гълъбов". В. Търново, 1995, 327-337.

Древняя Русь 1985: Древняя Русь. Город, замок, село. - В: Б. А. Колчин (ред.): Археология СССР. Москва, 1985.

Захариев 1976: И. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971-1974 г.). - Плиска-Преслав, 1, 1976, 108-138.

Иванов 2005: Я. Иванов. Едно скално свято място в „Сборяново". - Хелис, 4, 2005, 257-268.

Компа 1962: М. Компа. Знаки раннефеодальной эпохи, врезанные на римско-византийской колонне. - Dacia, 6, 1962.

Лисицов 1985: С. Лисицов. Графитни изображения и знаци върху източната крепостна куртина на Велики Преслав. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 200-206.

Малинова 2006: М. Малинова. Древнокитайската игра „ли у бо". - Минало, 2006, 3, 5-12.

Материали 1997: Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). - Плиска-Преслав, 7, 1997, 155-332.

Овчаров 1975: Д. Овчаров. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Басараб (Мурфатлар). - Археология, 1975, 3, 1-10.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. София, 1982.

Овчаров 1995: Д. Овчаров. За игрите в средновековен Преслав. - Плиска-Преслав, 7, 1995, 136-143.

Овчаров 2001: Н. Овчаров. Крепость Гиперперакион и священные скалы вокруг нее. - В: Скални и мегалитни паметници - проблеми и пътища за тяхното разрешение. София, 2001, 12-28.

Овчаров 2004: Н. Овчаров. Проучвания върху средновековието и по-новата история на Вардарска Македония. София, 2004.

Попконстантинов 1993: К. Попконстантинов. Рунически надписи от средновековна България. - Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 1993, 141-162.

Попов 1936: Р. Попов. Материали от разкопките през 1934/35 г. - Мадара, 2, 1936, 31-97.

Рашев 1973: Р. Рашев. Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. - Известия на Народния музей - Шумен, 6, 1973, 205-218.

Русев 2004: Н. Русев. Фибули от II - VI в. в Исторически музей-Попово. - В: Попово в миналото, 4. Разград, 2004, 58-77.

Рыбаков 1957: Б. А. Рыбаков. Архитектурная математика древнерусских зодчих. - Советска археология, 1957, 1, 83-113.

Станчев 1952: С. Станчев. Църквата до с. Ва ница. - Известия на Археологическия инсти тут, 18, 1952, 305-328.

Станчев 1955: С. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. - В: Над писът на чъргубиля Мостич. София, 1955.

Танев, Минкова 2006: И. Танев, М. Минкова. Ортографична аналогия между някои глаголи чески букви и сарматските знаци. - Известия на музеите от Югоизточна България, 12, 48-59.

Тотев 1972: Т. Тотев. За една игра в средновековна България. - Археология, 1972, 3, 33-41.

Тотев 1998: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998.

Чентини 2003: М. Чентини. Тайнствени, маги чески, свещени и легендарни места в Европа. София, 2005.

Флёрова 1997: В. Флёрова. Граффити Хазарии. Москва, 1997.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Постройки в Абобском укреплении. - ИРАИК, 10, 1905, 62-152.

Aladžov 1985: Z. Aladžov. Die Religion der heidnischen Protobulgaren im Lichte einiger archäologischer Denkmäler. - Praehistorische Zeitschrift, 60, 1, 1985, 70-92.

Barnea 1963: I. Barnea. Reprezentarea labirintulu pe monumentele rupestre de la Basarabi (reg. Dobrogea). - SCIV, 14, 1, 1963, 189-195.

Barnea, Ştefănescu 1971: I. Barnea, Şt. Ştefănescu. Bizantini, romani şi bulgari la Dunarea de jos (Di istoria Dobrogei, 3). Bucureşti, 1971.

Centini 2000: M. Centini. Guida insolita al luogh misteriosi, magici, sacre e leggendari d'Europa. Roma, 2000.

Comşa 1961: M. Comşa. Die bulgarische Herschaft nördlich der Donau wärend des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. - Dacia, 4, 1960, 395-422.

Diaconu, Petre 1969: P. Diaconu, N. Petre. Quelques observations sur le complèxe archéologique de Murfatlar (Basarabi). - Dacia, 13, 1969, 443-456.

Hall 1994: J. Hall. Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art. London, 1994.

Kern 1983: H. Kern. Labyrinthe. Erscheinungsformen und Deutungen 5000 Jahre Gegenwart eines Urbilds. 2., durchgezehene und erweiterte Auflage. München, 1983.

Leclercq 1928: H. Leclercq. Labyrinthe. - In: Dictionaire d'archéolodie crétienne et de liturgie, 8. Paris, 1928, 974-982.

Μουτσοπουλος 1989: Ν. Μουτσοπουλου. Η βασιλικη του αγιου Αχιλλειου στην Πρεσπα. Τομος πρωτος. Θεσσαλονικη, 1989.

The Labyrinth as a Symbol in the Early Medieval Period in Bulgaria and the Neighboring Countries

Rasho Rashev

A typical drawing found on Early Mediaeval monuments from Bulgaria consisting of three inscribed cross-like joint quadrangles (fig. 1) is considered a symbolic image of the world and is related to the cosmological notions of the Protobulgars. The review of the data reveals that all drawings related to reliable dates were made in the period following the conversion of the Bulgarians to Christianity in AD 864. A greater part of these drawings were found in churches or in Christian burials and this fact is a reason strong enough to reconsider the view on their „Protobulgar" affiliations. Some authors think that the drawings represent a diagram for a game, which is still popular in Bulgaria and is called „draughts" or „koran"; the same game is called „Babylon" or „mill" in Russia. However, these authors provide no explanation how it was possible to play on a small size diagram, clumsily drawn on movable objects (bricks, roof-tiles) or vertical surfaces (rocks, stone blocks from walls, wall plaster). Another hypothesis (Kievan Rus) stating that it was an architectural plan of a church or a scale image of an Old Russian linear measure (sazhen) sounds inconvincible as well.

All drawings in all areas - Bulgaria, FYR Macedonia, Greece, Romania, and Russia (figs. 1-6) - represent the old Greek symbol, the labyrinth, which was related to the legend of King Minos's palace and the Minotaur, a monster confined in the mazes of the labyrinth under the palace who was killed by Theseus with the help of Ariadne, Minos's daughter. The labyrinth was given its graphic form as early as the old Greek period when it was pictured as quadrangle, circle and swastika on coins. It kept its original meaning as long as the 4th century AD (fig. 7 *1*) when the Christianity incorporated it into its system of symbols and was attributed a different meaning. The center of the diagram was Jerusalem - the place of the church institution established by Jesus Christ and the Holy Sepulchre - and the curves of the labyrinth were interpreted as the hard road that any Christian had to overcome to the Holy Land (fig. 7 *2*).

The labyrinth became especially popular in Western Europe after the 12th century AD, in the period of the construction of Gothic cathedrals. Apparently, it was considered as a symbol of the hard road to the Holy Sepulchre in the 10th and 11th century AD in the Orthodox countries as well, and it was represented as a diagram on various objects, stone blocks and rocks but not on floor surfaces or mosaics in churches. Such drawings were not found in the above mentioned regions in the period following the 10th and 11th century. The diagram started to lose its clerical symbolism in the Late Medieval period (after the 12th century AD) and turned into a diagram of a game with 9 pieces. According to the rules, the player who managed to arrange 3 of the pieces in a line, took one of the pieces of his opponent. The Christian symbolism of the diagram fell into oblivion.

The images of „closed" and „open" swastika have to be regarded as another form of the simplified labyrinth; they were replicas of the swastika-shaped labyrinth depicted on old Greek coins (fig. 8 *1*; *2-13*). A special case is the swastika-cross ending with animal heads found in the rock monastery at Murfatlar, Romania (fig. 9 *1*), which is similar to the German fibulae dated back to the Late Roman period (fig. 9 *2*).

Епископската резиденция в Червен през ранния османски период

Стоян Йорданов

През XIII и XIV в. средновековният град Червен е един от българските митрополитски центрове (Бакърджиева, Йорданов 1994, 17-18). След завладяването му от османските турци през 1388 г. неговото население рязко намалява, но той запазва административните си функции в продължение на още два века (Йорданов 1999), като продължава да бъде и епархийско седалище, въпреки че рангът на катедрата е понижен от митрополитски в епископски (Бакърджиева, Йорданов 1994, 19). В Червен са разкрити две катедрални църкви - № 1 и № 2. Първата функционира през периода на Второто българско царство (XIII-XIV в.) (Димова, Георгиева 1967), а за втората се приема основателно, че с неголямо преустройство е пригодена за такива нужди след завземането на града (Димова 1985а, 116). Независимо от тези обстоятелства, досега в Червен нямаше археологически данни за място, обитавано от червенските йерарси след османското нашествие. Известни са решенията на ранните църковни събори от IV-V в., че епископът не трябва да живее далеч от катедралната си църква (Атанасов 2005, 105), но край църква № 2 не съществува епископско жилище.

През периода 2004-2006 г., в западната, по-ниска част на укрепения червенски рид, на около 350 м от централната градска зона - т. нар. Цитадела, беше проучен обособен укрепен архитектурен комплекс, съществуването на който се отнася към началните векове на османското владичество (обр. 2). Историко-археологическата обстановка показва, че той може да се интерпретира като резиденция на червенския епископ през периода XV-XVI в.

Комплексът се състои от църква, няколо сгради и покрито с каменна настилка свободно пространство, оградени от здрава стена (обр. 1). Площта му е около 450 кв. м. Има очертание на неправилен трапец, по-широк в североизточната си страна[1]. Надлъжната му ос е ориентирана в посока североизток-югозапад, като местоположението и планът на целия комплекс са съобразени с характера на терена, понижаващ се в западна и северозападна посоки. Денивелацията на терена е 1,4 м като понижението е от юг към север.

Църквата (№ 11) е градена през XIV[2] в. Тя е еднокорабна, едноапсидна, без притвор. Има два входа - от запад и от север. Външните ѝ размери са 9,5 х 6 м. Градена е от варовикови квадри, редуващи се триредови тухлени пояси по външните лица на стените и сантрачна система, всички споени с бял хоросан. Керамопластичната ѝ украса е от розети и панички покрити със зелена и жълта глазура. Подът е заравнена скала, а покривът е от керемиди. Църквата е вариант на широко разпространения тип кръстокуполни храмове със стегнат кръст по време на Второто българско царство (XII-XIV в.) (Чанева-Дечевска 1988, 105 и сл.). Стенописната украса на интериора ѝ има белезите на Палеологовия стил[3] (Мавродинова 1995, 60).

Църквата е разположена в южната част на комплекса и е вместена по дължината на неговата южна оградна стена, която е долепена до църковните югоизточен и югозападен ъгли. Пред западния ѝ вход има скална площадка с приблизителни размери 6 х 5 м, която е по-висока от околния терен с 0,7 м. Връзката между двете нива е осъществявана със засечено скално стъпало (обр. 4). Пукнатините и неравностите по повърхността на площадката са подравнени с лошокачествена хоросанова замазка, ограничена по краищата с едноредов еднолицев каменен зид.

Оградната стена е най-характерния елемент на комплекса. Тя е градена от ломени камъни с различна големина и калова спойка. Фундирана е много плитко в насип от строителни рушевини, които съдържат материали от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.) или в

---

[1] За улеснение в текста северозападната страна ще се означава като северна, североизточната - като източна, югозападната - като западна и югоизточната - като южна.

[2] Църква №11 е проучена от Василка Димова през 1979 г. Благодаря ѝ за предоставената ми възможност да коментирам тези непубликувани материали.

[3] Стенописите са свалени и консервирани от реставратора Райна Божкова. Съхраняват се в Националния исторически музей в София.

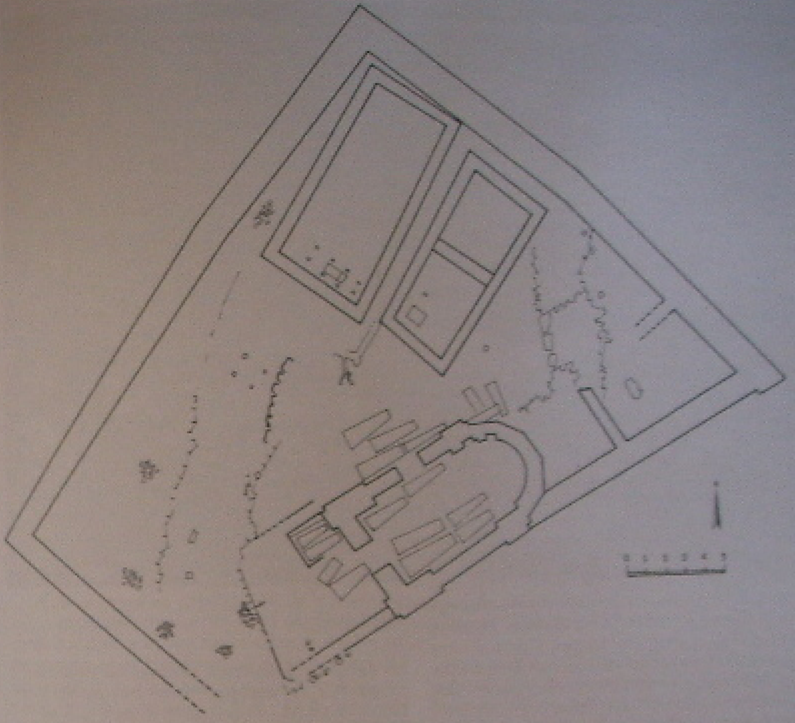

Обр. 1. Червен. Архитектурен комплекс. XVI-XVII в. План
Fig. 1. Cherven. Architectural assemblage. 16th to the 17th century. Plan

стерилен пласт от пръст, образувал се на места върху насипа. Преди началото на строителството повърхността на терена не е заравнена, което се отразява върху облика на стената в отделните ѝ сектори. В по-ниските участъци тя е запазена във височина до 0,7-0,8 м, но поради лошокачествения градеж в повечето случаи се проследява само от отделни камъни.

Дължината на нейния източен сектор по външното лице е 26 м с равномерна дебелина 1,4 м (обр. 3). По средата на дължината си стената прави едва забележима чупка, наложена вероятно от неравната повърхност на терена. Подобна чупка има и в северния сектор, където стената е дълга 28,5 м, но дебелината ѝ намалява от 1,4 м в източния до 1,1 м в западния край.

Южната стена в източния и западния си участъци има различни характеристики, тъй като е разделена от църквата. Източно от църквата тя е с дължина 14,5 м и дебелина 1,2 м (обр. 3). До югоизточния ъгъл на комплекса в нея е оформен пиластър, широк 1,4 м и издаващ се на 0,2 м. Западно от църквата южната стена е с дебелина само 0,7 м и прекъсва на разстояние 4,5 м. По цялата си дължина южната стена граничи с централната червенска улица. Това подсказва, че в липсващия, най-западен край на южната стена вероятно е входът на комплекса. Тази теза се потвърждава и от еднаквата височина на ходовите нива на улицата и на оградената територия, както и от липсата на данни за вход във всички други участъци.

В западния сектор стената е запазена най-лошо, като на места изцяло прекъсва. Дебела е 1,1 м, а предполагаемата ѝ дължина е 12 м, защото към югозападния ъгъл на комплекса тя е напълно разрушена.

Въпреки че градежът на оградната стена е лошокачествен, нейната дебелина

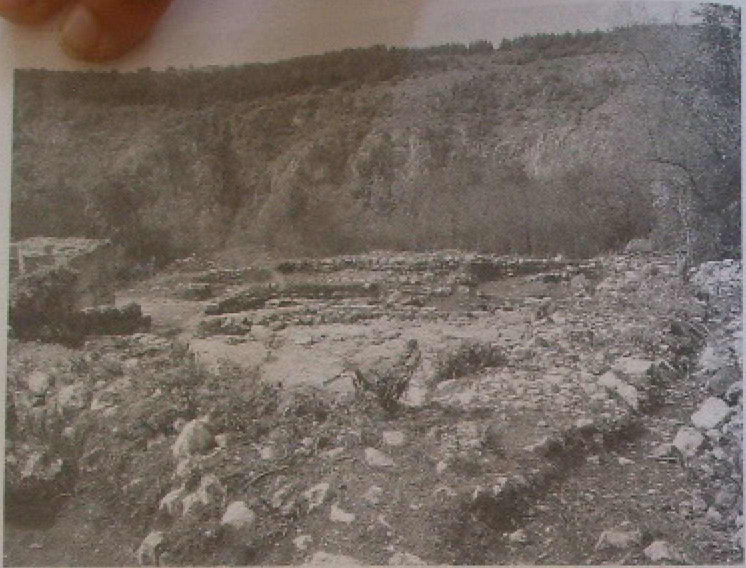

Обр. 2. Червен. Общ поглед към комплекса от югоизток
Fig. 2. Cherven. The architectural assemblage, general view from southeast

предполага височина до 4-5 м, което я прави сериозно предпазно, но не и фортификационно съоръжение. Задачата ѝ вероятно е да създава по-висока сигурност и да осъществява преграда към околната среда.

В оградената територия на комплекса ясно се откроявват две зони. В източната са разположени три сгради, а западната е изцяло незастроена.

Сградите са строени от ломени камъни с калова спойка. Стените им са дебели 0,7 м и са запазени във височина до 0,4-0,7 м. По дължината на трасето им се разкриват кръгли отвори в скалата от вертикални скрити сантрачи. Поради наклона на скалния терен подовете на сградите са изсечени в скалната основа, а понижениата в тях са запълнени със землен насип, съдържащ материали от XIII-XIV в. Стените най-често стъпват върху скала, но има участъци, където лежат върху непочистен землен пласт. Техните параметри показват, че сградите са едноетажни. Отсъствието, сред разкритите находки, на фрагменти от керемиди или каменни плочи е белег, че покривите им вероятно са дървени или сламени.

Южната сграда (№ 1) заема югоизточния ъгъл на комплеса, зад апсидата на църквата (обр. 3). Тя е изградена върху по-висока заравнена скална площадка, а стените ѝ са коструктивно свързани с оградната стена. Размерите ѝ са 6 x 3 м.

Сградата северно от нея (№ 2) е върху по-ниската част на терена (обр. 5). Външните ѝ размери са 8,7 x 4,3 м. Тя е двуделна, като разделителната стена между двете помещения е долепена до северната и южната стени на фуга. В пода на западното помещение беше разкрита яма с правоъгълни очертания и размери 0,8 x 0,6 x 0,2 м, стените на която, поради ронливата скала на това място, са очертани от наредени камъни. В източното помещение се разкри каменна печка, оформена като четвъртита яма в пода, която беше запълнена с въглени, пепел и керамични фрагменти.

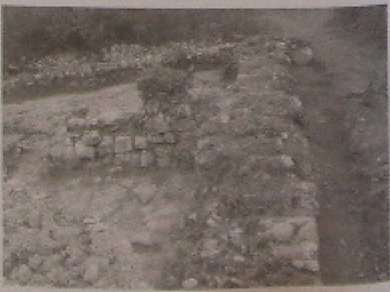

Обр. 3. Червен. Южна и източна оградни стени и сграда № 1
Fig. 3. Cherven. South and east enclosure walls and building № 1

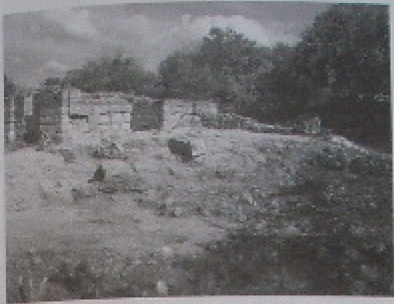

Обр. 4. Червен. Площадката пред църква № 11 и част от настилката на двора
Fig. 4. Cherven. The platform in front of church № 11 and part of the yard pavement

Най-северната сграда (№ 3) е еднодела, с размери отвън 10 x 5,2 м. Тя е вместена плътно в североизточния ъгъл на оградeното пространство, а между нея и успоредната ѝ съседна двуделна сграда остава проход, широк 0,8 м. В заравнения скален под в западния край на сградата също е вкопана четвъртита яма с размери 1 x 0,5 x 0,4 м, в южния край на която е оформено стъпало, високо и широко 0.2 м. В отвесните стени при двата края на стъпалото има засечени жлебове за вертикална преграда, вероятно от дъска. Северно и южно от ямата има наредени в два реда отвори в пода, които заедно с нея са елементи от съоръжение с неизвестно предназначение. Потвърждение за осъществяван тук производствен процес е силно обгорялата скала в самата яма и наоколо. Подобни ями са разкривани и на други места в пределите на вътрешния град в Червен (Димова 1985б, 96).

Връзка със занаятчийска дейност има и засечения в скалната основа между двете сгради и на запад от тях Г-образен улей, дълбок и широк 0,3 м, в едното рамо на който се влива канал, свързан с три яйцевидни ями (обр. 7). Скалата около него също е силно обгоряла. Неговото функциониране предшества появата на съседната църква № 11, тъй като върху него и наоколо е разкрит дебел до 0.2 м пласт от пясъчна баластра, останала непочистена след градежа на църквата. С нейния строеж се свързват и останките от хоросаново бъркало, северно от апсидата.

Западната зона на обградената територия е заета от обширен двор (обр. 8). На места неговото ходово ниво е почистена заравнена скала. По-ниските участъци на терена в северозападна посока са запълнени със същия насип от пръст, ломени камъни и материали от периода на Второто българско царство, върху който лежи и оградната стена. Тези участъци са настлани с груба каменна настилка, запазена частично.

В скалния под на църквата са вкопани шест гробни камери. Още четири камери има извън църквата до западната ѝ стена, а седем други се намират северно от нея. Две от западните камери са разделени от много тънка скална преграда и са заградени от ниска обща стена, което може да ги определи като семейна гробница. Камерите имат различни размери и най-често издължена трапецовидна форма. Дълбоки са до 0,7 м, а край горния им ръб е врязан жлеб за покривна плоча. Повечето са ориентирани в посока запад-изток. Изключение правят само две плитки камери до североизточния ъгъл на църквата, които са с посока север-юг. Всички камери бяха изпълнени с насип от пръст и размесени кости от човешки индивиди с различна възраст и пол. Скелети *in situ* са разкрити само в пет гроба. Костите са разкрити непосредствено върху скалното дъно, но в запълващия насип над тях също има голямо количество човешки кости. Под черепите на два от скелетите са поставени, като възглавница, фрагментирани тухли от църквата (обр. 9). Гробният инвентар е много беден. На 11 м северно от църквата са разкрити още два гроба, изкопани в дълбокия до 0,9 м землен пласт там и достига-

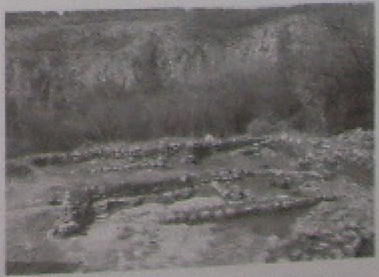

Обр. 5. Червен. Сгради №№ 2, 3. Поглед от юг
Fig. 5. Cherven. Buildings Nos. 2 and 3. View from south

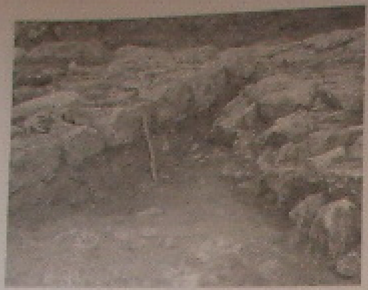

Обр. 6. Червен. Част от стената на сграда № 2, фундирана върху стерилен пласт
Fig. 6. Cherven. Part of the wall of building № 2, whose fundament was dug into the virgin soil

щи на дълбочина до скалната основа. Западно от тях, непосредствено до северната оградна стена, беше намерена яма с насипани цели и фрагментирани човешки кости. Съдържанието на гробните камери показва, че те са преизползвани многократно, като след всяко поредно трупополагане костите от предишното са насипвани върху него. След изпълването на камерите до определен предел костите са пренасяни в отделната яма до оградната стена.

Въпреки ограниченото им количество и повсеместно нарушената стратиграфия от събиране на материал за строителство в ново време, находките позволяват изграждането на сравнително точна хронология на обитаване, и помагат за изясняване на естеството на проучвания комплекс. Количествено доминират фрагментите от кухненска керамика и тези със сграфито украса. В пласта непосредствено върху скалната основа, съставен от строителни рушевини, те не се отличават от добре познатата червенска керамика от XIII-XIV в. (Георгиева 1985), но намиранията в горните нива имат по-грубо изпълнение на сграфито украсата, което ги отнася към периода след XIV в. (Плетньов 2004, 212). Впечатлява сравнително голямото количество фрагменти от керамични потири и свещници. В дълбоките неравности на скалната основа се разкрива сива тракийска керамика, а в скалните пукнатините в югоизточната част на комплекса има отделни керамични фрагменти от ранната желязна епоха, както и части от кремъчни стъргалки. В една от пукнатините беше намерен и фрагмент от антична гема, изработена от прозрачен червен камък, с врязано върху лицевата страна изображение на животно от семейство котки.

Всички намерени монети (15 бр.) са от средновековния период. Най-ранната е византийски фолис от Константин Х Дука (1059-1067), открит непосредствено върху скалната основа (сграда № 1), а най-късни са две османски монети от Баязид I (1389-1402) от насипа източно от църквата. Върху скалната основа в сграда № 3 до ямата на технологичното съоръжение беше намерена една нечетлива българска или латинска имитация от първата половина на XIII в. Останалите монети са български - от Михаил Шишман (1323-1330), Иван Александър (1331-1371) - официално и имитативно монетосечене и Иван Шишман (1371-1393), като преобладават тези от третата четвърт на XIV в.

Отделна група с разнообразен състав образуват различните битови предмети, датировката на които се вмества в твърде широки хронологични граници - периода на Второто българско царство (XII-XIV в.) и началните векове на османското владичество (XV-XVI в.). Към нея се отнасят прешлените за вретено, фрагментите от костни апликации и тънкостенни стъклени съдове, вероятно чаши, ножовете от желязо, железните токи, една комбинирана нож-огрибка, фрагмент от подкова, медно блюдо от везна, желязна апликация - лицева обковка на брава, железен ключ и др. Внимание заслужава и намерената в насипа, западно от църквата, бронзова апликация с релефно изображение на св. Богородица Одигитрия, изработена вероятно през XIII в., но преизползвана като обковка по-късно[4].

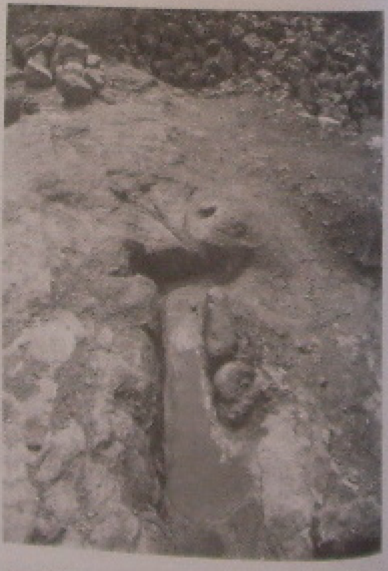

Обр. 7. Червен. Елементи от технологично съоръжение
Fig. 7. Cherven. Elements of a technological facility

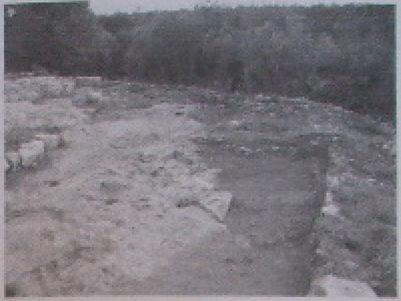

Обр. 8. Червен. Дворът в северозападния ъгъл на комплекса
Fig. 8. Cherven. The yard in the northwestern corner of the assemblage

Накитите са представени от сравнително голямо количество сферични копчета, открити в насипите на гробните камери. Те са медни, като само по някои (гроб № 3/ 2006 г.) има следи от посребряване. Намерени са и няколко малки фрагмента от разноцветни стъклени гривни.

В една от гробните камери беше намерен фрагмент от керемида, с плитко врязан кръст и изписано между рамената съкращение IC-XC/ NI-KA. Преизползването по такъв начин като култов атрибут на тухли и керемиди е установено и в гробове в епископската резиденция в Кърджали (Овчаров, Хаджиева 1992, 67).

Животинските кости са от свиня и домашни птици.

Археологическите разкопки разкриха, че проучваната територия е обитавана през дълъг хронологичен период, с начало през ранната желязна епоха и край след преустановяването на съществуването на комплекса.

Материалите от скалните каверни и неравности показват, че този район, сравнително отдалечен от най-високата и рано заселена част на червенския рид - т. нар. Цитадела (Димова, Иванов 1985, 17), също е усвоен още през тракийския период. Няма данни обаче доколко по това време там има трайно уседнало население.

В културните напластявания, над повърхността на скалата, се открояват три периода. Най-ранният се отнася към времето на Второто българско царство (XII-XIV в.). Архитектурната среда, находките и останките от технологични съоръжения показват, че през първата половина на XIII в. районът има занаятчийска специализация и вероятно жилищно-занаятчийско застрояване. Обликът му се променя през XIV в., когато в резултат от нарастналото градско население и тази територия е заселена плътно. Тогава е изградена и функционира църква № 11, а вероятно и сградите - предшественици на сгради № 2 и № 3.

Вторият хронологичен период е представен от запазения частично стерилен пласт с неравна дебелина (до 0,3 м), който лежи непосредствено върху пласта от Второто българско царство. Той е образуван през последните десетилетия на XIV в. и началото на XV в., след завладяването на града от османските турци и масовото разрушаване на застрояването от XIV в. като

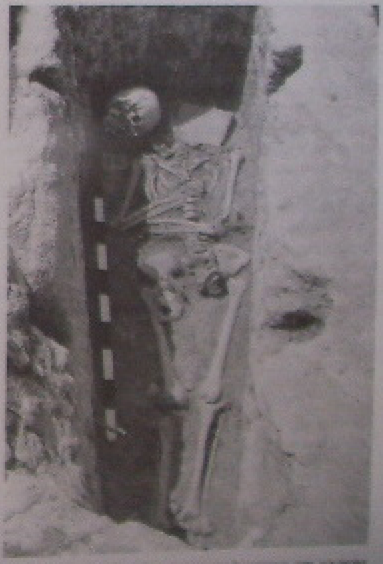

Обр. 9. Червен. Гроб с тухла под черепа от църква № 10
Fig. 9. Cherven. Burial with a tile underlying the skull from church № 10

---

[4] *Предварителната датировка беше направена от ст. н. с. Константин Косев, за което му благодаря.*

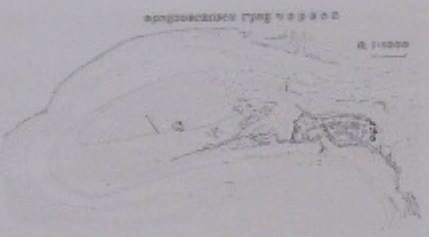

Обр. 10. Червен. План на резиденцията, западна част
Fig. 10. Cherven. Plan of the residence, western part

показва, че за определен период тази територия остава необитаема.

Третият хронологичен период се отнася към началните векове на османското владичество и може да бъде разделен на два етапа.

През първия етап там функционира оградения архитектурен комплекс. Добре запазените стенописи са свидетелство, че църква № 11 остава сравнително незасегната при завладяването на града, затова е използвана като център за застрояване около нея. То се насочва към пространството северно от църквата, тъй като от юг до нея и по това време преминава изсечената в скалата главна червенска улица. Обликът на новоизградените обекти и най-вече на оградната стена разкрива занижени строителни умения, които се различават от предосманското строителство. Освен нискокачествения градеж е пренебрегната установената в предходните периоди масова практика за фундиране на всяко ново строителство пряко върху скалната основа, което е гаранция за здравина. Сега стената стъпва върху непочистени строителни рушевини от XIII-XIV в. или върху стерилния пласт от втория хронологичен период. Този похват, установен и на други места в Червен (Димова 1985в, 124), отразява цялостния спад в строителната и битова култура в началото на османския период. Като имам предвид необходимото време за образуването на посочения стерилен пласт мога да предположа, че оградната стена е изградена през втората четвърт или средата на XV в.

Сграда № 1 е построена едновременно със стената, а за строежа на останалите две сгради са използвани скалните засечки и евентуално запазените части от предходното строителство. В сграда № 2 с допълнителна преградна стена са обособени две помещения. Преизградени са и някои участъци от стените й, които подобно на оградната стена, лежат върху непочистен землен пласт (обр. 6). През този етап е оформен и дворът северно от църквата.

Вторият етап се свързва с времето след разрушаването на комплекса. Тъй като тази територия вероятно е запустяла, там се развива неголям селищен некропол. Условия за неговата поява са както осветеното заради религиозната му натовареност място, така и съществуването на готови гробни камери. Тяхното състояние не позволява по-точна датировка, но те вероятно се появяват още по време на Второто българско царство, когато тази погребална практика съществува и при други червенски църкви - № 1 (Димова, Георгиева 1967), № 7 (Димова 1985а, 118). Тъй като вкопаването на гробните камери в скалата е трудна и вероятно по-скъпа дейност може да се предположи, че в тях са погребвани представители на местния елит - духовен или светски. Не може да се установи доколко тези камери са употребявани по време на съществуването на комплекса в началния османски период. Сигурно е обаче, че те се преизползват, когато той е разрушен, тъй като за подложки под главите на погребаните са поставяни фрагментирани тухли от вече съборената църква. По това време се погребват индивиди с различен пол и възраст. Освен в камерите се появяват и отделни гробовете северно от църквата, където земленият пласт е по-дебел, както и ямата там, побираща излишните кости от камерите. Вероятно към този етап трябва да се отнесе и един от гробовете до апсидата на църквата, което отразява характерната за османския период доминатност на по-ниските, фолклорни културни нива. Погребаният е положен с посока север-юг, а стъпалата на краката му са отрязани. Лявата ръка, отрязана от лакътната става, е поставена върху гърдите му (Вакарелски 1990, 162-170; Георгиева 1983, 155).

Обобщената археологическата обстановка разкрива, че проучваният архитектурен комплекс се отнася към ранния османски период и е свързан с християнска духовна дейност. Като се има предвид неговото устройство може да се предположи, че той е обикновен градски манастир, но тази теза търпи основателни възражения. Църква № 11 няма елементите на манастирския храм (Тулешков 1988, 44-77), а и размерите на целия комплекс не позволяват настаняването на по-голям брой обитатели. По онова време наистина съществуват малки манастири и скитове, които имат сходни белези с тези на комплекса. В този случай обаче трябва да се отчете, че в Червен дори през периода на Второто българско царство няма манастири в градската обитавана среда. Основната причина за това е наличието наоколо на много голям брой скални манастири, които усвояват целия възможен монашески ресурс. Някои от тях са дори в очертанията на самия град (Йорданов 1992).

В началните векове на османското владичество монашеството по долината на Русенски Лом изживява безвъзвратен упадък (Тодорова 1997, 89). Повечето манастири изчезват и през първата четвърт на XVI в. има данни само за пет (Ковачев 2001, 232). В тази обстановка изграждането на нов манастир в пределите на града е неправдоподобно, още повече, че отсъстват такива традиции. Не трябва да се пренебрегва и обстоятелството, че Червен е османски административен център, където всички нови строежи се контролират по-стриктно. Знае се, че по това време османските власти създават пречки за църковно и религиозно строителство (Вачев 1997), въпреки донякъде привилегирования статут на манастирите (Кил 2002, 115-127). Известно е правилото, че може да се възстановяват само обекти на християнския култ, които са съществували до османското нашествие (Кил 2002, 141-146). Църква № 11 действително е по-стара и оцелява по време на завладяването на града, но тя не е основание за възстановяване на манастир, тъй като при нея такъв не е имало. Изграждането на защитения комплекс до църква № 11 може да се обясни най-вече с обстоятелството, че в началните векове на османското владичество Червен продължава да бъде център на епископия, неотменни елементи от съществуването на които са както катедралният храм (църква № 2), така и епископската резиденция.

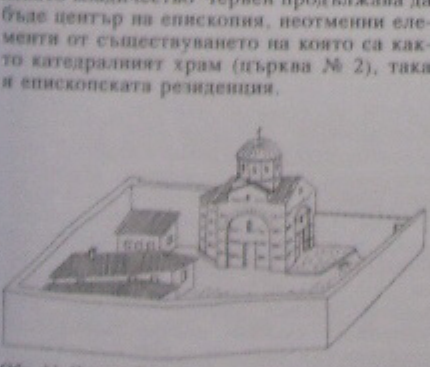

Обр. 11. Червен. Епископска резиденция. XVI-XVII в. (възстановка)
Fig. 11. Cherven. Bishop's residence, 16th to the 17th century (reconstruction)

Писмените данни за седалището на червенския епископ през османския период са много ограничени и се отнасят за по-късен етап (Бакърджиева, Йорданов 2000; Вачев 1999). Известно е, че след края на XVI в. той резидира в Русе, в Проище, Разградско и в Червена вода, Русенско (Гюзелев 2004, 131-134; Градева 2002, 102; Маргос 1986, 107-110; Тютюнджиев 1996, 25-27). Причина за честите му местения вероятно са притесненията, на които е подлаган християнския клир, въпреки формално гарантираните му привилегии (Тодорова 1997, 150). Още по-малко се знае за конкретните местообиталища на епископа. През 1697 г. му е подарена къща в Русе (Бакърджиева, Йорданов 2001, 136), а през 1708 г., със съдействието на Ерусалимския патриарх Хрисантий Нотара, вероятно в Червена вода, Русенско, му е предоставена къщата на някой си Андрей Клад (Тютюнджиев 1996, 28-31; 112-115).

Мястото на резиденцията на червенския митрополит до османското нашествие също не е установено категорично, но има основание да се предполага, въпреки значителните разрушения, че тя е непосредствено до тогавашната катедрална църква № 1. Срещу входа на нейната северна стена има останки от представителни сгради, една от които е с вкопан в скалата обширен сутерен. Сравнението между проучения комплекс в Червен и постепенно утвърдилия се през дълъг период архитектурен облик на епископска резиденция на Балканите разкрива, че в началото на османското владичество именно там е била резиденцията на червенския епископ.

Досега епископски резиденции от този период в пределите на средновековна България не са проучвани и няма сведения за техния вид. През различните епохи, в зависимост от социалните условия, те имат различна големина и устройство. На Балканския полуостров през античността резиденциите са сложни архитектурни комплекси, изградени около катедралния храм (Атанасов 2005). По-късно видът им се променя постепенно и след X-XI в. става близък до укрепен манастир атонски тип. В тях наред с катедрален храм има жилище - дворец на епископа и различни други административни, жилищни и помощни сгради. Така са изградени редица средновековни епископски резиденции от XII-XIV в. в Сърбия и Гърция (Овчаров, Хаджиева 1992, 11, 20 и сл.), както и тази в Кърджали (Овчаров, Хаджиева 1992). По време на Второто българско царство патриархът също резидира в укрепен комплекс, който има манастирски облик (Ангелов 1980; Тулешков 1988, 26). През този период са укрепени епископските резиденции и в Западна Европа (Ford 2001; Miller 2000).

Резиденциите на православните епископи запазват и по-късно укрепленията, големината и сложното си устройство в страните, където християнската религия е господстваща. Показателни са руските епископски резиденции от XVI-XVII в. (Рогожин 2001). В пределите на Османската империя обаче отражение върху техния облик оказват променените условия, при които функционира християнската църква. През XVI в. константинополският патриарх вече обитава манастирски комплекс, който въпреки че запазва укрепителната си система, не се отличава с импозантност и богатство (Герлах 1976, 47). В такава връзка може да се предположи, че се променят и резиденциите на православните йерарси на по-ниските нива, защото върху техния вид освен враждебния натиск на местните власти оказва влияние и бедността на епископите. Известно е, че въпреки църковните данъци, постъпленията във владишките каси са много малки (Тодорова 1997, 146).

Въпреки очевидната съпоставимост на тези обстоятелства с разкритите архитектурни дадености, свързването на комплекса до църква № 11 с епископска резиденция може да бъде оспорено от неговата отдалеченост от катедралната през този период църква № 2 (обр. 10). Причина за това са някои конкретни обстоятелства, създали се в Червен по онова време.

Проучването на терена около църква № 1 разкри зид, свързан с нейния северозападен ъгъл, който е от началото на османския период и има същите белези с оградния зид на комплекса при църква № 11. Той е запазен на протежение 25 м, но е незавършен или разрушен. Наличието му може да се обясни с направен неуспешен опит за възстановяване след завладяването на града на старата епископска резиденция. Църква № 1 обаче отстои на около 50 м от църква № 10, която по някои данни е джамия (Йорданов 2006). Според шериатските норми е недопустимо присъствието на християнска духовна институция близо до мюсюлмански храм (Вачев 1997, 242), което става пречка за запазване на резиденцията на старото ѝ място. Представителствата на османската власт в пределите на червенската цитадела и ограниченото свободно пространство възпрепятстват градежа на епископска резиденция и до църква № 2. Най-вероятно тези обстоятелства са основание резиденцията да се изгради до запазената и достатъчно отдалечена църква № 11, която не става катедрална, а обслужва само всекидневните духовни нужди на епископа. Стратиграфската характеристика на комплекса показва, че строежът може да се свърже с управлението на веротърпимия султан Мехмед II Завоевател (1451-1481).

Известна неяснота поражда въпросът за местопребиваването на епископа в периода от завладяването на града до градежа на резиденцията. Някои данни показват, че е възможно тогава той да обитава разположения в пределите на града скален манастир при църквата в „Москов дол" (Йорданов 1992, 92).

В устройството и големината на разкритият комплекс се отразяват както затрудненията за християнска духовна дейност през ранния османски период, така и ограничените във всяко отношение възможности на епископията. Видни са както скромния ѝ финанасов ресурс, така и малочисления ѝ персонал. Много дебелата оградна стена, която създава внушение за манастир, вече не може да се определи само като фактор за монашеско уединение. По онова време тя е предимно надеждна защита и преграда към околния несигурен свят. Независимо от малките си размери и от безличните си и лошо изпълнени сгради, резиденцията все пак внушава допустима за времето си представителност, видима в и обширния ѝ двор, и в композицията на вътрешното пространство, и донякъде в цялостния архитектурно-пространствен облик.

Разкритите вторично обгорени тухли от църква № 11 показват, че комплексът е разрушен от пожар, който намира връзка с някои известни исторически сведения в няколко посоки. В края на XVI в. червенският епископ Йеремия взема участие в подготовката на Първото търновско въстание (Бакърджиева, Йорданов 1994, 22), което вероятно води до конфликт с властите и до разрушаване на резиденецията. По-логичната причина за нейната гибел обаче трябва да се търси в цялостната военно-политическа обстановка. Въстанието е подготвяно в условията на една от австро-турските войни (1593-1606), по време на която влашкият воевода Михаил Храбри (1593-1601) като австрийски съюзник напада българските крайдунавски земи. През 1595 г. е завзет и разрушен Русе, като сблъскването е било много кърваво, а оцелялото християнско население е преселено насилствено във Влашко (Бакърджиева, Йорданов 2001, 18).

Също тогава са преселени и жителите на Червена вода, Русенско (Гюзелев 2004, 118). Според османските документи през целия XVI в. Червен е седалище на кааза, но през първата половина на XVII в. административният център вече е в Русе (Ковачев 2001, 239). Този факт, отнесен към съдбата на посочените околни селища подсказва, че традиционното дотогава средище на района Червен вероятно също понася сериозни и невъзстановими поражения от войната. В резултат от това той напълно е изоставен и изцяло загубва значението си, като всички институции са преместени в Русе. Според Павел Джорджич през 1597 г. там вече резидира и червенският епископ (Милев 1915). Проследяването на тези данни сочи убедително, че резиденцията най-вероятно е унищожена през 1595 г., след което територията се използва само за некропол.

Проученият комплекс предоставя сведения за архитектурно-пространствения облик на едно от основните съоръжения, свързани с дейността на християнската църква в началните векове на османското владичество (обр. 11). Освен че хвърля светлина върху условията за религиозна дейност през този много важен за българската история период, той спомага да бъде установено по-точно и времето, когато окончателно е напусната територията на средновековния български град Червен.

Цитирана литература:

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на хълма Царевец. - В: Царевград Търнов, 3. София, 1980.

Атанасов 2005: Г. Атанасов. Дворецът на Доростолските епископи от V-VI в. - Известия на Регионалния исторически музей - Русе, 9, 2005, 100-112.

Бакърджиева, Йорданов 1994: Т. Бакърджиева, С. Йорданов. Към ранната история на Червенската епархия. - Духовна култура, 1994, 12, 16-26.

Бакърджиева, Йорданов 2000: Т. Бакърджиева, С. Йорданов. По въпроса за седалището на Червенската епархия през периода на османското владичество. - Сборник научни съобщения. Исторически музей - Габрово. Издава Великотърновската Св. Митрополия, 2000, 81-85.

Бакърджиева, Йорданов 2001: Т. Бакърджиева, С. Йорданов. Русе. Пространство и история. (края на XIV в. - 70-те години на XIX в.). Русе, 2001.

Вакарелски 1990: Х. Вакарелски. Български погребални обичаи. София, 1990.

Вачев 1997: Х. Вачев. Условия и фактори за черковното строителство в Търновската митрополия през XV-XVII век. - Известия на Историческия музей-Велико Търново, 12, 1997, 237-246.

Вачев 1999: Х. Вачев. За една епископска катедра от XVII век. - Известия на Историческия музей-Велико Търново, 14, 1999, 29-35.

Георгиева 1983: И. Георгиева. Българска народна митология. София, 1983.

Георгиева 1985: С. Георгиева. Грънчарство. - В: Средновековният Червен, 1. София, 1985, 133-165.

Герлах 1976: С. Герлах. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. София, 1976.

Градева 2002: Р. Градева. Селяни в международната търговия: Червена вода XVII - нач. на XVIII в. - Алманах за историята на Русе, 4. Русе, 2002, 92-112.

Гюзелев 2004: Б. Гюзелев. Албанци в Източните Балкани. София, 2004.

Димова 1985а: В. Димова. Църковна архитектура. - В: Средновековният Червен, 1, 1985, 103-121.

Димова 1985б: В. Димова. Жилищни сгради. - В: Средновековният Червен, 1, 1985, 90-97.

Димова 1985в: В. Димова. Червен през първите векове на османското владичество. - В: Средновековният Червен, 1, 1985, 122-125.

Димова, Георгиева 1967: В. Димова, С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен. - Археология, 1967, 2, 5-10.

Димова, Иванов 1985: В. Димова, Д. Иванов. Ранни селища. Цитаделата до XII в. - В: Средновековният Червен, 1, 1985, 17-32.

Йорданов 1992: С. Йорданов. Скални обители край средновековния град Червен. - Годишник на музеите от Северна България, 18, 1992, 83-96.

Йорданов 1999: С. Йорданов. Град Червен през ранните векове на османското владичество. - Исторически преглед, 1999, 1-2, 159-175.

Йорданов 2006: С. Йорданов. Култово строителство в град Червен през ранния османски период. - В: Храмова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България (XV-XIX век). София, 2006, 13-21.

Ковачев 2001: Р. Ковачев. Нови сведения за Русе и селища в Русенско от Истанбулския османски архив. - Сб. Проучвания в чест на проф. Вера Мутафчиева. София, 2001, 225-240.

Кил 2002: М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995.

Маргос 1986: А. Маргос. Късносредновековните църкви „Св. Димитър“ и „Св. Никола“ в с. Пороище, Разградско. - Известия на Народния музей - Варна, 22 (37), 1986, 107-132.

Милев 1915: Н. Милев. Един неизданен документ за българската история (1597). - Известия на Историческото дружество, 4, 1915, 89-99.

Овчаров, Хаджиева 1992: Н. Овчаров и Д. Хаджиева. Средновековният манастир в град Кърджали - център на епископията Ахридос през XI-XIV в. Разкопки и проучвания. София, 1992.

Плетньов 2004: В. Плетньов. Битовата керамика във Варна XV-XVIII век. Варна, 2004.

Рогожин 2001: Н. Рогожин. Роль церкви в формировании и развитии русского центрального епархиального города XVI-XVII вв. Православное информационное агентство „Русская линия“/ Библиотека периодической печати/ http://rusk.ru/st.php?idar=432.

Тодорова 1997: О. Тодорова. Православната църква и българите XV-XVIII век. София, 1997.

Тулешков 1988: Н. Тулешков. Архитектура на българските манастири. София, 1988.

Тютюнджиев 1996: И. Тютюнджиев. Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 век. По документи от архива на метоха „Божи гроб“ на Ерусалимската патриаршия в Цариград. В. Търново, 1996.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през X-XIV в. София, 1988.

Ford 2001: D. Ford. Sonning Bishop's Palace. Saxon & Medieval Bishops' Residence in Berkshire. http://www.berkshirehistory.com/castles/sonning_bpal.html.

Miller 2000: M. Miller. The Bishop's Palace: Architecture and Authority in Medieval Italy. (Conjunctions of Religion and Power in the Medieval Past.) Ithaca: Cornell University Press. 2000.

The Bishop's Residence in Cherven in the Early Ottoman Period

Stoyan Yordanov

A fortified architectural assemblage was excavated in the village of Cherven during 2004-07 seasons. The archaeological data and the written sources available allow us to define it as a residence of the Cherven Bishops in the Early Ottoman period. The assemblage consists of a church (church No. 11), three buildings, large yard and enclosure wall. Prior to its building, the territory was occupied consecutively by craftsman workshops and a residential quarter that existed during the Second Bulgarian Kingdom (12th to 14th century) followed by a small cemetery.

Church No. 11 was built in the 14th century. It is cross-in-square type of a church, with one apse and two entrances: from east and north. It was built of alternating bands of bricks and crushed stones held together by mortar. The fasade was decorated with ceramic elements. The surviving murals reveal stylistic similarities with the Palaeologan style of painting. The church survived the Ottoman conquest of the town and became an element of the assemblage without being a cathedral church.

The other buildings were made of crushed stones held together by mud. One of them was constructively connected to the enclosure wall. The rest were probably built up during the Second Bulgarian Kingdom (12th to 14th century) and were reconstructed later in accordance with the assemblage residents' needs.

The yard occupied the western sector of the enclosed territory. It was made by cutting and leveling the rock surface and the lower parts were filled in by the Second Bulgarian Kingdom debris and paved with crushed stones.

The thickness of the enclosure wall reaches 1.4 m and this fact suggests that it was ca. 5 m high. Its clumsy masonry consists of crushed stones and mud. The wall lies partly on top of the Second Bulgarian Kingdom debris and partly on a layer on top of the debris. The wall dimensions suggest that it provided reliable defense.

The assemblage was built in the first half or the mid-15th century. It bears the typical characteristics of the contemporary Bishop's residences on the Balkans and in other European countries. It was situated ca. 350 away from the cathedral church (church No. 2) in accordance with the requirements of the Islamic religious norms for the construction of Christian churches. Its appearance reflected the limited financial resources of the bishopric, its scanty personnel and the obstacles put in front of the Christian spiritual activities by the official authorities. The assemblage existed until the end of the 16th century and after that the bishopric was moved to Ruse.

Кремъчен ансамбъл със затъпени пластинки от граветски тип в пласт 3b (културно ниво III) от пещера Козарника, Белоградчишко

Станимира Танева

Отдалечена на около 6 км източно от Белоградчик, в землището на село Гара Орешец, Козарника е една от многобройните пещери в карста на Северозападна България. Разположена е на северен склон на приток на река Скомля, с надморска височина 481 м, и е формирана в юрски варовици (Ferrier, Leblanc 2000). За първи път е спомената от Р. Попов под името Темната дупка при проучванията му в пещера Миризливка, разположена на отсрещния южен склон на малка речна долина (Попов 1933, 6). Позната е на местното население и под името Сухи печ (Сираков, Гуадели 2005) и Живанина дупка. Пещерата е използвана от ранния палеолит до османския период, за което свидетелстват множество керамични, кремъчни и костни останки. В поново време е служила за гъбарник и козарник (Guadelli, Sirakov 1999)[1].

През 1994 г. са направени сондажни проучвания, ръководени от С. Иванова. От 1996 г. се провеждат редовни археологически разкопки от международен екип[2].

Установени са 21 геологически пласта, които включват археологически ансамбли от ранния (13-11), средния (10-9) и късния палеолит (6/7-3a), както и находки в нарушен контекст (насипи, ями) от ранния неолит, късния халколит, късната бронзова епоха, Средновековието и османския период (Guadelli, Sirakov et al. 2005).

Въз основа на изследванията на фауната са разграничени пет биостратиграфски зони. Разглежданият ансамбъл се включва в зона Козарника A1 (пластове 9c-3) от късния плейстоцен, за която са характерни следните видове: *Arvicola terrestris, Lagurus lagurus, Ursus spelaeus, Equus caballus germanicus, Megaloceros giganteus, Alces alces, Rangifer tarandus, Mammuthus primigenius* (Guadelli, Sirakov et al. 2005, 98).

Пласт 3b, който включва разглежданото културно ниво III, съдържа едра фракция в голямо количество (средни размери между 1 и 2 см), като се наблюдават няколко по-големи варовикови късa и рядко блокове. Фината фракция е от белезникава, слабо песъчлива глина, с примес от льосоподобен и прахов седимент (Ferrier, Leblanc 2000).

За ансамбъла от ниво III са получени дати 19 770±270 г BP (Gif-10674) и 19 890±270 г. BP (Gif-10673), които позволяват да бъде отнесен към късния етап на култура Козарника (Guadelli, Sirakov et al. 2005).

Проучванията в района на пещерата установиха наличие на първични и вторични находища на кремък. Използваната суровина от първичните находища често е с тектонски пукнатини, което ограничава възможностите за обработка (Nachev 2003). В ансамблите от Козарника силно преобладава местна суровина (95-97%), срещаща се под формата на фрагментирани конкреции с неголеми размери. Макар и доста по-рядко са използвани и други суровини - разновидности на магмените скали.

Най-разпространени са суровини - BG-Kz-F1 и BG-Kz-F2.

BG-Kz-F1 - кремък с цвят в светлобежова, бежова до светлосива гама; финозърнеста структура; аморфна текстура; неprозрачен, с гладка, леко блестяща повърхност на лома; в някои случаи се срещат включения под формата на белезникави точици; кората е тънка, гладка, с бежово-белезникав цвят, в подкорието цветът е по-тъмнокафяв, а в следствие на изветряне се наблюдават пукнатини.

BG-Kz-F2 - кремък с тъмносив цвят с топли оттенъци; финозърнеста и аморфна структура; масивна текстура; слабо прозрачен, с гладка матова повърхност на лома; включения под формата на малки бели капки (Fernandez 2006; Tsanova 2001, 23).

---

[1] *Благодаря на Н. Сираков за критичните бележки и съвети при подготовката на настоящото съобщение.*

[2] *Проучванията в Козарника се провеждат в рамките на проект за палеолитни изследвания БИНЕК (Балканите и началото на европейската култура) под ръководството на Н. Сираков (НАИМ-БАН) и Ж.-Л. Гуаделли (IPGQ, Univ. Bordeaux I/CNRS).*

Каменният ансамбъл включва няколко хиляди артефакта. В общата структура те се разпределят както следва:

Технико-типологически групи	брой	%
Група от началото на производствения процес	31	0,6
Ядра	38	0,7
Отломъци	156	3,1
Пластини (и фрагменти)	5	0,1
Пластинки (и фрагменти)	129	2,5
Ретуширани форми	198	3,9
Отпадъци от целия производствен процес	4459	88,9
Общо	5016	99,8

Табл. 1. Козарника, Белоградчишко. Културно ниво III. Кремъчен ансамбъл, генерална структура

Групата от началото на производствения процес включва два фрагмента от първично разломяване, фрагмент от валун, седем по-масивни отломъци със следи от тестване, няколко конкреции със следи от тестване, фасониране и четири праядра.

Ядрата са с неголеми размери (4-7 см). Преобладават едноплощадкови ядра за пластинки и/или отломъци, сред които има и едно микроядро (обр. 1 *1-4, 6*). Част от ядрата са с отломъчна повърхност, оформена на тясната страна на кремъчния къс, а при някои тя е полуоколна. Ударните площадки са предимно формирани. Има и едно ядро за отломъци и пластинки, с последователен еднопосочен дебитаж. Няколко ядра за пластинки са със сменена ориентация.

Отломъците са преобладаващо корови (изцяло корови или с кора над 50%), главно с формирана основа. Представени са и няколко едностранни гребеняка.

Пластините са само пет, от едноплощадкови ядра (обр. 2 4).

Пластинките са 129, от тях 53 цели. Те са предимно от едноплощадкови ядра, с успоредни ръбове, триъгълно напречно сечение, линейна или формирана основа, прав надлъжен профил (обр. 1 5, 9, *11, 13-16*; обр. 2 7-9, *19*). Размерите им са преобладаващо в класовете: дължина 2-3 см (включени са само целите полуфабрикати); ширина 0,5-1 см и дебелина 0,1-0,5 см.

Ретуширани форми. Най-многобройни са отломъците с ретуш - предимно с несистематични полустръмни или приръбести ретуши. Добре представени са отломъците с изрези и зъбчат ретуш (обр. 2 1). Ретушираните пластини и пластинки са с дребни, приръбести или стръмни, полустръмни ретуши (обр. 1 *12*; 2 *10, 11, 17*); при част от тях ретушът е зъбчат. Пробоите са върху отломъци, връхчетата им са оформени със стръмен или полустръмен ретуш (обр. 1 *8, 10*). Стъргалките (3) са атипични, върху отломъци, челата са оформени със стръмен ретуш. В ансамбъла има само един ъглов резец върху отломък (обр. 1 *7*). Тронкатюрите (2) са къси, върху отломъци; при едната ретушът е на долната страна. Представени са и две стъргала - едното надлъжно конкавно върху отломък, оформено с полустръмен ретуш, а второто върху неинтенционален къс, оформено със стръмен ретуш.

Оръдията със затъпяване (9,5% от всички оръдия) са представени от:

- върхове със затъпявяне (2): единият е с двойно затъпяване - стръмен, затъпяващ ретуш на десният ръб и полустръмен затъпяващ ретуш на левият ръб (обр. 2 3). Вторият е оформен с полустръмен/стръмен затъпяващ ретуш на десния ръб и полустръмен затъпяващ ретуш на левия ръб (обр. 2 *14*);
- пластинки с надлъжно затъпяване (12) - те са предимно със стръмен затъпяващ ретуш на единия ръб, рядко има ретуш на срещуположния ръб (обр. 2 *5, 6, 13, 15, 16, 18, 20-23*). Една е фрагмент от пластинка с полустръмен затъпяващ ретуш на десния ръб и изрез, оформен с полустръмен ретуш на левия ръб от долната страна и полуплосък ретуш на долната страна при основата (обр. 2 *5*);
- пластинка с двойно надлъжно затъпяване (фрагмент), оформена със стръмен затъпяващ на десния ръб и полустръмен затъпяващ на левия ръб от долната страна (обр. 2 *2*);
- пластинка с надлъжно и напречно затъпяване - стръмен/полустръмен затъпяващ ретуш на десния ръб и затъпяващ ретуш на напречния ръб (обр. 2 24). При оръдията със затъпяване преобладава ширина 0,5-0,7 см и дебелина 0,3-0,4 см (третият метричен показател - дължина не е включен, тъй като всички оръдия, с едно изключение, са фрагменти).

Голяма част от ансамбъла (88,9%) включва *отпадъци от всички етапи на производствения процес*, сред които: отломъци под 1,5 см, фрагменти от отломъци, люспи, неопределяем дребен трошляк и нечетливи едри фрагменти. Голямото количество отпадъци (тази група е многобройна във всички

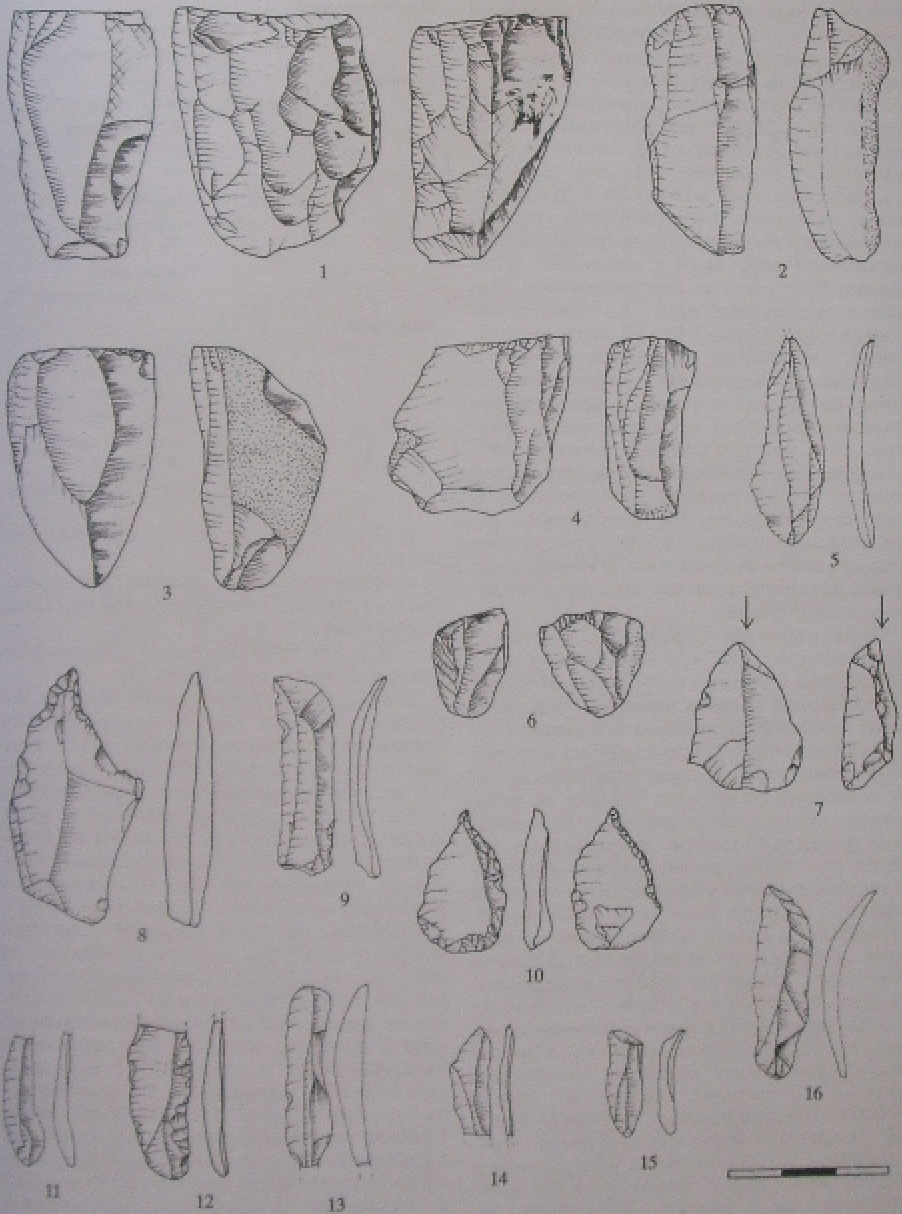

Обр. 1. Козарника, Белоградчишко. Културно ниво III. 1-4, 6 - ядра; 5, 9, 11, 13-16 - пластинки; 7 - резец; 8, 10 - пробои; 12 - ретуширана пластинка (рис. С. Танева)
Fig. 1. Kozarnika Cave, near Belogradchik. Cultural level III. 1-4, 6 - cores; 5, 9, 11, 13-16 - bladelets; 7 - burin; 8, 10 - perforators; 12 - retoucher bladelet (Drawing S. Taneva)

граветски нива на Козарника) се дължи до голяма степен на пукнатините в суровината, които са причина за по-лесното и фрагментиране, и то на повече парчета.

Ансамбълът показва определена насоченост за добиване на пластини и пластинки. При оръдията стъргалките са съвсем малко и атипични, има само един резец. Преобладават отломъци с неизразителен, несистематичен ретуш. В групата на оръдията със затъпяване преобладават обикновени пластинки с надлъжно затъпяване. Върховете са неизразителни, единият е малък фрагмент. Каменният ансамбъл от културно ниво III включва елементи, характерни за цялата граветска секвенция от Козарника - използване основно на местна суровина, която е със сравнително добри технологически качества, но и често с вътрешни пукнатини, затрудняващи експлоатацията; определен стремеж за получаване на пластинки и пластини; експлоатация предимно на едноплощадкови ядра; слабо присъствие сред оръдията на стъргалки и спорадично резци; затъпяващият ретуш е преобладаващо полустръмен.

Определението „граветска култура" възниква през XIX в. и означава културно явление с тесен географски обхват - югозападната част на Франция. Впоследствие ансамбли с подобни характеристики са открити и в други части на Европа. Успоредно с това в някои обекти от средна и особено от източна Европа се установяват значителни различия от класическата граветска култура. В средата на миналия век някои изследователи изказват съмнение относно употребата на термина „гравет" за цяла Европа и по-късно Я. Козловски предлага използването на термина „комплекс от култури със затъпени пластинки". През последните години става ясно, че с термина „гравет" не може да се означават всички фази и локални варианти на тази културна традиция. Приема се, че граветската културна традиция в Европа се развива между 30 000 и 19 000 г. ВР, а за периода 18 000 и 10 000 г. ВР се използва терминът епигравет. Проучванията в Темната дупка и Козарника и достатъчните серии абсолютни дати дават основание да се преразгледа долната хронологическа граница, както и да се изкаже съмнение относно приетия средноевропейски начален център на граветската традиция.

Граветската културна традиция в българските земи показва няколко фази на развитие:

Много ранна фаза	39 000 - 36 000 г. ВР	Козарника (културно ниво VII)
Ранна фаза	30 000 - 28 000 г. ВР	Темната дупка (културни нива VIII, IX, X)
Средна фаза	26 000 - 22 000 г. ВР	Козарника (културни нива VI, V, IV) Темната дупка (културни нива VII, VI)
Късна фаза	19 000 - 11 000 г. ВР	Козарника (културни нива III, II, I, 0) Темната дупка (културни нива IV, III, II, I) Чучура, Трансформатора

В резултат могат да се обособят два района:

- Северозападна България (Козарника, Темната дупка, Скандалиа, Топля, Пещ, Самуилица);
- Западни Родопи (Чучура, Трансформатора (Танева, под печат).

Ансамбълът от Козарника показва известни сходства с част от епиграветската секвенция от пещера Темната дупка (сондаж V, културни нива III, IIIa). Характерни са едноплощадковите ядра, тенденцията за получаване на пластини и пластинки; при оръдията са представени стъргалки, резци, ретуширани пластини; върховете преобладават над пластинките с надлъжно затъпяване (Sirakov et al. 1994).

Намирам известни аналогии с материалите от пласт 2 в пещера Скандалиа, за които са характерни едноплощадковите ядра, ретушираните форми са малко, с единични екземпляри са представени стъргалките и резците; оръдията със затъпяване включват връх и пластинки с надлъжно затъпяване, оформени с полустръмни/стръмни ретуши (Иванова и др. 2000). Считам, че предположеното в цитираната публикация наличие на оръдие с полушийка е несигурно и свързването на този пласт с традицията на оръдията с полушийка е недостатъчно основателно.

Макар и без стратиграфски контекст, материалите от Топля и Пещ също се отнасят към този етап на културите със затъпяване. За съжаление те са твърде малобройни, за да дадат възможност за установяване на по-конкретни сходства.

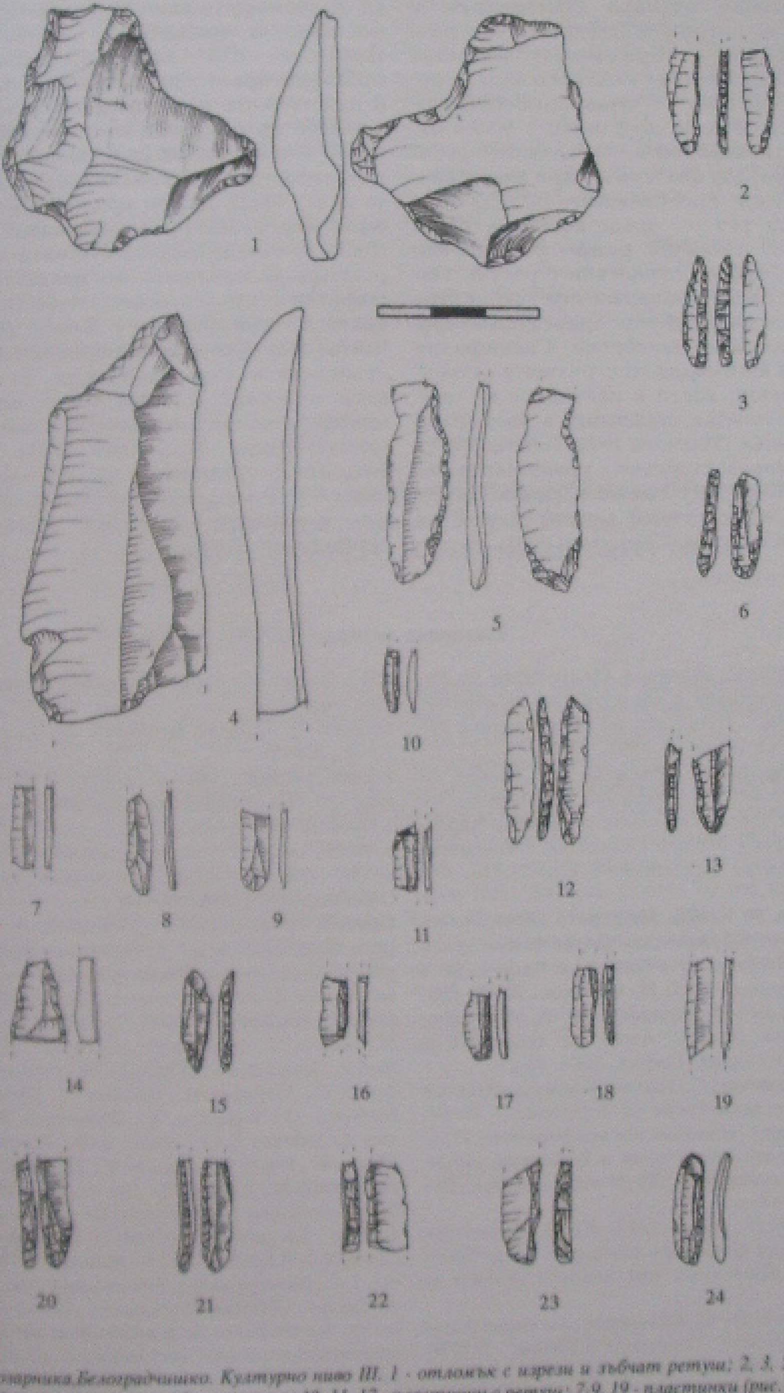
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24

Обр. 2. Козарника,Белоградчишко. Културно ниво III. 1 - отломък с изрези и зъбчат ретуш; 2, 3, 5, 6, 12-18; 20-24 оръдия със затъпяване; 4 - пластина; 10, 11, 17 - пластинки с ретуш; 7-9, 19 - пластинки (рис. С. Танева)
Fig. 2. Kozarnika Cave, near Belogradchik. Cultural level III. 1 - notched and denticulated tools; 2, 3, 5, 6, 12-18; 20-24 - backed bladelets; 4 - blade; 10, 11, 17 - retouched bladelets; 7-9, 19 - bladelets (Drawing S. Taneva)

Значителни разлики констатирам с обектите на открито в Родопите (Чучура и Трансформатора). Кремъчният ансамбъл от Чучура се състои от няколко хиляди артефакта. За него са характерни едноплощадковите ядра за пластинки с тесни отломъчни повърхности, многоброен дебитаж (отломъци, пластини). При ретушираните форми преобладават оръдия със затъпяващ ретуш; представени са също стъргалки, атипични резци, ретуширани пластини, пробои, отломъци с ретуш. Подобна технико-типологическа структура има и ансамбълът от Трансформатора, който е доста по-малоброен. Специфични и за двата ансамбъла са стръмните затъпяващи ретуши, както и наличието на оръдия с полушийка, липсващи в ансамбъла от Козарника (Иванова 1992; Ivanova 1997).

Не намирам сходства с граветските нива от Миток Малу Галбен (Среден Прут), в които е по-голямо присъствието на стъргалки и резци (Cârciumaru 1999). Разлики в технико-типологическата структура показват и ансамблите от пещерата Йокюзъиъ (ЮЗ Анатолия). Трябва да се отбележи преобладаването на пластините и пластинките над отломъците, големият процент на оръдията със затъпяващ ретуш - с наличие на пластинки с право и изпъкнало надлъжно затъпяване (Yalçinkaya et al. 2002). Добре проучено е находището Клити, Епир, северозападна Гърция (Bailey 1997). Морфологическата характеристика на оръдията не показва близки сходства с представеното ниво от Козарника. В ансамблите от Кадар (Северна Босна) най-многобройни сред оръдията са стъргалките върху пластини, ретушираните пластини и заострените пластини, микрограветите и върховете с полушийка (Montet-White, Kozlowski 1983). Те се свързват с традицията на оръдията с полушийка и не дават основания за аналогии, а по-скоро подсказват връзки с ансамблите от Родопите.

Цитирана литература:

Иванова 1992: С. Иванова. Палеолитът на Родопите, представен в националния археологически музей. - Годишник на Националния археологически музей, 8, 1992, 49-57.

Иванова и др. 2000: С. Иванова, Н. Сираков, А. Лавил, В. Попов, Е. Анастасова, Ц. Цанова. Нови данни за средния и късния палеолит в Карлуковския карст - пещера Скандална. - Годишник на Департамент Археология - НБУ/АИМ, 4-5, 2000, 7-29.

Попов 1933: Р. Попов. Пещерата Миризливка. Принос към дилувиалната фауна и културата на дилувиалния човек в България. София, 1933.

Сираков, Гуадели 2005: Н. Сираков, Ж.-Л. Гуадели. Сухи печ (Козарника). - В: А. Леонидов, П. Трифонов (съст.). Атлас на пещерите в район Белоградчик. София, 2005, 16-17.

Танева, под печат: С. Танева. Късонопалеолитни оръдия със затъпяване от България. - В: М. Гюрова (ред.). Национална конференция Праисторическите проучвания в България: Новите предизвикателства, 26-29 април 2006 г. Пещера (под печат).

Bailey 1997: G. Bailey (ed.). Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece, 1. Excavations and intra-site analysis at Klithi, 1997.

Cârciumaru 1999: M. Cârciumaru. Le Paléolithique en Roumanie. Serie: „Préhistoire d`Europe", 7, 1999.

Fernandez, 2006: P. Fernandez. Les matières premières: l`espace minéral de la grotte Kozarnika. Rapport préliminaire. - In: J.-L.Guadelli, N. Sirakov (dir.). Rapport du Projet de recherche conjoint „Les plus anciennes manifestations de la présence humaine en Bulgarie du Nord". Bordeaux, 2006, 25-36. (inédit).

Ferrier, Leblanc, 2000: C. Ferrier, J.-Cl. Leblanc. Geologie, Geomorphologie, Karstologie. - In: J.-L.Guadelli, N. Sirakov (dir.). Rapport du Projet de recherche conjoint „Les plus anciennes manifestations de la présence humaine en Bulgarie du Nord". Bordeaux, 2000, 22-54 (inédit).

Guadelli, Sirakov, 1999: J.-L.Guadelli, N. Sirakov (dir.). Rapport du Projet de recherche conjoint „Les plus anciennes manifestations de la présence humaine en Bulgarie du Nord". Bordeaux, 1999, inédit.

Guadelli, Sirakov et al. 2005: Guadelli J.-L., Sirakov N., Ivanova St., Sirakova Sv., Anastassova E., Courtaud P., Dimitrova I., Djabarska N., Fernandez Ph., Ferrier C., Fontugne M., Gambier D., Guadelli A., Iordanova D., Iordanova N., Kovatcheva M., Krumov I., Leblanc J.-Cl., Mallye J.-B., Marinska M., Miteva V., Popov V., Spassov R., Taneva St., Tisterat-Laborde N., Tsanova Ts. Une séquence du Paléolithique inférieur au Paléolithique récent dans les Balkans: La grotte Kozarnika à Oréchets (Nord-Ouest de la Bulgarie). - In: N. Molines, M.-H. Moncel, J.-L. Monnier (eds.). Les premiers peuplements en Europe. Colloque international „Données récentes sur les modalités de peuplement et sur le cadre chronostratigraphique, géologique et paléogéographique des industries du Paléolithique inférieur et moyen en Europe", Rennes, 22-25 septembre 2003. BAR International Series 1364. Oxford. 2005

(2006), 87-103.

Ivanova 1997: S. Ivanova. Some aspects of investigation of the earliest traces of human occupation in the Western Rhodopes. - Archaeology in Bulgaria, 1997, 1, 5-14.

Montet-White, Kozlowski 1983: A. Montet-White, J. K. Kozlowski. Les industries à pontes à dos dans les Balkans. - Revista di Scienze Preistoriche, 38, 1983, 1-2, 371-399.

Nachev, 2003: C. Nachev. Les niveaux de silex près de la grotte Kozarnika dans l᾿optique de leur utilisaton par les préhistoriques. - In: J.-L.Guadelli, N. Sirakov (dir.). Rapport du Projet de recherche conjoint „Les plus anciennes manifestations de la présence humaine en Bulgarie du Nord". Bordeaux, 2003, 30-34, (inédit).

Sirakov et al. 1994: N. Sirakov, S. Sirakova, S. Ivanova, I. Gatsov, T. Tsonev. The Epigravettian sequence. - In: B. Ginter, J. K. Kozlowski, H. Laville (eds.). Temnata cave. Excavations in Karlukovo Karst Area Bulgaria. Krakow, 1994, 1, 2, 169-314.

Tsanova 2001: T. Tsanova. Etude techno-typologique du niveau gravettien IVb de la grotte Kozarnika (Bulgarie du Nord). Mémoire de DEA, I, Bordeaux, 2001, 102.

Yalçinkaya et al. 2002: I. Yalçinkaya, M. Otte, J. Kozłowski, O. Bar-Yosef (dir.). La grotte Öküzini: évolution du Paléolithique final du sud-ouest de l᾿Anatolia (ERAUL, 96). Liege, 2002.

The Chipped Stone Assemblage Including Backed Bladelets of Gravettian Type, from Layer 3b (Cultural Level III), Kozarnika Cave, near Belogradchik

Stanimira Taneva

One of the numerous caves in the karst area in northwest Bulgaria is Kozarnika Cave situated ca. 6 km east of the town of Belogradchik. The archaeological excavations in the cave yielded a long sequence including assemblages dated back to the early (levels 13-11), middle (levels 10-9) and the late Paleolithic (levels 6/7-3a), and the Holocene. Five biostratigraphic zones were defined based on the pleistocene micromammals aur big-game fauna. The stone assemblage of cultural level III dates back to the later phase of the backed bladelets' cultures in Bulgaria. Local raw materials were used for the majority of the artifacts. A typical feature of the assemblage is the strive to obtain blades and bladelets, the exploitation of single-platform cores mainly, a small number of end-scrapers and burins, and the prevalence of backed bladelets. There are similarities to some of the Epigravettian assemblages from Temnata Cave. The considered assemblage differs considerably from the ones yielded by the sites in the West Rhodope Mountains, which are characterized by shoulder points as well as steeper retouches, which were not found in Kozarnika Cave.

Сондажни проучвания на раннонеолитното селище Джулюница-Смърдеш, Великотърновско (предварително съобщение)

Недко Еленски

Село Джулюница се намира в централната част на Северна България в средния басейн на река Янтра. То е разположено върху северните склонове на Предбалкана, които граничат с Дунавската равнина (обр. 1). Раннонеолитното селище се намира на 3 км северно от Джулюница и на 800 м западно от гара Джулюница, в м. „Смърдеш". Разположено е на първата незаливна тераса с надморска височина между 70-77 м и на 1.5 км южно от река Янтра. Селището има два ясно изразени полегати склона. Първият е с посока югоизток-северозапад и има наклон 3°, а вторият е с посока югозапад-североизток, с наклон 4°. Западната част на терасата е най-високата. От север тя е ограничена от стръмен и висок склон и това и придава платовиден характер. В подножието на склона извират четири извора с голям дебит, които формират малка река, вливаща се в Янтра. Приблизителната площ, която заема селището през ранния неолит е около 40 дка, но във финалната фаза от неговото съществуване тя се свива на 2-3 дка.

За съществуването на селищна могила от праисторическата епоха в тази местност за първи път съобщава Шкорпил (Шкорпил, Шкорпил 1898, 99). По-късно В. Миков преповтаря наблюденията на Шкорпил (Миков 1933, 58). При строежа на магистралата (София-Варна) част от трасето засяга северната периферия на селищната могила и североизточната част от терасата. Затова през 1983-1984 г. се предприемат спасителни разкопки на засегнатата част от селищната могила. Резултатите от проучването разкриват, че могилата съществува през всички фази на халколита[1] (Станев 1984, 28-29; Станев 1985, 35).

От 2001-2005 г., чрез сондажни разкопки, се изяснява площта, стратиграфията и културната принадлежност на раннонеолитното селище Според първичните теренни наблюдения най-голяма концентрация на раннонеолитна керамика има върху източната периферия на терасата, а в западната и периферия се разкрива концентрация на керамика от финала на ранния неолит. При проучването се взе под внимание и регистрирането на раннонеолитна керамика под халколитната селищна могила. Първоначално сондажите (1-8, 16-17) бяха

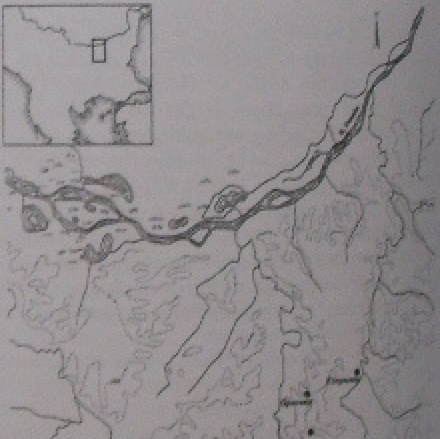

Обр. 1. По-важни селища, споменати в текста
Fig. 1. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. The Early Neolithic settlement, map

---

[1] През 1993 г. се предприема обработка на керамичния материал за публикуване на резултатите от разкопките. По време на обработката на дълбочина 4,10 - 6,10 м сред материалите от халколита се разкриват материали от ранния неолит. Тези материали показваха вероятното съществуване на селище в този период под селищната могила. За първи път за наличието на такива материали се съобщава от П. Станев (Станев 1996, 93).

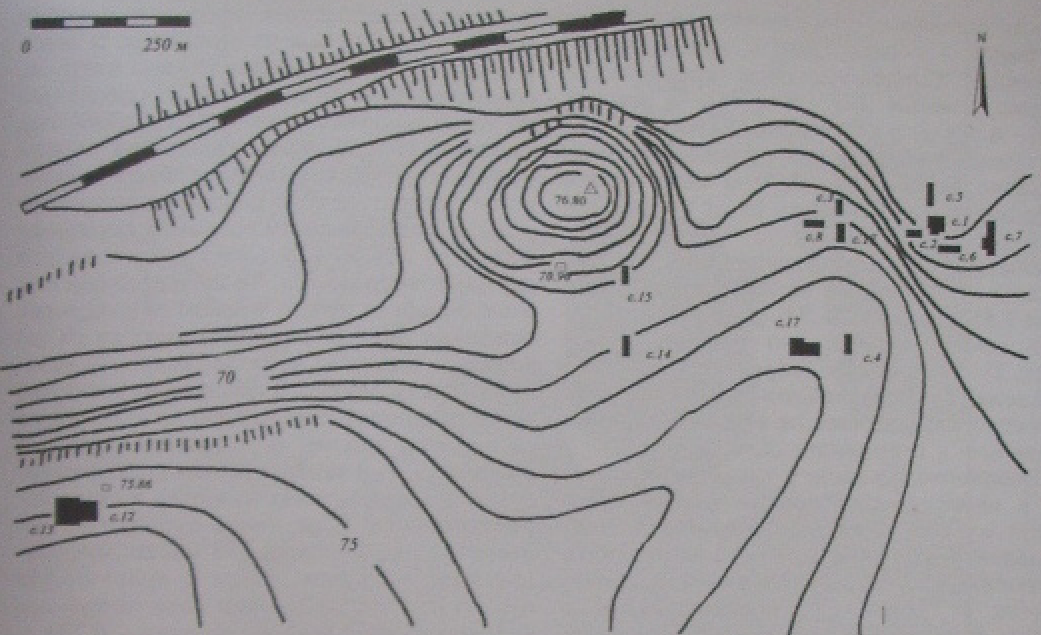

Обр. 2. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Топографски план на селището и местоположение на сондажите

Fig. 2. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. The Early Neolithic settlement and the Chalcolithic tell. Plan of the trenches

разположени, поради голямата концентрация на раннонеолитна керамика, в източната периферия на селището. Впоследствие работата се концентрира в западната част на селището при сондажи 10-13, които бяха обединени в едно цяло. В тази част от селището се проследяват културни пластове от началото на ранния неолит до неговия финал. Два сондажа (14-15) бяха направени и зад селищната могила (обр. 2). За основни репери при проучването бяха използвани трианголачната точка на могилата (76,80 м), репер от план-квадратната мрежа на могилата (70,90 м) и допълнителен репер поставен в западната част на селището (75,86 м). Дължината на сондажите варира между 3-6 м, а ширината им - между 1-1, 5 м. Проучването установи, че сондажите в източната част маркират периферията на раннонеолитното селището, където пласта е преотложен и нарушен от раннобронзов ров (Еленски 2002, 27-28; Еленски 2003, 17-18). Сондажи 4 и 17 разкриват южната периферия в тази източна част. Там основните пластове са от бронзовата и халколитната епохи. Раннонеолитният пласт е с дебелина 20 см и в него се разкриват единични керамични фрагменти (Еленски 2002, 27-28; Еленски, Лещаков 2006, 36-39). В източната част на терасата е осмият сондаж. Той е на разстояние от 60 м източно на селищната могила и е единственият, в който са регистрирани наслоения от ранния неолит. Върху него има пластове от ранния и късен халколит, които варира с обща дебелина от 1,30 до 2 м. След тях следват трите раннонеолитни пласта, които имат обща дебелина от 1 до 2,20 м. Най-ранният пласт принадлежи към първата фаза на неолита, следващите го два пласта представят фазата с бяла рисунка върху червена ангоба.

На този етап проучванията разкриват, че раннонеолитното селище първоначално се развива в самото начало на терасата и следва цялата и дължина в посока от югозапад към североизток. Във финала на своето съществуване, площта се свива в западната периферия.

Стратиграфия. Основните резултати от раннонеолитното селището се основават на проучването в сондажи XII и XIII[2].

Сондажи XII и XIII[1] са разположени в западната периферия на терасата и са в непосредствена близост един до друг, като между тях има профил от 40 см. Основният репер е с кота 75,86 м над морското равнище. Сондажите са с правоъгълна форма (сондаж XII - 6 х 5 м и сондаж XIII - 6 х 9 м) и обща площ 84 кв. м. Ориентирани са изток-запад с достигната максимална дълбочина - 2,30 м като цялата дебелина на наслоенията са от ранния неолит (обр. 3).

---

[1] *В площта на този сондаж попадат впоследствие и сондажи X и XI.*

[2] *Резултатите от проучването на сондажи XII и XIII ще се обединят. Причините са, че стратиграфията е единна за двата сондажа. Разкриват се съоръжения и структури, на които една част от тях попада в единия, а останалата в другия сондаж.*

Първи пласт. Най-ранният пласт започва от 2,30 и свършва на 2 м в сондаж XIII и на 1,85 м в сондаж XII. Той е жълто-кафяв, глинест и със силно повишена плътност. По своите характеристики много се доближава до стерилната основа. В него са регистрирани част от вкопано жилище и две ями в стерилната основа (обр. 4).

Вкопаното жилище е частично проучено и вероятно има овална форма. Наклонът му е 16° в посока изток-запад, максималната дължина е 9 м, а проучената широчина - 7,60 м. Дълбочината на вкопаването от нивото на древния терен е 1,20 м. В източната част на 0,50 м от началото на вкопаването е оформено стъпало с широчина 1,40 м и дължина 4 м. В централната част на вкопаването има пет ями, които вероятно са от колове. Първоначално те се оформят като дупки с диаметър между 0,15-0,20 м, с дълбочина между 0,15-0, 40 м. При окончателното проучване се разкри, че тези колове са поставени в легла - ями. Тяхната големина варира от 0,50 м до 1,10 м, а формата им в повечето случаи е неправилна. Те са запълнени със жълто-кафява пръст, в която се разкриват единични фрагменти. След това те са замазани в подовата замазка, която е с дебелина между 5-7 см. В обхвата на жилището се разкриват още четири ями, които не са легла за колове. В тях липсва дупката на самия кол и замазката от глина, независимо че запълнителят има една и съща характеристика. В „южната периферия" на централната част има две малки вкопавания едно до друго. Те са с правоъгълна форма със заоблени ъгли като едното е с размери 0,60 х 0,50 м, другото - 0,70м х

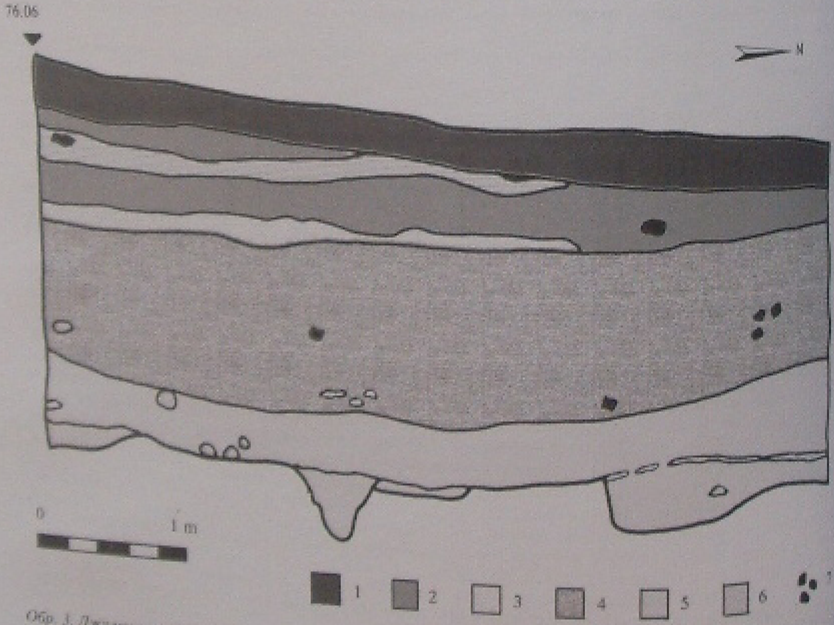

Обр. 3. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Сондаж 12, западен профил
Легенда: 1 орница; 2 тъмносив пласт; 3 жълто-кафява глинена трамбовка; 4 черно-кафяв пласт; 5 кафя
пласт; 6 жълто-кафяв пласт; 7 камъни; 8 пепел

Fig. 3. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Western section of trench XII
Legend: 1 - plough soil; 2 - dark gray layer; 3 - yellow-brown trampled clay; 4 - black-brown layer; 5 - brown layer;
6 - yellow-brown layer; 7 - stones; 8 - ash

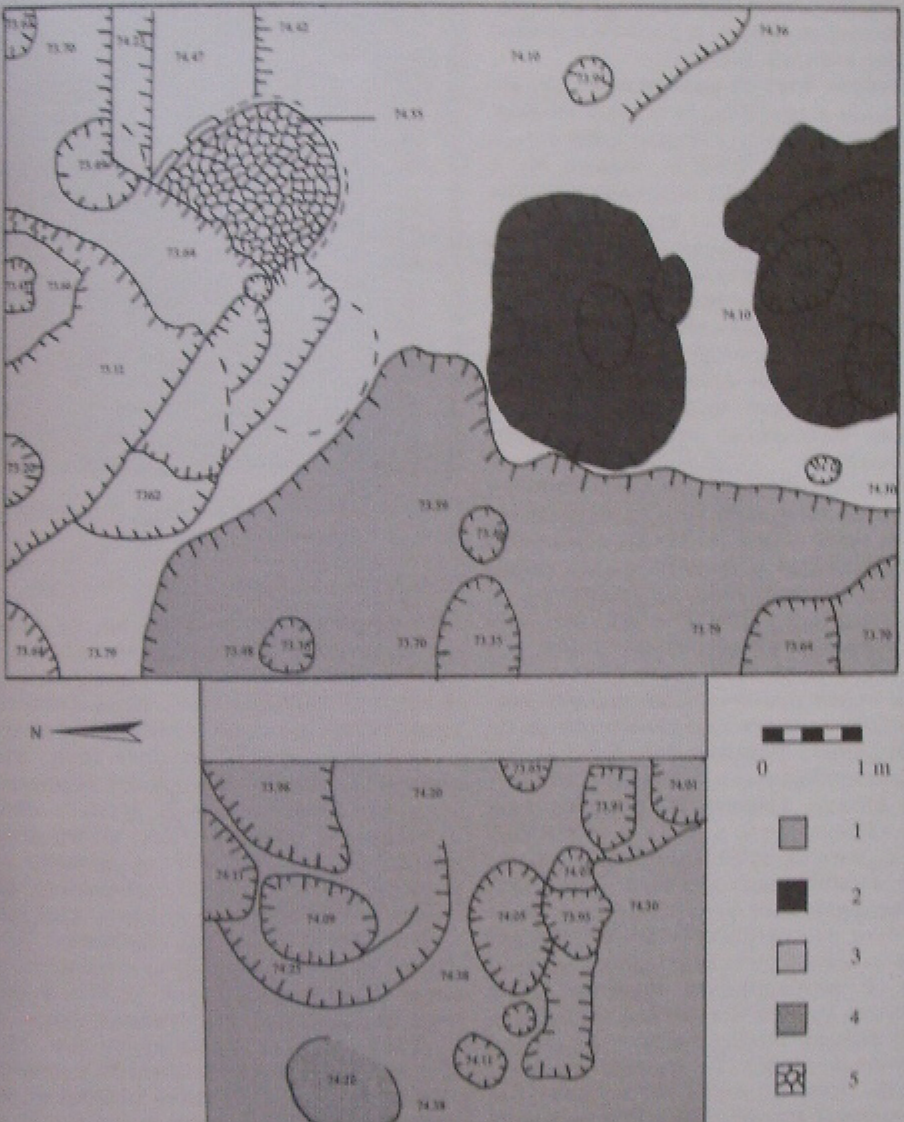

Обр. 4. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Сондажи 12 и 13
Легенда: 1 вкопано жилище от пласт 1; 2 ями от пласт 1; 3 пътека; 4 огнище; 5 основа на пещ от пласт 4, хоризонт III. Ранен неолит

Fig. 4. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Trenches XII and XIII
Legend: 1 - Phase I dug-in house; 2 - Phase I pits; 3 - section; 4 - the hearth of the dug-in house; 5 - oven from building level III, Phase III

0,50 м, а дълбочината им е 10 и 15 см. Стените са изсечени прави, а дъното е равно. Много приличат на „кутии".

В източната част се разкри огнище, което е вкопано в стерилната основа на дълбочина 18 см. Неговата дължината е 1,20 м, а широчината - 0,90 м. Форма му е овална като от югозапад остава невкопана част, която е подход към него. Върху основата няма видими следи от замазка, но повърхността е еднородна и полирана със сиво-зелен цвят, което вероятно е в резултат от слабото изпичане на глината. Подът представлява трамбована глина с дебелина 5 см и е запазен само в централната част. От вкопаването произхождат твърде ограничено количество керамични фрагменти и находки.

На първото стъпало в югоизточната част на жилището, на 0,80 м от огнището, е разкрит гроб (обр. 5). Няма оформена яма. Запълнителят е същата жълто-кафява пръст и поради това не могат да се очертаят граници. Гробът е на дете във втора детска възрастова група (infans II), т.е. на около 12-13 г. То има подчертано грацилни черти (момиче?), но поради ранната възраст не може със сигурност да се определи полът[1]. Тялото е положено върху стерилната основа в свита позиция, на дясната му страна. Главата е прибрана към гърдите. Ориентирана е на югоизток и гледа на североизток като лежи върху дясното рамо. Гръбначният стълб е леко свит. Лявата бедрена кост сключва остър ъгъл спрямо оста на гръбначния стълб. Лявото коляно е в непосредствена близост до брадичката, а подбедрицата сключва прав ъгъл спрямо гръбначния стълб. Ходилото на крака липсва. Бедрената кост на десния крак сключва прав ъгъл спрямо гръбначния стълб. Липсват големият и малък пищял, и костите на ходилото. Раменна кост на лявата ръка е прилепена към тялото. Лъчевата и лакътната кост спрямо нея сключват пръв ъгъл и продължава до слабините. Дланта й попада между слабините и е леко свита. Дясната ръка е изгъната пред главата и сключва прав ъгъл спрямо гръбначния стълб. Липсва дланта, а три от метакарпите са разкрити пред черепа. Върху раменната кост на дясната ръка лягат големият и малък пищял на левия крак и по този начин са кръстосват[2]. Част от теменната кост е разкрита пред лявата длан.

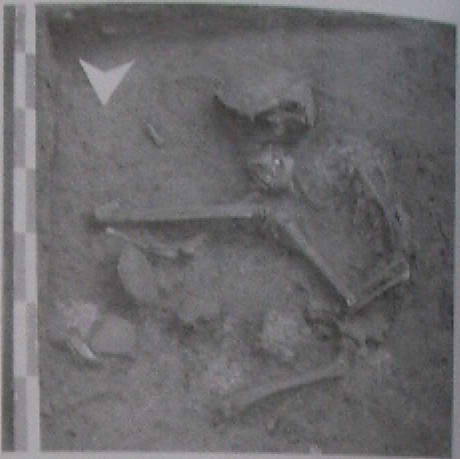

Обр. 5. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Гроб на млад индивид. Ранен неолит
Fig. 5. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region, Early Neolithic settlement, Early Neolithic grave

При проучването се установи, че животно е разрушило частично гроба. Това и биотурбацията, която е от светложълта глина очертават нарушенията. Нарушението засяга лявата раменна става и е размества ключицата, преминава през тила, очните кухини и челото. Засегнати вероятно са ходилата на двата крака, десните пищяли и дланта на дясната ръка, които липсват или са разместени. Между долните крайници се разкриват пет керамични фрагмента, които нямат отношение към гроба.

Яма №1 е проучена частично. Тя е с форма на неправилен кръг с размери: дължина - 1,50 м, широчина - 2,70 м и дълбочина на вкопаване в стерилния терен - 0,50 м. В нея има още две по-малки ями. Запълнителят в ямата и в по-малките е жълто-кафяв, глинест и има силно повишена плътност. В него са разкрити части от две култови масички, лабрета и два съда.

Яма №2 има формата на овал с размери: дължина - 2,70 м, широчина - 2,20 м и дълбочина на вкопаването от стерилния терен - 0,25 м. Запълнителят е жълто-кафяв, глинест, със силно повишена плътност. В него са открити част от култова масичка, съд, няколко керамични фрагмента и животински кости.

Втори пласт. Дебелината на следващия пласт варира между 0,45-0,90 м (от 2 м до 1,10 м). Той е кафяв, глинест и с нормална плътност. Сигурни строителни хоризонти и архитектурни съоръжения не са разкрити. На дълбочина 1,30 м са регистрирани две петна с концентрация на мазилка, основи на пещи и три пепелни петна. В него

---

[1] *Антропологичните наблюдения са направени от проф. д-р Й. Йорданов, за което му благодаря.*

[2] *Може да се предположи, че причина за това събиране на дясната ръка и левия крак е, че те са били вързани.*

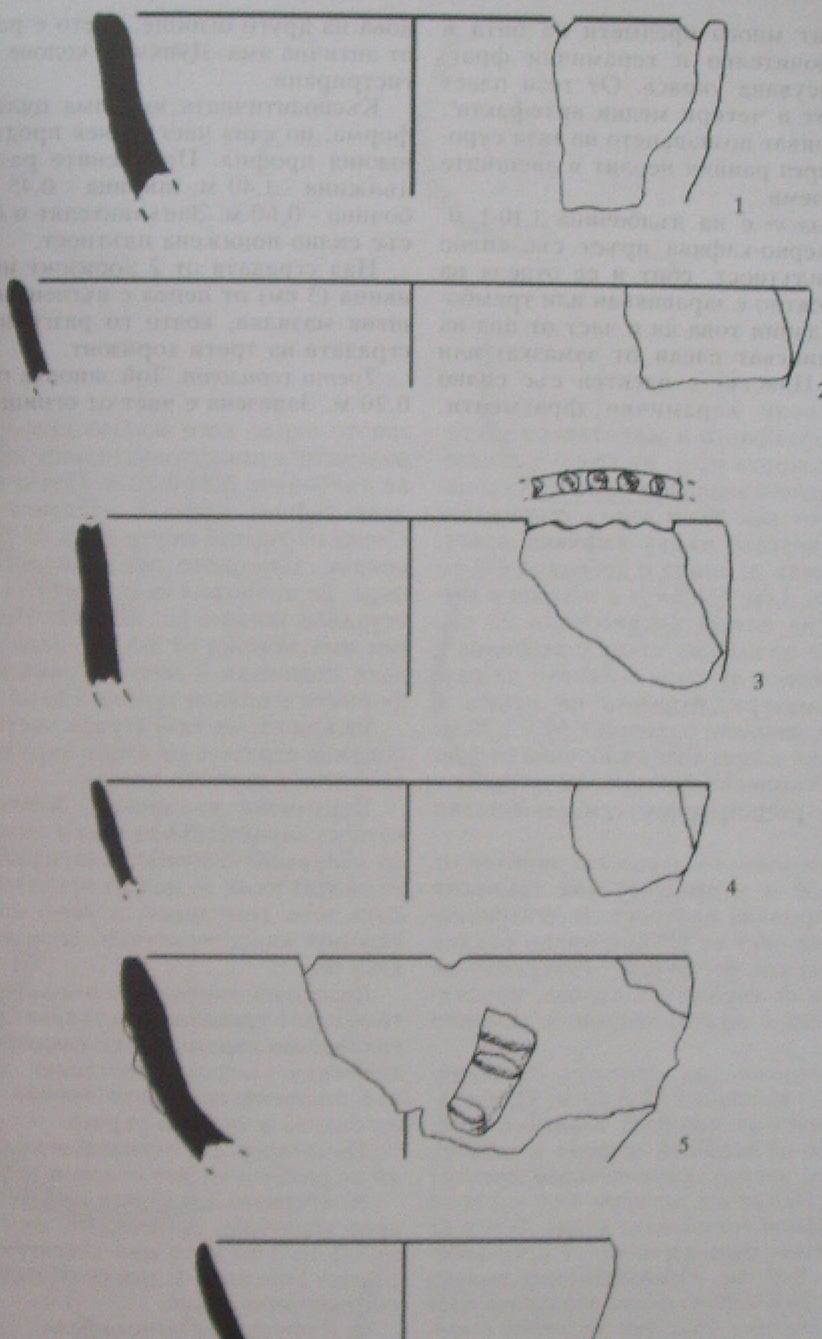

Обр. 6. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Дебелостенни керамични съдове от пласт I (1-3) и пласт 2 (4-6). Ранен неолит

Fig. 6. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Ceramic coarse ware: Phase I (1-3) and Phase II (4-6)

се разкриват много предмети на бита и култа, включително и керамични фрагменти с рисувана украса. От този пласт произхождат и четири медни артефакта[6], които разкриват познаването на тази суровина още през ранния неолит в днешните български земи.

Трети пласт е на дълбочина 1,10-1 м. Той е от черно-кафява пръст със силно повишена плътност, сбит и се отделя на бучки. Вероятно е заравняван или трамбован. Няма данни това да е част от под на жилище (липсват следи от замазка) или площадка. Пластът е наситен със силно фрагментирани керамични фрагменти, кремъчни артефакти и животински кости. В него е разкрита пещ, на която е запазена почти цялата основа и част от купола. Една част от нея лежи върху стерилната основа, а другата върху кафявия пласт. Има подложка от глина с дебелина 4-8 см и замазка от 3 см. Куполът е запазен в задната част на пещта на височина 25 см. Направен е от кафява глина с дебелина 5 см. Няма следи от пръчки, които да служат за арматура. Формата на пещта е овална със запазени размери 1,50 х 1,30 м.

Четвърти пласт е на дълбочина от 1 до 0,15 м и е тъмносив с нормална плътност. В него са регистрирани три строителни хоризонта.

Първи строителен хоризонт започва от 0,90 до 0,50 м и представлява тъмносив пласт с нормална плътност. В централната му южна част са регистрирани редица на шест дупки от колове. Разкриват се фрагменти от керамични съдове, предмети свързани с култа, костни и каменни оръдия.

Втори строителен хоризонт. Регистриран е на дълбочина 0,50-0,40 м. Представен е от част на негоряла надземна сграда. От нея са запазени огнище и част от под, които заемат югоизточната част на сондажа. Подът е с размери 4,60 х 2 м от жълто-кафява трамбована глина. В нея не се забелязват отделни замазки като дебелината е 5-10 см. Огнището има овална форма (1,20 х 0,95 м) около западната част на основата има бруствер от глина с широчина 12 см и височина 5 см, който ограничава огнището. Вероятният подход към огнището е от югоизток. То има глинена подложка от отухлена глина с дебелина 5-10 см и замазка от 2 см. На 40 см югозападно от огнището се разкрива част от основа на друго огнище, което е разрушено от антична яма. Дупки от колове не са регистрирани.

Късноантичната яма има цилиндрична форма, но една част от нея продължава в южния профил. Проучените размери са: дължина - 1,40 м; ширина - 0,45 м и дълбочина - 0,60 м. Запълнителят и е черен и със силно понижена плътност.

Над сградата от 2 хоризонт има тънка ивица (3 см) от пепел с въглени и разпрашена мазилка, която го разграничава от сградата на трети хоризонт.

Трети хоризонт. Той започва от 0,40 до 0,20 м. Запазена е част от огнище и свързаното около него подово ниво, които са разкрити в югоизточната част на сондажа на дълбочина 0,30-0,20 м. Подът представлява кафява глина с дебелина 5-10 см. Следи от горене върху пода не бяха установени. Огнището лежи директно върху пода. За подложка на огнището е служила отухлена глина с дебелина 10-13см. Върху нея има замазка от 3-5 см. Запазена е цялата подложка и част от замазката като формата е овална (1,60 х 1,30 м).

Вижда се, че тази сграда частично препокрива сградата от втори хоризонт, но се измества в източна посока.

Керамични комплекси. Характеристиката на керамиката за всеки пласт ще бъде направена отделно. Класификационният синтез няма за цел да представи в пълнота тези комплекси, а само да очертае важните характеристики, определящи облика им.

Керамичен комплекс на първия пласт. От този пласт произхожда сравнително малко количество керамика със сигнификативни елементи, които позволяват да бъдат възстановени основните типове керамични съдове и тяхната украса.

Технология. По технологични показатели се разделя на две основни категории.

А. Първата категория е на дебелостенната керамика. Дебелината на стените е от 1,2 до 3 см като има изключения с по-голяма дебелина. В нея се обособява една технологична група.

а. Кафява до тъмнокафява.

Повърхността е грубо заглаждена или заглаждена, понякога тя е с неравномерна необработена повърхност. В отделни случаи около шията на някои съдове е излъскана или полирана. Отвътре всички съдове са много добре излъскани и полирани, а някои имат и ангоба като стремежът е да се получи напълно еднородна повърхност без видими шупли и неравности. Има съдове, които са с груба повърхност

---

[6] *Първоначалните анализи на материалите разкриват, че тези артефакти са от малахит и най-вероятно са естествени бучки от тази руда.*

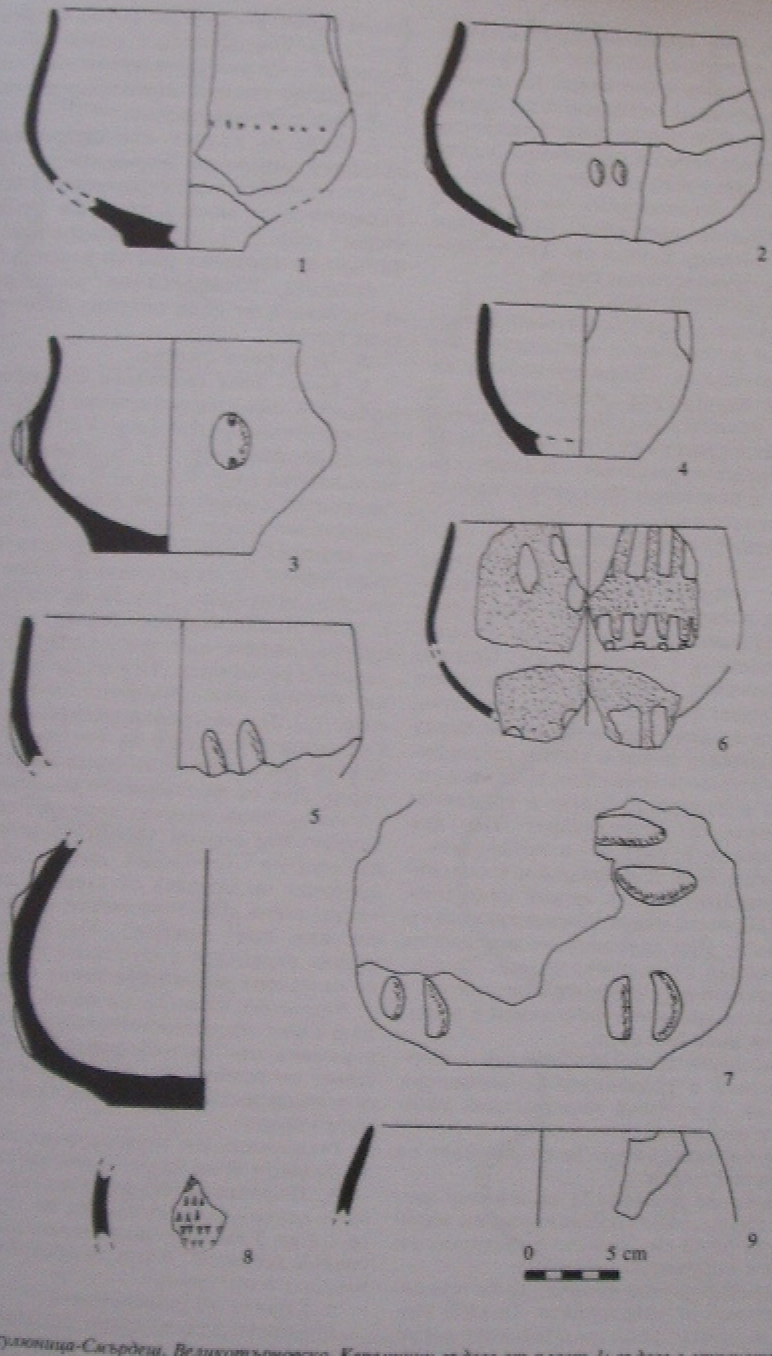

Обр. 7. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Керамични съдове от пласт 1: съдове с отпечатъци (1-8); съдове с релефна украса (2, 5, 7); съдове без украса (3, 4, 9); съд с тъмнокафява украса (6). Ранен неолит
Fig. 7. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Phase I pottery: vessels with imprints (1-8); vessels with plastic decoration (2, 5, 7); plain ware (3, 4, 9); brown painted ware (6)

и върху нея има следи от тъмнокафява боя. Почти всички съдове са с триделен лом. Тристепенното оцветяване на лома е от две кафяви ивици отстрани и по средата една черна или черно-сива. Опоснителят в глиненото тесто е органичен (плява и мекина). В повечето случаи е обилен.

В. Втората технологична категория е на тънкостенната керамика. Дебелината на стените е между 0,4-0,8 см. Тук се обособяват две технологични групи.

а. Черна до черно-сива.

Тя е с много добре обработена повърхност отвън и отвътре е излъсквана или полирана до блясък. Голям процент от керамиката е ангобирана, а дебелината на ангобата е около 0,5 мм. Ломът е едноцветен със светлокафяв цвят, но има и няколко фрагмента с черен цвят. За глиненото тестото не е използван опоснител, вероятно то е пречиствано.

в. Тъмнокафява и кафява.

Тя също е с много добре обработена повърхност отвън и отвътре като е излъсквана или полирана до блясък. Голям процент от керамиката е ангобирана; дебелината на ангобата е около 0,5 мм. При отделни фрагменти е много добре загладена и се забелязват фините следи от излъскване и малки шупли. Забелязва се, че върху някои фрагменти освен с ангоба са покрити и с фина тъмнокафява боя, която покрива цялата повърхност. Ломът е трицветен или едноцветен. Трицветният има две външни ивици в кафяво, а по средата - черна ивица. При тези фрагменти опоснителя в глиненото тесто е органичен от много ситно нарязана плява. Концентрацията е много слаба. При едноцветния лом цветът е светлокафяв или кафяво-червен. За глиненото тестото не е използван опоснител.

Срещат и единични фрагменти с кафяво-червен цвят или охра.

Типологията представя основните форми съдовете в различните технологични категории. В първата технологична категория се обособяват два типа.

А. Отворени съдове. Те се разделят на три основни групи:

а. Конични паници. Те са широко разлати с прави стени. Диаметърът им варира между 25-40 см. Устието е заоблено, но понякога е изтънено (обр. 6 *2*);

в. Полусферични паници. Те са по-дълбоки паници от предходните. Техният диаметър е между 22-35 см. Понякога устието е заоблено или заравнено и прекъснато от ямички (обр. 6 *3*);

с. „Дълбоки тави“. Това са съдове с конична (обр. 6 *1*) или полусферична форма. Диаметърът е от 40 до 60см, с височина между 10-15см. Дъното е равно и плътно. Украсата е от неорганизирани отпечатъци с пръсти по стените или върху устието.

В. Затворените съдове.

а. Това са съдове със сферична или сплеснато сферична форма (обр. 7 *7*). Някои от съдовете имат оформена къса шия. Украсата е от двойка релефни „бъбрековидни“ (обр. 7 *7*), овални пъпки или отпечатъци по външния ръб на устието.

Втората технологична категория е представена от една основна категория и една група.

А. Затворени съдове.

а. Купи. Това са съдове със сферична (обр. 7 *9*), сплеснатосферична (обр. 7 *2, 6*), полусферична форма (обр. 7 *4,5*) или с esовиден профил (обр. 7 *1, 3*). Дъната са равни и плътни (обр. 7 *1, 3, 4, 7*). Дръжките са “въжести“ с вертикален (обр. 7 *3*) или хоризонтален отвор. Украсата е от отпечатъци, които се разполагат в средната част на съда (обр. 7 *1*), по устийния ръб или върху цялата стена (обр. 7 *8*). Те са много фини и дори незабележими. Тяхната форма е кръгла, овална или триъгълна. Друг вид украса е релефната. Тя е от двойка релефни овални или „бъбрековидни“ пъпки (обр. 7 *2, 5*) или тройка релефни „ребра“. Следващата украса е от рисунка с тъмна боя (5 фр.), вероятно тъмнокафява или черна. Два от фрагментите са от един съд с тъмнокафява рисунка върху външната и вътрешната страна. Отвън представляват вертикални, успоредни ленти, които се пресичат по средата от широка хоризонтална лента. По този начин се получава рисунка тип „гребен“. От вътрешната страна рисунката е негативна или вероятно са овални неоцветени петна (обр. 7 *6*).

Керамичен комплекс на втори пласт. От този пласт произхожда голямо количество керамика със сигнификативни елементи, които позволяват да бъдат възстановени основните видове керамични съдове и тяхната украса.

Технология. По технологични показатели се разделя на две основни категории.

А. Първата категория е на дебелостенната керамика. Дебелината на стените е от 1,2 до 3 см като има изключения с по-голяма дебелина. В нея се обособяват две технологични групи:

а. Кафява до тъмнокафява.

Повърхността е грубо загладена или незагладена, понякога е с неравномерно обработена повърхност. По външната повърхност се виждат отпечатъци от органичния опоснител. В отделни случаи

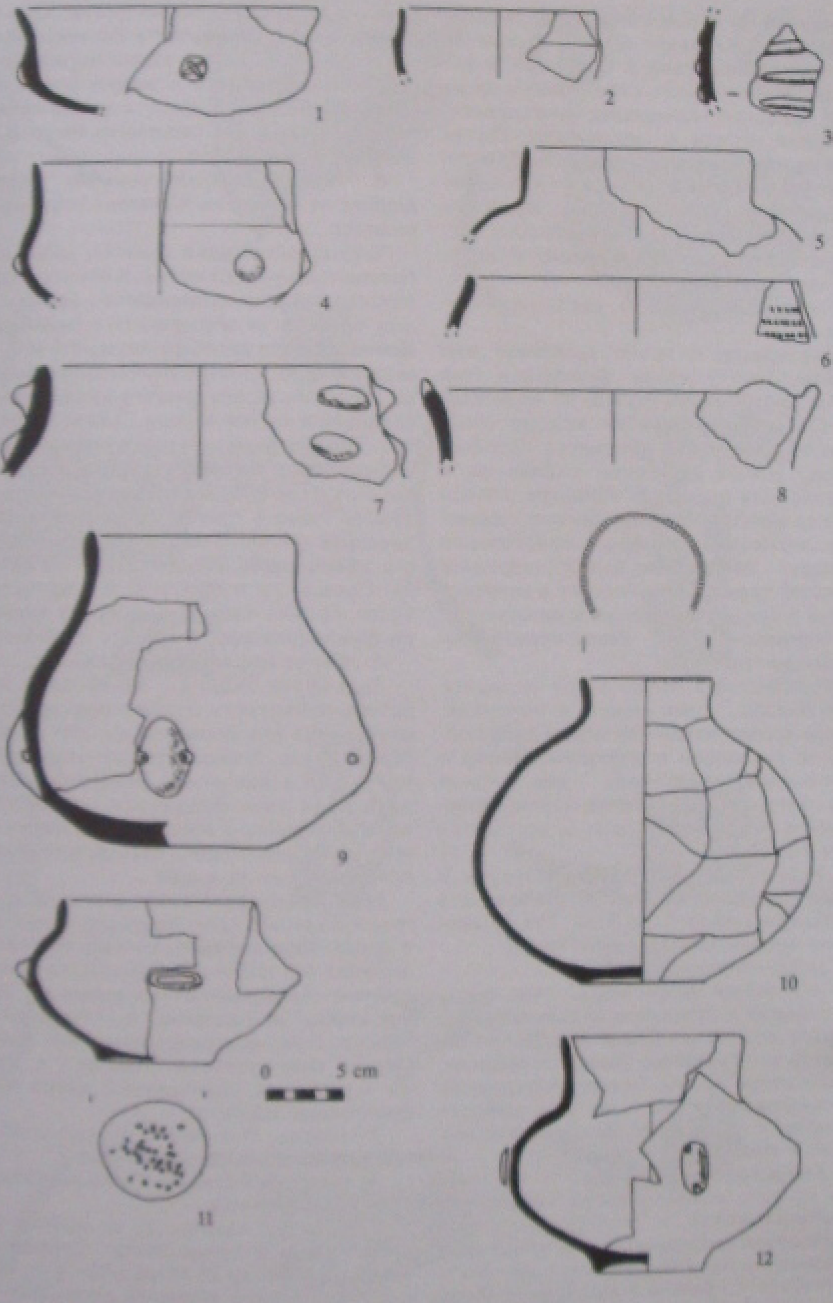

Обр. 8. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Керамични съдове от пласт 2: съдове с релефна украса (1, 3, 4, 7); съдове с отпечатъци (6, 11); съдове без украса (2, 5, 8-12). Ранен неолит

Fig. 8. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Ceramic vessels, Phase IIa. Vessels with plastic decoration (1, 3, 4, 7); vessels with imprints (6, 11); plain ware (2, 5, 8-12)

около шията на някои съдове е излъскана или полирава. Отвътре всички съдове са много добре излъскани и полирани, а някои имат и ангоба като стремежът е да се получи напълно еднородна повърхност, без видими шупли и неравности. Почти всички съдове имат триделен лом. Тристепенното оцветяване на лома е от две кафяви ивици отстрани, а по средата черна или черно-сива. Опоснителят в глиненото тесто е органичен (плява и мекина). В повечето случаи е много обилен.

в. Червено-кафява до светлочервено-кафяво.

Повърхността е грубо загладена или загладена. Върху някои фрагменти има следи от инструмента (четка) на заглаждането. По повърхността се виждат отпечатъци от органичния опоснител. Понякога около шията на някои съдове тя е излъскана или полирана. Отвътре всички съдове са много добре обработени - излъскани и полирани. Ломът е с тристепенно оцветяване - две кафяви ивици отстрани и по средата черна. Опоснителят в глиненото тесто е органичен (плява и мекина).

с. Червено-кафява, светлочервено-кафяво до светлокафяво.

Повърхността е много добре загладена или излъскана, а по някога и полирана. Отвътре всички съдове са много добре обработена излъскани и полирани. Ломът е с тристепенно оцветяване - две кафяви ивици отстрани и по средата черна. Опоснителят в глиненото тесто е органичен (плява и мекина).

В. Втората технологична категория е на тънкостенната керамика. Дебелината на стените е между 0,3-0,8 см. Тук се обособяват четири технологични групи.

а. Черна до черно-сива.

Тя е с много добре обработена повърхност отвън и отвътре е излъсквана или полирана до блясък. Голям процент от керамиката е ангобирана. Дебелината на ангобата е около 0,5 мм. Ломът е едноцветен със светлокафяв цвят, но има няколко фрагмента с черен цвят. За глиненото тестото не е използван опоснител.

в. Тъмнокафява и кафява.

Тя също е с много добре обработена повърхност отвън и отвътре излъскана или полирана до блясък. Голям процент от керамиката е ангобирана като дебелината на ангобата е около 0,5 мм. При отделни фрагменти е много добре загладена, върху които се забелязват фините следи от излъскването и малки шупли. Тук ломът може да бъде трицветен и едноцветен. Трицветният има две външни ивици в кафяво, а по средата черна ивица. При тези фрагменти опоснителят в глиненото тесто е органичен от много ситно нарязана плява. Концентрацията е много слаба. При едноцветния лом цветът е светлокафяв и кафяво-червен. За глиненото тестото не е използван опоснител.

с. Червена, кафяво-червена, червенокафява и вишнево-червена, червена тоналност.

Тази група също е с много добре обработена повърхност отвън и отвътре като е излъсквана или полирана до блясък. Голям процент от керамиката е ангобирана. Дебелината на ангобата около 0,5 мм. При отделни фрагменти е много добре загладена и се забелязват фините следи от излъскването и малки шупли. Ломът е трицветен. Трицветният има две външни ивици в кафяво, а по средата - черна или сивочерна. При тези фрагменти опоснителя в глиненото тесто е органичен от много ситно нарязана плява. Има фрагменти с голяма и с много слаба концентрация на органика. Срещат се и фрагменти с пречистено тесто. Голяма част от тази група керамични фрагменти имат украса с бяла боя.

d. Жълто-кафява до жълто-сива.

Тази група също е с много добре обработена повърхност отвън и отвътре като е излъсквана или полирана до блясък. Тя се среща рядко. В повечето случаи ангобирана. Ломът е едноделен. Има светлокафяв цвят. При тези фрагменти опоснителя в глиненото тесто е органичен от много ситно и нарязана плява. Концентрацията на органика е много слаба.

Има много фрагменти и съдове с различни цветови зони, които преливат една в друга. Така понякога на един съд се наблюдават 5-6 цвята. Повърхността е много добре е обработена отвън и отвътре. Много добре излъсквана и полирана до блясък. Повечето от фрагментите са ангобирани като ангобата може да е и червена. Срещат се фрагменти с много добре пречистено тесто.

Типология. В първата технологична категория се обособяват два дяла.

А. Отворени съдове. Те се разделят на три основни групи:

а. Конични паници. Те са широко разлати съдове с прави стени. Диаметърът им варира между 25-40 см (обр. 6 *а*). Устието е заоблено, а понякога е изтънено.

в. Полусферични паници. Те са по-дълбоки паници от предходните. Техният диаметър е между 22-35 см. Устието им е заоблено (обр. 6 *б*) или заравнено, а понякога е прекъснато от ямички.

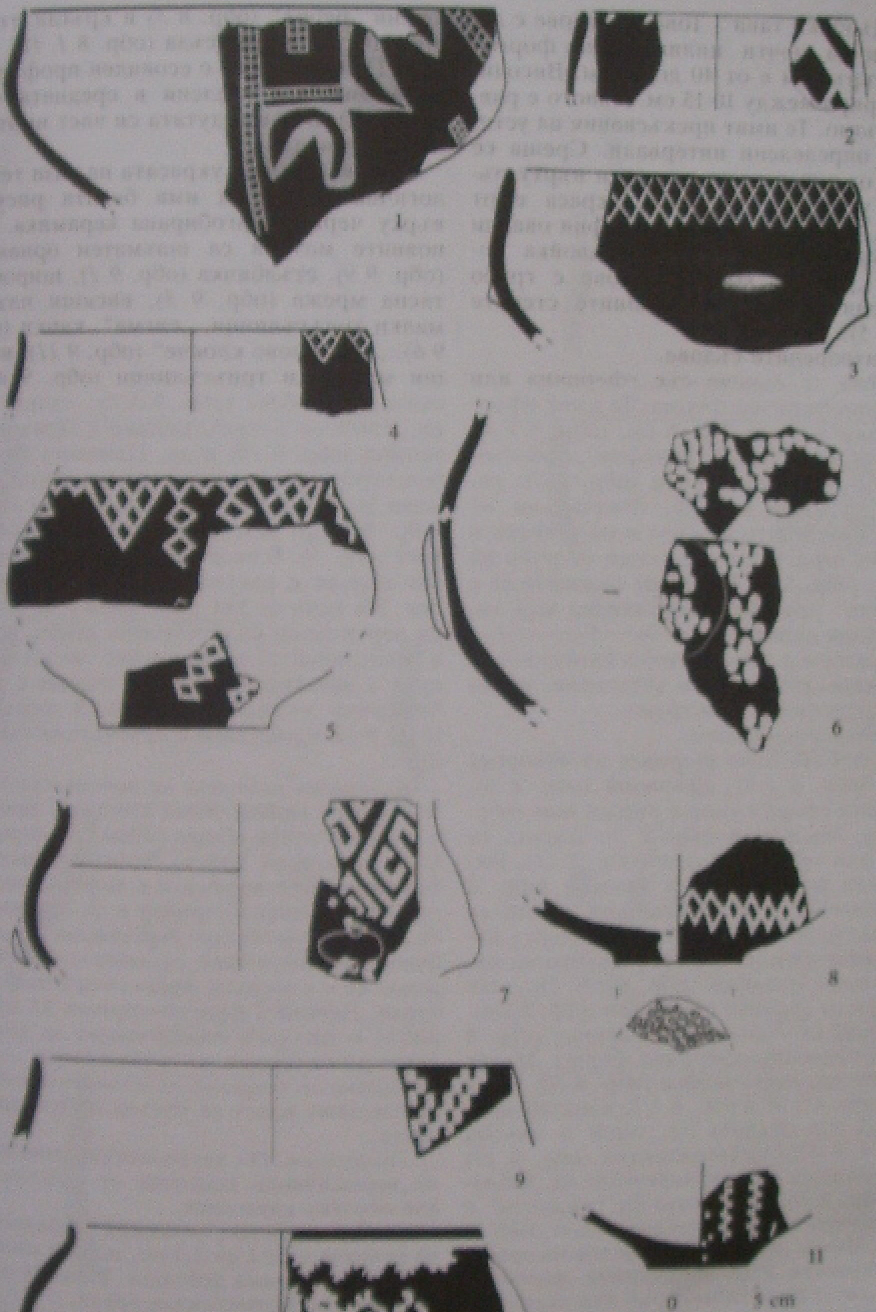

Обр. 9. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Керамични съдове с бялорисувана украса от пласт 2: с бяла боя (2-8); с боя с цвят на слонова кост (9); със сива боя (1). Ранен неолит

Fig. 9. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. White painted ware, Phase IIa. White paint (2-8); vessel with ivory colored paint; gray paint (1, 10)

с. „Дълбоки тави". Това са съдове с лека конична почти цилиндрична форма. Диаметърът им е от 40 до 60 см. Височината варира между 10-15 см. Дъното е равно и плътно. Те имат прекъсвания на устието на определени интервали. Среща се украса от отпечатъци с пръсти върху ръба на устието. Релефната украса е от двойка, тройка, четворка релефни овални или „бъбрековидни" пъпки, двойка релефни „ребра". Има и съдове с грубо оформени налепи по външните стените (обр. 6 *5*).

В. Затворените съдове.

а. Това са съдове със сферична или сплеснатосферична форма. Те имат оформена къса шия от 3 до 6 см. (обр. 8 *7-9*). Украсата е от двойка релефни „бъбрековидни" или овални пъпки (обр. 8 *7*); релефна пъпка с ямичка, отпечатъци от пръсти по стените на съда и по устието и езичести израстъци, излизащи от ръба на устието (обр. 8 *8*). Някои от съдовете са с „въжести" дръжки с вертикална или хоризонтална дупка (обр. 8 *9*).

Във втората технологична категория се обособяват две основни категории, които са представена от три групи.

А. Затворени съдове.

а. Купи. Те имат формата на отворена сфера (обр. 9 *2-4*), сферични (обр. 8 *6*), сплесната сфера с къса и висока шия (обр. 8 *4, 11*), биконични (обр. 7 *2*). Дъната са равни или пръстеновидни (обр. 8 *11*). Някои купи имат езичести дръжки (обр. 8 *11*). Украсата е от отпечатъци, които се разполагат по устийния ръб или върху цялата стена (обр. 8 *6*), върху дъното на съда (отвън и отвътре) (обр. 8 *11*). Другата украса е от рисунка с бяла боя (обр. 8 *2-4*).

в. Това са съдове със сферична (обр. 9 *9*) или сплеснатосферична форма. Могат да имат загатната шийка (обр. 9 *10*), къса шия (обр. 8 *5, 10* и обр. 8 *5, 7*) и висока шия (обр. 8 *12*). Дъната са равни и плътни (обр. 9 *8, 11*), пръстеновидни (обр. 8 *12*) или заоблени без подчертаване на прелома (обр. 8 *9*). Дръжките са "въжести" с вертикален и хоризонтален отвор (обр. 8 *9, 12*). Някои от тях имат ямички по средата. Украсата е от отпечатъци, които се разполагат по устийния ръб или върху цялата стена (обр. 8 *10*), върху дъното на съда (обр. 9 *8*) или под самия ръб на устието. Те са много фини и дори незабележими. Тяхната форма е кръгла, полукръгла, овална или триъгълна. Друг вид украса е релефната. Тя е от единични овални пъпки (обр. 9 *3*), двойка релефни овални или „бъбрековидни" пъпки, или тройка релефни „ребра" (обр. 8 *3*) и кръгли пъпки в средната част на съда (обр. 8 *1, 4*).

с. Паници. Те са с есовиден профил като някои са удебелени в средната част (обр. 8 *1*). В най-издутата си част имат релефна пъпка.

Основна роля в украсата на тази технологична категория има бялата рисунка върху червено-ангобирана керамика. Основните мотиви са шахматен орнамент (обр. 9 *9*), стълбичка (обр. 9 *1*), широка и тясна мрежа (обр. 9 *3*), висящи плътни малки триъгълници, „сигма", капки (обр. 9 *6*), „маслиново клонче" (обр. 9 *11*), висящи мрежести триъгълници (обр. 9 *4, 5*), скачени ромбове (обр. 9 *5, 8*), малки точки, ромбове и триъгълници с прилепени точици (обр. 9 *10*) и др. Понякога бялата боя търпи, според мен, технологични промени по време на изпичането. Тя сивее (обр. 9 *1, 10*) или да е с цвят на слонова кост (обр. *9*). В тази фаза също се разкриват съдове с рисунка от кафяво-червена боя. На един от тях рисунката е от широки вертикални вълнообразни ленти, които в централната част правят неправилен кръг в негатив. Срещат се съдове с комбинирана украса рисувана и релефна (обр. 9 *3*), и рисувана с отпечатъци (обр. 9 *8*).

Керамичен комплекс на трети пласт. В този пласт керамичният комплекс запазва в голяма степен общия облика на керамиката от втория пласт. Дебелостенната и тънкостенната керамика е кафява, червено-кафява, светлочервена и за опоснител се използва органика. Наблюдава се огрубяване и обедняване на комплекса. Разкриват се и единични фрагменти с бяла рисунка. Голямата фрагментарност на материала и неговата ограниченост не позволяват да се правят по-точни изводи.

Керамичен комплекс на четвърти пласт. Последният пласт се състои от три хоризонта.

Технология. По технологични показатели керамичният комплекс се разделя на две основни категории.

А. Дебелостенна керамика. Дебелината на стените е от 1 до 2,3 см, но има изключения с по-голяма дебелина. В нея се обособяват две технологични групи.

а. Светлокафява, кафява до червенокафява.

Повърхността е грубо загладена или загладена, понякога тя е с неравномерна необработена повърхност. По външната повърхност се виждат отпечатъци от органичния опоснител. Отвътре всички съдове са много добре излъскани и полира-

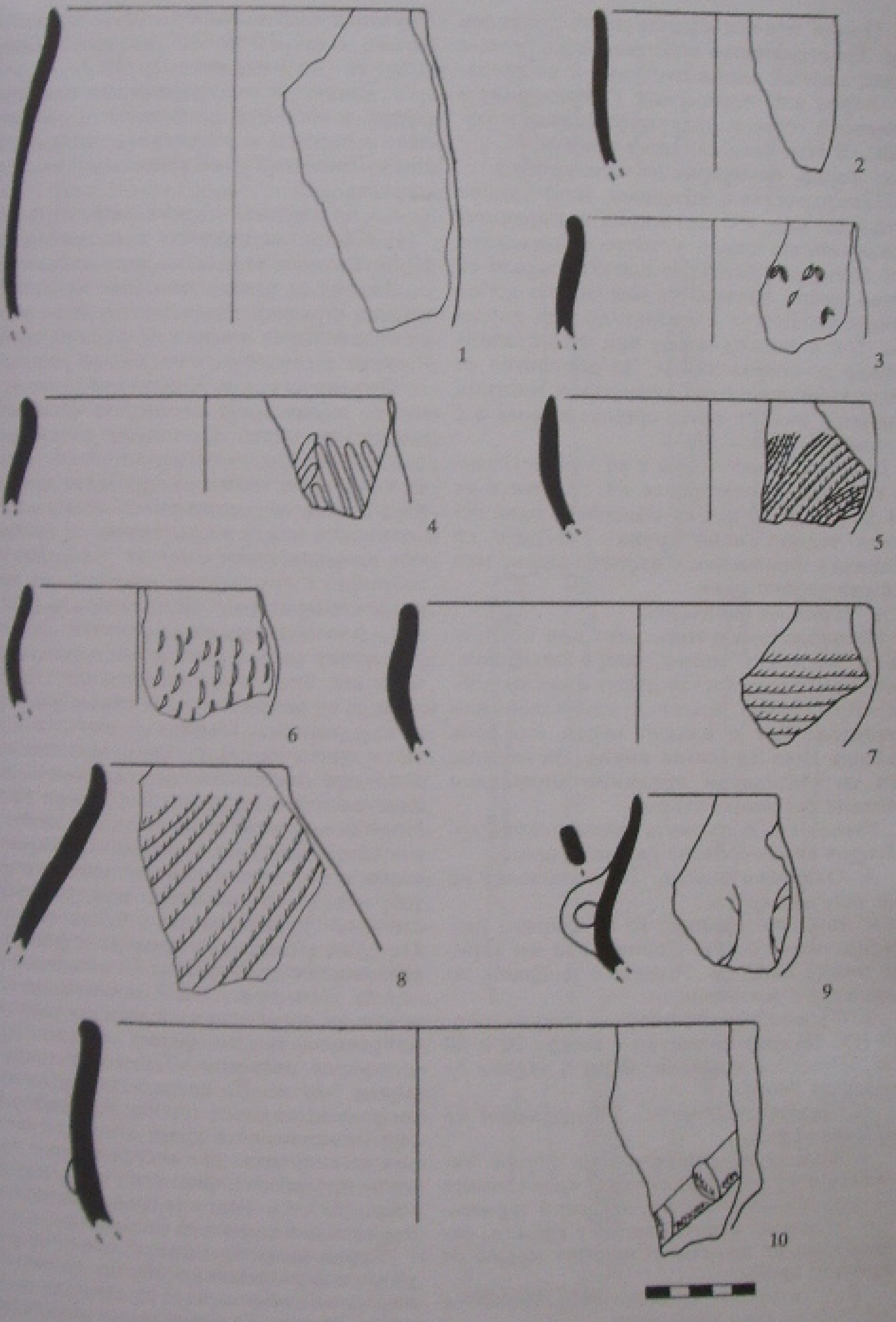

Обр. 10. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Керамични съдове от пласт 4: с импресо украса (3, 6); с канелюрна украса (5, 7, 8); с релефна лента (10); с псевдоканелюра (4); неукрасени (1, 2, 9). Ранен неолит
Fig. 10. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Phase III pottery. Impresso decorated vessels (3, 6); fluted ware (5, 7, 8); vessels with a plastic band (10); vessel with „pseudiflutings" (4); plain ware (1, 2, 9)

ни. Почти всички съдове имат триделен лом. Тристепенното оцветяване на лома е от две кафяви ивици отстрани и по средата - черна или черно-сива. Опоснителят в глиненото тесто е органичен (плява и мекина). В повечето случаи е обилен.

в. Черна, сивочерна до сиво-кафява.

Повърхността е загладена, много добре загладена има и с излъскана повърхност. Повърхността около устието е излъскана или полирана. Отвътре всички съдове са много добре излъскани или много добре загладени. Ломът е едноделен или двуделен. Той е изцяло черен или има външна кафява по-светла ивица. За опоснител са използвани предимно минерални частици (варовик, кварц), но се срещат съдове и с органичен.

В. Втората категория е на тънкостенната керамика. Дебелината на стените е от 0,4 до 0,8 см. В нея се обособява една основна технологична група. Разкрити са единични фрагменти с червено-кафяв или кафяво-червен цвят.

а. Черен до сивочерен.

Повърхността е излъскана или полирана и по-рядко много добре загладена. Отвътре повърхността също е много добре обработена. Ломът е едноделен или двуделен. Той е изцяло черен или има външна сива по-светла ивица. За опоснител са използвани предимно минерални частици (варовик, кварц).

Типология. В първата технологична категория се обособяват две категории.

А. Отворени съдове. Те се разделят на две основни групи.

а. Конични паници. Те са широко разлати с прави стени. Диаметърът им варира между 20-33 см. Устието е заоблено, но понякога е изтънено.

в. Съдове с полусферична форма (обр. 10 *10*). Техният диаметър е между 22 и 30 см. Устието е заоблено. Имат и украса от релефна лента.

В. Затворени съдове. Представени са от една група.

а. Тази група има сферична форма. Украсата е от релефна лента с прекъсвания от ямички (обр. 10 *10*), импресо (врязвания от нокът, прищипвания с пръсти, отпечатъци от пръсти) и широка мрежа от врязани линии.

Към втората технологична група се обособила една категория.

В. Затворени съдове. Представени са от четири групи.

а. Купи. Те имат полуовална, полусферична, сферична и отворена сфера (обр. 10 *2-7*). Диаметърът им е между 10 и 20 см. Украсата е от канелюри (коси и хоризонтални) (обр. 10 *5, 7*), „псевдоканелюри" (обр. 10 *4*) и импресо (обр. 10 *3, 6*).

в. Чаши. Тя има формата на издължена сфера в областта на устието и сплесната леко в търбуха с вертикална дръжка (обр. 10 *9*). Диаметърът на устието е 7 см. Няма украса.

с. „Лалевидни" съдове (обр. 10 *1*).

d. Сферични съдове с къса шийка (обр. 10 *8*). Те имат украса от коси канелюри.

Дъната са равни, конкавни или с ниски плътни столчета. Някои от тях имат украса от притискания с пръст по ръба на дъното. Разкрит е един фрагмент с бяла рисунка.

Оръдия на труда. Каменните оръдия, които се разкриват и в четирите фази на селището са малко. От втория пласт произхождат две фрагментирани тесли (обр. 14 *4*) и пет фрагмента от хромели, които са изработени от едрозърнест пясъчник. От четвъртия пласт на селището са разкрити три каменни тесли (обр. 14 *3, 11*). По-многобройна е групата на оръдията на труда изработени от кост. Това са шила (обр. 11 *3, 4*), длета, гладилки и огрибки. Във втория пласт са разкрити и два костни предмета със сходно предназначение. Изработени са от ребро като в единия случай реброто е сцепено. Първият е отчупен в двата си края (обр. 11 *1*). По страничните ръбове има направени симетрични нарези. Разстоянието между тях се групира на две. Нарези с разстояние между тях от 1 см и от 0,5 см. Другият предмет е напълно запазен и е с нарези само от едната страна (обр. 11 2). Разстоянието между нарезите също се групира на две с 0,7 см и 0,3 см. По един аналогичен предмет е разкрит в ранненеолитните селища Помощица и Орловец. Намерени са и 7 каменни тежести, които са изработени от плоски камъни с неправилна овална форма от жълт дребнозърнест пясъчник. Техните размери са между 7-10 см. По средата на страничните им ръбове от двете страни има нащърбвания (отлюспване с удар) като по този начин се получават две вдлъбнатини и тежестта придобива формата на „цигулка" (обр. 14 *1*, 2). Тези тежести са открити в първите два пласта на селището.

Кремъчните артефакти, които се разкриват в селището са 1 300 бр. Основните първични наблюдения[1] се свеждат до няколко пункта. Суровините са изцяло кре-

---

[1] *Кремъчният материал е предоставен на ст.н.с. д-р М. Гюрова (НАИМ-БАН) за пълни изследвания и обнародване на резултатите. Благодаря и за предоставената първична информация.*

мъчни скали като са застъпени две от разновидностите им - кварц и кремък. Находките от кварц са малочислени, волуни с опити за експлоатация и отломъци. При кремъка доминират два вида: жълто-кафяв и бежово-сив до наситено сив. И в двата варианта са с бели петнисти включвания. Във втория пласт е открита една пластина от планински кристал, а от първия пластина от обсидиан. Ансамбълът е представен в огромната си част от продукти на дебитажа - отломъци и фрагменти. Дължината на пластините варира между 3 и 7 см, доминират онези с трапецовидни сечения. На базата на дебитажа може да се заключи, че той е ориентиран към отделяне на отломъци. Пластините са или донасяни в готов вид или са добивани на място в ателие, което е извън обсега на проучването. Оръдията са само три: две ретуширани пластини и една двойна стъргалка като само 10 артефакта имат следи от износване. Не е идентифициран нито един елемент от сърп.

Малки находки. Не е малобройна и групата на малките предмети, които се разкриват във всички пластове. Това са култови масички, зооморфни фигурки и „лабрети“.

Намерени са 20 фрагмента от култови масички, които дават информация за сравнително-типологически анализ. Основният вид масички са четиристранните, които се разделят на два основни типа. Първият има вписано четириъгълно легенче, което следва формата на предмета. Коритото е с равно дъно и разположено върху четири крачета с кръгло или триъгълно сечение. Стените са приблизително вертикални, а устийният ръб е прав. Има екземпляри от първи пласт, които нямат украса по стените отвън (обр. 12 *2*), а само върху външната страна на дъното на коритото има релефен „бутон“с кръгла форма. Други са с релефна украса от овални пъпки с „псевдоканелюри“ покрай тях (обр. 12 *3*), които произхожда от втори пласт. На трети външната стена на коритото представлява редица от висящи триъгълници получени чрез изрязване (отнемане) на части от стената на коритото, а допълнително по стените им има украса от дълбоки и широки врязвания (обр. 12 *1*) и също са от втория пласт. Следващият тип е с вписано кръгло легенче в четириъгълно и масивно корито и е регистрирани само във втория пласт. То има нисък перваз около себе си, излизащ над основната равнинна плоскост на коритото. Легенчето е издуто (виси) в долната си част. Основната украса е от редица висящи

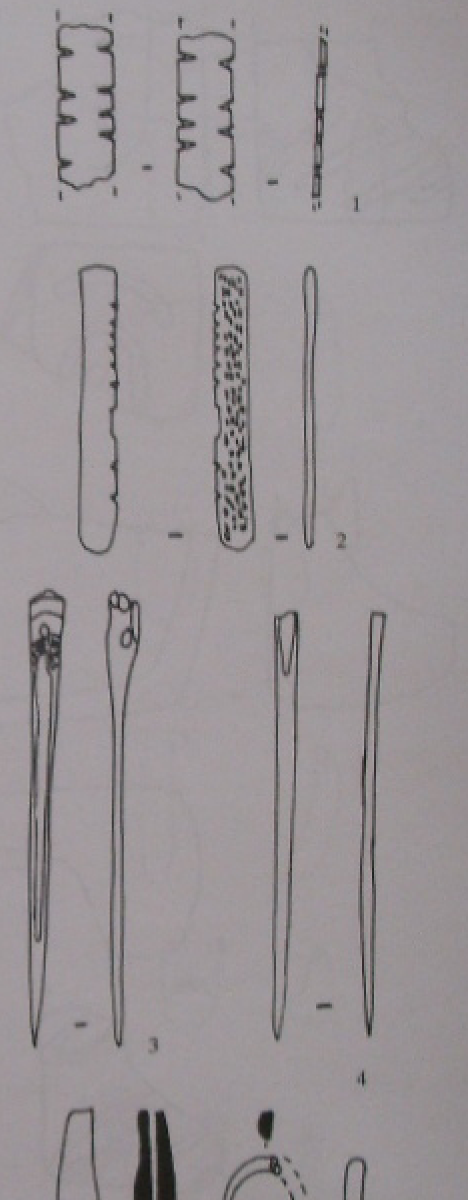

Обр. 11. Джулюница-Смърдеш. Великотърновско. Костни предмети (1, 2); костни шила (3, 4); костна халка (6); керамично мънисто (5). Ранен неолит
Fig. 11. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Bone finds (1, 2); bone awls (3, 4); bone ring (6); ceramic bead (5)

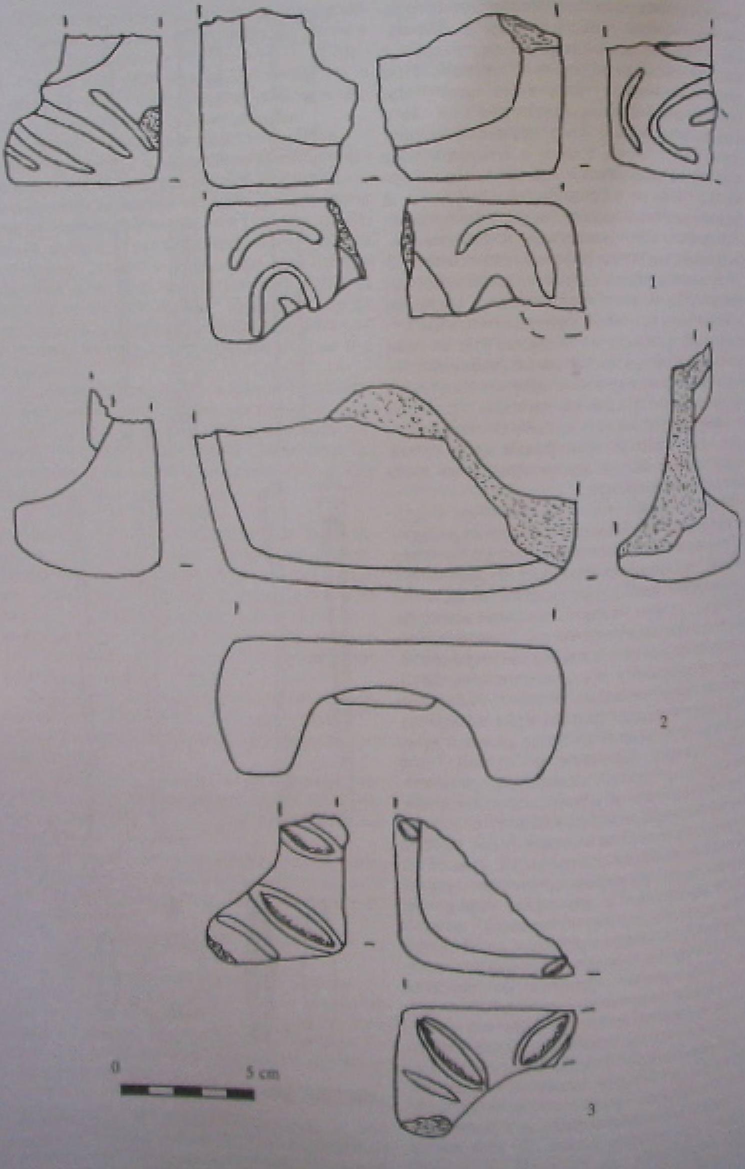

Обр. 12. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Култови масички. Ранен неолит
Fig. 12. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Altars (1-3)

триъгълници. Те са релефни, допълнително апликирани към стената или инкрустирани. Третият тип също е с вписано кръгло легенче в четириъгълно и масивно корито, произхожда от втори пласт. Чрез изрязване се отнемат части от тялото на коритото и се получават висящи триъгълници. Има украса от релефни кръгли пъпки в горния ъгъл на коритото („очички") или отпечатъци с инструмент по дъното.

Разкритите „лабретите" са изработени от глина (29 бр.). Част от находките са били обект на внимание на самостоятелно изследване (Elenski 2005, 17-24). Тестото на глината е много добре пречистено, а повърхността е полирана или излъскана до блясък. Цветът им е светлокафяв, кафяв и черен. Четири са основните типове. Първият има полуовална форма с два рогови израстъка (обр. 13 *1-3*), който се разкрива в първи (обр. 13 *1*) и втори (обр. 13 *2-3*) пласт. Следващият има издължена цилиндрична форма с два рогови израстъка в горния край като в някои случаи долния край е изострен (обр. 13 *4*). Той е разкрит във втори пласт. Третият има полуовално тяло като от горния край излизат два рога и е разкрит в първи пласт. От едната страна на долният край излиза езичест израстък, който в някои случаи излиза над самата фигура и в горната част се получава жлеб. Той има „V" образно вертикално сечение (обр. 13 *5*). Следващият е с овално тяло и трапецовидна горна част (обр. 13 *6*) и е от втори пласт.

От зооморфната пластика са намерени 6 екземпляра. Те са представени схематично. От изобразените животни могат да се припознаят бик (обр. 14 *7*), от четвъртия пласт, и вероятно куче (обр. 14 *8*) от втория пласт.

Накити. Намерени са 7 бр. керамични мъниста с биконична форма от втория пласт, които вероятно са от един накит (обр. 11 *5*). Разкрити са и 15 бр. фрагменти от керамични гривни от втори пласт (обр. 14 *9*, *10*). Други накити са халка от кост (обр. 11 *6*).

Други находки са керамичните „кръгчета" (обр. 14 *5 6*) 21 бр. Тяхната големина варира между 4-7 см. Изработени са от различни по технологични показатели керамични фрагменти. Броят на пробитите с отвор „кръгчета" е четири.

Културна хронология. Изводите за културната принадлежност и хронологията на отделните фази от развитието на селището се основават на наблюденията върху

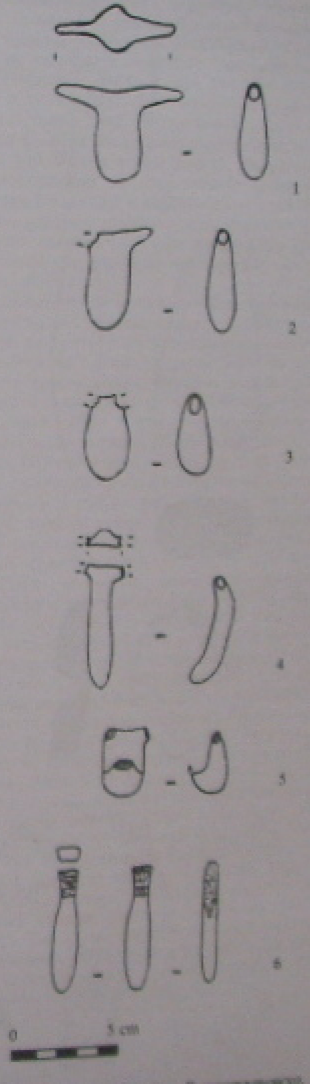

Обр. 13. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Лабрети. Ранен неолит
Fig. 13. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Labrets (1-6)

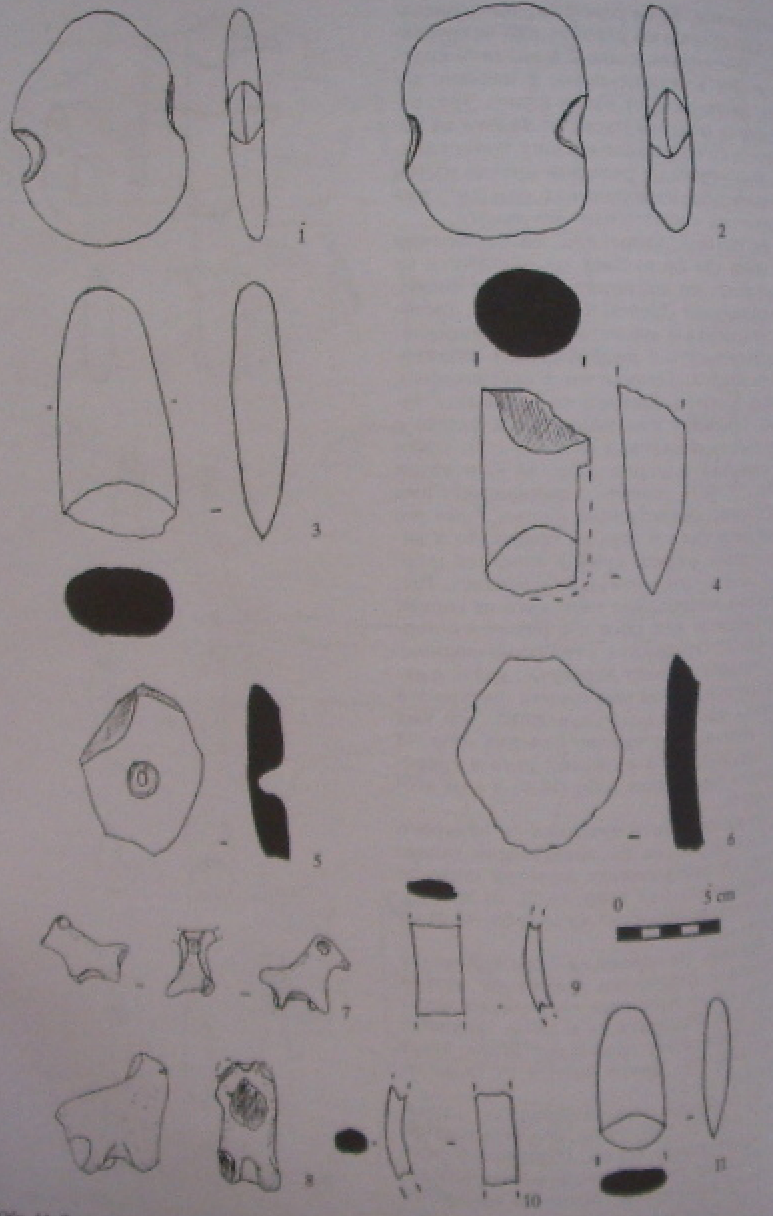

Обр. 14. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Каменни тежести (1-2); каменни тесли (3, 4, 11);
от преизползвани керамични фрагменти (5-6); зооморфни фигури (7-8); керамични гривни (9-10).
Fig. 14. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Stone weights (1-2); stone
4, 11); ceramic tokens (5-6); zoomorphic figurines (7-8); ceramic bracelets (9-10)

сондажите XII и XIII. Първият пласт е най-ранния пласт на селището и намира аналогии и близост с най-ранната фаза на неолитното селище Копривец (Попов 1994, 295; Попов 1996, 52-54, обр. 19-29), което принадлежи към културна група Копривец. Паралели могат да се видят и в селищата Помощица I (Николов 1998, 33-37), Беляковец-Плочите (Станев, Еленски 1998) и Орловец A1a (Станев 2002, 12-13). Той отбелязва най-ранната фаза от развитието на селището. Във втория пласт се забелязва съществено обогатяване и развитие на керамичния комплекс. Една от основните черти е, че започват да се рисуват съдове с бяла боя върху ангоба с червен цвят. Тези промени в развитието на материалната култура на втория пласт показват нова фаза от развитието на селището, която се явява втората по ред. Тази фаза също принадлежи към културна група Копривец. Тя е продължение на първата фаза на селището, независимо от това, че производството на изделия с бяла рисунка съществено променя облика. Аналогии на тази фаза се разкриват в селищата Копривец (фаза II) (Попов 1994, 295; Попов 1996, 52-54, обр. 19-29), Помощица II (Николов 1997, 33-37), Орловец A1в (Станев 2002, 12-13) и Хотница-Пещерата (Еленски 2002, 28-29). Мотивите на бялата рисунка намира редица паралели в селищата Ковачево (Lichardus at al. 2002, Pl. 15, 17, 18), Ваксево (Чохаджиев 2001, Рис. 28, 32, 33, 36), Гура Бачолуй (Lazarovici, Maxim 1995, Fig. 53), Окна Сибилуй (Paul 1995, Taf. 1-3), Доня Браневина (Karmanski 1979, T. XVII, XX-XXI) и др. Третият пласт от селището също принадлежи към втората фаза на селището. В керамичния комплекс се забелязват различия спрямо втория пласт, но ограничената информация, с която разполагам на този етап не позволява изводите да бъдат категорични (възможно е да е етап на тази фаза). Четвъртият пласт представлява третата фаза от развитието на селището. В керамичния комплекс се забелязват съществени промени, които са свързани с други културни явления. Това е керамиката украсена с коси и хоризонтални канелюри, чашите с вертикална дръжка, „лалевидни" съдове и др. Те намират аналогии в ранненеолитната култура Овчарово. Най-близки паралели се намират в селищата Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов 1994, 134), Самоводене (Станев 2002, обр. 140-147) и Орловец A3 (Станев 2002, 12-14). Точен паралел на тази фаза се явява ранненеолитното селище Помощица трети пласт. Защото и в двете селища се съвместяват двете различни традиции в керамичното производство (съдове свързани с по-ранното културно явление - култура Копривец и следващото - по-късно на култура Овчарово - Самоводене).

Настоящото предварително съобщение няма за цел да разкрие окончателната картина на културната характеристика и хронология на селището (проучване на селището продължава). То само очертава границите, в които те попадат. Макар и да се намират общи черти с ранненеолитните култури от Карпато-Долнодунавския комплекс (Николов 1999, 61), важно е да отбележа близостта на керамичния комплекс във фази I и II със селището Ходжа чешме IV и III. Това са технологични и типологически сходства в керамиката, пластичните криволинейни елементи, украсата от отпечатъци, езичести, „въжести" дръжки, дръжки с ямички (*Özdoğan* 1993 185, Fig. 5 *4340, 4341*; 1998, 439-440, Fig. *4-8*). Разкритите няколко фрагмента с черна и червена украса също имат сходни мотиви (*Özdoğan* 1993 Fig. 5 *4340, 4341*). Подобия с тези елементи се разкриват и в къснонеолитните селища от Западна Анатолия. Това е селището Куручай хююк (XIII-XI). Това са купите с есовиден профил („шлемовидни" купи) (Duru 1994; levha 38, *4-5*; levha 51, *5-6*; levha 55, *142*), купите с цилиндрична шия и сферично тяло (Duru 1994; levha 48, *8*), "езичести, въжести" дръжки (Duru 1994; levha 77, *19*), и рисунката с червено-кафява боя върху основата на съда (Duru 1994, levha 35 9, *19*). Следващото селище, в което се намират сходни черти е Хаджилар (IX-VI хор.). Там също могат да се видят паницете с шийка, пластични елементи в рисунките с широки полета с червено-кафява или червена боя (Mellart 1970, 241-271).

Въпреки сондажите няма видими стратиграфски прекъсвания на пластовете от ранния неолит. В тях са регистрирани четирите фази на селището от този период.

Лични наблюдения. Материалите се съхраняват във фонда на ИМ-Попово. Благодаря на проф. д-р В. [illegible] за предоставената ми възможност да се запозная с материалите.

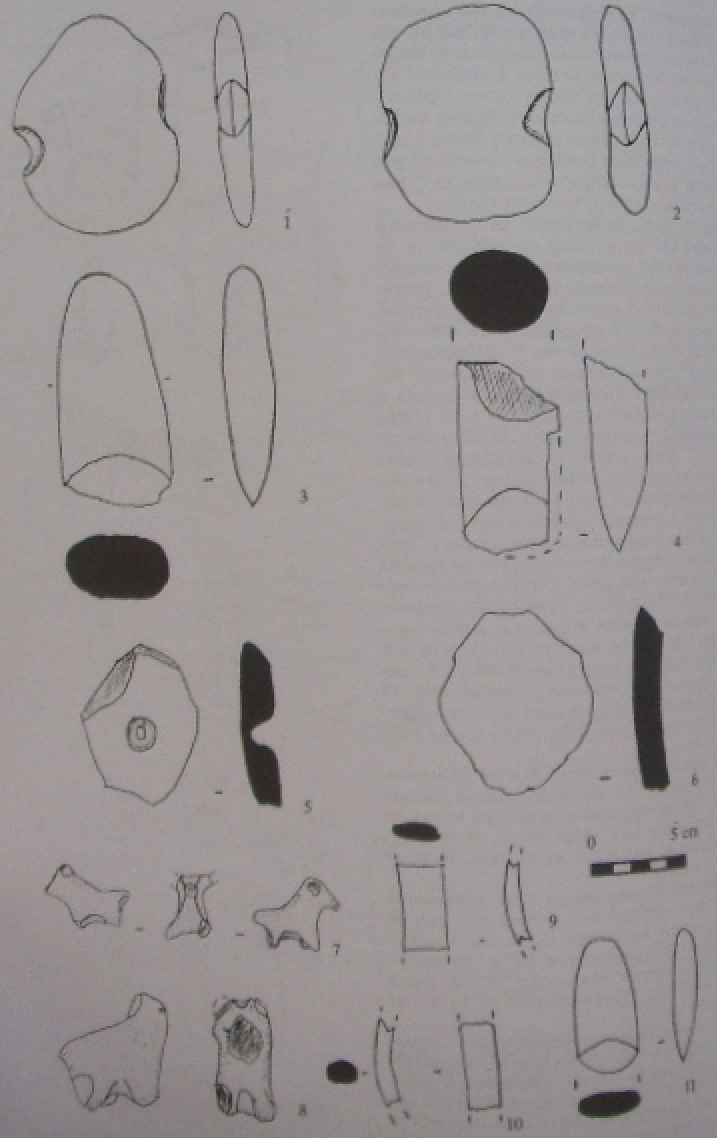

Обр. 14. Джулюница-Смърдеш, Великотърновско. Каменни тежести (1-2); каменни тесли (3, 4, 11); жето- от преизползвани керамични фрагменти (5-6); зооморфни фигури (7-8); керамични гривни (9-10). Ранен

Fig. 14. Dzhulyunitsa-Smardesh, Veliko Tarnovo region. Early Neolithic settlement. Stone weights (1-2); stone adzes (3, 4, 11); ceramic tokens (5-6); zoomorphic figurines (7-8); ceramic bracelets (9-10)

сондажите XII и XIII[1]. Първият пласт е най-ранния пласт на селището и намира аналогии и близост с най-ранната фаза на неолитното селище Копривец (Попов 1994, 295; Попов 1996, 52-54, обр. 19-29), което принадлежи към културна група Копривец. Паралели могат да се видят и в селищата Помощица I (Николов 1998, 33-37), Беляковец-Плочите (Станев, Еленски 1998) и Орловец A1a (Станев 2002, 12-13). Той отбелязва най-ранната фаза от развитието на селището. Във втория пласт се забелязва съществено обогатяване и развитие на керамичния комплекс. Една от основните черти е, че започват да се рисуват съдове с бяла боя върху ангоба с червен цвят. Тези промени в развитието на материалната култура на втория пласт показват нова фаза от развитието на селището, която се явява втората по ред. Тази фаза също принадлежи към културна група Копривец. Тя е продължение на първата фаза на селището, независимо от това, че производството на изделия с бяла рисунка съществено променя облика. Аналогии на тази фаза се разкриват в селищата Копривец (фаза II) (Попов 1994, 295; Попов 1996, 52-54, обр. 19-29), Помощица II (Николов 1997, 33-37), Орловец A1в (Станев 2002, 12-13) и Хотница-Пещерата (Еленски 2002, 28-29). Мотивите на бялата рисунка намира редица паралели в селищата Ковачево (Lichardus at al. 2002, Pl. 15, 17, 18), Ваксево (Чохаджиев 2001, Рис. 28, 32, 33, 36), Гура Бачолуй (Lazarovici, Maxim 1995, Fig. 53), Окна Сибилуй (Paul 1995, Taf. 1-3), Доня Браневина (Karmanski 1979, T. XVII, XX-XXI) и др. Третият пласт от селището също принадлежи към втората фаза на селището. В керамичния комплекс се забелязват различия спрямо втория пласт, но ограничената информация, с която разполагам на този етап не позволява изводите да бъдат категорични (възможно е да е етап на тази фаза). Четвъртият пласт представлява третата фаза от развитието на селището. В керамичния комплекс се забелязват съществени промени, които са свързани с други културни явления. Това е керамиката украсена с коси и хоризонтални канелюри, чашите с вертикална дръжка, „лалевидни" съдове и др. Те намират аналогии в ранонеолитната култура Овчарово. Най-близки паралели се намират в селищата Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов 1994, 134), Самоводене (Станев 2002, обр. 140-147) и Орловец А3 (Станев 2002, 12-14). Точен паралел на тази фаза се явява ранонеолитното селище Помощица трети пласт[2]. Защото и в двете селища се съвместяват двете различни традиции в керамичното производство (съдове свързани с по-ранното културно явление - култура Копривец и следващото - по-късно на култура Овчарово - Самоводене).

Настоящото предварително съобщение няма за цел да разкрие окончателната картина на културната характеристика и хронология на селището (проучване на селището продължава). То само очертава границите, в които те попадат. Макар и да се намират общи черти с ранонеолитните култури от Карпато-Долнодунавския комплекс (Николов 1999, 61), важно е да отбележа близостта на керамичния комплекс във фази I и II със селището Ходжа чешме IV и III. Това са технологични и типологически сходства в керамиката, пластичните криволинейни елементи, украсата от отпечатъци, езичести, „въжести" дръжки, дръжки с ямички (Özdoğan 1993 185, Fig. 5 *4340, 4341*; 1998, 439-440, Fig. *4-8*). Разкритите няколко фрагмента с черна и червена украса също имат сходни мотиви (*Özdoğan* 1993 Fig. 5 *4340, 4341*). Подобия с тези елементи се разкриват и в къснонеолитните селища от Западна Анатолия. Това е селището Куручай хююк (XIII-XI). Това са купите с есовиден профил („шлемовидни" купи) (Duru 1994; levha 38, *4-5*; levha 51, *5-6*; levha 55, *142*), купите с цилиндрична шия и сферично тяло (Duru 1994; levha 48, *8*),"езичести, въжести" дръжки (Duru 1994; levha 77, *19*), и рисунката с червено-кафява боя върху основата на съда (Duru 1994, levha 35 9, *19*). Следващото селище, в което се намират сходни черти е Хаджилар (IX-VI хор.). Там също могат да се видят паниците с шийка, пластични елементи и рисунка от широки полета с червено-кафява или червена боя (Mellart 1970, 241-271).

---

[1] *В тези сондажи няма видими стратиграфски прекъсвания на пластовете от ранния неолит. В тях са регистрирани и всичките фази на селището от този период.*

[2] *Лични наблюдения. Материалите се съхраняват във фонда на ИМ-Попово. Благодаря на проф. д-р В. Николов за предоставената ми възможност да се запозная с материалите.*

Цитирана литература:

Еленски 2002: Н. Еленски. Сондажни проучвания на неолитното селище с. Хотница-„Пещерата-Изток“, Великотърновско, през 2001г. - Археологически открития и разкопки през 2001 г. XLI Национална археологическа конференция. София, 2002, 28-29.

Еленски 2002: Н. Еленски. Сондажни проучвания на ранонеолитното селище с. Джулюница-„Смърдеш“, Великотърновско през 2001 г.- Археологически открития и разкопки през 2001 г. XLI Национална археологическа конференция. София, 2002, 27-28.

Еленски 2003: Н. Еленски. Сондажни проучвания на ранонеолитното селище с. Джулюница-„Смърдеш“, Великотърновско през 2002 г. - Археологически открития и разкопки през 2002 г. XLII Национална археологическа конференция. София, 2002, 17-18.

Еленски, Лещаков 2006: Н. Еленски, П. Лещаков. Сондажни проучвания на ранонеолитното селище с. Джулюница-„Смърдеш“, Великотърновско през 2005 г. - Археологически открития и разкопки през 2005 г. XLV Национална археологическа конференция. София, 2006, 21-23.

Миков 1933: В. Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1933.

Николов 1997: В. Николов. Сондажни проучвания на праисторическото селище в м."Изгорялата нива" край с. Помощица, Поповско през 1995г. - В: Попово в миналото, 2, 1997, 33-37.

Николов 1999: В. Николов. Културно-хронологически проблеми на ранния неолит в днешна Западна България. Старини, 1999, 2, 59-65.

Попов 1994: В. Попов. Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури от поречието на р. Русенски Лом. - Годишник на департамент археология-Нов Български Университет, 1, 1994, 294-302.

Попов 1996: В. Попов. Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе 1996.

Станев1984: П. Станев. Разкопки на селищната могила в землището на село Джулюница, Великотърновски окръг. - Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 28-29.

Станев1985: П. Станев. Проучвания на селищната могила до село Джулюница. - Археологически открития и разкопки през 1984 г. Сливен, 1985, 35.

Станев 2002: П. Станев. Самоводене. Неоли на селищна могила. В. Търново, 2002.

Станев, Еленски 1998: П. Станев, Н. Еленски. Раннонеолитно терасно селище „Плочите“. Велико Търново. - В: Дни на науката-98, 3 1998, 3-12.

Станев, Станев 2002: П. Станев, С. Станев. Неолитно селище Орловец-резултати от проучванията през 1996-1998 година.-Архив за поселищни проучвания, 1999 (2002), 1-2. В. Търново, 2002, 9-16.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. София, 19

Чохаджиев 2001: С. Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. В. Търново, 2001.

Шкорпил, Шкорпил 1898:. Х. Шкорпил, К. Шкорпил . Могили. 1898.

Elenski 2004: N. Elenski. Frühneolithische zoomorphe Figurinen aus dem Zentralen Nordbulgarien. - In: V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 17-24.

Duru 1994: R. Duru. Kuruçay Höyük, I. Ankara 1994.

Karmanski 1979: S. Karmanski. Donja Branjevina. Od.aci, 1979.

Lichardus et al. 2002: M. Lichardus, J. Demoule, I. Perničeva, M. Grebska-Kulova, I. Kulov. The Site of Kovačevo and the Beginnings of the Neolithic Period in Southwestern Bulgaria - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (eds.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forshungen in Bulgarien, 74, Bonn, 2002 99-158.

Lazarovici Maxim 1995: G. Lazarovici, Z. Maxim. Gura Baciului. Monografie arheologoci. - BMN, II 1995.

Mellart 1970: J. Mellart. Hacilar, 2. Edinburg 1970.

Özdogan 1993: M. Özdogan. Vinca and Anatolia: A new look at a very old problem (or redefining Vinca Culture from the perspective of Near Eastern tradition). Anatolica, 19, 1993 175-193.

Özdogan 1998: M. Özdogan. Hoca Çeşme: An Early Neolithic Anatolian Colony in the Balkans? - In: Man and the Animal World in Memoriam Sándor Bökönyi, Archaeolingua, 1998, Budapest: 435-451.

Paul 1995: I. Paul. Aspekte des Karpatisch-Balkanisch-Donauländischen neolithikums die Prăcriş-kultur. - In: Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen, Bibliotheca Universitatis Apulensis, 1. Alba Iulia, 1995, 28-68, taf. I-XXXII

Trench Excavations at Dzhulyunitsa-Smardesh Early Neolithic Site, Veliko Tarnovo Region (Preliminary Report)

Nedko Elenski

The Early Neolithic site is situated in the Smardesh locality, 3 km to the north from Dzhulyunitsa, Veliko Tarnovo region on the first terrace of the Yantra River, which does not get flooded and is 1.5 km away from the present-day river bed. The western part of the terrace is the most elevated one, bordering to the north on a high and steep slope, which makes it look like a plateau. Four springs of high capacity issue at the foot of the slope and form a small river, which flows into the Yantra River. The site covered an area ca. 40 da large but in the latest phase of its occupation its territory shrunk to 2-3 da only. The Early Neolithic settlement is situated along the edge of the terrace and is southwest-northeast oriented.

Three main phases of occupation are defined at this stage of the research. The first phase is represented by a partially excavated dug-in house. A grave was unearthed inside the house, close to the hearth. Phase I is characterized by black, gray-black, dark brown and brown ware mainly, although shards from brown-red ware were also recorded. The ware is slipped, burnished or polished on both sides. The pottery assemblage is represented mainly by semi-spherical, semi-spherical slightly flattened and S-profiled bowls decorated with imprints on the most convex part of the body, on the underrim part or covering the entire body of the vessel. The imprints are round, oval or triangular in shape, fine, sometimes almost invisible. Some of the vessels are decorated with pairs of oval or kidney-shaped knobs or three plastic bands. There are dark brown painted shards as well.

Phase II pottery assemblage displays a greater variety in comparison to Phase I. Red slipped white painted ware appeared. The main decorative patterns were the chessboard pattern, the „staircase“, the wide and thick net, hanging small white painted triangles, „sigmas“, drops, „olive branch“, hanging small triangles with netlike decoration, connected rhombs, small dots, rhombs and triangles with tangent dots, floral elements, etc.

Phase III embraces 3 building levels. The second and the third building levels yielded parts of ground houses with partially preserved floors and hearths. Phase III coarse ware is mainly brown, red-brown, black and gray-black. There are mineral inclusions (limestone, quartz) in the clay but there is ware with organic ones as well. The pottery assemblage includes plates and semi-spherical bowls. They are decorated with plastic band with finger imprints, impresso (nail impressions, pinched ornaments, finger imprints) and a wide net of incised lines. The fine ware is gray-black, black or black-gray in color. It has burnished or polished and in some rare cases – very well smoothed surface. The pottery assemblage consists of bowls, cups with a vertical handle, tulip-shaped vessels and short necked spherical jars. They are decorated with flutings (oblique and horizontal), „pseudoflutings“* and impresso.

The settlement functioned between the late 7th and the early 6th millennium BC. The earliest two phases of Dzhulyunitsa-Smardesh have close parallels with Koprivets, Pomoshtitsa, Orlovets and Belyakovets. They share common typical features with the Early Neolithic cultures from the Carpathian-Lowerdanubian complex. It is important to note that phase I and IIa pottery assemblages display certain similarities with Hoca Çeşme IV and III as well as with the Late Neolithic stages of the West Anatolian sites (Kuruçay höyük, Hüyücek, Bademağaci and Hacilar). Phase III has parallels with Ovcharovo-gorata, Samovodene and Orlovets A_3.

Находки от бронзовата епоха край Мандренското езеро

Мирослав Класнаков

В своя публикация от 1999 г. Я. Лихардус, И. Илиев и Х. Христов представят 14 каменни и 7 метални находки от Източна и Югоизточна България, като ги определят като следи от проникване на къснобронзовия комплекс Сабатиновка-Ноуа-Кослоджени през териториите на Западночерноморското крайбрежие към Егея (Lichardus et al. 1999, 95-110). От тези находки 5 каменни и една метална се съхраняват в Регионален Бургаски музей (РБМ). За някои от бургаските материали, ще направя известни уточнения, които не са отбелязани в посочената публикация, но имат отношение към дискутираните в съобщението проблеми.

Трите каменни скиптри-чукалки (Lichardus et al. 1999, 99; Abb. 2: *1-3*)[1] (обр. 1 *1-3*) са открити в землището на Меден рудник[2], което в южната си част граничи със северните брегове на Мандренското езеро. При записването им в РБМ, те са заведени общо като каменни стривалки (Инв. № 2630), притежаващи еднаква форма и размери. Изработени са от една и съща порода скала - метаморфен седимент. Като подобен пример от българските земи мога да посоча трите каменни скиптри-чукалки, открити в м. „Страната" (Инджанска могила) до Маломирово (Хамбарлии), Ямболско, съхранявани в Исторически музей - Елхово (Lichardus et al. 1999, 98; Abb. 1 *1-3*; Христов, Илиев 2000, 28, обр. 2 *а, б, г*; 29, обр. 3 *а, б, в*). До голяма степен посочените подробности за скиптрите от Меден рудник навеждат на мисълта, че трите предмета са открити заедно или на близко разстояние един от друг, което ми дава основание да ги разглеждам като колективна находка.

Аналогична е ситуацията и с другите две каменни находки от РБМ. Заедно със скиптъра-чукалка от Кубадин, Бургаско, трябва да се разглежда и хаванът, с местопроизход, според авторите, между селата Руен и Ябълчево (Lichardus et al. 1999, 100; Abb. 3: *1-2*)[3] (обр. 2 *1-2*). Двата предмета са записани в РБМ като каменна стривалка (Инв. № 2616), произхождаща от Кубадин. Скиптърът е изработен от диорит, а хаванът - от метаморфен пясъчник. Дори и от различни породи скали, общият местопроизход, но най вече записването им с общ инвентарен номер, говори, че тогава те са възприети като едно цяло, съставено от две отделни части (представляващи комплект) и вероятно, че са открити заедно или на близко разстояние един от друг. Като пример в тази насока от българските земи може да се посочи скиптърът-чукалка и каменният хаван, открити в м. „Бял бряг" до Момина църква (Желязково), Бургаско, съхранявани в РИМ - Ямбол (Lichardus et al. 1999, 98; Abb. 1 *4*; Христов, Илиев 2000, 28, обр. 2 *д*; обр. 3 *г, е*; обр. 4 *б*). Поради тези обстоятелства също приемам двата предмета от Кубадин, Бургаско, като колективна находка.

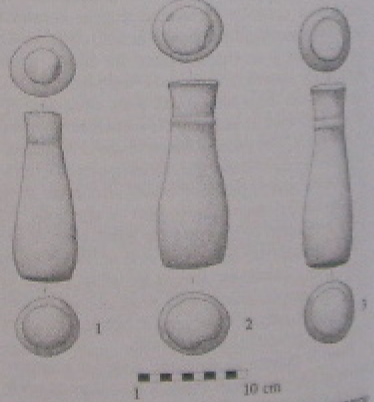

Обр. 1. Меден рудник, Бургаско. Каменни скиптри-чукалки (по Lichardus et al. 1999)
Fig. 1. Stone „scepter-pestles" from Meden rudnik near Burgas (1-3) (after Lichardus et al. 1999)

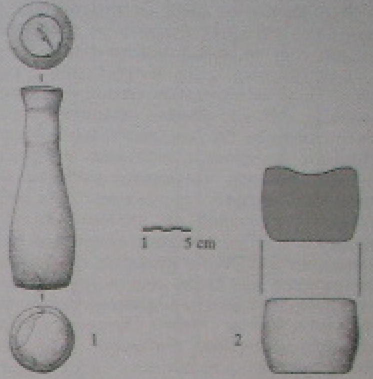

Обр. 2. Кубадин, Бургаско. Скиптър-чукалка (1), Каменен хаван (2) (по Lichardus et al. 1999)
Fig. 2. Kubadin near Bourgas. Stone „scepter-pestle" (1), Stone mortar (2) (after Lichardus et al. 1999)

По повод функциите, интерпретацията и датировката на каменните скиптри-чукалки и каменните хавани, в специализираната литературата е изказано становище за принадлежността им към късната бронзова епоха и връзката им с древната металургия (Савва 1987, 62-71[4]; Lichardus et al. 1999, 95-110; Христов, Илиев 2000, 27-32). В общи линии тези находки от севернопонтийското пространство, а и известните от Източна България, се интерпретират като символи на властта и/или мощта на металопроизводителите. До голяма степен те имат по-ясно изразени култови, отколкото чисто утилитарни функции.

Както вече отбелязах, трите каменни скиптри-чукалки от Меден рудник са открити в близост до Мандренското езеро. То е най-южното от четирите езера, разположени край бреговете на Бургаския залив. В него вливат водите си реките Средецка (Мандра), Зидаровска (Факийска), Русокастренска и Изворска. В миналото езерото е представлявало лиман с голяма проточност, а от средновековието са запазени сведения, че е било и плавателно. Построената през 1963 г. язовирна стена, която преграждa по-голямата част от него, увеличава повърхността му с почти четири пъти. Сега то е най-голямото българско езеро на Черно море, до голяма степен вече придобило характер на язовир (Вълканов и др. 1978, 269-270). В околностите му са регистрирани обекти от праисторията, античността и средновековието, като до момента най-ранните материали са отнесени към халколита (Карайотов 1984, 191; Karajotov 1994, 135; Карайотов и др. 2000, 10; 12-13).

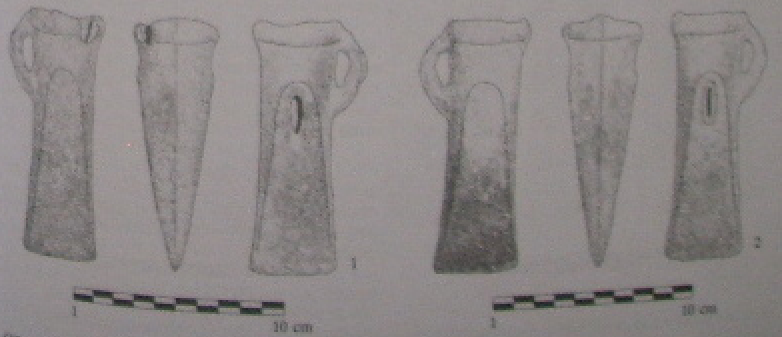

Обр. 3. Мандренско езеро. Кухи бронзови брадви (келт) (1-2)
Fig. 3. Mandra Lake. Bronze celts (1-2)

---

[1] *В посочената публикация скиптрите-чукалки са представени с инв. № 2630, а след цифровото означение са посочени букви от латинската азбука - „a", „b", „d". В действителност буквените означения върху предметите са с кирилска азбука, вероятно нанесени по-късно за улесняване при идентифицирането. Реалният им инв. № е 2630а РБМ = 2630a, 2630б РБМ = 2630d, 2630в РБМ = 2630b.*

[2] *Село Меден рудник, заедно с прилежащото му землище, е включено в границите на жк Меден рудник, в районите на съвременния Бургас (Мичев, Коледаров 1989, 140; 183; 234). В текста всички бивши имена на селища са дадени по Мичев, Коледаров 1989.*

[3] *В посочената публикация скиптърът-чукалка от Кубадин, Бургаско, е представен с Инв. № 2616 а, а каменният хаван, открит между селата Руен и Ябълчево - Инв. № 2616. В действителност, никъде след цифровото Инв. № 2616 няма буквено означение, а Инв. № 2616 е общ за двата предмета, които са открити в (или около) Кубадин, Бургаско. Каменният хаван, чийто местопроизход е объркан с горепредставения, също се съхранява в РБМ, но представлява друга находка. Записан е под Инв. № 2340, произхожда от Ябълчево, Бургаско. Открит е на селищна могила, която се намира на дъното на язовир „Ябълчевски язовир", от където до момента са известни само халколитни материали.*

[4] *По Lichardus et al. 1999, 97-103; Христов, Илиев 2000, 27-31.*

Във фонда на РБМ се съхраняват и други две находки[5], открити на северозападния бряг на Мандренското езеро:

Куха бронзова брадва (келт) с едно „ухо" (Инв. № 4478), неорнаментирана, с елипсовидна основа и арковидно оформени страни, на едната от тях има елипсовиден отвор. Основата завършва с позитивно оформен релефен пръстен. По цялата дължина на профилите (тесните страни) ясно личат местата на шевовете от двойния калъп. Брадвата е добре запазена, покрита е със зелена патина. По повърхността на страната без отвор има слаби язви, а при основата - минимално фрагментиране на релефния пръстен и част от стената. Острието е много слабо нащърбено. Височина - 11,9 см, външен диаметър на основата - 3,6 х 3,4 см; ширина на острието - 4 см, ширина на релефния пръстен - 0,8 см, височина на отвора - 1,8 см, ширина на отвора 0,6 см, тегло 0,285 кг (обр. 3 *1*).

Куха бронзова брадва (келт) с едно „ухо" (Инв. № 4479), неорнаментирана, с елипсовидна основа и арковидно оформени страни, на едната от които има елипсовиден отвор. Основата завършва с позитивно оформен релефен пръстен. По цялата дължина на профилите (тесните страни) ясно личат местата на шевовете от двойния калъп. По целия ръб на страничния отвор има тънка люспа от разлят и непочистен метал. Брадвата е добре запазена, покрита със зелена патина. По повърхността на страната без отвор има слаби язви. Острието е много слабо нащърбено[6]. Височина 12,2 см, външен диаметър на основата 3,8 х 3,3 см, ширина на острието 4 см, ширина на релефния пръстен 1 см, височина на отвора 1,5 см, ширина на отвора 0,3 см, тегло 0,320 кг (обр. 3 *2*).

Формата и на двете брадви ги доближава до тип К-54 (Черных 1978, 199, Табл. 39: *13*; 200, Табл. IV. *9*). Има и някои различия - „ухото" на бургаските брадви е много добре оформено. Гледано от страната с отвора то е вдясно. Страничният отвор е елипсовиден, а целите предмети са с по-тясна и по-висока форма. При Чьорних

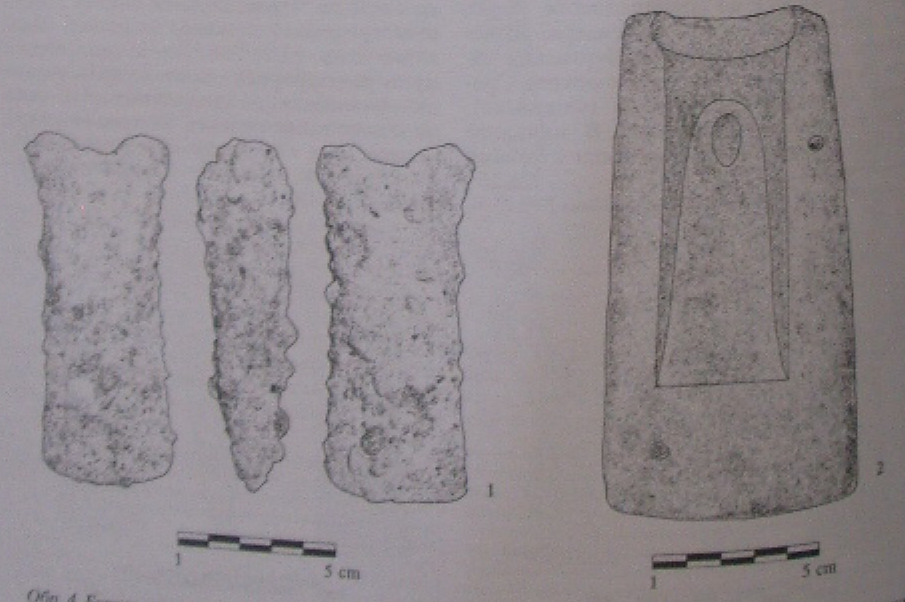

Обр. 4. Бургас, минерални бани. Куха бронзова брадва (1). Люляково, Бургас. Калъп за отливане на кухи брадви (2)
Fig. 4. Burgas mineral baths. Bronze celt (1). Lyulyakovo near Burgas. Stone mould for bronze celt casting (2)

---

[5] По устни сведения, броят на находките е по-голям, но Музеят успява да прибере само две от тях.

[6] И при двете брадви „нащърбяването" по остриетата е минимално. Не мога да преценя дали то се дължи на употреба или е в следствие от слабата корозия на тези най-тънки части на предметите. В по-голяма степен съм склонен да приема второто решение.

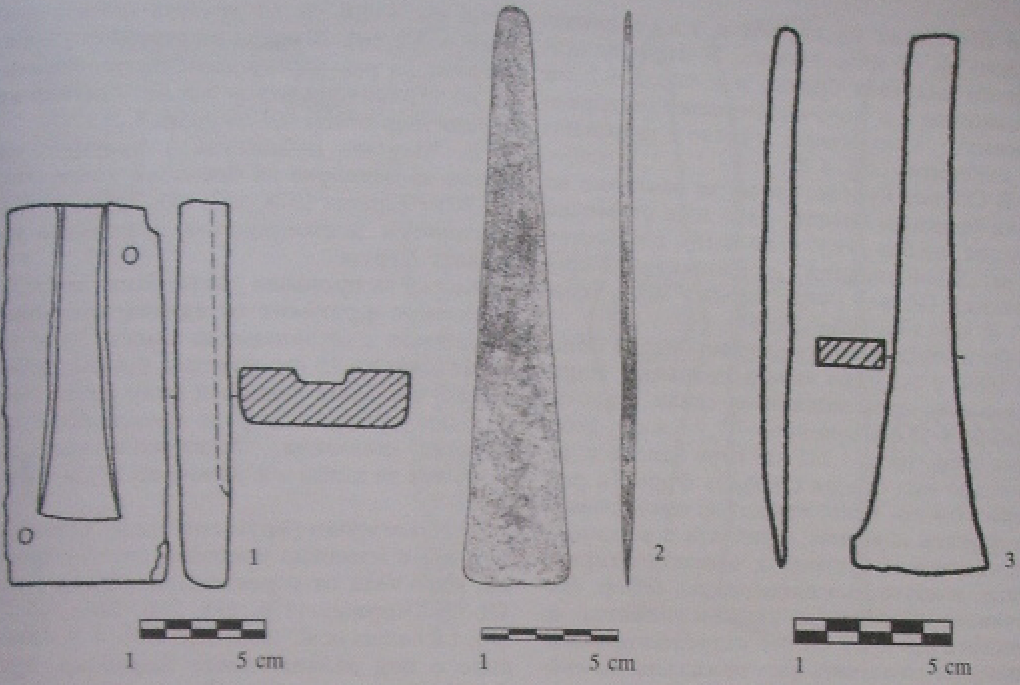

Обр. 5. Бургас. Калъп за бронзови длета, фрагмент (1) (по Черных 1978). Българово, Бургаско. Бронзово длето (2). Инджe войвода, Бургаско. Бронзово длето (3) (по Черных 1978)
Fig. 5. Burgas. Mould for bronze chisel casting (1) (after Черных 1978). Balgarovo near Burgas. Bronze chisel (2). Indzhe voyvoda, near Burgas. Bronze chisel (3) (after Черных 1978)

„ухото" е вляво, отворът е почти кръгъл, а формите са по-широки и по-ниски.

Еднаквата форма на двете бургаски брадви, идентичните им размери (разминаването е с не повече от 2-3 мм) и близкото тегло (разликата е 35 г, като при потежката брадва няма фрагментация и е с недобре почистен страничен отвор), както и общия местопроизход, предполагат отливането им в един и същ калъп.

От близката околност на Бургас произхожда още една куха бронзова брадва (келт) без „ухо". Тя е открита при почистване каптажа на Бургаските минерални бани, заедно с една каменна брадва и много монети (Карайотов и др. 2000, 11).

Куха бронзова брадва (ПИ № 320 / МБ 94), има елипсовидна основа, височина 10,7 см, външен диаметър на основата 4,7 х 3,1 см, ширина на острието 4,1 см, тегло 0,245 кг. От дългия престой в топлата минерална вода предметът е силно корозирал. Повърхността му има зелен цвят, като изцяло е покрита с пясък и едри камъчета, които буквално са се вградили в метала. Поради това метричните данни и теглото са условни. Други подробности, като оформяне на страните, наличие

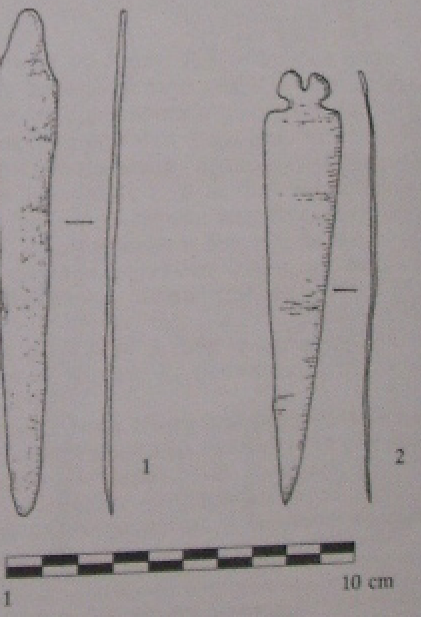

Обр. 6. Дебелт, Бургаско. Бронзов нож (по Leshtakov 1995)
Fig. 6. Debelt, near Burgas. Bronze daggers (after Leshtakov 1995)

или отсъствие на украса и т.н. е невъзможно да се възстановят. В първоначалния си вид тази брадва е с около 1-2 см (възможно е и повече) по-малка от гореописаните, а сегашното ѝ тегло е завишено от налепите (обр. 4 *1*).

В Област Бургас, калъп за отливане на кухи бронзови брадви, като тези от Меден рудник, но без „ухо" (тип К-18), е известен от м. „Кьой екенлий" до Люляково (Кереметлик), Област Руен (Черных 1978, Табл. IV. *8*; 189; 191, Табл. 33: *17*).

От калъпа за кухи бронзови брадви (Инв. № 1885) е запазена едната половина. Изработен е от сиво-зеленикава скала. Височината му е 15 см, ширина - 7,7 х 6,4 см, дебелина 5 см, тегло 1,275 кг. Горе вдясно и долу вляво има отвори с кръгла форма и размери - 0,4 см, които служат за прикрепване на другата половина. Брадвата е с елипсовидна основа и арковидна, неорнаментирана стена, в която има елипсовиден отвор. Височината му е 10,9 см, външен диаметър на основата 3,8 х 3,2 см (от вътрешната повърхност на запазената част от калъпа, до найдълбоката част на формата за брадви, при релефния пръстен в основата, разстоянието е 1,6 см + 1,6 см от другата (незапазена) част = 3,2 см). Ширина на острието 3,6 см, ширина на релефния пръстен 1 см. Височина на страничния отвор 1,5 см. Ширина на страничния отвор 0,9 см (обр. 4 *2*).

Е. Чьорних публикува и фрагмент от калъп за отливане на бронзови длета (тип ТД-32) (Черных 1978, 153; 155, Табл. 27 *1*) с неизвестен местопроизход в рамките на Област Бургас.

Калъп за бронзови длета (Инв. № 1313). Запазен е фрагмент от едната половина. Изработен е от зеленикав камък. Височина на калъпа 15 см, ширина 6,6 см, дебелина 2 см. Горе вдясно и долу вляво има по един кръгъл отвор за прикрепване на другата половина. Запазената част от формата за длета е с височина 12 см (обр. 5 *1*).

От Българово (Урум ени кьой), Община Бургас, е известно бронзово длето с форма, като тази от гореописания калъп (тип ТД-32) (Черных 1978, 153; 206, Табл. 42 *5*; 340; Lichardus et al. 1999, 105; Abb. 4 *5*). Открито е под възвишението Карабаир, при строеж на складове за Държавния резерв. В района на тези складове се намира в

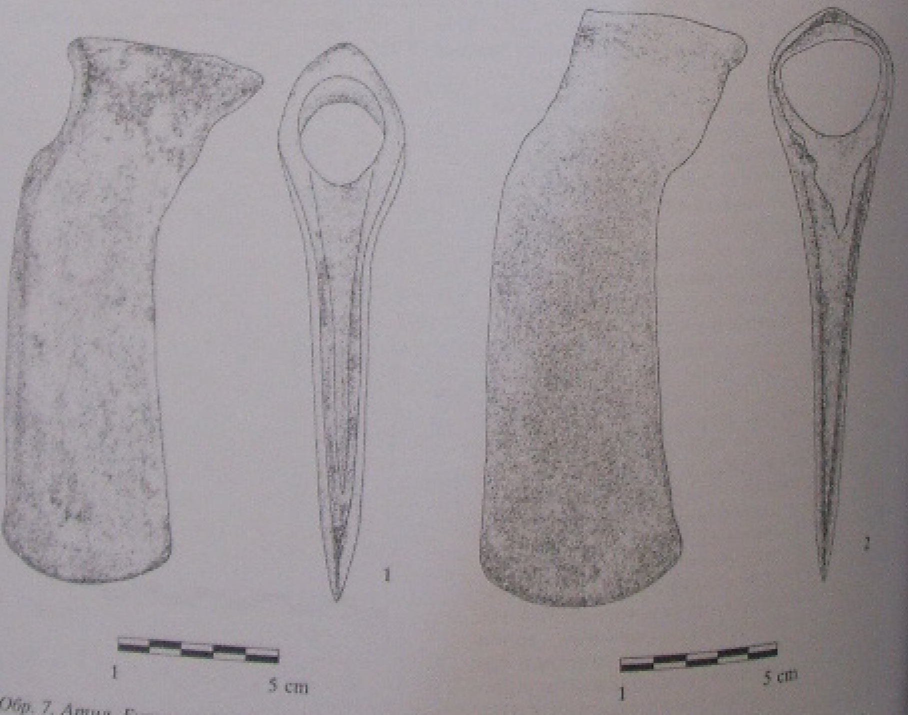

Обр. 7. Атия, Бургаско. Бронзова брадва (1). Бругаско. Бронзова брадва (2)
Fig. 7. Atia near Burgas. Bronze axe (1). Burgas region. Bronze axe (2)

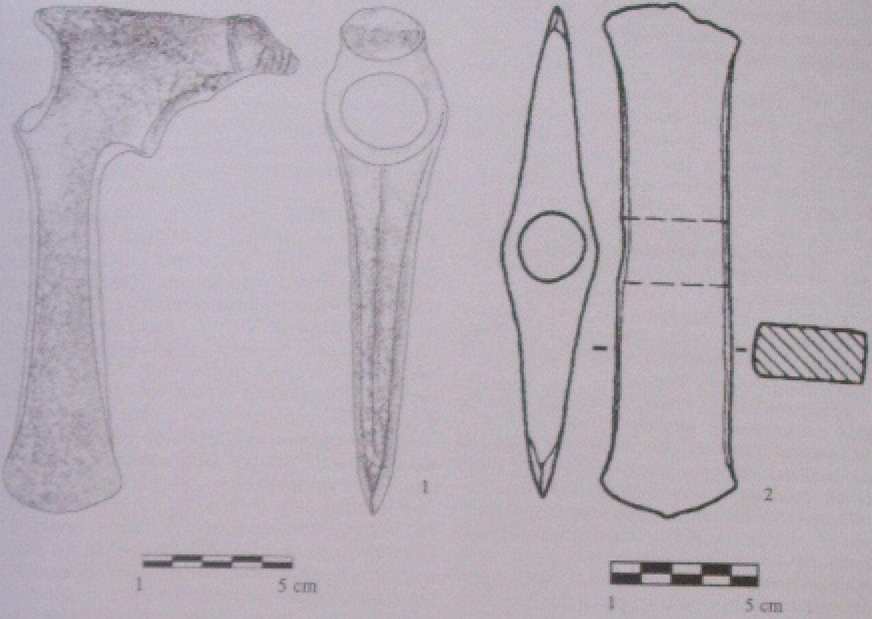

Обр. 8. Братово, Бургаско. Бронзова брадва (1) Област Бургас. Двойна бронзова брадва (2) (по Черных 1978)
Fig. 8. Bratovo near Burgas. Bronze axe (1). Burgas region. Double bronze axe (2) (after Черных 1978)

праисторическа селищна могила. Не ми е известно дали длетото произхожда от този обект, но вероятно е открито в околностите му, тъй като по устни сведения могилата не е засегната от строителни дейности.

Бронзово длето (Инв. № 2317). Отлично запазено, покрито със зелена патина, острието му е с много слаби следи от употреба. Височина 21 см, дебелина 0,7 см, ширина на острието 3,9 см, тилна част 1 x 0,4 см, тегло 0,275 кг (обр. 5 *2*).

Подобно длето (тип ТД-32) е открито и в околностите на Индже войвода (Урум кьой), Бургаско, което се съхранява в Националния археологически музей - София (Инв. № 74/147) (Миков 1933, 92; Черных 1978, 153; 206, Табл. 42 *8*; 334). Вероятно воден от публикацията на В. Миков, П. Делев отнася този предмет към халколита (Делев 1990, 142) (обр. 5 *3*).

Две бронзови длета се съхраняват и в ИМ - Карнобат (Георгиева 2002, 145; 152, Табл. II а-б и обр. 4) (обр. 10 *1-2*). Р. Георгиева открива аналогии между тях и публикуваните от Е. Чьорних находки от Индже войвода, Бургаско, и Българово (представените по-горе). Ще отбележа само, че между карнобатските длета и това от Българово има различия в размерите, а до известна степен и във формата.

При спасителни археологически разкопки през 1981 г. в м. Костадин чешма край Дебелт (Акезлии или Якезлии), Бургаско, разположено в близост до западния бряг на Мандренското езеро, са открити два бронзови ножа (Делев 1990, 173; Leštakov 1995, 42, Fig. 5 *4-5*). Единият е намерен в гроб № 3 (обр. 6 *1*), а другият в сектор G III, кв. 2, близо до гроб № 29 (обр. 6 *2*).

От нос Атия (Военноморска база Атия) произхожда бронзова брадва (тип Веселиново), публикувана от Е. Чьорних (тип Т-2) като предмет от Област Бургас с неизвестен местопроизход[7]. В момента на откриване брадвите са били две, но другата вероятно е загубена - няма информация за формата и размерите ѝ (Герасимов 1938, 425; Черных 1974, 365, Рис. 2 *19*; Черных 1978, 137, Табл. 20 *3*; 144-145; 340).

---

[7] *Брадвата е открита между 1927-1934 г. (по-вероятно през 1934 г.) в северната част на полуостров Атия, при подравняване на терена, на 1 м дълбочина. Интересен е фактът, че на същото място, при същите условия и същата дълбочина, са открити и широко известните бронзови „стрели-пари" (около 1800 бр.) (Герасимов 1938, 424-427). Четири подобни находки от Арчар, Видинско, Е. Чьорних условно отнася към къс-*

Бронзова брадва (Инв. № 955), в единия край завършва с кръгла втулка. Отлично запазена, покрита със зелена патина, по дъговидното острие няма нарушения. Дължина - 16,5 см, ширина на острието - 5,5 см, макс. ширина (при втулката) 3,8 см. Височина при втулката 6,1 см, вътрешен диаметър на втулка 2,8 см, тегло 0,955 кг (обр. 7 *1*).

В РБМ се съхранява още една бронзова брадва с аналогична форма (тип Т-2 по Чьорних), с неизвестен местопроизход в рамките на Област Бургас.

Бронзова брадва (Инв. № 1560) в единия край завършва с кръгла втулка (гледана отвътре, втулката има форма на триъгълник със заоблени върхове и леко издути страни). Добре запазена, покрита с кафяво-зелена патина, по дъговидното острие няма нарушения. Дължина - 17,5 см, ширина на острието - 6 см. Макс. ширина при втулката - 4,6 см. Височина при втулката - 4,9 см. Вътрешен диаметър на втулка горе - 3,8 х 3 см, долу - 3,7 х 2,9 см. Тегло 0,995 кг (обр. 7 *2*).

Брадва тип Веселиново се съхранява и в ИМ - Карнобат, отлично запазена, по форма е много близка до брадвата от нос Атия (по размери е по-голяма и вероятно тежи над 1 кг).

От територията между пречиствателните станции на ЛУКОИЛ Нефтохим Бургас АД и Братово (Джан кардаш) е известна още една бронзова брадва (т. нар. Унгарски тип или развит тип Веселиново) (Карайотов и др. 2000, 12). Формата ѝ може да се отнесе към тип Т-18 по Чьорних (Черных 1978, 146-147, Табл. III 6; 150).

Бронзова брадва (Инв. № 2861), в единия край завършва с кръгла, сложно профилирана втулка. Добре запазена, покрита с кафяво-зелена патина, по дъговидното острие има минимални нарушения. Дължина - 17,2 см, ширина на острието - 4,3 см. Максимална ширина (при втулката) 4,2 см. Височина при втулката - 9,5 см. Вътрешен диаметър на втулка горе (с елипсовидна форма) - 3,2 х 2,5 см, долу (с кръгла форма) 2,6 см. Тегло - 0,815 кг (обр. 8 *1*).

Е. Чьорних публикува и една двойна бронзова брадва (тип ДС-4) от Българово (Урум ени кьой), Бургаско, (Инв. № 2318) (Черных 1978, 204; 205, Табл. 41: 7; 340)* (обр. 8 *2*). По типологията на двойните бронзови брадви от българските земи на И. Панайотов, този предмет се отнася към тип Семерджиево (Panayotov 1980, 187, Fig. 5, 190).

Към находките от метал, ще отбележа и открития между 1961-1964 г. меден слитък (Инв. № 2874) с местопроизход м. Чешмата или Чешмичката, разположена на 1 км северозападно от Черково (Дъвларе), Бургаско. Той е с дължина - 0,58 см, ширина - 0,34 см, дебелина - 0,4 см, тегло - 26 кг (Карайотов 1978, 12-17; Бонев 1988, 28-29; Карайотов и др. 2000, 13-14; Бонев 2003, 75) (обр. 9). Село Черково е разположено на около 35 км северозападно от Мандренското езеро, по крайбрежието на Русокастренска река.

Гореописаните находки, от околностите на Мандренското езеро и други места в Област Бургас, се отнасят предимно към късната бронзова епоха. Изключение правят двата ножа от некропола в м. Костадин чешма, като за гроб № 29 К. Лещаков отбелязва: *...it dates from the EBA or later, probably from the MBA.*, а за гроб № 3: *Grave 3 is the only MBA grave known so far in Thrace, except for a destroyed grave in town of Loveč in Northern Bulgaria also dated to the MBA* (Leštakov 1995, 43). Друга датировка, но пак в границите на бронзовата епоха, може да имат и трите брадви тип Веселиново, тъй като, според И. Панайотов, този тип метални сечива имат продължително съществуване от ранната, през средната

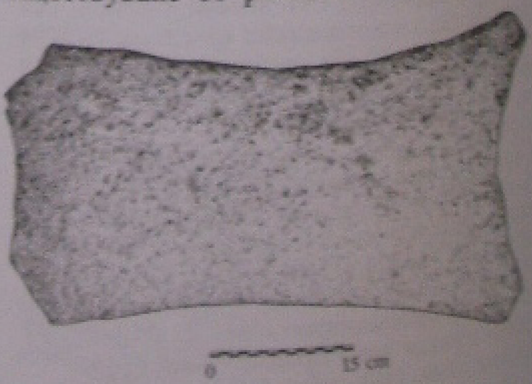

Обр. 9. Черково, Бургаско. Меден слитък
Fig. 9. Cherkovo near Burgas. Bronze ingot

ранна бронзова епоха (Черных 1978, 233, Табл. 62, 11-14). С изключение на Г. Герасимов, който в първата публикация датира „стрелите-пари" от Атия в IV-III в. пр. Хр. (Герасимов 1938, 425), повечето автори отнасят тези предмети към VII-VI в. пр. Хр., което ги поставя в асинхронна позиция спрямо брадвата (Герасимов 1959, 86; Димитров 1975, 43-48; Balabanov 1982, 40-56; Балабанов 1986, 3-14).

* *Посоченият Инв. № от Е. Чьорних не отговаря на представения предмет. Срещу Инв. № 2318 в РБМ е записан чук от камък с местопроизход Веселие (Сар Муса) Бургаско.*

до късната бронзова епоха (Панайотов 1978, 20; Panajotov 1978, 221).

Повечето от материалите попадат в хронологическите граници от XVI-XV до XII-XI в. пр. Хр. Двата бронзови ножа и трите брадви тип Веселиново, вероятно са малко по-ранни. Тъй като все още остават някои неизяснени детайли и минимални разногласия по въпроса за етапите, фазите и вътрешното хронологическо деление на бронзовата епоха (проблем, който за момента би изместил основната насока в настоящето изложение), оставям открит въпроса за абсолютното им датиране (Литературата по проблемите за хронологическото деление и периодизацията на бронзовата епоха е доста обширна. Виж: Панайотов 1975; 2003; Panayotov 1988; 1995; Бояджиев 2003; Boyadziev 1995 и цит. лит.). За някои от находките е възможно и по-тясно датиране в рамките на 2-3 века. Двойната бронзова брадва тип Семерджиево от Българово - XIV-XIII в. пр. Хр. (Panayotov 1980, 187), медният слитък от Черково - XVI-XIV в. пр. Хр. (Тончева 1973, 24) или само XIV в. пр. Хр. (Бонев 1988, 29; Бонев 2003, 75) и т.н., но освен ножовете от Дебелт и кухата брадвичка от Бургаските минерални бани, останалите предмети са случайни находки, без стратиграфска позиция и минимална (или никаква) информация за контекста на намирането. Тези обстоятелства правят несигурно точното датиране и позволяват находките да се отнесат към късната бронзова епоха единствено по формално-типологически белези.

Въпросът за културната принадлежност на находките също остава проблемен. Както отбелязват И. Панайотов и Д. Вълчева, Сакарско-Странджанската подобласт, като част от Южна България, все още е слабо проучена, за да може да се определи културното и развитие през късната бронзова епоха (Панайотов, Вълчева 1989, 7). Бих казал, че конкретно за Странджа планина и близките й северно и северозападно разположени територии, тази констатация е резонна за цялата бронзова епоха. Малки изключения правят потъналите ранноброизови обекти в акваторията на Созополското пристанище и залива при Китен (Урдовиза). За тях има конкретни публикации относно археологическия материал и интердисциплинарни изследвания - археозоология, археоботаника, дендрохронология. Литературата е доста (Draganov 1995; Draganov 1998). През последните години чрез спасителни и редовни разкопки бяха изследвани и обекти, в които, по първична информация на проучвателите, са регистрирани и къснобронзови материали (Дражева и др. 2004, 154-155; Момчилов, Дражева 2004, 188-189). Надявам се, че бъдещите подробни публикации от разкопките на двата обекта, ще осветлят част от религиозните практики и живота на къснобронзовите общества в Югоизточна България.

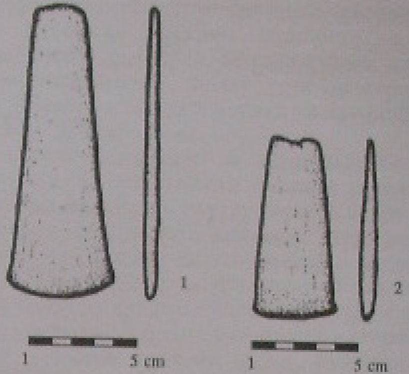

Обр. 10. Карнобат, бронзови длета (1-2) (по Георгиева 2002)

Fig. 10. Karnobat. Bronze chisels from town (1-2) (after Георгиева 2002)

Интересен е и проблемът за факторите или влиянията *...в развитието на къснобронзовите метални типове...* (Панайотов 1978, 20). За брадвите Веселиново е прието, че са представител на местната металургична традиция. Двойната брадва от Българово, ако посоченият местопроизход не е някаква грешка в публикацията на Е. Чьорних, и медният слитък от Черково са представители на южните влияния в къснобронзовата металургия. Останалите находки (от камък и метал) сочат връзки с разположените на север от Дунав територии.

Вероятно в близост до северния или северозападния бряг на Мандренското езеро, през бронзовата (средна, късна ?) епоха, съществува център, свързан с бронзовата металургия. Възможно е днес той да се намира на съвременното дъно, тъй като както отбелязах по-горе, след 1963 г. площта на езерото е увеличена четири пъти.

Косвените свидетелства за наличието на такъв локален център са трите каменни скиптри-чукалки от Меден рудник. Там са налице и някои от условията, при които подобни находки са откривани в севернопонтийското пространство (Христов, Илиев 2000, 30-31). На юг от Мандренското езеро е богатата на полиметални руди Странджа планина. В близост до Меден рудник е разположено Върлибяжкото медно-рудно поле с рудниците около Черни

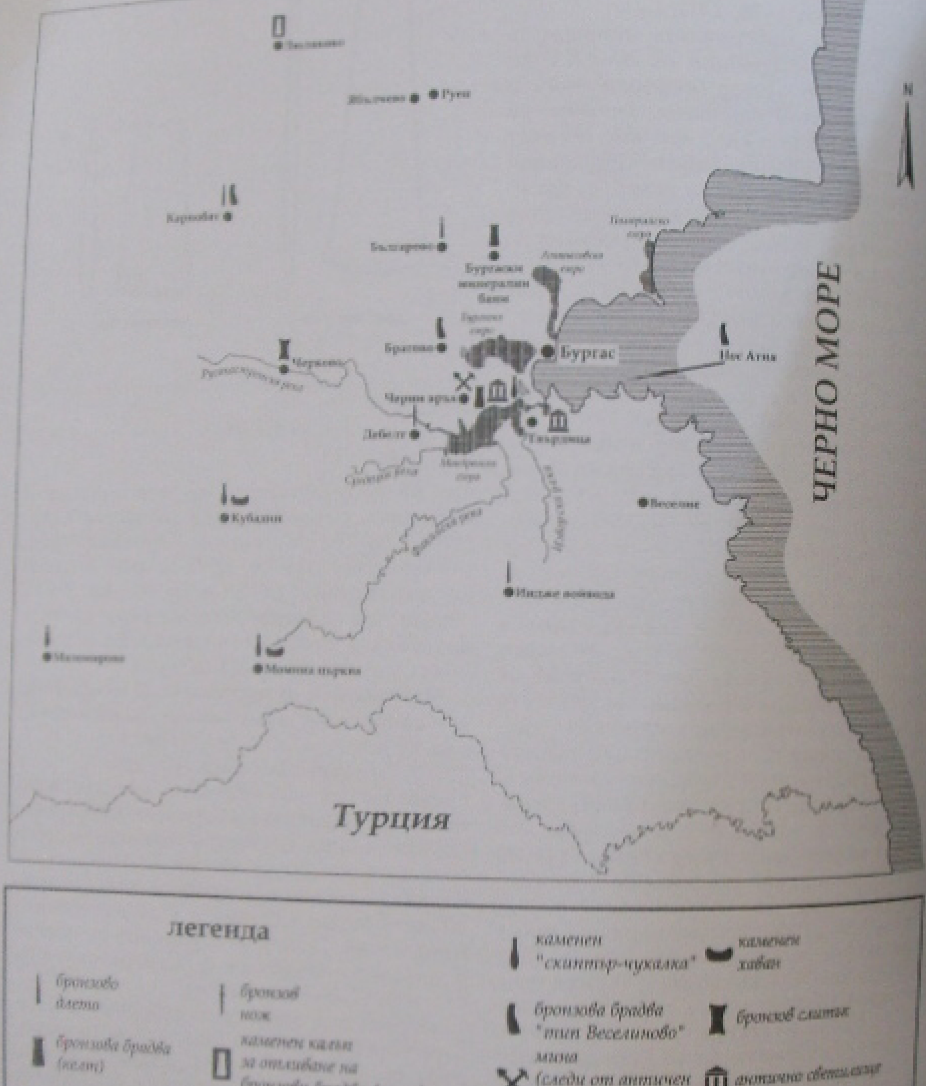
N
Тополчане
Ябълчево
Руен
Карнобат
Българово
Бургаски
минерални
бани
Атанасовско
езеро
Поморийско
езеро
Бургаско
езеро
Братово
Бургас
Нос Атия
Черково
Русокастренска река
Черни връх
Дебелт
Средецка река
Мандренско
езеро
Факийска река
Изворска река
Веселие
Индже войвода
Кубадин
Момина църква
ЧЕРНО МОРЕ
Турция
легенда
бронзово
длето
бронзов
нож
бронзова брадва
(келт)
каменен калъп
за отливане на
бронзови брадви (келт)
каменен
"скиптър-чукалка"
каменен
хаван
бронзова брадва
"тип Веселиново"
бронзов слитък
мина
(следи от античен
рудодобив)
антично светилище

Обр. 11. Карта за локализиране на обектите, находките и населените места, споменати в текст
Fig. 11. Map of sites, finds, towns and villages mentioned in the text

връх (вече нефункциониращи) (Чьорних, Радуничева 1972, 61-62; Черных 1978, 19). Доколкото ми е известно, те са отнесени към античността и средновековието, но е изказано и предположение за функционирането им и в по-ранни епохи. Разкопки в околността не са провеждани и за датировката вероятно се съди от малоброен, събран по повърхността, материал.

На северозападния бряг на Мандренското езерото, там където по-късно са открити и двете кухи бронзови брадви, е локализиран обект, като материалите са разделени в три хронологически групи - най-ранната е XII-IX в. пр. Хр. (Карайотов 1975, 15-19; Karajotov 1994, 135; Карайотов и др. 2000, 25). Проведените през 1976-1977 г. спасителни разкопки уточняват датировката, а обектът е интерпретиран като тракийски тюрзис (Балабанов 1984, 11-38). За дискутираните тук проблеми, е важно едно наблюдение направено от П.

Балабанов. Според него *...изолираните фрагменти...* керамика от ранната желязната епоха (не е регистриран пласт) произхождат от периферията на селище, чиято основна *...територия вероятно се намира върху залятата от водите на езерото тераса...* (Балабанов 1984, 20). Откриването и на къснобронзови материали от този район ми дава основание да предположа, че на тази вече залята тераса или по-навътре на дъното на езерото съществува и обект от бронзовата епоха.

Отново до Мандренското езеро и в близост до споменатите рудници около Черни връх, на връх Шилото е локализиран друг обект, първоначално приет за тракийска крепост (Балабанов 1979, 28), но по-късно интерпретиран като светилище, посветено на Аполон (Karajotov 1994, 136; Карайотов и др. 2000, 58-60; Кияшкина 2000, 106-116). Обектът не е проучван, но и от там са известни минимално количество керамични фрагменти от ранната желязна епоха (Кияшкина 2000, 107).

На югоизточния бряг на Мандренското езеро, при Твърдица (бившето Ахренлии), е регистрирано тракийско селище от предримската епоха. Поради откритите четири оброчни плочки се предполага, че е имало и светилище (Делев 1990, 144; Karajotov 1994, 137).

Тези светилища са отнесени към античността, но и при двете не са провеждани разкопки. Споменавам ги, тъй като не рядко в основата на античните светилища или в близост до тях, при системни археологически проучвания, се откриват структури свързани с култово-ритуалните практики на късните праисторическите общества. Традицията за почитане, запазване или преструктуриране на сакралните пространства е често срещано явление, дори и между тотално отричащи се и враждуващи помежду си религиозни доктрини, още повече, когато тези пространства са разположени в богата на природни ресурси околна среда.

Съсредоточаването в едно неголямо пространство на метални находки (кухите бронзови брадви от Мандренското езеро и ножовете от Дебелт), частично проучени (обекта във водите на езерото) или непроучени (обекта на връх Шилото и селището до Твърдица) археологически обекти, с до момента регистрирани най-ранни материали от ранната желязна епоха, рудниците (Върлибяжкото медно-рудно поле), светилищата (връх Шилото и Твърдица ?), а не на последно място и находките от камък (скиптрите-чукалки от Меден рудник) (обр. 11), ми дават основание за изказаното по-горе предположение. Този локален център, разположен в много по-удобния за тогавашното корабоплаване залив, образуван от лимана на четирите реки (естествени транспортни артерии), вероятно контролира и/или координира търговията с една от най-ценните за онова време суровини - медта. Подкрепяни от авторитета и влиянието на религиозната власт (близкото светилище), и притежаващи символите на металурзите (скиптрите-чукалки) в него резидират лица, разпределящи вноса на суров метал (Черково, където е открит медният слитък, е до Русокастренска река, която се влива в Мандренското езеро), а може би и износа на готови сечива.

Другите находки на скиптри-чукалки от Кубадин, Момина църква, Маломирово, Драма и Русе, вероятно бележат местата на други подобни локални центрове, разположени във вътрешността.

Цитирана литература:

Балабанов 1979: П. Балабанов. Антични селища на територията на Бургас. - Известия на музеите от Югоизточна България, 2, 1979, 27-32.

Балабанов 1984: П. Балабанов. Тракийски тюрсис близо до Бургас. - Известия на музеите от Югоизточна България, 7, 1984, 11-38.

Балабанов 1986: П. Балабанов. Нови изследвания върху стрелите-пари. - Нумизматика, 1986, 2, 3-14.

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Бонев 2003: А. Бонев. Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура - края на второто-началото на първото хилядолетие пр. Хр. (Разкопки и проучвания, 31). София, 2003.

Бояджиев 2003: Я. Бояджиев. За някои проблеми на хронологията и периодизацията на бронзовата епоха от територията на България. - В: Studia Archaeologica, 1. София, 2003, 20-26.

Вълканов, Петрова и др. 1978: А. Вълканов, В. Петрова, А. Рождественски, Т. Маринов, В. Найденов. Черноморски езера. - В: А. Вълканов, Х. Маринов, Х. Данов, П. Владев (състав.). Черно море. Варна, 1978, 262-272.

Георгиева 2002: Р. Георгиева. Паметници на тракийската култура от Карнобатско. - В: Д. Момчилов (ред.). История и култура на Карнобатския край, 4. Варна, 2002, 144-155.

Герасимов 1938: Т. Герасимов. Съкровище от бронзови стрели-монети. - Известия на Българския археологически институт, 12, 1938, 424-427.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Домонетни форми на пари у тракийското племе Асти. - Археология, 1959, 1-2, 85-87.

Делев 1990: П. Делев. Археологически и епиграфски паметници. - В: В. Попов, П. Колев, А. Орачев (ред.). Странджа. Древност и съвремие. София, 1990, 139-190.

Димитров 1975: Б. Димитров. За стрелите-пари от Западното и Северното Черноморско крайбрежие. - Археология, 1975, 2, 43-48.

Дражева и др. 2004: Ц. Дражева, Д. Недев, К. Панайотова. Тракийско светилище в м. Беглик таш, на територията на Ловно стопанство „Аркутино", Община Приморско. - В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 154-155.

Карайотов 1975: И. Карайотов. Тракийска крепост на северния бряг на Мандренското езеро. - Изкуство, 1975, 3-4, 15-19.

Карайотов 1978: И. Карайотов. Критски меден слитък от село Черково, Бургаски окръг. - Нумизматика, 1978, 1, 12-17.

Карайотов 1984: И. Карайотов. Археологически проучвания в Странджа. - В: Странджанско-Сакарски сборник, 1. Малко Търново, 1984, 190-195.

Карайотов и др. 2000: И. Карайотов, П. Кияшкина, К. Господинов. Бургас. Вечното пристанище. Бургас, 2000.

Кияшкина 2000: П. Кияшкина. За един неизследван археологически обект от територията на Бургас. - Известия на Народния музей - Бургас, 3, 2000, 106-116.

Миков 1933: В. Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1933.

Мичев, Коледаров 1989: Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878-1987. София, 1989.

Момчилов, Дражева 2004: Д. Момчилов, Ц. Дражева. Обект км 340+780-341+000 по трасето на АМ „Тракия", ЛОТ 5, в землището на с. Вратица, Община Камено. - В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 188-189.

Панайотов 1975: И. Панайотов. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. - Исторически преглед, 1975, 6, 24-46.

Панайотов 1978: И. Панайотов. Фактори в развитието на къснобронзовата металургия в днешните български земи. - Thracia Antiqua, 2, 1978, 19-34.

Панайотов 2003: И. Панайотов. Проблеми на периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. - В: Studia Archaeologica, 1. София, 2003, 27-31.

Панайотов, Вълчева 1989: И. Панайотов, Д. Вълчева. Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи. - Векове, 1989, 1, 5-15.

Савва 1987: Е. Савва. К вопросу о пестах-скипетрах эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья. - Известия Акад. наук Молдовской ССР. Серия общественых наук, 1, 1987, 62-71.

Тончева 1973: Г. Тончева. Нови данни за търговията по черноморското крайбрежие през XVI - XIV в. пр. н. е. - Векове, 1973, 3, 17-24.

Христов, Илиев 2000: Х. Христов, И. Илиев. Севернопонтийски каменни „скиптри-чукалки" от бронзовата епоха в долината на Долна Тунджа. - Археология, 2000, 1-2, 27-32.

Черных 1974: Е. Черных. Об основных этапах древнейшей металлургии меди на территории Болгарии (IV - начало I тыс. до н. э.). - Thracia, 3. Serdicae, 1974, 379-395.

Черных 1978: Е. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София, 1978.

Черних, Радунчева 1972: Е. Черних, А. Радунчева. Старите медни рудници около гр. Стара Загора (предварителен отчет). - Археология, 1972, 1, 61-67.

Balabanov 1982: P. Balabanov. Nouvelle Etude de Monnaies-Pointes de Fleche de la Peninsule d`Athia. - Thracia Pontica, 1. Sofia, 1982, 40-58.

Boyadziev 2003: Y. Boyadziev. Chronology of Praechistoric Cultures in Bulgaria. - In: D. Baily, I. Panayotov (Eds.). Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology, 22. San Francisco, 1995, 174-178.

Draganov 1995: V. Draganov. Submerged Coastal Settlements from the Final Eneolithic and the Early Bronze Age in the Sea around Sozopol and Urdoviza Bay near Kiten. - In: D. Bailey, I. Panayotov (Eds.). Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology, 22. San Francisco, 1995, 225-239.

Draganov 1998: V. Draganov. The present state of Eneolithic Research in Northeastern Bulgaria and Thrace. - In: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (Eds.). James Harvey Gaul. In Memoriam. Sofia, 1998, 203-221.

Karajotov 1994: I. Karajotov. Les Sites Portuaires sur les Rives des Lagunes et le Golfe de Bourgas (VIe - IIIe s. av. J.-C.). - Thracia Pontica, 5. Varna, 1994, 131-142.

Leštakov 1995: K. Leštakov. Bronze Age Graves from Debelt, Bourgas Region. - In: B. Schmid-Sikimić, Ph. Casa (Hrsg.). Trans Europam. Antiquitas. Reihe 3, 34. Bonn, 1995, 39-44.

Lichardus et al. 1999: J. Lichardus, I. Iliev, Ch. Christov. Die spätbronzezeitlichen „Steinernen Zepter" in Südostbulgarien und die Frage der nordpontischen Verbindungen zur Ägäis. - Eurasia Antiqua, 5, 1999, 95-110.

Panajotov 1978: I. Panajotov. Typological Distinctions of the Eneolithic and Early Bronze Age Metal Tools. - Studia Praehistorical, 1978, 1-2, 218-227.

Panayotov 1980: I. Panayotov. Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria. - Thracia 5. Serdicae, 1980, 173-198.

Panayotov 1988: I. Panayotov. Studies on the Bronze Age in the Bulgarian lands (Historiographic Notes). - Thracia, 8. Serdicae, 1988, 157-175.

Panayotov 1995: I. Panayotov. The Bronze Age in Bulgaria: Studies and Problems. - In: D. Bailey, I. Panayotov (Eds.). Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology, 22. San Francisco, 1995, 243-248.

Bronze Age Finds at the Mandra Lake

Miroslav Klasnakov

This article describes seven stone- and fourteen metal finds. Annotations are also provided for seven more stone finds and a metal find related to the bronze metallurgy but they are not illustrated. The stone finds include three „scepters-pestles" from Meden rudnik, a mortar and a „scepter-pestle" from the village of Kubadin, a mould for a bronze celt from the village of Lyulyakovo, a mould for a chisel from Burgas region, three „scepters-pestles" from the village of Malomirovo, a mortar and a „scepter-pestle" from the village of Momina Tsarkva, a fragment of a „scepter-pestle" from the village of Drama and a fragment of „scepter-pestle" from the town of Ruse. The metal finds are represented by two bronze celts from the Mandra Lake northwestern littoral, a bronze celt from Burgas mineral baths, a chisel from the town of Bulgarovo, a chisel from the village of Indzhe Voyvoda, two chisels from the town of Karnobat, two daggers from the village of Debelt, a Vesselinovo axe type from Cape Atia, a Vesselinovo axe type from Burgas region, a Hungarian axe type from the village of Bratovo, a double axe from Burgas region, an ingot from the village of Cherkovo, and a Vesselinovo axe type from the town of Karnobat.

Twenty four of the twenty nine artifacts were found in the area of Burgas. Except for three metal finds (a bronze celt from Burgas mineral baths and two daggers from the village of Debelt), which were found during archaeological excavations, the remaining nineteen artifacts did not come from reliable archaeological contexts. Most of them have been published or mentioned in various papers and monographs by E. Chernih, J. Lichardus, K. Leshtakov, H. Hristov, I. Iliev, R. Georgieva, and I. Karayotov. Some of the details concerning the circumstances under which the artifacts were found were not specified in the publications of E. Chernih, J. Lichardus, H. Hristov, and I. Iliev. The additional information will provide the opportunity to interpret some of them as collective finds: three „scepters-pestles" from Meden rudnik, the mortar and „scepter-pestle" from the village of Kubadin, and two bronze celts from the Mandra Lake littoral.

The distribution of finds of various nature (made of stone and metal) at the Mandra Lake, the existence of rich copper deposits in the area (Varlibryag copper field), the uninvestigated sites whose earliest materials are dated back to the Early Iron Age (at the Mandra Lake and Shiloto peak), uninvestigated sanctuaries dated back to the pre-Roman period (at Shiloto Peak and at the village of Tvarditsa) lead to the assumption that a local center for control and/or coordination of the trade with raw metal material (copper) and perhaps bronze tools was located at the Mandra Lake (somewhere south of Burgas) in the Late Bronze Age.

Пещ за битова керамика от средата на I хил. пр. Хр. при Копривлен, Гоцеделчевско

Анелия Божкова

По време на изкопните работи при строителството на път II-19 от Гоце Делчев до границата, на територията на археологическия обект при село Копривлен (Божкова 2002, 9-12, фиг. 2) бяха открити останки от пещ за битова керамика[1]. Структурата се ситуира в рамките на сервитута на съвременния път, на около 350 м южно от Дълбокото дере, в участък от юг на архитектурния ансамбъл от късната бронзова епоха (Александров 2002, 61-82). Вкопана е в пласт със слабо изразен културен характер, в който се откриват единични фрагменти от керамични съдове работени на ръка, характерни за късната бронзова епоха. При изкопните работи верижна машина беше разрушила западната част на пещта, което нарушава в голяма степен оригиналната форма на запазените ѝ части.

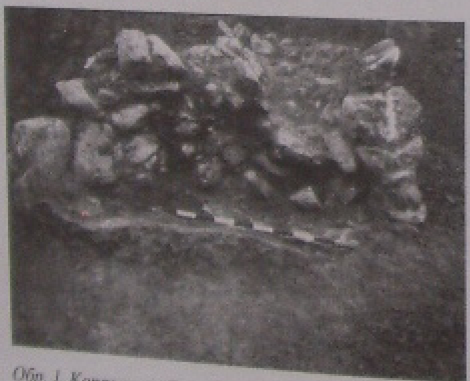

Обр. 1. Копривлен, Гоцеделчевско. Пещ за битова керамика
Fig. 1. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Kiln for household pottery

Преди разчистването на деструкциите останките от пещта имаха вид на купчинообразна каменна структура с форма на неправилна елипса. Пълнежът във вътрешността ѝ се състоеше от нападали необработени камъни, пръст и безформени късове глинени мазилки с червен цвят (обр. 1).

При разчистването на деструкциите бяха открити два цели и няколко фрагментирани керамични сегмента. Цялостно запазените са с една плоска и една дъговидно заоблена страна и с размери: 0,25 х 0,19 х 0,8 м. (обр. 2), докато фрагментираните са много по-тесни и изглежда са с по-различна форма.

След отнемане на деструкциите беше разчистена запазената част на съоръжението (обр. 3), което позволи да се оформи представа за неговия облик и характеристики.

План. От елементите на пещта са запазени само префурниумът, наричан още отоплителен канал (Cuomo di Caprio 1971-1972, 386) и част от горивната камера, наричана също отоплителна (Cuomo di Caprio 1971-1972, 389).

Префурниумът представлява коридор с дължина около 1,00 м и широчина 0,50-0,60 м, затворен от изток с ниска преградна стена от три реда дребни камъни с

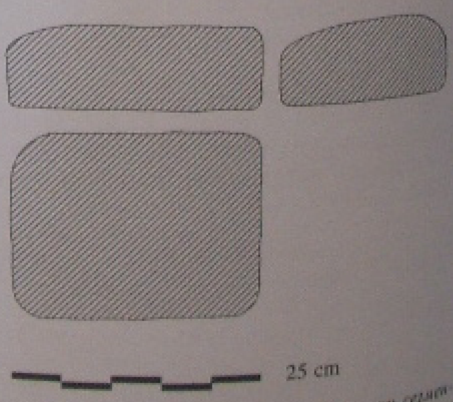

Обр. 2. Копривлен, Гоцеделчевско. Глинени сегменти от конструкцията на пещта
Fig. 2. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Preserved kiln walls

---

[1] Аварийните теренни проучвания се осъществиха в рамките на археологическите наблюдения при изграждането на пътната отсечка през 2001 г. Участници в експедицията бяха д-р П. Делев, д-р С. Димитрова, инж. Н. Тонков, Б. Гълъбова, Т. Мърпаков, д-р В. Станев, А. Пинкова. На всички тях изказвам още веднъж своята неподправена благодарност. Участъкът с останките от пещта не беше проучен по време на предварителните спасителни разкопки, тъй като попадаше под коларския път от селото към лозните масиви на запад от него.

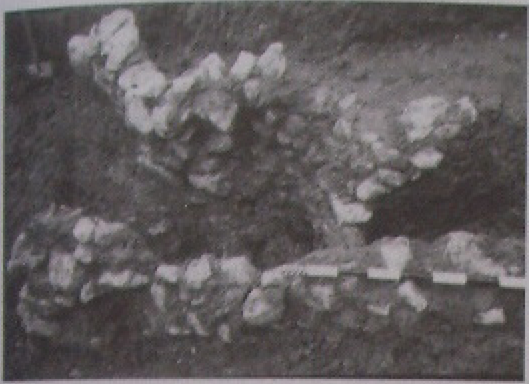

Обр. 3. Копривлен, Гоцеделчевско. Пещ за битова керамика, запазена част
Fig. 3. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Kiln for household pottery - preserved part

форма на дъга. От горивната камера е запазен съвсем малък участък, фланкиран с част от дъговидната стена на север. Няма следи от подпорна конструкция за скарата, нито сигурни данни за устройството на самата скара, сводът на пещта и покритието на канала.

Независимо от фрагментарния характер на запазените останки е ясно, че пещта е с неправилна крушообразна форма, с горивна (долна) камера с кръгъл план и диаметър около или над 2 м (обр. 4).

Планът на пещта е универсален и представлява разновидност на най-популярните по тип съоръжения за печене на изделия в античния свят (за устройството на античните пещи в гръцкия свят виж Papadopoulos 2003, 202-208). В типологическо отношение пещта от Копривлен, Гоцеделчевско се свързва с тип I от класификацията на Куомо ди Каприо и то по-вероятно с тип I/a, който обединява пещи с кръгъл план на горивната камера и с централен подпорен стълб в множество разновидности (Cuomo di Caprio 1971-1972, 404-413). Съществува, разбира се, хипотетична вероятност тя да не е с вътрешна подпора (каквато не е запазена), макар че това по-просто конструктивно решение е засвидетелствано твърде рядко и то основно при пещи с малък диаметър (Papadopoulos 2003, 205). Такива са пещите от Тороне на Халкидическия полуостров от VIII в. пр. Хр., също разрушена в процеса на изпичане на съдовете (Papadopoulos 1989, 22), с диаметър около 0,80 м, и пещ № 2 при Фари на остров Тасос от късноархаичната епоха с диаметър около 1,60 м (Blondé et al. 1992, 15).

Градеж. До нивото запазено във височина, пещта е изградена от необработени камъни със спойка на кал. Стените са тесни, вкопани частично в древния терен и градени от един по-голям или два по-малки камъка в ширина. Запазената височина варира и достига до 0,80 м (до шест неправилни реда камъни), като в малкия запазен участък от горивната камера стената не е вертикална, а слабо наклонена навътре. Камъните, които фланкират от двете страни входа и са продължение на стените на канала (префурниума), са положени върху ниво с 0,60 м по-високо от това, на което е пещта и вероятно маркират нивото на древния терен. Отвън и отвътре пещта е обмазана с глина, жълта на цвят от външната страна и червена, вследствие на горенето, от вътрешната. Ако се съди по нападалите във вътрешността камъни, следва да се предположи, че пещта има каменна конструкция на значително по-голяма височина от тази на запазените останки.

Единствените свидетелства за другите конструктивни елементи на пещта се разпознават хипотетично сред материалите от деструкцията. Керамичните сегменти, открити в пълнежа на структурата, най-вероятно са части от подпорната конструкция на скарата, доколкото за това указват съществуващите паралели (Δεσποίνη 1982, 69, 76, εικ. 7, 12; Тонкова 2002, 149-151). Става дума за предварително формовани и изпечени елементи, използвани в арматурата на скарата. Големите безформени късове мазилка, открити също в пълнежа на деструкцията, вероятно също са от скарата или от свода на пещта.

Пещи, чиито стени са изградени изцяло от камък, се срещат относително рядко. Действително камъкът е използван за строителен материал в устройството на някои близки по хронология на пещта от

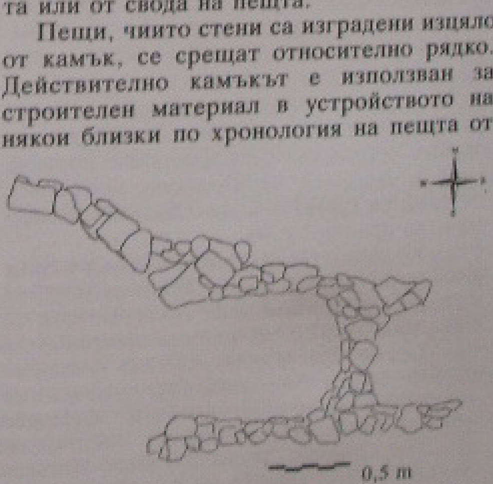

Обр. 4. Копривлен, Гоцеделчевско. Пещ за битова керамика. План
Fig. 4. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Kiln for household pottery - plan

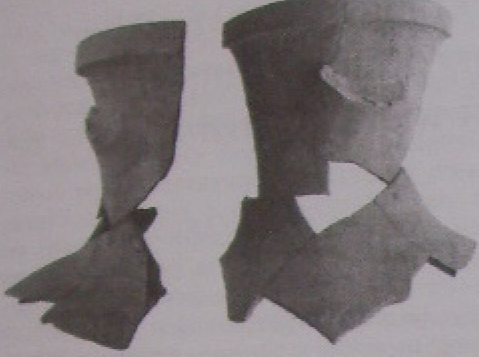

Обр. 5. Копривлен, Гоцеделчевско. Керамика от пещта
Fig. 5. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Pottery from the kiln

Копривлен съоръжения, притежаващи обаче по-различно конструктивно решение. Такива са пещите от Лато и Кносос на остров Крит (Homann-Wedeking 1950, 165-169; Ducrey, Picard 1969, 793-795) и споменатите пещи при Фари на остров Тасос (Blondé et al. 1992, 12-15).

Двете успоредни къси стени, които продължават стените на префурниума и фланкират входа, също не са изключение в устройството на античните пещи. Техен аналог се открива при една от пещите от класическата епоха, проучени при Синдос, близо до Солун (Δεσποίνη 1982, 62, пещ № 3).

Под. Повърхността на пода е неравна, със слаб наклон от изток на запад. Следи от специално третиране като обмазване и трамбовка не са открити. Върху терена беше разчистен равномерен пласт със светлосива пепелява маса, върху която лежи тънък пласт от прахообразна овъглена маса. Върху пода, примесена с пепел и въглени, се откри голямо количество фрагментирана керамика, по-интензивно представена в участъка на кръглото помещение (горивната камера) и намаляваща в коридора на префурниума.

Пластовете от светлосива пепел и овъглена черна пръст върху пода на префурниума и запазената част от горивната камера са обичайни за редица проучени пещи (Ducrey, Picard 1969, 797-798; Thompson 1940, 6; Blondé et al. 1992, 12), като в някои случаи в и върху тях е открита фрагментирана керамика в голямо количество (Ducrey, Picard 1969, 797-798; Homann-Wedeking 1950, 169-175). Аналогична ситуация с нападала в горивната камера керамика, която е добила вторични белези на изгаряне, е описана от археологическите разкопки при Тороне (Papadopoulos 1989, 21). Овъглените пластове, покриващи пода на горивната камера на пещта от Копривлен, Гоцеделчевско, са свидетелство за това, че изгарянето на горивните материали е ставало именно в нея, а не само в коридора, както се предполага за някои пещи с по-голяма дължина на префурниума (Cuomo di Caprio 1971-1972, 387).

Цялостният облик на разкритата археологическа структура и отделните детайли, съхранени от оригиналната ѝ форма, пораждат заключението, че в случая става дума за пещ, унищожена по неизвестни причини по време на производствения процес, т.е. по време на изпичане на складираната в горната камера керамична продукция. Разрушени са както скарата, вследствие на което керамичните съдове са нападали в горивното помещение, така и свода на съоръжението. От особено значение за изучаването на културата на тракийското селище при Копривлен, Гоцеделчевско, е обстоятелството, че в пещта, макар и вторично разрушена към днешна дата от машините на строителите, се откри голямо количество керамика, която съществено допълва данните за самата конструкция и дава информация за керамичното производство.

Керамика. При строителството на пътното трасе беше унищожена голяма част от горивната камера, а заедно с нея отнета и натоварена на самосвали нападалата в нея, вече изпечена керамична продукция. Фрагментите, открити *in situ*, наброяват няколкостотин, но независимо от големия брой само с тях не може да се реставрират цели съдове. Въпреки това, откритите в запазения участък фрагменти имат достатъчно репрезентативен характер, за да бъдат подложени на самостоятелен анализ.

Най-голям процент от фрагменти принадлежат на еднотипна по своя облик ке-

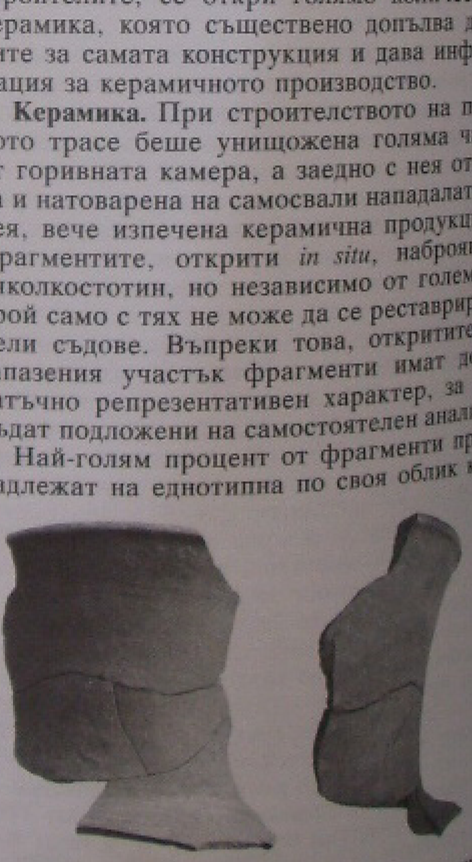

Обр. 6. Копривлен, Гоцеделчевско. Керамика от пещта
Fig. 6. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Pottery from the kiln

рамика, с общи технологични и формално-морфологични параметри. Малко на брой фрагменти застъпват други категории съдове, отличаващи се със специфична характеристика на формата.

Глини, технологии, ангоби. Керамиката е работена от добре пречистени дребнозърнести глини с малко примеси, сред които се наблюдава повишено съдържание на слюда. След изпичането, повърхностите на различните съдове получават различно оцветяване, дължащо се на различия в тестото (?) или на неизвестни други причини, в рамките на една обща светлобежова тоналност. Различията са в нюансите на общия цветови тон, при които се открояват по-червеникави или светлокафеви отенъци. При по-тънкостенните фрагменти (от стените на съдовете) сърцевината на лома е хомогенна по състав и цвят, докато при по-плътните участъци на съдовете (дръжки, устия, дъна) тя е с наситен сив цвят. Наличието на сиво ядро е характерно не само за фрагментите от пещта, но и за голяма част от архаичната керамика на колело, открита в различни участъци на селището в процеса на проучването му (Божкова 2002, 134).

Керамиката, открита в пещта, с едно единствено изключение, е тънкостенна, работена на бързо грънчарско колело. Още преди изпичането повърхността на съдовете е украсена с рядка ангоба в червен или жълтеникаво-кафяв цвят, нанесена с помощта на четка (*à la brosse*). Заради качеството на ангобата или по технологични причини, ангобното покритие не прилепва хомогенно и плътно към повърхността, а е разтечено; по своята структура то е матово, рядко и без блясък. Разредената глина е положена върху външната повърхност на тялото на съдовете, върху лицевата страна на дръжките, както и от вътрешната страна на шийката под венчето, във вид на дебела лента околовръст.

Керамични форми. *Големи затворени плоскодънни съдове (амфори?).* Над 90% от общо запазените фрагменти могат да се отнесат към един общ тип големи затворени съдове с две срещуположни дръжки (?). Атрибутацията на всички фрагменти като амфори е несигурна, тъй като е възможно при някои примери, които нямат запазени участъци от гърлата с двете дръжки, да става дума за хидрии с идентични морфологични параметри. Някои съществени признаци като формата на устието, формата на гърлото и извивката на плещите разграничават съществуването на няколко подтипа (варианти).

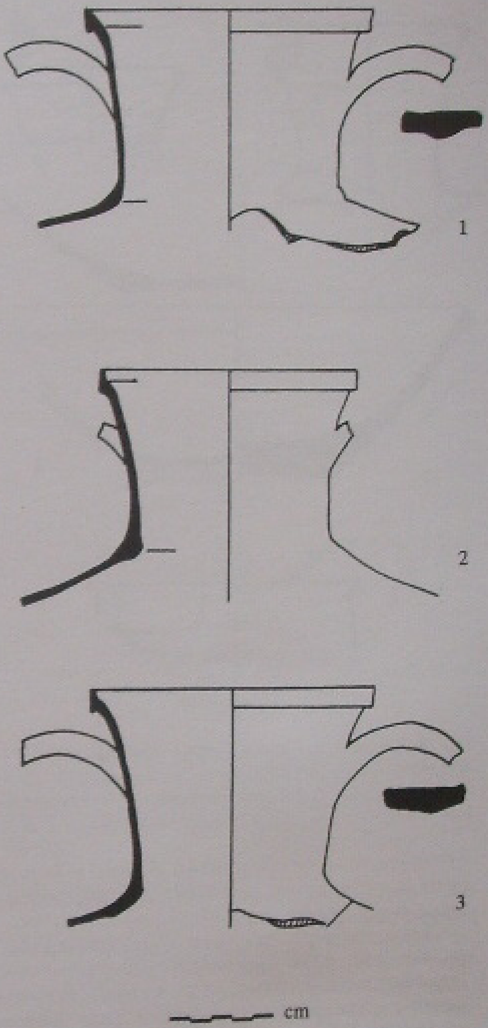

Обр. 7. Копривлен, Гоцеделчевско. Керамика от пещта
Fig. 7. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Pottery from the kiln

Устия. Най-често устията са с пластично удебелени отвън венчета с триъгълен в сечение профил (обр. 5, 7). По-различно е оформянето на един от вариантите, при който венчето също е удебелено, но хоризонтално, Г-образно, изтеглено навън (обр. 6, 8 *1*). Размерът на диаметрите варира от 0,13 до 0,15 м при устията на различните екземпляри.

Шийки. Шийките са къси, цилиндрични
или със слабо изразен конкавен профил.
От вътрешната им страна личат множес-
тво успоредни плитки жлебове от напра-
вата им на бързо колело. Преходът към

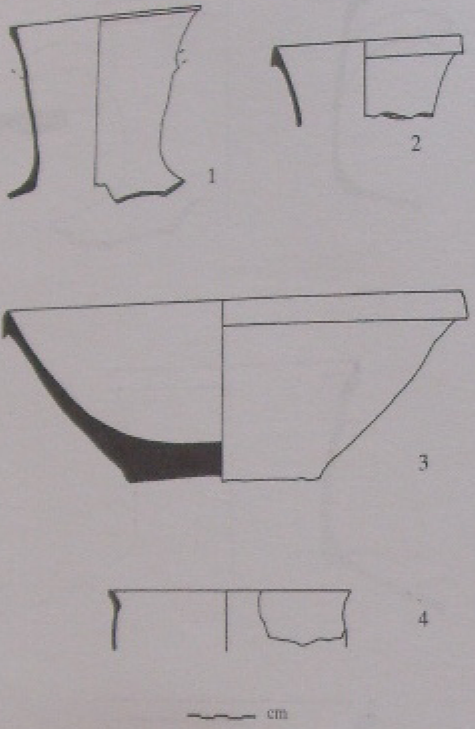

Обр. 8. Копривлен, Гоцеделчевско. Керамика от пещта
Fig. 8. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Pottery from the kiln

плещите по-често е плавен и само в някои случаи, при които плещите са по-тумбести, е по-остър (ъгловат).

Дъна. Всички открити дъна са малки, равни, със слаб наклон от центъра към периферията и изявен ръб в края. Установените размери на диаметрите на дъната са между 0,08 и 0,10 м (обр. 9, 10 *3-4*).

Дръжки. Дръжките са плоски, с елипсовидно сечение и със слабо изразени надлъжни канелюри по лицевата повърхност. Захванати са на известно разстояние под устието, откъдето се издигат слабо нагоре и след извивка, се спускат към плещите на съда.

В керамичното струпване в пещта се откриха и няколко фрагмента от масивни заоблени хоризонтални дръжки, които биха могли се отнесат към евентуални хидрии, ако се допусне, макар и хипотетично, че някои от примерите в тази група се идентифицират като такива (обр. 10 *1-2*).

Други керамични форми. *Тънкостенна чаша.* Сред керамиката от пещта присъства фрагмент от устие на тънкостенен отворен съд с S-овиден профил, също покрит с червена ангоба (обр. 8 *4*). Фрагментът е твърде малък, за да се идентифицира със сигурност формата, но е твърде възможно тя да се определи като скифоидна чаша с две хоризонтални дръжки, които не са открити.

Дъно на съд със затворена форма. В струпването беше открито едно единствено дъно, отличаващо се по отвесните, стръмни стени (обр. 10 *5*). Според запазения участък фрагментът би могъл да принадлежи на затворена форма, с тяло, потясно от тези на останалите съдове.

Мортарий. Сред керамичния материал от пещта бяха разпознати фрагменти от съд, чиято форма графично се възстанови изцяло. Става дума за по-дебелостенен от останалите находки отворен съд - мортарий с плоско, много масивно дъно и устие с пластично оформено венче, подобно по форма на това на преобладаващата част от амфорите (обр. 8 *3*). Мортарии с подобни устия от Атинската агора се датират в VI в. пр. Хр. (Sparkes, Talcott, 1970, Nos 1884-1886).

Характеристика и хронология. Независимо от типологическите различия, керамиката от пещта трябва да се разглежда като единна група, формираща ясно изразен затворен комплекс от синхронни и еднотипни по производствени параметри (глини и изпичане) изделия. Проблемите на нейната идентификация във всички възможни аспекти са обвързани със степента на познания върху керамичните групи от самото селище, доколкото абсолютни паралели по формален признак е трудно да бъдат открити в достъпните публикации.

Технологичните белези на керамиката се доближават съществено до тези на ре-

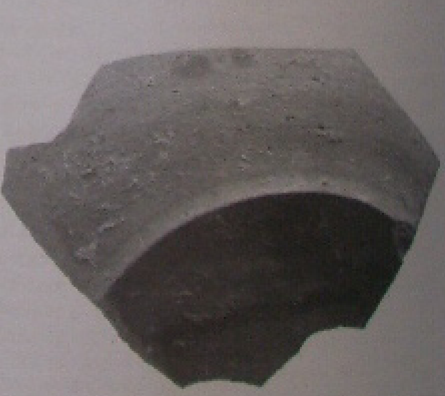

Обр. 9. Копривлен, Гоцеделчевско. Керамика от пещта
Fig. 9. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Pottery from the kiln

дища керамични изделия от селището, датирани в архаичната епоха. Видът на глината, начинът на нейното приготвяне и изпичане, както и сивото ядро в сърцевината на лома са сродни с тези на съдове с различни форми, покрити с ангоба или рисувани с геометрична украса (Божкова 2002, 134). Във връзка с основния белег на керамиката от пещта може да се припомни, че керамиката с *червена ангоба*, откривана в Копривлен, намира близки паралели в Северноегейския регион. В литературата са упоменати примери от обекти около Солунския залив - селищните могили при Неа Анхиало (*Τιβέριος* 1990, 75-76, *εἰκ.* 8; *Τιβέριος* 1991, 241) и Лебет (*Τζαναβάρη, Λιούτσας* 1993: 271), както и в района по поречието на Вардар (*Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου* 1993, 163, *εἰκ.* 3). Датират се в VI в. пр. Хр. или между VII и VI в. пр. Хр. и се отнасят най-вече до тънкостенни чаши (скифоси) с равно дъно.

Скифосите с плоско дъно, две хоризонтални издадени нагоре дръжки и право устие от клас *с червена ангоба* представляват една от най-често срещаните форми и в селището при Копривлен, Гоцеделчевско. Сред керамиката от проучените участъци обаче са известни и други керамични форми, които могат да послужат за паралели на основната група от пещта, а именно на големите затворени съдове.

Най-близки аналогии предлага едно керамично струпване от горните нива на Сондаж 5 на обекта, което съдържа впечатляващо количество керамика с „червена" ангоба, сред която известен брой от фрагменти от плоскодънни амфори с устия и гърла, подобни на тези на екземплярите от пещта (обр. 11). Запазените дръжки върху някои от фрагментите са както плоски, с елипсовидно сечение, така и двойни, слепени от две части с кръгло сечение. Амфорите са покрити с неравномерно положена, рядка и матова ангоба със светлокафяв до жълтеникав цвят. Стратиграфски, амфорите се ситуират в нива непосредствено над тези с керамиката с геометрична украса.

Проучената досега керамика от архаичните структури на обекта при Копривлен посочва, че плоскодънните амфори с тумбесто, почти сферично тяло и сродните им съдове с една дръжка (кани), са сред най-популярните форми в групата на керамиката с геометрична украса и с *червена ангоба* (Божкова 2002, 137-139). Видно е, че съществува известно разнообразие по формален признак, което засяга оформянето на устието, мястото на прикрепване

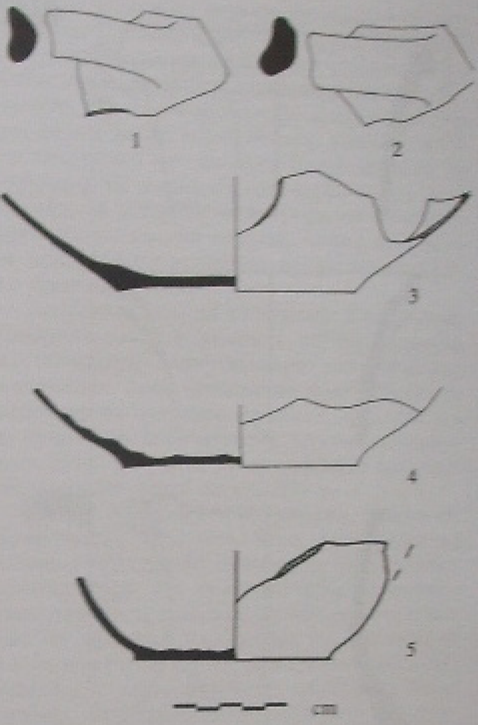

Обр. 10. Копривлен, Гоцеделчевско. Керамика, фрагменти от пещта
Fig. 10. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Pottery from the kiln

и формата на дръжките, а вероятно, и силуета на тялото. В този смисъл амфорите от пещта представят само един от вариантите на известните досега по-компактни групи затворени съдове от обекта, като приликите с тях могат да се търсят най-вече на ниво технологични признаци.

От казаното дотук бих обобщила, че керамиката от пещта е в родствена връзка по технологични белези и формално-морфологична характеристика с керамичния комплекс от късногеометричната и архаичната епохи, идентифициран в селището. Проблемът с абсолютното датиране на структурата и нейната керамична продукция обаче не може да получи задоволително решение предвид фрагментарността на данните и отсъствието на абсолютни паралели на керамичния материал.

С оглед на изложеното и предвид стратиграфската позиция на подобни по тип фрагменти от обекта, е оправдано изграждането на пещта и изработването на керамичната продукция в нея да се отнесат към фаза II от живота на тракийското се-

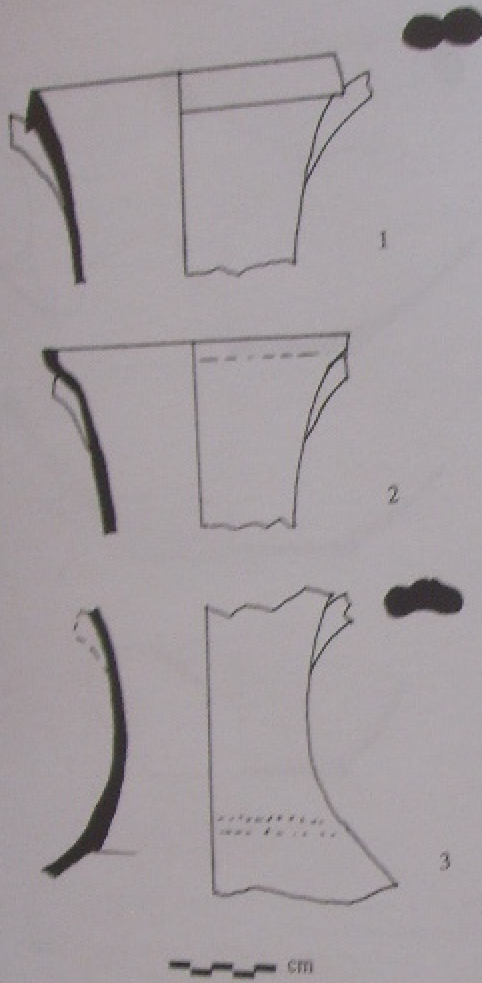

Обр. 11. Копривлен, Гоцеделчевско. Керамични фрагменти от сондаж №5
Fig. 11. Koprivlen, Gotze Delchev Region. Pottery from trench 5

лище - VI - началото на V в. пр. Хр[2].

Изборът на място за изграждането на пещта засега не намира задоволително обяснение. Геоложките наблюдения в Неврокопската котловина, опробванията на седименти и лабораторния минераложки анализ на керамични образци, показват, че в района на обекта (включително и в непосредствената му околност) може да се предполага наличие на находища на глини за специализирано производство[3]. Точната им локализация на този етап не е възможна и връзката им с евентуалното ателие около новооткритата пещ е недоказуема. Първоначалните минераложки изследвания на структурата и състава на глината на съдовете от пещта, както и на други фрагменти, открити в различни участъци на селището, създават представата, че в производството на съдове са използвани поне няколко суровинни източника (при вероятност за смесване на глините), някои от които се разполагат на известно разстояние от селището[4]. Минераложкият състав на късовете мазилка от конструкцията на пещта съвпада с този на седименти, опробвани в района на селището, докато съставът на глината, от която са изработени съдовете от пещта, е сроден с този на седиментите от находище, разположено на около 10 км северно от обекта, в северните покрайнини на Гоце Делчев (село Борово). Ако бъдещите детайлни анализи потвърдят тези първоначални наблюдения, ще бъда принудена да призная, че керамичното производство в селището е на такова технологично ниво, при което изборът на суровина, подходяща за съответния тип керамична продукция, е извършван прецизно, със задълбочени и трайни познания за локализации и качество на находищата в целия район. Интересен в този смисъл е фактът, че анализът на фрагментите от *затворени* форми от Сондаж 5, които са много сходни с тези от пещта, показа за известни различия в състава на глината спрямо този на материалите от пещта, което за пореден път провокира идеята за използването на множество и различни източници, а вероятно и за практиката на смесване на самите глини. В случая става дума за много близки по формални белези групи, което позволява те да бъдат сравнявани и на ниво технологично-производствени белези. Използването на разнообразни глини за направата на една и съща по тип продукция е установено чрез лабораторни анализи и за керамичните ателиета на остров Тасос[5]. В специализираната литература са цитирани и други примери за хетерогенност на глините в един производствен център. Като пример може да се посочи ситуацията с пещта от геометричната епоха при Тороне на Халкидическия полуостров (VIII в. пр. Хр.), в която са открити нападали при разрушаването съдове, които принадлежат към принципно различни класове (керамика работена и на ръка, и на грънчарско колело) в рамките на които пък се наблюдават значителни отлики в състава и структурата на глините (Papadopoulos 1989, 26).

---

[2] *Датировката на съдовете от пещта е консултирана и с проф. Тивериос от Университета в Солун. Признателна съм на него и на Петя Илиева, осъществила контакта помежду ни.*

[3] *Геоложките наблюдения, както и цитираните по-долу лабораторни изследвания принадлежат на инж. Г. Айданлийски от МГУ - София.*

[4] *Първоначалните данни сочат, че в района на Местенската долина съществуват множество хетерогенни източници, подходящи за експлоатация.*

[5] *Става дума за производство на трапезна керамика и на амфори (Вж. Blondé, Picon 1999, 240).*

Всъщност, археологически свидетелства за мястото, където е осъществяван целият производствен цикъл при Копривлен липсват, но е логично да се предполага, че той се ситуира в близост до пещта. Отдалечеността на този участък с няколкостотин метра до най-близкия водоизточник - Дълбокото дере, вероятно е преодолявана посредством канал, по който водата достига до евентуалната работилница. Отсъствието на възможности за археологическо проучване на целия участък в околностите на пещта, извън пътното трасе, поради лозови насаждения на запад и земи в регулация на изток, ограничи достъпа на екипа до информация относно цялостното устройство на един занаятчийски комплекс, свързан пряко с нуждите на населеното място.

От казаното дотук могат да се направят интересни изводи за организацията на селищната структура на района и за специфичните особености на селищното устройство. Ако се приеме, че новооткритата пещ е белег за наличието на ателие в рамките на специализиран занаятчийски квартал, последният несъмнено е свързан териториално и функционално със селището и се разполага в близост (в периферията) до жилищните квартали. Подобна закономерност разбира се, не е новост в античното градоустройство и вероятно зависи както от мащабите, така и от целите на самото производство. Позната е обаче и друга практика на локализация на керамични ателиета, която е пряко свързана с находищата за суровините. Цитираното по-горе ателие при Фари, на о-в Тасос, е формирано направо върху източника на глините. Използването на суровини на място е характерно и при ателиетата за направа на амфори от по-късни периоди на същия остров, много от които се локализират в днешно време по геоложки признаци[6].

Локализацията на пещта при Копривлен, Гоцеделчевско, в рамките на територията на селището, недвусмислено потвърждава изразеното вече мнение за многостранния характер на неговите функции. Към идеята за средищен политически, култов и търговски център трябва да се прибавят и производствените изяви на селището.

Макар и частично съхранена, пещта от Копривлен, Гоцеделчевско представлява важно откритие за историята на тракийската култура. По принцип данните за производствени комплекси на керамични изделия от предримска Тракия са оскъдни и всеки нов резултат е с приносен характер[7]. Доколкото ми е известно, пещта от Копривлен, Гоцеделчевско е най-ранното открито и документирано съоръжение за направата на керамика на грънчарско колело от българските територии и в този смисъл всички проблеми свързани с нейното устройство и функциониране придобиват съществена значимост.

Цитирана литература:

Александров 2002: С. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев-Драма. София, 2002, 61-82.

Божкова 2002: А. Божкова. История на проучванията в района на с. Копривлен. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев-Драма. София, 2002, 9-12.

Божкова 2002a: А. Божкова. Керамика с геометрична украса и сродни керамични категории. - В: Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев-Драма. София, 2002, 133-145.

Стоянов 2005: Т. Стоянов. Гетската столица в ИАР „Сборяново" - нови резултати. - В: Тракия и околния свят. Научна конференция, Шумен, 2004. София, 2005.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2001 и 2002 г.). - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 148-196.

Blondé, Picon 1999: F. Blondé, M. Picon. Argiles et céramiques à Thasos. - Thasos. Matiéres premieres et technologie de la préhistorie à nos jours. Paris. 237-251.

Blondé et al. 1992: F. Blondé, J. Y. Perreault, C. Peristeri. Un atelier archaique à Phari (Thasos). - Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géometrique, archaique et classique. - BCH, 23, 1992, 11-40.

Cuomo di Caprio 1971-1972: N. Cuomo di Caprio. Proposta di classificazione delle fornici per ceramica e laterizi nell'area italiana. - Sibrium, 11, 1972,

---

[6] *Blonde et al. 1992, 11-12, 19.*

[7] *През последните години бяха придобити съществени познания за производството на битова керамика в тракийските земи чрез откриването на комплекси от пещи в района на Горно Белево, Чирпанско, (Тонкова 2002) и в селището в резервата Сборяново (Стоянов 2005, 204).*

371-464.

Ducrey, Picard 1969: P. Ducrey, O. Picard. Recherches à Latô. - BCH, 93, 1969, 792-822.

Homann-Wedeking 1950: B. Homann-Wedeking. A Kiln Site at Knossos. - ABSA, 45, 1950, 165-193.

Papadopoulos 1989: J. Papadopoulos. An Early Iron Age Potter's Kiln at Torone. - Mediterranean Archaeology, 1989, 2, 9-44.

Papadopoulos 2003: J. Papadopoulos. Cermicus Redivivus. The Early Iron Age Potter's Field in the Area of the Classical Athenian Agora (Hesperia, 31). Athens, 2003.

Sparkes, Talcott 1970: L. Sparkes, B. Talcott. Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B. C. The Athenian Agora, 12. Princeton, 1970.

Δεσποίνη 1982: Α. Δεσποίνη. Κεραμεικοί κλίβανοι Σίνδου. - ΑΕ 121, 1982, 61-84.

Τζαναβάρη, Λιούττας 1993: Κ. Τζαναβάρη, Α. Λιούττας. Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση. - ΑΕΜΘ, 7, 1993, 265-278.

Τιβέριος 1990: Μ. Α. Τιβέριος. Απο τα απομεινάρια ένος προελληνιστικού ιερού „περι τον Θερμαίον κόλπον". - Μνήμη Λαζαρίδη. 1990, Θεσσαλονίκη, 71-88.

Τιβέριος 1991: Μ. Τιβέριος. Αρχαιολογικές ερευνές στη Διπλή τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατα το 1991. - ΑΕΜΘ, 5, 1991, 235-246.

Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 1993: Α. Χρυσοστόμου, Π. Χρυσοστόμου. Ανασκαφή στην τράπεζα του Αρχοντικού Γιαννιτσών το 1993. Τομέας 4. - ΑΕΜΘ, 7, 1993, 159-170.

Pottery Kiln Dated Back to the mid-1st Millennium BC at Koprivlen, near Gotse Delchev

Anelia Bozkova

The remains of a pottery kiln at the site of Koprivlen were found and partially destroyed in 2001 by the excavation work related to the construction of road II-19 connecting the town of Gotse Delchev and the Bulgarian state border. Only the praefurnium and part of the firing chamber of the kiln have survived.

The praefurnium was a corridor ca. 1 m long and 0.50-0.60 m wide, blocked to the east by a low partition wall. The wall was arch-shaped and made of three rows of small stones. A very small part of the firing chamber was preserved flanked by part of the arch-shaped wall to the north. The remains indicate that the kiln had irregular pear-shape and had a firing (lower) chamber; it was round in plan and had a diameter more than 2 m. Neither traces of a supportive construction of the grate, nor a reliable data for the construction of the grate, the cupola of kiln and the cover of praefurnium were found.

Some of the ware prepared for firing was found fragmented on the kiln floor. The highest percentage of the sherds belonged to a uniform ware sharing common technological, formal and morphological parameters. These were large, thin walled, holemouth and flat based vessels (amphorae?) made on a potter's wheel, decorated with a thin layer of red-brown clay laid à la brose. A small number of sherds from other vessel categories were found too. The kiln is dated back to the Late Archaic period, till the early 5th century BC.

Теракоти от некропола на Аполония в Морската градина на Созопол

Кръстина Панайотова

Откритите теракоти в некрополите на гръцките колонии по Черноморското крайбрежие изобразяват божества, хора, животни, птици, театрални маски, актьори и др. Те съпровождат покойника във *вечното му жилище* или са използвани като жертвоприношения в погребално-поменалните обреди (Панайотова 1989, 198-201). Съществуващите различни мнения при тълкуването на предназначението им, са породени на първо място от невъзможността да се установи дали фигурите от печена глина принадлежат на погребания или са дар от живите, за да умилостивят подземните божества, или пресъздават обстановката на реалния земен живот (Kurtz, Boatdman 1970, 209).

Теракотовите статуетки (80 бр.), открити в аполонийските некрополи (на Харманския плаж и в Морската градина), в края на 40-те години на XX в. най-често и в най-голямо количество (10-15 екземпляра), се намират в гробове на деца. Те са публикувани от Ц. Дремсизова като са групирани според сюжета и са установени някои от центровете на производство, от които произхождат. На първо място по внос на теракоти в Аполония авторката поставя Атина и по-специално керамичните работилници в Атина и Танагра. Някои от теракотите са произведени на о-в Родос, а други показват връзки с Кипър и Киренайка. Въз основа със стиловите особености на теракотите и археологическия контекст, в който са намерени, Ц. Дремсизова очертава хронологическите граници на разпространението им и местното производство, което се потвърждава от намерените там калъпи (Дремсизова 1963, 275-286; Дремсизова-Нелчинова, 1971).

За разлика от класическия и ранноелинистически некропол на Аполония в м. Калфата, при спасителните разкопки в края на 80-те и през 90-те години на XX в. в Морската градина, са открити малко керамични статуетки (една цяла и фрагменти от други четири теракоти). Това не е изключение за времето си, тъй като подобна ситуация се наблюдава и в елинистическия некропол на Олбия (Парович-Пешикан 1964, 130).

Първата теракота (обр. 1), за която липсват подробности относно точното ѝ местонамиране, е открита по време на археологическото проучване на обект „Поща“ през 1987 г. Представлява част от птица - глава на гълъб. Изработена е от фина глина, придобила след изпичането светлокафяв цвят. Съхранени са малката глава с остра човка, изработена заедно с късата шия и много малка част от гърба с обща дължина - 2,5 см. Главата е моделирана доста схематично, като дори очите не са изобразени. По шията отдолу са запазени следи от бяла боя, а по човката има останки от оцветяване в червено.

Теракоти, изобразяващи гълъб са известни от некропола на Аполония в м. Калфата (Дремсизова 1963, 283, №№ 858-862, Таб. 154), от Одесос (Мирчев 1956, 76, Таб. XI) и от много други антични центрове (Higgins 1967, 78, №№ 183-186; Vierneisel-Sclorb 1997, 176-178, Taf. 102). Фигурите на гълъби са много популярни като гробни дарове или се използват като вотивни приношения в светилищата на Афродита (Karageorghis 2002, № 255).

Останалите теракоти принадлежат вероятно към инвентара на полуразрушен, изграден със стреховидно поставени керемиди гроб № 38, открит на обект „Лятно кино“ през 1990 г. От положения по гръб скелет, ориентиран в посока изток - запад, са запазени само подбедриците. Теракотите са открити при проучване на предполагаемото пространство на гроба, като цялата фигура е намерена в областта, където би трябвало да бъде черепът. В пясъка под костите са намерени още бронзов триръбест връх от стрела „скитски тип“ и бронзова монета на Лизимах (301-281 г. пр. Хр.).

Частите от откритите в обект „Лятно кино“ от некропола на Аполния теракоти представляват:

- Островърха шапка (запазена височина - 2,5 см), която е изработена самостоятелно от груба глина, със светлокафяв цвят след изпичането (обр. 2).

С подобна шапка са изобразени теракотите от типа „седнало момче“, от некропола на Аполония в м. Калфата, датирани в

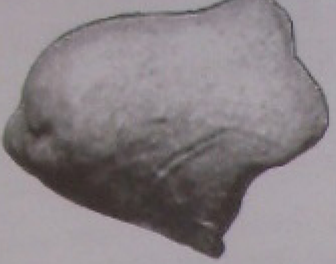

Обр. 1. Созопол. Глава на гълъб, фрагмент
Fig. 1. Sozopol. Pigeon's head, fragment

третата четвърт на V в. пр. Хр. Двете седнали момчета с наметала вероятно са произведени в работилница на о-в Родос (Дремсизова 1963, 280, 285, № 831, 832, Табл. 148).

Според А. Передолская островърхата шапка на подобна фигура, съхранявана в Ермитажа, представлява основното доказателство, че това е изображение на Кабира Паис (Передольская 1960, 27). Според Е. Ходза обаче, липсват достатъчно основания островърхата шапка да се разглежда като типичен атрибут на кабирите. Присъствието на такива шапки върху главите на редица теракоти от Родос, изобразяващи различни персонажи, според него, може по-скоро да се обясни с кипърско влияние (Ходза 2000, 128, рис. 1). Подобни фигури се намират често в гробове или сред даровете, посветени в храмовете на различни божества. Съществува предположение, че те са традиционни жертвоприношения, поднасяни от момчета-адоранти (Schmaltz 1974, 105, 107).

- Фрагмент от олтар или трон (поставка) за седяща фигура. Представлява правоъгълна (с неправилни стени) поставка и част от стена с профилирани колони. Грубата изработка от глина с примеси и лошото изпичане, води до изкривяване на ръбовете. Допускам, че находката е част от бракуваната продукция на местен коропласт. Изхождайки от местонамирането на поставката, в разрушен гроб заедно с теракота в седяща поза, може да се предположи че това е нейната поставка.

Статуетки, изобразяващи седнали жени или богини са много популярни в античния свят през класическата епоха (Higgins 1967, 64-65, 67, №№ 121-126, 131, 132). От Аполония (града и некропола в м. Калфата) са познати изображения на Кибела, Деметра, Персефона и Афродита, които се явяват покровители на мъртвите. Те са представени седнали на стол с облегалка и поставка за краката (Дремсизова 1963, 277, 801-804, Таб. 138, 144, 168).

- Част от теракота (запазена височина 5,5 см), представляваща изображение на Артемида (обр. 3). Изработена е от добре пречистена глина, неравномерно изпечена, със светлокафяв цвят. Запазена е предната горна част от тялото на женска фигура, облечена с високо препасан хитон, преметнатата през лявото рамо и оставящ дясната гръд открита.

Матрица за изработване на подобна теракота е намерена в Олбия и се отнася към IV-III в. пр. Хр. Изящната гъвкавост на тялото, трактовката на прическата и лицето, извивката на главата наляво, както и положението на ръцете, намират аналогии в мраморната статуя на Артемида в Лувър (т. нар. Артемида Версайска), приписвана на скулптура Скопас или Леохар (Русяева 1982, 78, рис. 2). Култът към тази богиня и Артемида Делфиния се ползва с голяма популярност в Милет. От милетската колония Олбия произхожда чернофирнисов съд, на дъното на който има посветителен графит на Артемида Делфиния, сестрата на Аполон - бог на колонизацията, ръководител и защитник на колонистите и основател на новите градове (Русяева 1979, 15, 17-19, рис. 5).

Единствената изцяло запазена теракота (височина - 15,5 см) представлява изображение на гола женска фигура в седяща поза (обр. 4). Изработена е в една форма от глина с дребни примеси, придобила след неравномерно изпичане светлокафяв цвят. На гърба е изрязано правоъгълно отверстие. Леко извитият напред гръб и задните части са грубо оформени, а лицевата част е с добре загладена повърхност. Между пръстите на лявата ръка и под гърдите са запазени следи от основната бяла боя. По ходилата отдолу се забелязват останки от червена боя.

Позата на тази статуетка наподобява теракотите, изобразяващи седящи, но облечени богини. Двете ръце са поставени успоредни на тялото, леко свити в лактите и прилепени към бедрата (обр. 5). Дясната ръка е по-старателно изработена, но без оформена китка. Краката, свити в коленете, са прилепени един до друг, с едва загатнати пръсти.

При формоването на тялото отпред майсторът е проявил повече финес, но без да се задълбочава в подробностите. По средата на гърдите (обр. 6), е изобразен диск с ясно очертано умбо - медальон (?). Този релефен кръг е самостоятелен - липсва верижка или препаска. Къса линия, врязана допълнително вертикално над кръга,

Обр. 2. Созопол. Шапка, теракота
Fig. 2. Sozopol. Hat, terra-cotta

като че ли подсказва идеята за окачване.

Лицето е едро, със заоблена брадичка. Месестите устни едва загатват усмивка под малкия правилен нос. Очите, от които дясното е почти изтрито, са големи, с бадемовидна форма. По-добре запазеното ляво око, вдълбано под дебела вежда, е почти без изразен ирис.

Косата е оформена в разделена с възел прическа, спускаща се на къдрици, представени по-прецизно с вдълбани кръгчета, над дясното рамо. Отзад и към лявото рамо косите са маркирани с врязани линии. Върху доста схематично изобразената фризура е поставена шапка с форма на пресечен под върха конус с леко извити навътре стени (калатос). Интерес представлява фактът, че с подобна шапка е изобразена една права гола женска фигура над лутерион. Тя произхожда от Тарент и се датира в последната четвърт на IV в. пр. Хр. (Besques, 1994, № 28).

Кръглият медальон на гърдите на теракотата от некропола в Морската градина на Созопол и калатосът я характеризират като Изида-Афродита. Най-близък по местонамиране паралел е откритата в гроб № 750, от втората половина на III в. пр. Хр. в Морската градина, теракота (обр. 8), определена от Ц. Дремсизова като „девойка с венец", както и един фрагмент от друга подобна теракота от същия некропол (Дремсизова 1963, № 819; Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971, № 95).

Публикуваната статуетка е представена също в седяща поза с успоредно поставени крака и прилепени към тях ръце. Върху главата си носи венец от цветя *с кръгла украса, подобна на тази, която се вижда върху гърдите* (Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971, 71). За разлика от новооткритата аполонийска теракота, кръгът, изобразен върху гърдите на статуетката от гроб № 750, не е обрамчен с втори кръг. Според Ц. Дремсизова-Нелчинова *„девойката"* принадлежи към произведенията на някой малоазийски център от втората половина на III в. пр. Хр. Авторката отбелязва, че подобни статуетки са твърде разпространени в гръцката пластика и някои автори виждат в тях образа на Изида-Афродита (Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971, 71).

Фигури на голи седящи жени с или без допълнителни атрибути са известни от много места на гръцкия свят (Mollard-Besques 1954, 116, C200, Pl. LXXXIII; Laumonier 1956, 148-149, Pl. 44; Graepler 1997, 129, 140, Abb. 151), в това число и гръцките колонии по Черноморското крайбрежие.

Във Варненския археологически музей се съхранява матрица за теракота, произхождаща от Калатис (Мирчев 1956, № 121, обр. 121, 121а). Запазена е горната половина на калъп за лицевата част на полу-статуарна гола женска фигура. На гърдите ѝ се кръстосват две ленти, като на мястото на пресичането им е прикрепена „кръгла изпъкнала плочка". Косата ѝ е къса, а над нея е изобразен венец или диадема с възел (?) по средата, над челото. М. Мирчев, който пръв публикува матрицата, и В. Канараке (Канараке 1969, 31) я считат за изображение на Артемида от елинистическата епоха.

Подобна теракота, представяща седяща

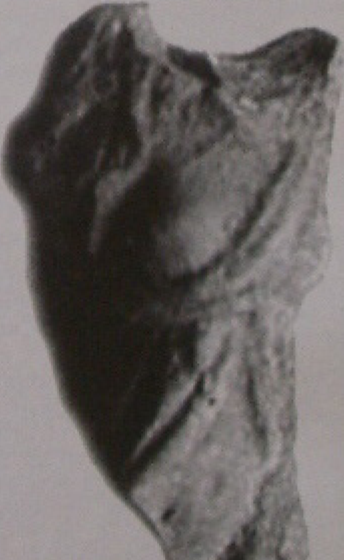

Обр. 3. Созопол. Артемида, фрагмент
Fig. 3. Sozopol. Artemis, fragment

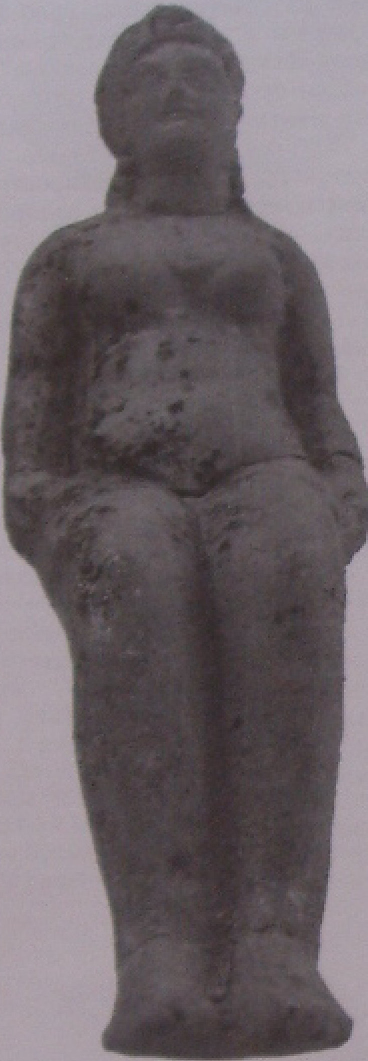

Обр. 4. Созопол. Изида-Афродита, теракота
Fig. 4. Sozopol, Isis-Aphrodite, terra-cotta

гола жена изработена до колената, произхожда от Тира. Отпред върху гърдите ѝ е изобразена превръзка с голям кръгъл медальон на мястото на кръстосване на лентите. Според И. Клейман, който я публикува, статуетката изобразява Афродита. По повод произхода на тази теракота, датирана през III-II в. пр. Хр., авторът изказва предположение за наличието на Западнопонтийски център за производство на теракоти с този сюжет през елинистическата епоха (Клейман 1970, 26, № 3, таб. 2, 3). Като най-близък паралел Клейман посочва една статуетка от могила № 26 от некропола на Истрия. Тя представлява седяща гола жена, която П. Александреску определя като нимфа и я датира 200-180 г. пр. Хр. (Alexandrescu 1966, 192, Pl. 78). Основната разлика между описаните до тук фигури и истрийската теракота е, че тя няма никакви допълнителни атрибути, като превръзка, диадема или шапка.

Статуетка на гола полу-фигура на Афродита произхожда и от Олбия. Върху гърдите ѝ е изобразена превръзка, която е моделирана с вдълбани точки, но медальон липсва (Русяева 1982, 72).

Под формата на верижка от вдълбани кръгчета е изобразена превръзката върху гърдите на една египетска теракота (Perdrizet 1921, № 2). Тя е представена гола, в седяща поза. На главата със семпла прическа има калатос, от двете страни на който се спускат лозови листа и гроздове.

Към тази група статуетки, представящи седящи голи жени, може да се отнесат и две теракоти от Тарент. Прилепените

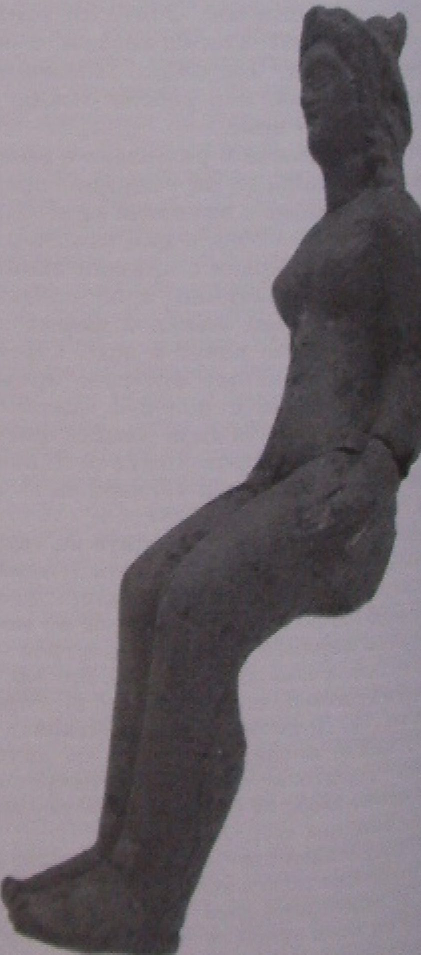

Обр. 5. Созопол. Изида-Афродита, профил, теракота
Fig. 5. Sozopol, Isis-Aphrodite, profile, terra-cota

към тялото и бедрата им ръце са изобразени в описаната позиция, с тази разлика, че те държат по един предмет, представен като кръга върху гърдите на другите фигури. Над късата прическа с възел на едната фигура е поставена диадема. Тя е определена като „жена с диадема“ и се отнася към IV в. пр. Хр. Като Персефона-Афродита е обозначена другата теракота от Тарент, която се датира около 350 г. пр. Хр. (Besques, 1994, № 24), което я поставя сред най-ранните екземпляри от този тип.

Обединяващ елемент сред изброените теракоти е кръгът, изобразяван върху гърдите, на главата или в ръцете. Тези дискове (кръгове) са характерни за иконографията на египетската богиня Изида. Нейният култ се разпространява в Европа основно през елинистическата епоха. Най-често кръгът е изобразяван върху гърдите на богинята с или без превръзка, както е при теракотите от Аполония, Калатис, Тира и Египет. По-рядко дискът е поставян върху главата, подобно на статуетката от гроб № 350 от Аполония. В редки случаи, между които фигурите от Тарент, дискът е изобразен в ръцете. Приема се, че този елемент от атрибутите на Изида представлява знака на живота и безсмъртието. Той олицетворява връзката между земния живот и живота след смъртта (DS 1982, 69).

Другият атрибут, който позволява поставянето на разглежданата теракота от Аполония в тази група, е шапката. Калатосът, сред или върху венец от цветя, е характерен елемент от иконографския тип на Изида (DS 1982, 49), представен найдобре в египетския паметник.

Тези основни атрибути представят един синкретичен образ на Изида-Афродита, тъй като богинята е представена гола като Анадиомена. Като аналогичен пример могат да бъдат посочени множество теракоти от Северното Черноморие, изобразяващи, в късната елинистическа епоха, права Афродита с превръзка и кръгъл медальон на гърдите (Коровина 1970, 11-13, № 5, 8). Тъй като в Боспорските паметници богинята често е съпроводена от Ерос, Приап или делфин, не може да има съмнение в същината на този образ.

Идентифицирането на Изида с Афродита в пантеона на гръко-римския Египет представлява следващ етап от отъждествяването на Изида с египетската богиня на любовта Хатор, която Страбон нарича Хатор-Афродита (Strabo 7, 1, 44).

Множество статуетки от камък, бронз или скъпи метали илюстрират степента на почитане на Изида-Афродита в Египет през елинистическата епоха. Богинята е представяна гола като Анадиомена, но с прическата и диадемата на Изида, която понякога е много усложнена и с луна между рогата на крава.

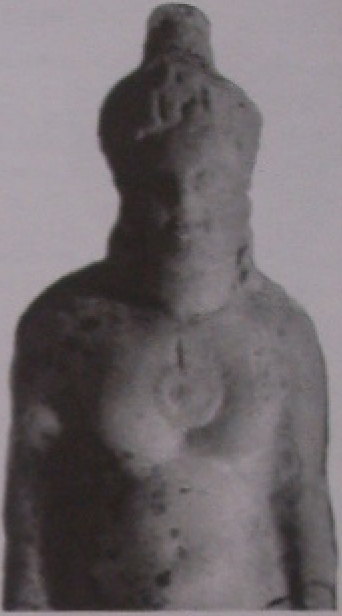

Обр. 6. Созопол. Изида-Афродита, медальон. Детайл
Fig. 6. Sozopol. Isis-Aphrodite, medallion. Detail

Освен венецът от цветя и диадемата, тази „Афродита от ориенталски тип“ (Mollard-Besques 1963, 11) носи главно кръстосани върху гърдите си две ленти от разноцветно платно или метални верижки, съединени с един кръгъл медальон. Най-често тези кръстосани препаски (περια'ματα) са от оцветени вълнени нишки с възелчета, за които някои теракоти от Мирина и рисунки върху антични вази представят достатъчно примери (Perdrizet, 1921, 2-3).

Направеният преглед на аналогичните статуетки дава основание да се предположи, че теракотите определени като „девойка“ от Аполония, „Артемида“ от Калатис, „нимфа“ от Истрия, „Афродита“ от Тира и новооткритата фигура от Аполония, заедно с теракотите от Тарент и Египет, могат да се обединят в една група, която представя Изида-Афродита. Калъпът от Калатис, както и качествата на втората теракота от Аполония са още едно потвърждение на мнението на Клейман за наличието поне на едно ателие по западно Понтийско крайбрежие, където вероятно по вносни модели са изработвани статуетки на тази богиня.

По аналогия с добре датираните паметници от тази група, аполонийската фигу-

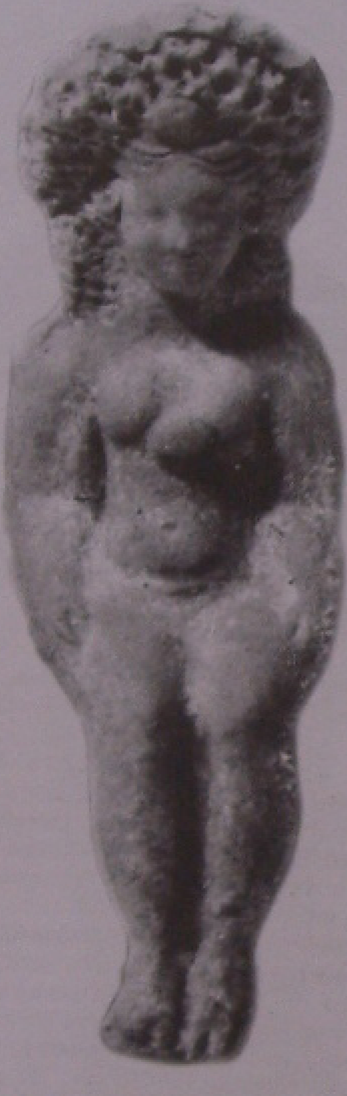

Обр. 7. Созопол. Теракота от гроб № 750 (по Дремсизова 1963)
Fig. 7. Sozopol. Terra-cotta figurine from Grave 750 (after Dremsizova 1963)

ра може да се отнесе към края на IV - първата четвърт на III в. пр. Хр. Тази датировка се потвърждава и от останалите материали, открити в или около гроб № 38 на обект „Лятно кино“ в Морската градина на Созопол.

Култът към Афродита е почитан в Аполония Понтийска още през класическата епоха. За популярността на богинята с прозвището Сирийска свидетелства графит от третата четвърт на V в. пр. Хр. Посветителният надпис, върху фрагмент от покрит с черен фирнис съд, е открит сред останките на сграда, която се интерпретира като светилище на Афродита Сирийска (Панайотова, Дражева 2003, 223).

Елинистическата епоха е време, когато в местните пантеони на Югоизточна Европа проникват много египетски култове. Някои от божествата, в това число и Изида, намират почва в по-стари корени на религиите в различните райони и се вписват в тях. Почитането на Изида заедно с Афродита в Тракия е засвидетелствано от редица епиграфски паметници. Между тях на първо място трябва да се спомене посветителният надпис от Перинт, датиращ от III в. пр. Хр. (Тачева 1982, 72). Той представлява единственото известно до сега самостоятелно посвещение на Изида, в което тя е синкретизирана с Афродита.

Важно свидетелство за сливането на култа към Изида и Афродита, и проникването му по западното Черноморско крайбрежие, представлява един посветителен надпис от Месамбриа, в който след името на Изида се упоменава името на Афродита - явление, което е характерно за надписи от о-в Делос и Атина, през елинистическата епоха. Това дава основание на М. Тачева да предполага, че разпространението на египетските култове в елинистическа Месамбриа може да се свърже и с влиянието на огнищата на култа в Елада (Тачева 1982, 92-93).

Надписът от Месамбриа, посветен на Изида, Анубис и Афродита, посвещението на Изида и Анубис от Томи (Тачева 1982, 24-25, № 14), произхождащо вероятно от късната елинистическа епоха, както и намирането на голяма част от теракотите, изобразяващи Изида-Афродита в некрополите на западните Понтийски градове, са доказателство за почитането на този култ в полисите и връзката му с вярата в задгробния живот и безсмъртието.

Цитирана литература:

Венедиков 1963: И. Венедиков. Разположение на некропола и организация на разкопките през 1947 - 1949 г. - Аполония. София, 1963, 7-64.

Дремсизова 1963: Ц. Дремсизова. Теракоти от некропола на Аполония. - Аполония, София, 1963, 275-285.

Дремсизова-Нелчинова, Тончева 1971: Ц. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева. Антични теракоти в България. София, 1971.

Канараке 1969: В. Канараке. Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса. Мангалия, 1969.

Клейман 1970: И. Клейман. Статуэтки из Тиры. - В: Терракоты Северного Причерноморья. Свод археологических источников, Г, 1-11, 1970.

Коровина 1970: А. Коровина. Терракоты Тирамбы. - В: Терракоты Северозападного Причерноморья. Свод археологических источников, Г, 1-11, 1970.

Мирчев 1956: М. Мирчев. Сбирката от теракоти в музея на гр. Сталин. - Известия на Варненското археологическо дружество, 10, 1956, 1-50.

Панайотова, Дражева 2003: К. Панайотова, Ц. Дражева. Аполония Понтика - Созополис. - В: Римски и ранновизантийски селища в България. София, 2003, 215-234.

Парович-Пешикан 1974: М. Парович-Пешикан. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев, 1974.

Передольская 1960: А. Передольская. Следы культа кабиров на Березани. - Сообщения Государственного Эрмитажа, 19, 1960.

Русяева 1979: А. Русяева. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. Киев, 1979.

Русяева 1982: А. Русяева. Античные терракоты Северозападного Причерноморья (VI-I вв. до н.э.). Киев, 1982.

Тачева 1982: М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. - IV в. от н. е. София, 1982.

Ходза 2000: Е. Ходза. Терракотовые статуэтки мальчиков из собрании Эрмитажа. - ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Памяти Ю. В. Андреева. Санкт-Петербург, 2000, 125-131.

Alexandrescu 1966: P. Alexandrescu. Necropola tumulara. Sapatu 1955-1961. - In: Histria, 2. Bicuresti, 1966.

Besques 1994: S. Besques. Figurine et reliefs grecs en terre cuite. Paris, 1994.

DS 1982: Dictionnaires des symbols. Paris, 1982.

Graepler 1997: D. Graepler. Tonfiguren im Grab, Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der nekropole von Tarent. Munchen, 1997.

Higgins 1967: R. Higgins. Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum, 1. London, 1967.

Karageorghis 2002: V. Karageorghis. Ancient Art from Ciprus in the collection of George and Nefeli Giabra Pierides. Athens, 2002.

Laumonier 1956: A. Laumonier. Les figurines de terre cuite. - In: Delos, 23, 1956.

Mollard-Besques 1954: S. Mollard-Besques. Catalogue raisonne des figurines et reliefs en terre-quite grecs, etrusques et romains, 1. Époques prehellenique, geometrique, arhaique et classique. Paris, 1954.

Mollard-Besques 1963: S. Mollard-Besques. Catalogue raisonne des figurines et reliefs en terre-quite grecs et romains. 2. Mirina. Musee du Louvre et collections des universities de France. Paris, 1963.

Perdrizet 1921: P. Perdrizet. Terres cuites grecques d'Egipte. Nancy-Paris-Strasbourg, 1921.

Schmaltz 1974: B. Schmaltz. Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Berlin, 1974.

Vieneisel-Sclorb 1997: B. Vieneisel-Sclorb. Die figurlichen terrakotten, 1. Spatmykenisch bis spsthellenistisch. Kerasmerikos, 15, 1997.

Terra-cotta Figurines from the Cemetery of Apollonia, in the Sea Garden of Sozopol

Krastina Panayotova

A complete terra-cotta figurine and fragments of four more terra-cotta figurines were found during archaeological excavations in the late 1980es and the 1990es at the cemetery of *Apollonia Pontica* situated in the Sea Garden of Sozopol.

The first terra-cotta figurine is a head of a pigeon (fig 1).

The following pieces were probably included in the grave goods of the partially destroyed Grave 38, which was covered with tiles and was excavated in 1990 at the Lyatno kino site:

- a pointed hat made of coarse clay (fig. 2);
- a fragment of an altar or a throne (pedestal) for a seated figurine;

- a fragment of a terra-cotta figurine of Artemis (fig. 3).

The only completely preserved terra-cotta figurine is a seated nude female figurine wearing a *kalatos*. A disc with a clearly depicted umbo / medallion (?) is visible on her breasts (fig. 6). The round meddallion and the *kalatos* were attributes of Isis-Aphrodite and for that reason the author suggests that the figurine represents the goddess.

Bearing in mind similar finds with a reliable date, we can date the figurine from *Apollonia* from the end of the 4th to the first quarter of the 3rd century BC. The date is conformed by the rest of the material found together with the figurine.

The fact that a terra-cotta figurine of Isis-Aphrodite (fig. 4, 5) was found at the cemetery of *Apollonia* evidences the existence of the cult of the goddess in the West Pontic cities as well as its connection to the belief in after life and immortality.

Култова пластика от фонда на Исторически музей - Гоце Делчев

Спаска Паскова, Иван Вълчев

Обект на настоящото съобщение са няколко непубликувани оброчни плочки и статуи, съхранявани във фондовете на Общински исторически музей град Гоце Делчев.[1]

В землището на Рибново, община Гърмен, е открита мраморна оброчна плочка на Тракийски конник. Тя е с трапецовидна форма, като в горния край е закръглена. Размерите на находката са: ширина 41,5 см, дебелина 2 см, инв. № 348 (обр. 1).

От изображението, изработено във висок релеф, е запазена главата на конника, предадена в три четвърти профил. Косата му е къса и къдрава. Очите са очертани, но зениците не са маркирани. Устата и брадичката са отчупени. Зад гърба му се развява хламида. В лявата си ръка държи кръгъл щит зад главата на коня, а дясната, спусната надолу, е отчупена, но вероятно в нея Херосът държи убита сърна или друг дивеч. От коня е запазена само главата. Гривата, очите на коня и юздата са предадени с подробности. Зад главата на конника в горния ляв ъгъл на плочката е представен втори по-малък конник в галоп на ляво, гол, с развяваща се хламида, главата му е обърната на дясно. Косата е изобразена като плътна неразчленена маса. Лицето е много изтрито, но личат обозначените очи, нос и уста. Две врязани линии на гърдите вероятно маркират хламида. Конят е с високо вдигнати предни крака, представени един зад друг, главата му е извита по посока на големия конник. Под него е запазена главата на мъжка фигура (аколит) предадена като главата на Хероса - в три четвърти профил с къса къдрава коса. Запазени са следи от оцветяване с червена боя по рамката на плочката, около главата на големия конник и главата на коня. С червена боя е оцветено и седлото на малкия конник.

Иконографските характеристики на паметника го отнасят към тип С на Г. Кацаров (Kazarow 1938).

На горната рамка е запазен едноредов гръцки надпис:

Κυριω Αρβησηνω.

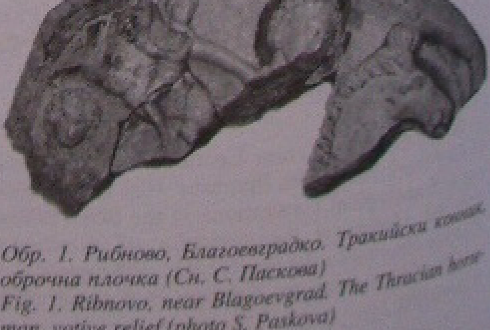

Обр. 1. Рибново, Благоевградско. Тракийски конник, оброчна плочка (Сн. С. Паскова)
Fig. 1. Ribnovo, near Blagoevgrad. The Thracian horseman, votive relief (photo S. Paskova)

---

[1] *Изказваме благодарност на дарителите Л. Димитров и З. Икономов от Гоце Делчев за предадените статуи на Аполон и Нике и на полк. К. Христосков от ЦСБОП за предадената оброчна плочка на Тракийския конник от Рибново, Благоевградско.*

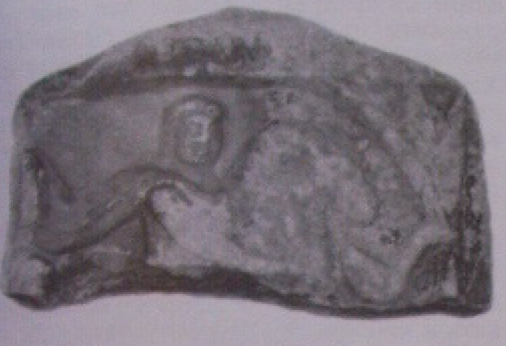

Обр. 2. Лещен, Гоцеделчевско. Тракийски конник. оброчна плочка (Сн. С. Паскова)
Fig. 2. Leshten, near Gotse Delchev. Votive relief of the Thracian horseman (photo S. Paskova)

Височина на буквите е 1,6 см, лигатури няма. Върху разглеждания паметник за първи път се среща местният епитет Αρβησηνος.

Прецизната изработка на паметника, високият релеф, изобразената в три четвърти профил глава на Хероса, оформянето на перчема на коня доближават разглежданата оброчна плочка до определената от М. Оперман група с условно название „Баткун - Глава Панега" (Оперман 1970, 20). Според Оперман именно майсторите на тази група вземат участие в създаването на иконографския тип С по Г. Кацаров, който го отнася към края на II - началото на III в. (Оперман 1970, 23). Наличието на щит в лявата ръка на Хероса, както и изображението на малкия конник позволяват оброчният релеф да бъде датиран в самото начало на III в. (Оперман 1970, 21; Oppermann 1974, 356-357).

В землището на Лещен, община Гърмен, е открита мраморна оброчна плочка с трапецовидна форма, завършваща в горния край с триъгълен фронтон. Размерите й са: височина 15,4 см, широчина 25,7 см, дебелина 3,5 см, инв. № 6 (обр. 2).

Върху нея е изобразен тракийски конник в ход надясно тип А (Kazarow 1938). Главата му е ан фас, с дълга коса, достигаща до раменете. Херосът е гол, наметнат с развяваща се хламида. Дясната му ръка е поставена на шията на коня, а в лявата държи лира. От изображението на коня е запазена само главата и част от опашката. Пред конника е представено дърво с увиваща се около него змия (запазена е само горната част).

Надпис във фронтона:

Απολλωνι

Височина на буквите - 1,2 см, лигатури няма.

В този паметник синкретизмът на Тракийския херос с Аполон е потвърден и иконографски - дълга коса и лира в лявата му ръка.

Изображението е повредено и изтрито, особено в дясната част. Релефът е сравнително висок. С цел да придаде дълбочина майсторът е очертал графично, с плитки врязани линии, намиращата се на втори план лира. Обемите са третирани обобщено, без подробности. Повече внимание е отделено на главата на Хероса. Косата е разделена на отделни кичури чрез успоредни врязани линии, маркирани са очите, носът и устата. Стиловите характеристики отнасят паметника към първата половина на III в.

Синкретизмът на Хероса с Аполон е сравнително рядко явление в западните части на Тракия, където доминира връзката с Асклепий. Най-общо разделителната линия минава западно от Филипополис, но посвещения на Аполон конник са известни и от териториите на Сердика и Пауталия (Тачева 1997, 223). Друга нехарактерна черта е присъствието на лирата. Според Д. Ботева изображенията на конник с лира са разпространени главно в Югоизточна България - на изток от реките Марица и Сазлийка (Ботева 1997, 69; Ботева 2000, 27, 30).

Мраморната статуя на Аполон, открита южно от Баничан, Гоцеделчевско, е с височина 82 см. Главата, дясната ръка, лява-

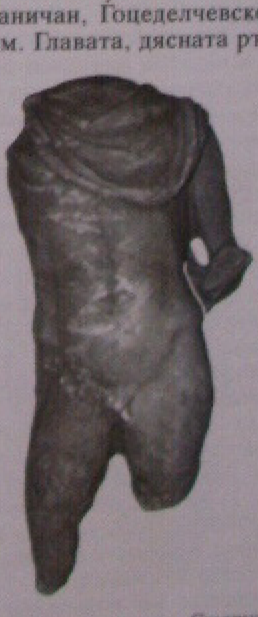

Обр. 3. Баничан, Гоцеделчевско. Статуя на Аполон, мрамор (Сн. С. Паскова)
Fig. 3. Banichan, near Gotse Delchev. Statue of Apollo, marble (photo S. Paskova)

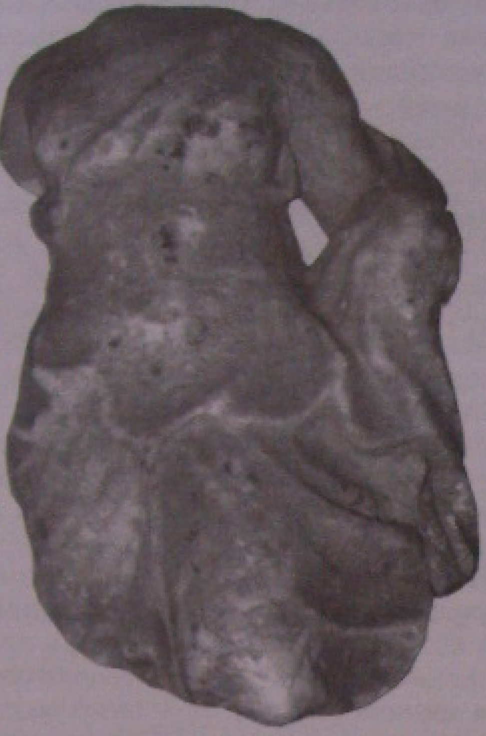

Обр. 4.1. Гоцеделчевско, м. Керацата. Статуя на Нике, мрамор (Сн. С. Паскова)
Fig. 4.1. Keratsata locality, near Gotse Delchev. Statue of Nike, marble (photo S. Paskova)

та ръка под лакътя и долната част на краката са отчупени (обр. 3).

Аполон е представен прав, гол, ан фас, наметнат с хламида, закопчана на дясното рамо с кръгла фибула. Тежестта на тялото пада на левия крак, а десният е свит в коляното и изнесен напред и встрани. Позата е подчертана с различните нива, на които се намират мускулите на хълбоците и на раменете, но характерната S-овидна извивка на торса е едва загатната. Мускулатурата на хълбоците е подчертана, за разлика от твърде обобщено третираната коремна мускулатура и тази на гърдите. Хламидата, с която е наметнато божеството, също е предадена схематизирано - на няколко едри гънки. Дясната ръка и главата са изработени отделно и след това прикрепени към торса. От главата на мясo е запазена само основата на шията с щифта за прикрепване. Дясната ръка липсва, но извивката на тялото показва, че с нея Аполон се подпира на някаква подпора. Гърбът на статуята е обработен много грубо - предназначена е за гледане само отпред и вероятно е поставяна в светилище (като култова?).

Паметникът не позволява датиране в по-тесни граници и се отнася към края на II - първата половина на III в.

В местността, от която произхожда статуята са регистрирани могилен некропол и следи от градежи - селище или вила от римската епоха (Дремсизова-Нелчинова 1987, 42). Открита е една оброчна плочка на Хермес, а в една от могилите при селскостопанска работа е разрушен богат женски гроб, датиран от И. Кулов към втората половина на II в. (Младенова 1967, 41; Kulov 1999, 61-69).

Мраморната статуя на Нике, открита в м. „Керацата", южно от Гоце Делчев, е с височина 55 см. Главата, дясната ръка, лявата ръка под лакътя, долната част на краката и крилете са отчупени (обр. 4 *1, 2*).

Нике е представена права, ан фас, в движение напред. Облечена е в двойнопрепасан хитон с апоптигма, оставящ дясната и гърда гола. Тежестта на тялото пада изцяло на десния крак, а левият е в стремителна крачка напред. Единият край на разветия от поривистото движение хитон е преметнат през лявата ръка, в която вероятно Нике държи палмова клонка. Запазената част от дясното рамо показва, че дясната ръка е изнесена назад - позиция, различна от характерната за богинята вдигната дясна ръка с лавров венец. Възможно е статуята да е част от по-голяма композиция и именно това да е наложило изменението в иконографията на Нике. Изработката е внимателна, гънките на хитона са предадени с умение, но е налице известна

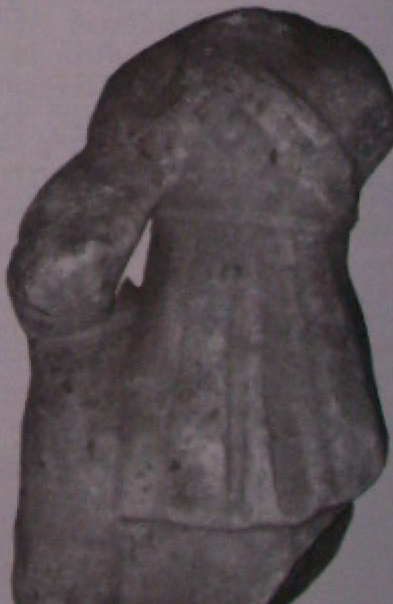

Обр. 4.2. Гоцеделчевско, м. Керацата. Статуя на Нике, мрамор (Сн. С. Паскова)
Fig. 4.2. Keratsata locality, near Gotse Delchev. Statue of Nike, marble (photo S. Paskova)

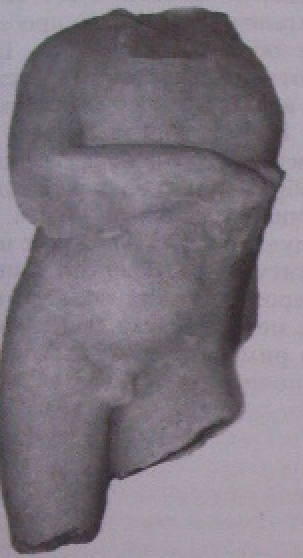

Обр. 5.1. Слащен, Гоцеделчевско. Статуя на Ерос, мрамор (Сн. С. Паскова)
Fig. 5.1. Slashten, near Gotse Delchev. Statue of Eros, marble (photo S. Paskova)

схематизация, особено при предадените като успоредни линии гънки върху десния крак. Скулпторът представя динамичното движение на богинята с разветия хитон. Гънките на хитона на гърба са предадени спокойно в отвесно положение, което е в ярък контраст с динамиката на лицевата страна на статуята. Задната страна е обработена грубо и вероятно статуята е предназначена за гледане само отпред.

Времето, към което се отнася статуята е втората половина на II - началото на III в.

От „Керацата" произхождат мраморна статуетка на Хермес и оброчна плочка на Тракийския конник. При земеделска работа са разрушени масивни зидове, градени от камък, споен с бял хоросан. На значителна площ се откриват фрагменти от битова и строителна керамика, която най-общо може да се отнесе към римската епоха (Младенова 1967, 40-41; Дремсизова-Нелчинова 1987, 58). Разгледаните материали свидетелстват за селище, съществувало в местността „Керацата" през римската епоха. Значимостта на това селище се потвърждава от богатия пантеон на почитаните божества - Хермес, Нике, Тракийския херос, а от близката околност (село Мосомище) произхожда мраморна статуя на богинята Деметра в естествен ръст (непубликувана, РИМ - Благоевград)

Мраморна статуетка на Ерос, открита в землището на Слащен е с височина 29 см. Главата, лявата ръка и долната част на краката са отчупени. Инвентарен № 58 (обр. 5 *1, 2*).

Ерос е представен прав, гол, ан фас. Тежестта на тялото му пада на десния крак, а левият е отпуснат. Движението е подчертано и чрез характерната S-овидна извивка на тялото. Дясната му ръка, свита в лакътя, минава напречно на тялото и в нея Ерос държи някакъв предмет, който е отчупен. На гърба са представени крилете му, но те са моделирани доста небрежно. Мускулатурата е третирана обобщено на големи нерасчленени плоскости. Пропорциите са скъсени и това придава известна тромавост на фигурата.

Статуетката не може да бъде датирана в тесни граници и се отнася най-общо към втората половина на II - първата половина на III в.

Статуетки на Ерос често са използвани с чисто декоративна цел и интерпретацията на разглеждания паметник като култов е несигурна.

В Ново Ляски, община Хаджидимово, е открит фрагмент от мраморна оброчна плочка на Асклепий. Размерите му са: височина 12,8 см, ширина 8,8 см, дебелина 2,5 см, инв. № 3 (обр. 6).

Горната част от тялото и главата на божеството са запазени. Асклепий е представен прав, фронтално, с дълга коса, брада и мустаци. Хитонът покрива лявата му ръка, оставя гърдите голи и образува широк нагънат пояс под тях. Изработката е

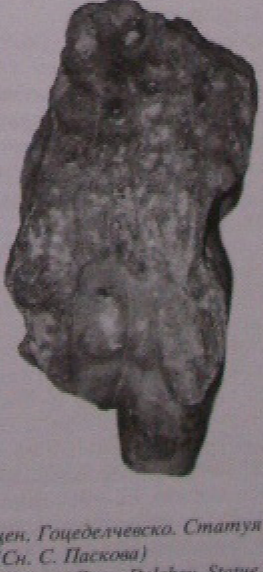

Обр. 5.2. Слащен, Гоцеделчевско. Статуя на Ерос, мрамор, гръб (Сн. С. Паскова)
Fig. 5.2. Slashten, near Gotse Delchev. Statue of Eros, marble (photo S. Paskova)

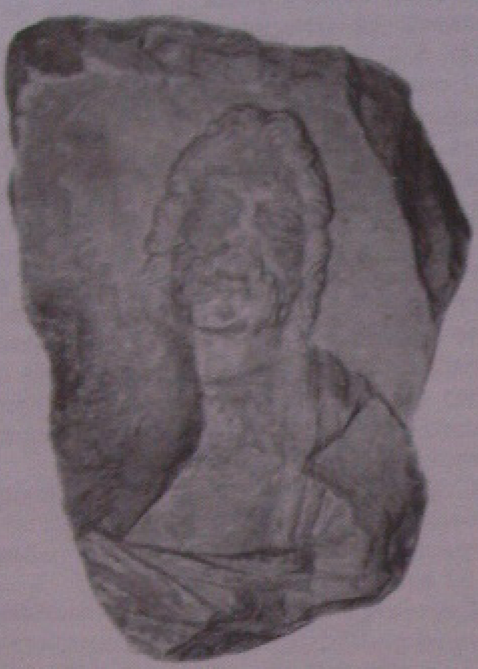

Обр. 6. Ново Ляски, Гоцеделчевско. Оброчна плочка на Асклепий (Сн. С. Паскова)
Fig. 6. Novo Lyaski, near Gotse Delchev. Votive relief of Asclepius (photo S. Paskova)

много прецизна. Отделено е голямо внимание на лицето на Асклепий. Представени са отделните кичури на косата, веждите, брадата и мустаците. Означени са клепачите на очите (твърде уголемени), но зеницата не е маркирана. Доста по-небрежно е изображението на тялото. Гънките на хитона са схематични, означено само с врязвания на длетото. Гръдната мускулатура е едва загатната.

Г. Михайлов (Mihajlov 1966, № 2353) публикува същият фрагмент като изображение на Зевс и допълва надписа на горната рамка Κυριω [Δịι]. Начинът на препасване на хитона е характерно не за иконографията на Зевс, а на Асклепий и следователно четенето на надписа би трябвало да бъде Κυριω [Ασκληπιω].

Така интерпретираният паметник, съчетан с данните от надпис (Mihajlov 1966, № 2350) посвещение на Асклепий върху мраморна колона, около която се увива змия, открит също в Ново Ляски, свидетелства за съществуването на светилище на бог Асклепий там. Тъй като и двата паметника са случайни находки не може да се посочи точна локализация на светилището.

Оскъдният изворов материал не позволява да се правят по-обстойни обобщения и заключения относно религиозните вярвания на населението в долината на Горна Места през римската епоха. Въпреки това новопубликуваните паметници, съчетани с данните от досега известните, дават допълнителна светлина по проблема.

Двете оброчни плочки на Тракийския Херос потвърждават популярността на конния бог и в територията на Никополис ад Нестум. Необичайни за Западна Тракия са синкретизмът с Аполон, засвидетелстван чрез изображението на лира и надписа върху оброчната плочка от Лещен. Значителната популярност на Аполон се потвърждава от статуята от Баничан, Гоцеделчевско която вероятно е използвана като култова статуя в местно селско светилище.

През римската епоха Асклепий е едно от най-почитаните божества в западните части на провинция Тракия. Досега култът му в Никополис ад Нестум и територията му беше засвидетелстван чрез два паметника - надпис-каталог на култова колегия от града и споменатото вече посвещение от Ново Ляски (Mihajlov 1966, № 2336; 2350). Интерпретацията на изображението върху фрагмента от оброчна плочка от Ново Ляски като Асклепий потвърждава съществуването на Асклепион. В останалите големи светилища на Асклепий в Западна Тракия божеството-лечител е почитано в синкретизъм с Тракийския херос, но засега няма данни за Ново Ляски, което обаче не отхвърля подобна хипотеза.

Другите два паметника - статуята на Нике и статуята на Ерос - на този етап трудно могат да бъдат интерпретирани като култови. По-вероятно е те да са декоративни. За статуята на Нике е възможно да се допусне връзка и с прояви на официалната римска религия, а евентуално и с императорския култ (ако се приеме, че е част от по-голяма статуарна композиция).

Култовите паметници от района на Никополис ад Нестум свидетелстват както за запазването на религията на местното тракийско население (посвещенията на Тракийския конник), така и за процес на елинизация, обхващаща не само градския център, но и селата в територията му. Гръцките култове намират благоприятни условия за разпространение сред траките, но предимно сред жители на Никополис ад Нестум и на големите села в територията му (селището в „Керацата", южно от Гоце Делчев, докато паметниците от района на Баничан е възможно да се свържат и с вилно имение, собственост на тракийски аристократи от Никополис ад Нестум). Във високопланинските райони тракийското население запазва религиозните си вярвания почти незасегнати от процеса на елинизация - единствените известни оброчни плочки от най-запазени те части на Родопите са публикуваните тук два релефа на Херос.

Както и в останалите части на Тракия паметниците, свързани с езическата религия се датират до средата на III в., а от втората половина на IV в. започва масовата християнизация не само на градското, но и на селското население, продължила в полупланинските и планинските области до края на V в. (Паскова, Вълчев 2006).

Цитирана литература:

Ботева 1997: Д. Ботева. Оброчните релефи на тракийския конник, 1. Изображения-образи. - Проблеми на изкуството, 1997, 3-4, 66-70.

Ботева 2000: Д. Ботева. Изображения-разкази върху оброчните релефи на тракийския конник: I. Херосът в света на боговете. - In: Jubilaeus, 3. Сборник в памет на проф. Б. Геров. София, 2000, 22-43.

Дремсизова-Нелчинова 1987: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Археологически паметници в Благоевградски окръг. София, 1987.

Младенова 1967: Я. Младенова. Необнародвани паметници на Хермес. - Археология, 1967, 4, 40-48.

Оперман 1970: М. Оперман. За оброчните плочки на ловуващия Тракийски конник от римската епоха в България. - Археология, 1970, 2, 19-32.

Паскова, Вълчев, под печат: С. Паскова, И. Вълчев. Ранното християнство в Никополис ад Нестум и градската му територия (IV - VI в.). - Известия на Исторически музей Кюстендил (под печат).

Тачева 1997: М. Тачева. История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха. София, 1997.

Kazarow 1938: G. Kazarow. Die Denkmaler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

Kulov 1999: I. Kulov. Graves from the roman period near the village of Banichan, Gotse Delchev District (Southwestern Bulgaria). - Archaeologia Bulgarica, 1999, 1, 61-69.

Mihajlov 1966: G. Mihajlov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 4. Sofia, 1966.

Oppermann 1974: M. Oppermann. Zum Kult des thrakischen Reiters in Bulgarien. - Thracia, 3, 1974, 353-362.

Ritual Images from the Museum of History in Gotse Delchev

Spaska Paskova, Ivan Valchev

In this paper, the authors describe several Roman ritual figurines and votive reliefs curated at the Museum of History in the town of Gotse Delchev. We cannot specify the exact date of these artifacts due to the fact that most of them are highly fragmented and for that reason they are generally dated from the second half of the 2nd to the first half of the 3rd century AD. The votive relief of the Thracian horseman from Ribnovo, near Blagoevgrad, is similar to the votive reliefs from Glava Panega, Batkun group (after M. Opermann), and therefore we can date it back to the very beginning of the 3 rd century.

These newly published artifacts provide valuable information about the religion of the people inhabiting the urban territory of *Nicopolis ad Nestum*. Apparently, the cult of the Thracian horseman - who was also worshipped as Apollo - was the most popular one. The cult of Asclepius was also important; most probably, a sanctuary of this god existed near the Novo Lyaski. A ritual group including Asclepius is known from *Nicopolis ad Nestum*. Apart from being related to the *Heros*, Apollo was also worshipped in his Greek interpretation as attested by the statue found at Banichan. The statues of Nike and Eros have decorative and not religious functions and cannot be used as evidence that there have been a cult of the god and the goddess.

These newly published artifacts contribute to the analysis of the religious life in *Nicopolis ad Nestum* and its urban territory in the Roman period.

Култът към Херос в хинтерланда на емпорион Дискодуратере

Венелин Бараков

Култът към анонимното мъжко божество Херос е най-широко почитан през римската епоха от местното тракийско население. Траките от планинските райони натоварват божеството с различни аспекти и функции, насочени главно към собственото им съществуване - да бъде покровител на живота на хората и тяхната съдба, възпроизводството на природата, плодородието.

Всяко новооткрито по археологически път светилище на Херос обогатява представата за бога и обредните действия, които придружават неговото почитане. Известни са редица негови светилища, повечето датирани от II-IV в., от които произхожда многоброен оброчен материал, дарове и предмети, свързани с ритуалните практики. Археологическите находки изясняват социалния състав на населението, предоставят информация за неговия бит и вярвания. Интересни данни в това отношение дава новооткритото светилище на Херос до Трявна.

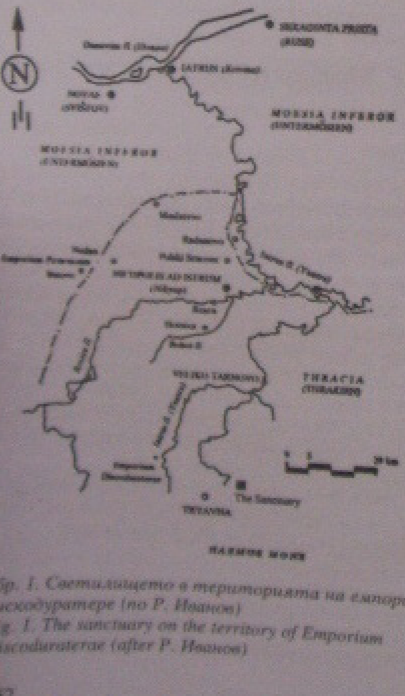

Обр. 1. Светилището в територията на емпорион Дискодуратере (по Р. Иванов)
Fig. 1. The sanctuary on the territory of Emporium Discoduraterae (after Р. Иванов)

Култовото място през античността попада в областта на емпорион Дискодуратере, край Гостилица, Дряновско (обр. 1). Емпорионът първоначално принадлежи към територията на Августа Траяна в провинция Тракия, на юг от Балкана. Това се дължи на факта, че границата между провинциите Долна Мизия и Тракия не следва билото на голямата планина. През втората половина на III в., при император Аврелиан (270-275), Дискодуратере преминава към градската територия на Никополис ад Иструм (Геров 1950, 23-25; Бинев 2002-2003, 201). Населението в хинтерланда на емпориона е тракийско. Преобладаващ е и тракийският елемент в самото тържище, което е видно както от наименованието му, така и от многобройните надписи с тракийски имена, открити в Дискодуратере (Велков 1926, 127-137). През римската епоха тракийското население от околността съхранява своите религиозни и битови традиции, което най-добре се констатира при проучване на светилища, функциониращи на открито, без определена храмова постройка, и организирани по тракийски образец (Гочева 1994, 40).

Светилището е издигнато на хълм с надморска височина 738 м. Хълмът е известен под наименованието Елова могила и се намира в землището на Черновръх, на 7 км североизточно от Трявна. В подножието на хълма има извор, който е използван и през античността. Хълмът е с равен, леко заоблен връх. На около 50 м южно от върха в древността е изградено каменно съоръжение, което е обект на редовни археологически разкопки. Светилището е в процес на цялостно проучване. От разкопките могат да се направят някои наблюдения относно устройството на култовото място, характера на култа и естеството на извършваните там обредни практики.

Конструкция и техника на градеж. Светилището се състои от два взаимосвързани елемента - две каменни площадки, разделени от вътрешен ограден зид (обр. 2). Вътрешната каменна площадка е издигната

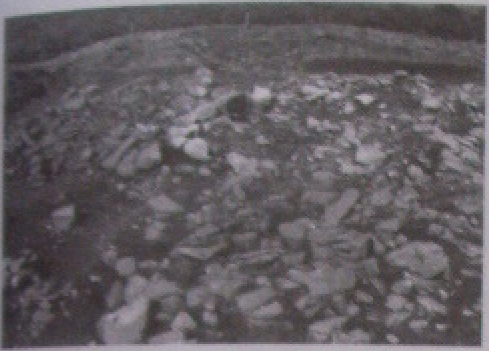

Обр. 2. Черновръх, Тревненско. Общ изглед на светилището от изток. (Сн. В. Бараков)
Fig. 2. Chernovrah, near Tryavna. General view of the sanctuary from the east. The partition wall between the two platforms (Photo V. Barakov)

върху стерилен терен. Тя е изградена от ломени камъни с неправилна форма и различни размери. Разкритата ѝ дължина надхвърля 10 м. През 2004 г. беше проучена границата на каменната площадка от запад. Източната ѝ граница все още не е установена. Камъните, изграждащи площадката, са подредени небрежно върху материковата скала и трошляк от нахвърляни късове скална маса или направо върху стерилната почва с жълтеникав цвят. За спойка е използвана кал. Южно от тази площадка е изграден зид от големи, необработени ломени камъни, споени с кал, запазен на височина до 0,40 м. Посоката, която следва и оформеното стъпало в основата му подсказват, че предназначението му е да ограничи издигнатата централна (вътрешна) каменна площадка в средата на светилището. Югозападно от зида е разкрито ново каменно струпване, което всъщност е външната каменна площадка (обр. 3). Границите на тази площадка бяха със сигурност установени от запад и югозапад. Те са очертани от големи камъни, подредени така, че да оформят дъга. Тази траектория навежда към предположението, че светилището има кръгла или елипсовидна форма (обр. 4). Траекторията на външната каменна площадка показва, че светилището се развива в североизточна посока. Границите му там все още не са локализирани.

Запазеният каменен материал и спойката му са хомогенни. Няма данни за някакви строителни фази до разрушаването на светилището.

Площадката, издигната в центъра на светилището, е над останалите части на съоръжението. Подходът към нея се осъществява от югоизток. Върху тази площадка има следи от примитивен олтар или друго съоръжение с култово предназначение (жертвеник). Вътрешната площадка е мястото, където се извършват жертвоприношения в чест на Херос. Там са открити значително по-малко находки от външната площадка и множество кости от агнета и мъниста. Външната каменна площадка образува основната структура на светилището. Площадката, вероятно, има кръгла форма и очертава границите му. Върху нея са извършвани различни ритуали от посетителите на светилището и са поставяни дарове за божеството - Херос. По-късно, поради продължителния период на функциониране на светилището, даровете са полагани върху тънкия насип, покриващ камъните на площадката. В насипа подобни струпвания на находки личат като тъмни петна, без ясни граници и очертания (обр. 5). Определянето им като ями на този етап от проучванията е несигурно.

При разкопките бяха открити парчета от овъглено дърво, вероятно от някаква конструкция, която огражда каменното светилище или от помещения, изградени около съоръжението.

Има данни (единични метални находки, керамика), въз основа на които може да се предполага, че каменното съоръжение е изградено в предримската епоха. В пласта, който покрива стерилната почва, откъдето произхождат тези по-ранни материали, личат следите на големи горели петна (огнища). Тези огнища са резултат от ритуална дейност.

Дарове и предмети на култа. При разкопките бяха открити многобройни находки от различен материал и характер. В зависимост от тяхното предназначение предметите могат да се обособят в няколко групи: 1. Предмети на култа - оброчни паметници, предмети, свързани с ритуала

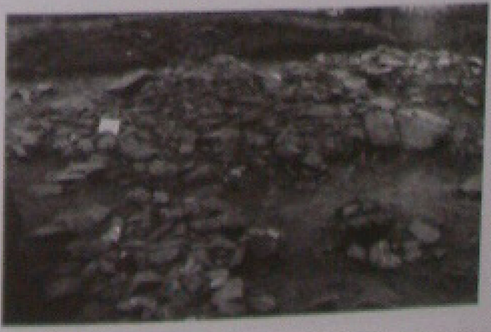

Обр. 3. Черновръх, Тревненско. Външната каменна площадка на светилището (Сн. В. Бараков)
Fig. 3. Chernovrah, near Tryavna. The outer stone platform of the sanctuary (Photo V. Barakov)

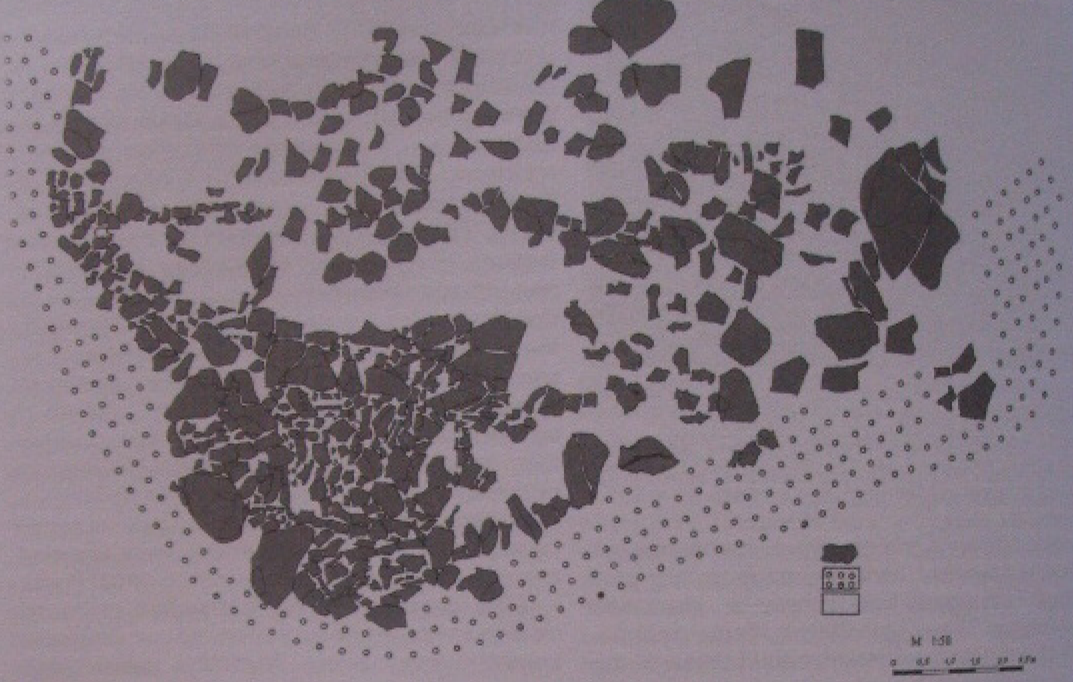

Обр. 4. Черновръх, Тревненско. Светилището, план (В. Бараков). Легенда: камък, стерилна почва, тъмнокафява почва
Fig. 4. Chernovrah, near Tryavna. The sanctuary, plan (V. Barakov). Key: stone, virgin soil, dark brown soil

и такива с особено място в обреда и пр.; 2. Предмети от всекидневния живот, накити и принадлежности към облеклото, оставяни като дарове за божеството; 3. Предмети, носени от жертвените животни като аксесоари; 4. Фрагменти от керамични и метални съдове.

Бронзови камбанки. Най-многобройни сред находките са бронзовите камбанки. За две години археологически проучвания са открити общо 50 камбанки - цели и фрагментирани (обр. 6). Камбанката и нейният звън служи за привличане на божеството. Посетителят оставя дарове за бога, за да измоли онова, от което се нуждае.

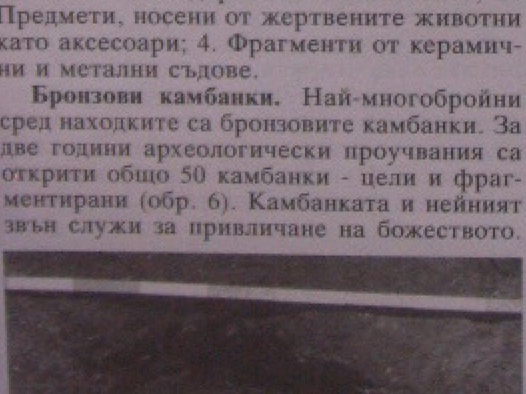

Обр. 5. Черновръх, Тревненско. Струпване на дарове върху каменната площадка (Сн. В. Бараков)
Fig. 5. Chernovrah, near Tryavna. A cluster of votive offerings on the stone platform (Photo V. Barakov)

Оброчни плочки. При разкопките бяха намерени няколко фрагментирани мраморни оброчни плочки на Тракийския конник, изработени в нисък релеф, половината, от които в лошо състояние. Оброчните плочки спадат към тип В по изградената за Хероса класификация (обр. 7). Конникът е в ход надясно, в ловна сцена. В дясната си ръка държи копие, с което замахва срещу жертвата си - най-често глиган. Херосът е придружаван от куче, негов помощник по време на лов (Оперман 1970, 19-32). Два фрагмента от оброчни плочки спадат към тип А - Херос в тържествена поза на конник, като предните крака на коня стъпват върху олтар (Оперман 1973, 1-11). В светилището беше засвидетелствана и практиката да се поставят оловни вотивни плочки с надписи на гръцки език от двете им страни (обр. 8).

Монети. Монетите датират от времето на интензивното използване на светилището. Те са запазени в много лошо състояние. При някои от тях се вижда, че са сечени в монетарниците на Никополис ад Иструм, Марцианопол и Августа Траяна. Типовете и номиналите, които могат да се определят със сигурност, са от два перио-

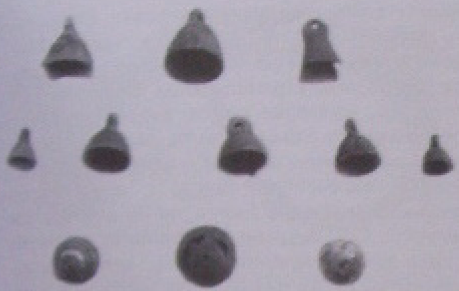

Обр. 6. Черновръх, Тревненско. Бронзови камбанки (Сн. В. Бараков)
Fig. 6. Chernovrah, near Tryavna. Small bronze bells left in the sanctuary as votive offerings for the deity (Photo V. Barakov)

да. Към първия спадат монети от династията на Антонините (Марк Аврелий, Фаустина II, Комод) и Северите. След това се забелязва кратък хиатус. Към втория период спадат три монети, които се отнасят хронологически след готските инвазии от 250-251 г. Става дума за монети с образите на императорите Галиен, Аврелиан и Проб. Две елинистически монети са намерени на дълбочина 0,80 м в пласт, който предхожда стерилния терен. Монетите са оставени като дар.

Апликации за колан. Намерени са четири бронзови апликации за колан. Такива се откриват в редица обекти от времето на Принципата. Апликациите са част от коланно снаряжение на войници от помощните войски (обр. 9). Може да се предположи, че в този район има рекрути на младежи за ауксилиарните части или че светилището е посещавано от военни подразделения, заради средищното си място (в близост до древен път). Войниците несъмнено са от тракийски произход. Апликациите са оставяни в светилището като дарове.

Накити. Тази група предмети е представена от един железен пръстен с гема. Пръстенът има обла халка, завършваща най-отгоре с гнездо, в което е поставена гема с изображение на риби. Пръстенът е оставен като дар за божеството.

Римски фибули. Открити са три римски фибули. В пласта 0,20-0,40 м беше открита фибула, която произхожда от типа *Aucissa*. Тя е изработена от желязо и показва местно нискокачествено производство. Датира се най-общо към II в., значително по-късно от разпространението в провинциите на запад от този ареал. Подобни фибули, изработени от желязо и бронз, са открити на територията на Никополис ад Иструм и по-специално в Павликени и Бутово, на 70-80 км северно от Трявна. Останалите две фибули са намерени на дълбочина 0,40-0,60 м заедно с монети от края на II - началото на III в. Едната от тях е желязна, с дъговидно извит лък. Крачето завършва с издатък, ориентиран нагоре. Иглодържателят е трапецовиден, леко извит нагоре. Закрепването на иглата става с шарнир в цилиндър. Иглата не е запазена. Другата фибула е много добре запазена (обр. 10). Екземплярът представлява бронзова фибула, местен тип, съчетаващ белези от силно профилираните фибули и типа *Aucissa* (Генчева 2004, 44-45). Фибулата има извит лък с триъгълно сечение. Крачето завършва с конусовидно топче. Иглодържателят е висок, четириъгълен. Иглата е извита. Фибулата е открита в пласт с монети от края на II в. (Комод, Септимий Север). Датира се във втората половина на II - началото на III в.

Фибули от желязната епоха. Групата е представена от четири фибули. Изцяло запазена е една двуспирална бронзова фибула. Лъкът й е масивен, с форма на ромбовидна плочка с жлеб по средата. Лъкът преминава в сплеснат иглодържател, който завършва с малка бронзова халка. Иглодържателят е извит така, че образува

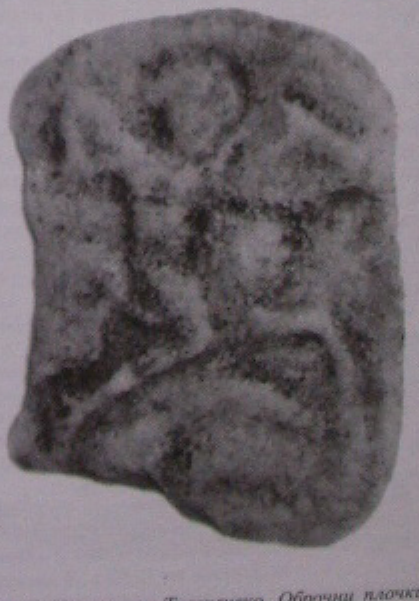

Обр. 7. Черновръх, Тревненско. Оброчни плочки на Херос от тип В, III в. (Сн. В. Бараков)
Fig. 7. Chernovrah, near Tryavna. A votive relief of Heros, type B, 3rd century AD (Photo V. Barakov)

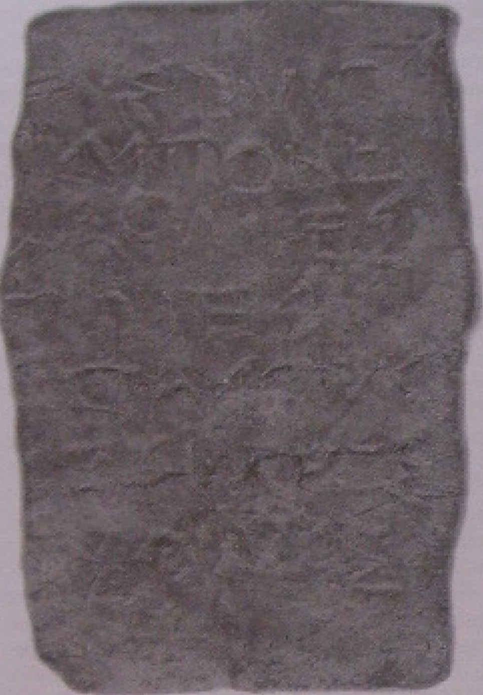

Обр. 8. Черновръх, Тревненско. Оловна вотивна плочка с надпис на гръцки език, II в. (Сн. В. Бараков)
Fig. 8. Chernovrah, near Tryavna. Lead votive relief with a Greek inscription, 2nd century AD (Photo V. Barakov)

улей за върха на иглата. Задната част на лъка изтънява и преминава в обла тел, която прави осем спирални намотки и излиза като права игла (обр. 11). От останалите три бронзови фибули са запазени само лъковете. Фибулите от тази група се датират в късножелязната епоха. Двуспиралната фибула е с датировка - III-II в. пр. Хр. Накитите и принадлежностите към облеклото съставят основната част от даровете, оставени в светилището.

Бронзови халки. Намерени са над 200 бронзови халки. Основно се откриват по цялата площ на т. нар. външна каменна площадка. Предназначението им не е изяснено. Почти винаги се намират с керамични мъниста. Вероятно халките представляват част от нанизи, с които са окичвани вратовете на жертвените животни.

Керамика. Керамиката, открита при разкопките, датира предимно от римската епоха. Датировката е прецизирана с монети от втората половина на II-III в. Единични фрагменти могат да се свържат с късножелязната епоха. Керамичните съдове са ритуално натрошени. Части от тях са депонирани заедно с други метални предмети между камъните на площадките. Откритите фрагменти са от две групи съдове. Първата група показва местни, чисто тракийски традиции. Преобладават фрагменти от гърнета, по-малко чаши, купи. Този факт се вижда от технологията на изработване на керамичните съдове - оформени от недобре пречистена глина, с примеси от пясък и кварцови зърна, те са недобре изпечени. Опалването на съдовете вероятно става при домашни условия, като след изпичането си те придобиват черен или тъмнокафяв цвят. Въпреки че съдовете са изработвани на грънчарско колело, в тях личат традициите на керамика, работена на ръка, от късножелязната епоха. Втората група включва съдове, изработени от добре пречистена глина, без примеси, които са с бежов, розов или червен цвят след изпичането си. Повечето от тези съдове са тънкостенни. Сред откритите типове има паници, чаши, купи, стомни и др. Римският произход на тази керамика е безспорен. Тя е местно производство, от територията на Долна Мизия, и вероятното й проникване става от античните керамични центрове при Бутово, Хотница или Павликени.

Керамични мъниста. Откритите керамични мъниста обикновено са със сферична форма, леко сплеснати отгоре и отдолу. Мънистата са с различна големина и височина - 5, 7, 10 и 13 мм. Украсени са с плитко врязани вертикални канелюри. Диаметърът на отворите на всички мъниста е еднакъв - 3-4 мм (обр. 11). Някои мъниста са оцветени със синя боя. Керамичните

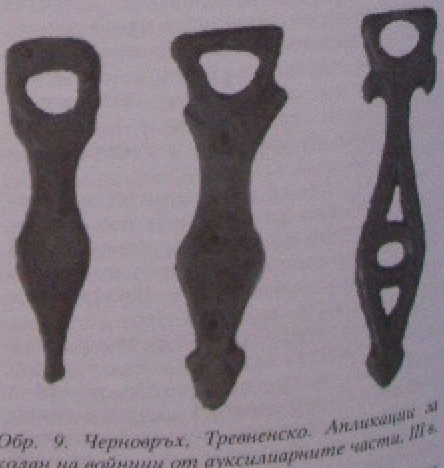

Обр. 9. Черновръх, Тревненско. Апликации за колан на войници от аукСилиарните части, III в. (Сн. В. Бараков)
Fig. 9. Chernovrah, near Tryavna. Belt mountings belonging to soldiers from the auxiliary troops, 3rd century AD (Photo V. Barakov)

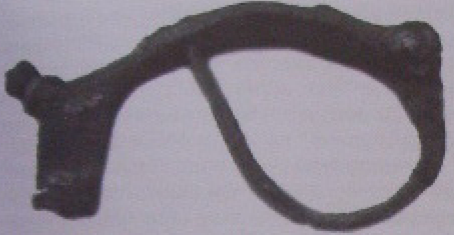

Обр. 10. Черноврът, Тревненско. Бронзова фибула, местен тип, края на II - първата половина на II в. (Сн. В. Бараков)
Fig. 10. Chernovrah, near Tryavna. Bronze fibula, local type, end of 2nd to the first half of the 3rd century AD (Photo V. Barakov).

мъниста са от гердани, с които траките украсяват вратовете на жертвените агнета.

Медни пластини. Намерени са няколко огънати пластини. Една такава пластина беше навита на руло, като в сърцевината й са поставени кости от малко агне. За първи път, според мен, е засвидетелствана подобна интересна обредна практика.

Железни предмети с различно предназначение. При разкопките са открити неголямо количество пирони с различна дължина, вероятно от някаква дървена конструкция, халки с различен диаметър, клинове, части от различни конструкции за залостване на врати, извити предмети с неясно предназначение. Всички те показват, че около светилището с кръгла форма е имало дървени сгради (най-вероятно дървени навеси).

Многобройните находки, открити при разкопките на светилището, са свидетелство за активното му функциониране продължително време от V-IV в. пр. Хр. до края на III в., с известно затихване на неговите функции в периода на римското завоевание на Тракия. На този етап от проучването липсват материали от ранния Принципат. Не е ясно дали светилището е използвано или не.

Култовото съоръжение активно функционира от втората половина на II в. до третата четвърт на III в. Най-късната монета е от времето на император Проб. Наличието на по-ранни материали (монети, фибули, единични фрагменти керамика) подсказва, че това светилище е изградено през късножелязната епоха. Дейността на светилището затихва в резултат на нашествията на готите през 250-251 г., когато то е опожарено. Бъдещите проучвания ще дадат отговор на въпроса дали са възстановени неговите функции в края на III - началото на IV в.

Култ и обредни практики на светилището. Хълмът, на който е изградено светилището, доминира над околния терен и от него се открива изглед към всички посоки на света. Той се възприема от тракиеца като свещена територия. Хълмът, въобще планината, в тракийското религиозно мислене, се схваща като умален модел на космоса, като символ на света. При това възприятие ясно е изразена идеята, че върху хълма е разположена световната ос, т.е. средището, между небето, земята и подземното царство (Елиаде 1994, 20). Затова и мястото за изграждането на светилище на хълма Елова могила не е избрано случайно.

Въпреки че самото светилище не е разкрито напълно, на терена се очертава приблизителната му форма, наподобяваща кръг (елипса?). Светилище с кръгла форма, с открит покрив в средата, е описано от античния автор Макробий (Фол 1991, 151). От най-дълбока древност кръгът символизира слънцето в представите на древните траки (II-I хил. пр. Хр.). Слънцето в тракийската религия е основното мъжко божество, родено от женската богиня - майката-земя. Много по-късно това основно тракийско божество започва да се представя с антропоморфни черти (конник). Археологическите данни от проучванията на светилището на хълма Елова могила (форма, конструкция, характер на обредните практики) и наличието на материали от предримската епоха свидетелстват, че култовото място е посветено на сина на Великата богиня-майка - тракийското дуално орфическо божество, известно от писмените източници като Сабазий. Тракийският Дионис-Сабазий се почита в хероон-светилище. Това е кръгъл храм на огъня (Фол 1991, 159). Светилището в м. Елова могила е убедителна идентификация за такъв храм на огъня, съществуващ в предримската епоха.

След известно прекъсване, следствие на римското завоевание на тракийските земи, култът към това основно мъжко

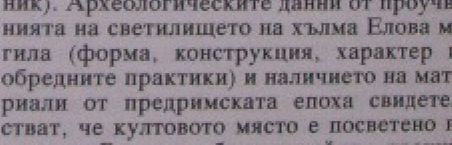

Обр. 11. Черноврът, Тревненско. Бронзова билатерална фибула. III-II в. пр. Хр. (Сн. В. Бараков)
Fig. 11. Chernovrah, near Tryavna. Bronze bilateral fibula, 3rd to the 2nd century BC (Photo V. Barakov)

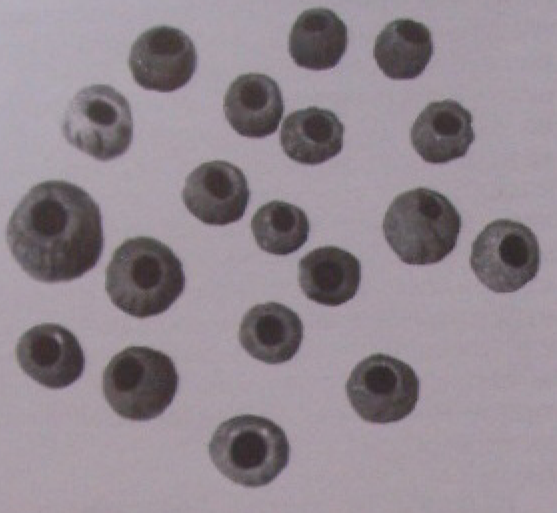

Обр. 12. Черновръх, Тревненско. Керамични мъниста (Сн. В. Бараков)
Fig. 12. Chernovrah, near Tryavna. Ceramic beads (Photo V. Barakov)

тракийско божество в светилището е възстановен. Божеството е представено като конник - това е масовото тракийско божество Херос, почитано през I-IV в., което, в конкретния случай, се явява местна тракийска хипостаза на орфическия Дионис, т.е. на Сабазий (Тачева 1982, 296). Основният извод, който може да се направи е, че в светилището на Елова могила е налице синкретизъм на Сабазий с Тракийския конник. За иконографията му от светилището край Черновръх, Тревненско, свидетелстват откритите в светилището оброчни плочки на Херос (датират се в периода II-III в.), върху които божеството най-често е конник в ловна или тържествена сцена.

Култът към това мъжко божество през римската епоха (I - IV в.) е основен и масов. Богът е безименен, но в различните краища на Римска Тракия той носи различни прозвища и епитети (Гочева 1993, 305-306). Във всички тракийски светилища, открити на територията на Августа Траяна, към която първоначално принадлежи емпорион Дискодуратере и прилежащия му хинтерланд, Тракийският конник е почитан в синкретизъм с Аполон (Гочева 1994, 40). Херос е тачен от траките като господар на природата и покровител на хората и човешките души (Гочева 1993, 305-306). Именно тази функция на покровител е най-съществената в неговия култ. Според най-разпространената представа у траките за Сабазий/Тракийския конник посредничеството на божеството осигурява безсмъртието на човешката душа (Тачева 1993, 239-240). Той се възприема като разпореждащ се с живота на всички живи същества, в това число и на хората, гарантира плодородието и цикличността на времето. Херосът осигурява благополучието, което се постига чрез установяване на хармония в света, на който той е повелител.

На посочените по-горе аспекти на неговия култ се дължи изключителната популярност на Хероса сред обикновеното тракийско население. Светилището на Елова могила носи всички следи на продължително функциониране. Култовото място е посещавано от траки от околните села и дори от по-отдалечени места. За това свидетелстват откритите при разкопките части от военни колани. Светилището е един от центровете на живота на общността на автономните или независимите траки, известна от писмените извори от предримската епоха (Христов 2001, 5-9). Тя населява планинските райони на Древна Тракия. Етнонимната картина за една значителна като географски ареал област - Централна Стара планина и Предбалкана, може да свърже независимите планински траки, които се локализират в Западен и Централен Хемус (Тачева 1995, 9-15). Територията, в която е издигнато светилището, е в гранична зона между общността на автономните, планинските траки и племената на кробизи и гети, които се локализират в Централна Северна и Североизточна България, и на юг усвояват пространството вероятно до Балкана (Фол, Спиридонов 1983, 114; Христов 2002, 51-53). Резултатите от проучването на светилището в м.

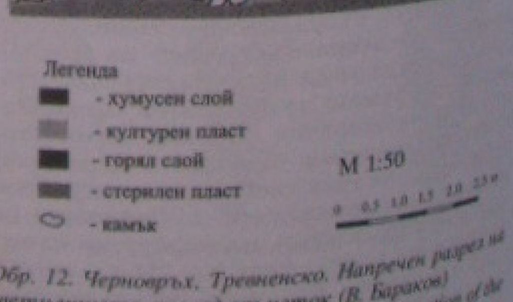

Обр. 12. Черновръх, Тревненско. Напречен разрез на светилището, изглед от изток (В. Бараков)
Fig. 12. Chernovrah, near Tryavna. Cross-section of the sanctuary, view from the east (V. Barakov) Key: plow zone, cultural deposits, burnt layer, virgin soil, stone

Елова могила - форма, размери, конструкция, брой на находките, продължителност на използването, ми позволяват да изкажа предположението, че това светилище се явява едно от най-значителните култови места на север от билото на Централен Хемус (светилища върху скали, върхове и хълмове, според сполучливото им типологизиране от М. Домарадски) (Домарадски 1994, 33-36). Проучените светилища по северните склонове на Централна Стара планина функционират преимуществено през ранножелязната епоха - Турлата при Троян (Христов, Гоцев 2003, 21-28) и в м. Ветрилника, на 4 км източно от вр. Васильов (Христов 1997, 8-10), и се отличават с тънък културен пласт. Други култови места показват развитие през късножелязната и се характеризират със сравнително кратък период на съществуване и ограничено количество находки, оставяни като дарове (предимно монети и керамика: Чучул, Троянско; м. Паунов камък, северно от Тъжа) (Христов 2002, 105-109); м. Манастира, на 4 км югоизточно от Голяма Желязна (Христов 1997, 12-13). По-пълнокръвен и продължителен живот се наблюдава при тракийските светилища от територията на селището на хълма Царевец във Велико Търново (Робов 2002-2003, 169-177), което през I хил. пр. Хр. се явява най-значителният селищен център в Централен Хемус и в околностите на емпорион Дискодуратере през римската епоха (Christov, Barakov 2002, 691-697). В Древна Тракия има достатъчно примери на регистрирани по археологически път светилища (Кабиле, Филипопол и др.), които се превръщат в притегателен център на селищен живот (Попов 2002, 171). Често покрай тях възникват градове, села, създават се търговски пунктове за обмен на стоки, технологии и идеи. На този етап от разкопките на светилището в м. Елова могила до Черновръх, Тревненско, не може да се каже нищо за ролята му на култов център. За това са необходими проучвания в неговата околност.

Оставянето на дарове и извършването на определени ритуали в светилището е указание за развита религиозно-обредна система у местните траки. Тази обредност включва строго регламентирани практики, следи от които бяха установени при археологическите разкопки.

В подножието на хълма от древността до днес има непресъхващ извор. Водата в религиозните представи има пречистващо действие. Следва навлизане в свещената територия на хълма, за да се достигне до култовото място на неговия връх. Самият акт на изкачването, преодоляването на такъв род препятствия, е пречистване. При достигане до светилището, за да привлече вниманието на божеството върху себе си, посетителят използва камбанка, с която подрънква от време на време. За тази цел са използвани малки бронзови и сребърни камбанки, много прецизно изработени, върху които има врязани концентрични кръгове, символизиращи слънчевия култ. С по-големи железни и бронзови камбанки са обкичвани вратовете на жертвените животни (най-често агнета). Тракиецът прави посвещение на божеството - върху каменната площадка на светилището поставя специално изработена за целта мраморна оброчна плочка с изображение на Херос. Божеството най-често е изобразено в ловна сцена, но се срещат и плочки, на които Херос е представен в тържествена поза на конник, с бавен ход на коня, вдигнал едната си ръка за поздрав.

В ритуала следва принасяне на кръвна жертва (агне). На светилището бяха открити десетки фрагменти от кости на агнета. Засега жертвеникът все още не е открит. Няма съмнение, че принасянето на жертвата става върху жертвеник, като целта е да се омилостиви божеството. В специални помещения (дървени навеси) следите, на които бяха открити в масивен горял слой (фрагменти овъглено дърво и множеството железни предмети от различни конструкции - пирони, обкови, клинове за залостване на врати и пр.), се приготвя обредната храна върху специално направени за целта огнища. Част от храната изяждана на място, а друга е ритуално оставяна на светилището за божеството. Керамичните съдове (гърнета, кани, стомни, чаши, подноси, купи) след извършване на обреда ритуално са натрошавани върху каменната площадка на светилището. При разкопките беше открито голямо количество фрагменти от споменатите категории съдове.

Обредните действия и почитането на бога завършват със задължителното оставяне на дарове. Това най-често са монети, накити, принадлежности към облеклото (фибули, апликации), т.е. предмети от имуществото, с което тракиецът разполага приживе - често най-ценното, което притежава. С това се затваря цикълът на обредната дейност.

Цитирана литература:

Агре 2002: Д. Агре. Ролята на камбанките в живота и погребалния обред при траките. - Колекция „Камбана" във Вършец. Вършец-София, 2002, 14-17.

Бинев 2002-2003: М. Бинев. Към проблема за локализацията и хронологията на емпорионите в административната територия на Никополис ад Иструм. - Известия на Регионалния исторически музей-Велико Търново, 17-18, 2002-2003, 199-204.

Велков 1926: И. Велков. Антични паметници из България. - Годишник на Народния музей за 1922-1925 г., 1926, 127-137.

Генчева 2004: Е. Генчева. Римските фибули от България. В. Търново, 2004.

Геров 1950: Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. - Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 19-25.

Гочева 1993: З. Гочева. Херос. - В: Кратка енциклопедия Тракийска древност. София, 1993, 305-306.

Гочева 1994: З. Гочева. Храмовете в градовете и тракийските светилища на тяхната територия в провинция Тракия. - Епохи, 1994, 4, 37-44.

Домарадски 1994: М. Домарадски. Култови места край скали и на върхове. - Епохи, 1994, 4, 33-36.

Елиаде 1994: М. Елиаде. Митът за вечното завръщане. София, 1994.

Оперман 1970: М. Оперман. За оброчните плочки на ловуващия Тракийски конник от римската епоха в България. - Археология, 1970, 2, 19-32.

Оперман 1973: М. Оперман. Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А. - Археология, 1973, 3, 1-14.

Попов 2002: Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI - I в. пр. Хр. София, 2002.

Робов 2002-2003: М. Робов. Тракийско култово съоръжение в източното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново. - Известия на Регионалния исторически музей - Велико Търново, 17-18, 2002-2003, 169-177.

Тачева 1982: М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия. София, 1982.

Тачева 1993: М. Тачева. Сабазий. - В: Кратка енциклопедия Тракийска древност. София, 1993, 239-240.

Тачева 1995: М. Тачева. За бесите и техните племенни територии. - Минало, 1995, 1, 5-14.

Христов 1997: И. Христов. Тракийски култови паметници в Хемус. - Минало, 1997, 1, 5-14.

Христов 2001: И. Христов. Планински траки. - Минало, 2001, 3, 5-14.

Христов 2002: И. Христов. Пътища и крайпътни съоръжения в Хемус. Принос към историческата география на Древна Тракия. В. Търново, 2002.

Христов, Гоцев 2003: И. Христов, А. Гоцев. Проучване на тракийското светилище в м. Турлата край Трояи. - Археология, 2003, 3, 21-30.

Фол, Спиридонов 1983: А. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. София, 1983.

Фол 1991: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. София, 1991.

Christov, Barakov 2003: I. Christov, V. Barakov. Thracian rock sanctuary in the vicinity of Discoduraterae. - Thracia, 15, 2003, 691-697.

The Cult of the Heros in the Emporium Discoduraterae Hinterland

Venelin Barakov

This paper presents the results of two excavation seasons at a Thracian sanctuary dated to the Hellenistic and Roman periods. The site is situated on a hill dominating the surrounding area, ca. 7 km to the northeast from the town of Tryavna. The sanctuary is a round stone structure with a stone platform in the middle. The shape of the sanctuary is indicative of its functions and purpose. It was related to the solar cult; in the 1st millennium BC the Thracians worshiped the sun and its personification in Thrace, the god Sabasius called Zagreus, Orpheus, etc. The sanctuary was built in the 5th and 6th century BC and survived until the 1st century AD when its function declined due to the Roman conquest of *Moesia* (northern Bulgaria). The activities at the ritual place were renewed in the mid-2nd century AD and continued until the end of the 3rd century AD. The greater part of the finds yielded by the excavations and presented in this paper is dated back to this period. The small bronze bells used in rituals are among the most numerous finds. By ringing them the supplicant aimed at attracting the attention of the deity to his or her request. Each of the worshippers left in the sanctuary votive offerings for the deity: ritual food or his/her most precious personal belongings (coins, jewels, personal adornments). Thracians made offerings to the deity by laying votive reliefs on the stone platform. These votive reliefs attest that in the 2nd and 3rd century AD the sanctuary was dedicated to the Heros, the main Thracian deity whose nature preserved the old religious cults and beliefs and remained the only Thracian male deity worshiped during the Roman period. Most of the items were laid on the platform, on designated spots, and the offerings were arranged around a votive relief or a small bronze bell. The rituals at the sanctuary included animal sacrifice: a lamb, lighting a fire, preparation of ritual food, and breaking the ceramic vessels used in the ritual. The peculiarities of the sanctuary and the nature of the rituals reveal the sustainability of the Thracian culture in this mountain region, where the influence of the Roman urban civilization was practically insignificant. Despite the fact that they were subjects of the Roman Empire, the Thracians who were living in the present-day Tryavna area managed to keep the most conservative and at the same time the most typical features of their life style for a very long period, which helped them preserve their ethnical identity until the invasion of the Slavs in the Balkans.

Находка от керамични калъпи за производство на съдове с апликирана украса от крепостта Калето край Мездра

Красимира Лука

Крепостта Калето е разположена в югозападната периферия на съвременния град Мездра и е изследвана в продължение на седемнадесет години.[1] Като се изключат докладите от отчетните конференции и някои кратки съобщения (Димитрова 1985, 31; Машов 1998, 16-19; Иванов 1998, 26-33), резултатите от тези проучвания остават необнародвани. Новите данни, придобити при възобновяването на разкопките там,[2] коригираха съществено както установената в миналото датировка и хронология, така и интерпретацията на обекта (Торбатов, Ганецовски 2006, 267). В най-ранните пластове, свързани с римското присъствие, бяха регистрирани останки, отнасящи се към функционирането на езически култов център през III в. на това място. Те представляват огнища, съдържащи разнообразни по вид дарове - множество керамични фрагменти, метални и стъклени предмети, животински кости и монети. Предмет на настоящата публикация са четири керамични калъпа, открити в огнище, проучено през 2006 г. и отнасящо се към ранната фаза на светилището, датирана с монети от второто десетилетие до 50-те години на III в.

Първият калъп е изработен от добре пречистена глина със светлокафяв до червеникав цвят и е с изображение в негатив на права човешка фигура *en face* (Херакъл). Дълж. 7,68 см, шир. 4,36 см, деб. 2,23 см. Херакъл е представен прав, облегнат на десния си крак. Той е изобразен гол, с буйна къдрава коса и брада. В лявата си ръка държи крикоса и брада. В лявата си ръка държи крисвак, а дясната е свита и изнесена напред, сякаш държи някакъв предмет, липсващ на изображението. Вероятно поради дефект при снемане на отпечатъка от изображението, стъпалата на фигурата са допълнително, при това доста неумело, оформени чрез врязване (обр. 1).

Вторият калъп е изработен от добре пречистена глина със светлокафяв цвят, с изображение в негатив на права човешка фигура *en face* (Херакъл). На обратната страна на калъпа е врязан кръстовиден знак. Дълж. 7,16 см, шир. 4,10 см, деб. 2,17 см. Изображението е идентично с това от калъп № 1. Единствената разлика е при оформянето на стъпалата на фигурата, които тук са прецизно отпечатани (обр. 2).

---

[1] *От 1974 до 1990 г. от Дора Димитрова, Цветана Дремсизова, Богдан Николов и Пламен Иванов.*

[2] *През 2003 г. под ръководството на Спас Машов от РИМХГ-Враца (Машов, Ганецовски, Тодорова 2004). От 2005 г. обектът се проучва от ст.н.с. д-р Сергей Торбатов от НАИМ-БАН, на когото изказвам благодарност за предоставената ми възможност да обнародвам разглеждания тук материал.*

Третият калъп е изработен от добре пречистена глина със светлокафяв цвят и е с изображение в негатив на права човешка фигура *en face* (Силван). На обратната страна на калъпа е врязан кръстовиден знак. Дълж. 8,38 см, шир. 6,00 см, деб. 2,50 см. Силван е представен прав, облегнат на десния крак, с къдрава коса и брада. Изобразен е гол. От дясната му ръка се спуска наметка или кожа. Лявата му ръка е свита в лакътя, а в дясната държи косер (обр. 3).

Последният калъп е изработен от добре пречистена глина със светлокафяв до червеникав цвят. Вижда се изображение в негатив на женска глава *en face* с шлем (Атина). На обратната страна на калъпа е врязан знак с форма на буквата „Н". Дълж. 6,40 см, шир. 7,70 см, деб. 2,70 см. Отпечатакът на калъпа в позитив показва изображение във висок релеф на лице с омекотени, класически черти, предадени в детайл. Главата е с шлем корински тип, от който излизат два, подобни на рога, израстъка (обр. 4).

Описаните находки са едни от малкото, произхождащи от ясен археологически контекст и разкрити извън големите производствени центрове около Бутово и Павликени (Султов 1972, 23, обр. 2, 3; 24, обр. 4; Sultov 1985, 52-54, Tabl. XXII, 4, 6, 7; Tabl. XXIV, 1, 3, 6; Kabakčieva, Sultova, Vladkova 1988, 31-32, №№ 179-190). Значението на тези паметници като свидетелства за наличието на специализирана керамична продукция е обосновано не само от гледна точка организацията на керамичното производство, но и поради сравнителната оскъдност на данните, отнасящи се до вече готовите изделия. Ако при един задълбочен преглед върху функционирането на керамичните ателиета на територията на *Nicopolis ad Istrum* могат да бъдат посочени редица основни елементи, свързани с произхода и разпространението на общи за Римската империя форми и техники (Dimitrova-Milčeva 2000, 18-20), то съдовете с апликирана украса засега остават извън този контекст. Тяхното производство и употреба очевидно засяга все още недобре проучена проблематика, свързана с интегрирането на наследствени традиции в до голяма степен унифицираната керамична продукция през римския период.

Въпреки безспорните данни за производство на керамика от този тип (Султов 1972, 25, обр. 7; 26, обр. 8, 9; 27, обр. 10; Sultov 1985, Tabl. XXIII, 9; XXIV, 2, 4, 5, 7; Kabakčieva, Sultova, Vladkova 1988, 28-31, №№ 162-178) нейното разпространение на територията на съвременна България засега е илюстрирано с единични находки (Митова-Джонова 1970, 6, обр. 1; 7, обр. 2; Martinova 2001, Taf. 1, 1-5). Сравнена с дистрибуцията на съдове, произведени в центровете около Бутово, Хотница и Павликени, слабо засвидетелстваната употреба на керамика с апликирана украса може да бъде интерпретирана единствено в контекста на култовата практика (Sultov 1985, 54). В тази връзка, намирането на калъпи за производство на та-

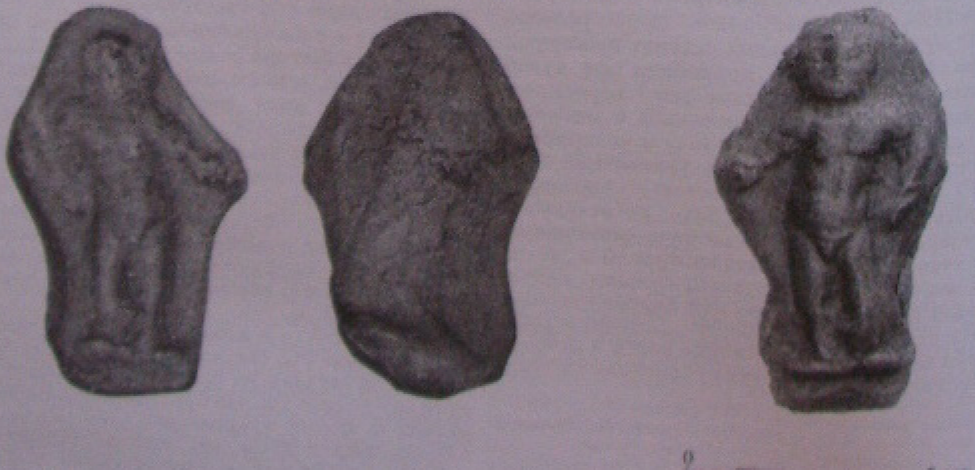

Обр. 1. Мездра, Калето. Калъп за производство на керамика с

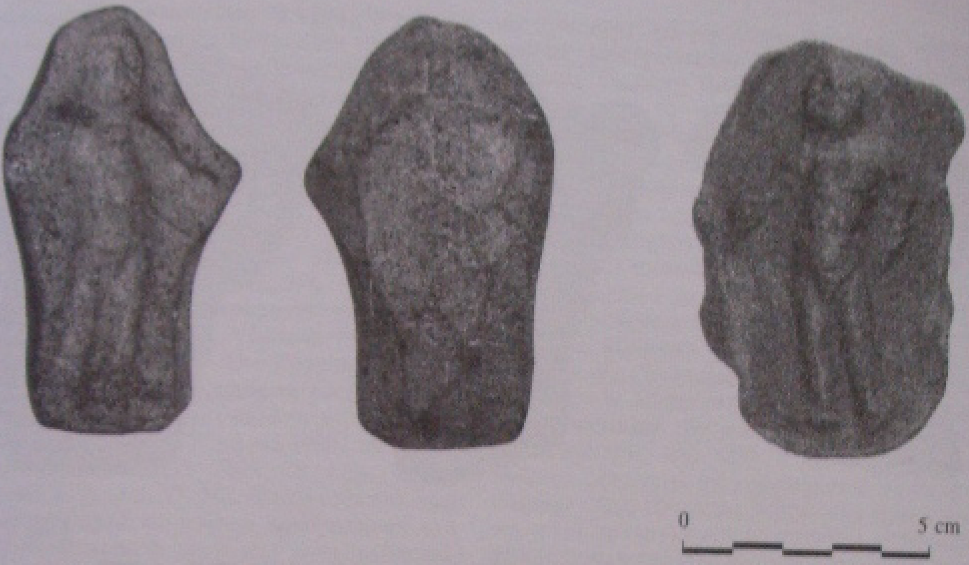

Обр. 2. Мездра, Калето. Калъп за производство на керамика с апликирана украса с изображение на Херакъл
Fig. 2. Mezdra, Kaleto. A mould for production of pottery with applied decoration with the image of Heracles

кава керамика на място с определено сакрални функции не е изненадващо.

Възприемането на разглежданата находка като вотивни предмети, най-вероятно с вносен характер, поставя въпроса за обхвата на разпространение на произвежданата продукция в големите керамични центрове на територията на *Nicopolis ad Istrum*. Фрапиращата липса на проучвания върху характера на керамичното производство не само в района на съвременния град Мездра, но и на територията на Северозападна България, до голяма степен възпрепятства категоричните изводи в тази насока. Все пак трябва да отбележа факта, че от обекта, от който произхождат разглежданите калъпи, до този момент не е открит нито един фрагмент с импортен характер. Единствените съдове, работени в калъп, произхождащи от тук (подноси от различен тип) са украсени със семпли врязани линии и волути, нанесени върху повърхността преди изпичането. По същия начин са третирани подобни съдове, известни от намиращата се в близост римска вила при Долна Кремена, Врачанско (Машов 1988, Табл. 2, 3). Засега като вносни могат да бъдат определени единствено два фрагмента, произхождащи от отдалеченото на около 50 км от Мездра антично селище в м. (Х)орозания до Алтимир, Врачанско[1].

Трябва да спомена и друга находка на съд, украсен с апликирана женска глава, от същия обект добре датиран в първата половина на IV в. (Лука, Машов 2006, 102, Табл. XIV/4). Най-рано към IV в., ако се съди по покритата с глазура повърхност (Kuzmanov 1998, 93), могат да бъдат отнесени и няколко апликирани съда, произхождащи от светилището при Перник (Любенова 1980, 128-128, Рис. 27-28, Обр. 291-292; 294). Тези фрагменти са сигурно свидетелство за употребата, а вероятно и за производството, на керамика с апликирана украса. След началото на IV в. на територията на провинция *Dacia Ripensis* е регистрирано функционирането на малки локални работилници за производство на керамични изделия (Николов 1961; Александров 1983, 58-61), чиято поява е свързана с променените политически и икономически условия по това време. Като се има предвид административно-териториалната уредба през предшестващото столетие, при която градската територия на антична Сердика включва и околностите на съвременния град Мездра (Геров 1950, 14-15), съществуването на обособена икономически и културно област с общи черти на произвежданата продукция още по време на третото столетие не изглежда недопустимо.

Засега в споменатия район не могат да бъдат посочени археологически свидетелства за съществуването на локални ателиета през III в. Една случайна находка от територията на съвременния град Мездра обаче е недвусмислено свидетелство за наличието на такива (Анчев 1960). Тя е част от разрушена пещ със заредена в нея продукция (обр. 5).

---

[1] *Разкрити в разрушен културен пласт, вследствие иманярска интервенция. Непубликувани.*

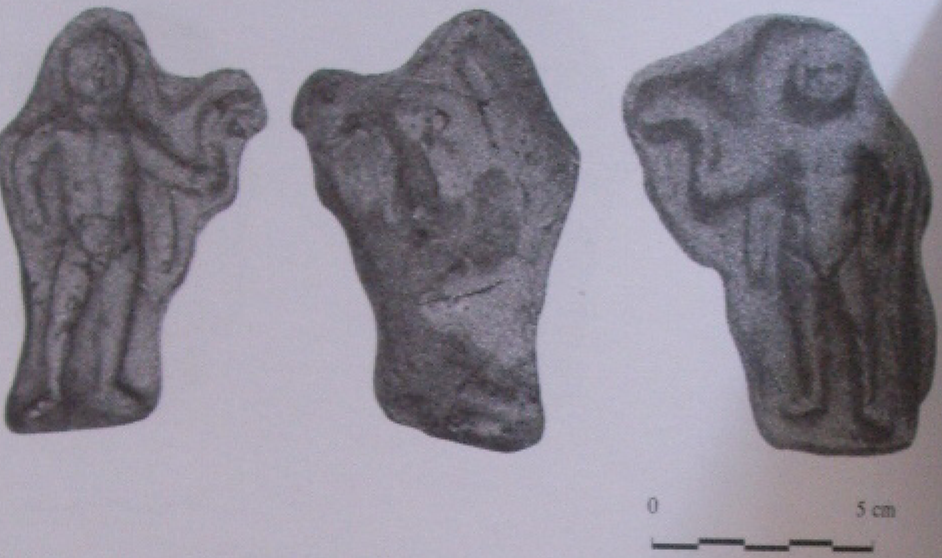

Обр. 3. Мездра, Калето. Калъп за производство на керамика с апликирана украса с изображение на Силван
Fig. 3. Mezdra, Kaleto. A mould for production of pottery with applied decoration with the image of Silvanus

Деформираните, най-вероятно вследствие разрушаването на пещта, съдове (обр. 6) принадлежат към един от най-разпространените типове чаши, известни от проучванията през последните години на „Калето" и произхождащи от пластовете, датирани от времето на III в. Глината, от която са изработени, е добита от намиращо се в близост находище. Тя притежава някои ясно различими специфични черти като фина структура, добра пластичност и характерен жълтеникав цвят, който се запазва при недостатъчно добро опалване. В случаите като горния, когато влажните съдове са оставяни да изсъхнат без да бъдат изпечени цветът се променя към зеленикав[4]. Определено континюитивното развитие, което може да бъде проследено сред керамичния материал, произхождащ от обект Мездра-Калето, показва продължителен период на експлоатация на глинените залежи в околностите на съвременния град. Засега това може да бъде проследено от първите десетилетия на III до началото или първата половина на V в.

Разгледано в контекста на данните за общото икономическо развитие в периода (Петров 1986, 61-63), съществуването на керамични работилници с локално значение и ограничен обхват на производство е закономерно явление. Доколко обаче произвежданата на територията на Мездра керамична продукция е свързана с функционирането на ателие, чиито изделия са предназначени само за нуждите на разположените в близост селища, е въпрос, който не може да бъде решен без проучване на самия керамичен център. Репертоарът на известните както от „Калето", така и от вилата до Долна Кремена, Врачанско, съдове демонстрира широката употреба на произведени в калъп подноси. Върху голяма част от тънкостенните чаши от „Калето", изработени според качеството на глината със сигурност в местната керамична работилница, може да бъде проследена характерна декоративна схема, изпълнена чрез барботинна техника, чийто единствен паралел засега са съдове, произхождащи от *Sirmium* (Брукнер 1997, 144, Т. 8 / 13, 14).

Производство на специализирана продукция може да бъде предполагано и ако се съди по една находка на глинен печат (обр. 7), намерен около споменатата по-горе разрушена пещ (Анчев 1960). Той е двустранен, с дължина 9,2 см. Изработен е от добре пречистена глина, добила след изпичането кафеникаво-розов цвят. Повърхността е покрита с оранжево-кафяв лак. Върху двата края, оформени по различен начин, са врязани с остър инструмент орнаментални мотиви - розета от едната страна (диам.: 3-3,2 см) и розета (диам. 2,4 см), оградена с четири симетрично разположени листовидни орнамента, единият от които отчупен (макс. шир. 5,8 см), от другата.

---

[4] *Благодаря на Димитра Йонкова от Училището по приложни изкуства в Троян, с чието любезно съдействие бяха извършени наблюденията върху характера на глинените залежи край Мездра.*

Орнаменталната схема на кръг, ограден с радиално разположени врязвания (розета), е един от най-често употребяваните мотиви, познат от украсата на произведените в калъп съдове (Владкова 1991, 132). Розети, но с по-малки размери, са врязани върху подобни двустранни калъпи, известни както от Павликени (Kabakčieva, Sultova, Vladkova 1988, 19, № 95; Sultov 1985, Tabl. XIII, 4), така и от територията на антична Монтана (Димитрова 1961, 31, обр. 7; 33, обр. 9). Същият мотив е употребен многократно върху калъпи (Kabakčieva, Sultova, Vladkova 1988, 17, № 7318, № 87, 90; 19, № 88; Султов 1962, 30, обр. 2; 31, обр. 3) и различни по форма съдове от Бутово и неговата околност (Kabakčieva, Sultova, Vladkova 1988, 16, № 83; 17, № 63; Камишева 2005, 78, обр. 3б; 79, обр. 4б, в, г; обр. 13, 14). Изобразеният върху другия край на печата декоративен елемент се появява за пръв път сред познатите схеми, използвани за украса. Елементите, от които е съставен, обаче (розета и имитация на палмово листо) също повтарят многократно употребявани мотиви (Kabakčieva, Sultova, Vladkova 1988, 19, № 97; Димитрова 1961, 33, обр. 9).

Използването на този вид печати е свързано с производството на керамика с релефна украса, като чрез тях са нанасяни в негатив различни орнаменти върху калъпите, в които са изработвани съдовете (Димитрова 1961, 32). Откриването на подобен инструмент в близост до останки от пещ за изпичане на керамична продукция е сигурен индикатор за неговата употреба в производствения процес. За съжаление тази находка, също както и известните такива от територията на Монтана (Басанович 1894, 56; Велков 1940-1942, 189, обр. 259), е разкрита при ремонтни дейности на територията на съвременния град. Въпреки липсата на други данни, тези инструменти се приемат като безспорно доказателство за функционирането на локално ателие за производство на имитиращи *terra sigillata* съдове в Монтана (Dimitrova-

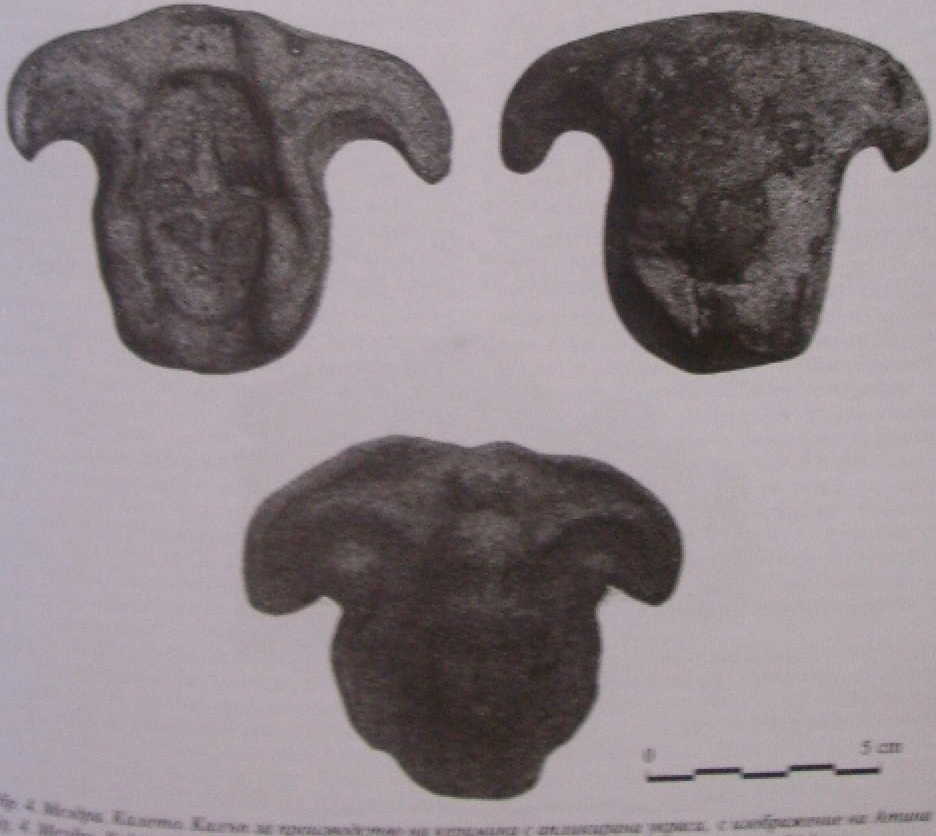

Обр. 4. Мездра. Калето. Калъп за производство на керамика с апликирана украса, с изображение на Атина
Fig. 4. Mezdra. Kaleto. A mould for production of pottery with applied decoration with the image of Athena

Mikčeva 2000, 18). Съществуват достатъчно основания да се допусне наличието и на други високо специализирани центрове, освен добре проучените около Бутово, Хотница и Павликени, за които обаче информацията е твърде оскъдна и които съвсем естествено задоволяват нуждите от луксозна продукция в райони, сравнително отдалечени от територията на *Nicopolis ad Istrum*.

Разгледана в този контекст находката на калъпи за производство на керамика с апликирана украса може да бъде възприета като поредно доказателство за работата на подобно керамично ателие на територията на съвременния град Мездра. Фактът, че подобно становище не е защитено от никакви данни, свързани с вече готовата продукция, се обяснява от една страна с липсата на достатъчно изследвания в тази насока, а от друга с оскъдната информация за употребата на керамични изделия с апликирана украса, както вече беше изтъкнато. Съдовете с апликирана украса са най-слабо засвидетелстваната категория находки в сравнение с другите произведени в калъп релефни фигури или композиции (вотивни плочки и теракоти). Находката от керамични калъпи за производство на вотивни плочки от територията на *Montana* например (Велков 1940-1942, 184-189, обр. 248-258) съдържа и една готова такава с изображение на Хермес (Велков 1940-1942, 184, обр. 247). Плочки и медальони с подобен характер са известни и от Бутово (Kabakčieva, Sultova, Vladkova 1988, 30, № 171; 34, № 200) и Augusta Traiana (Kalcev 1991, 266, Abb. 17). Производство на теракоти извън територията на керамичните центрове около *Nicopolis ad Istrum* се подкрепя от една находка на калъп (Аврамова 2005, 93) и подобни готови изделия от района на *Ulpia Oescus* (Велков 1930-1931, 306, обр. 224; Ковачева 1990, обр. 9, 12). Засега обаче калъпи, близки на откритите в Мездра и определено свързани с производствения процес, каквито са два фрагмента от *Augusta Traiana* (Kalcev 1991, 265, Abb. 15, 16), не намират конкретни аналогии сред публикувания от същото място материал.

Само бъдещи обстойни теренни проучвания са в състояние да дадат обяснение на тази засега незадоволително изяснена проблематика. За момента може да се каже, че откритите в крепостта Калето керамични калъпи се вписват като цяло в стила и репертоара на фрагментите с релефна украса, открити край Павликени. Една от предпочитаните фигури върху тези фрагменти е на Херакъл (Sultov 1985, 53), твърде близка като трактовка с изображенията върху калъпите от Мездра (Султов 1972, 26, обр. 9; Sultov 1985, Tabl. XXIV, 5). Интересна особеност при представянето на Херакъл от разглежданата находка, е позицията на ръцете, дясната е празна, докато лявата е обгърнала кривака. По същия начин - с кривак в лявата, а не в дясната ръка, е представен Херакъл на един от калъпите от Монтана (Велков 1940-1942, 185, обр. 249), което издава пресъздаването на общ източник - вероятно скулптурно изображение. Репродуцирането на иконографски прототипи като явление е добре засвидетелствано в Монтана, където близки по

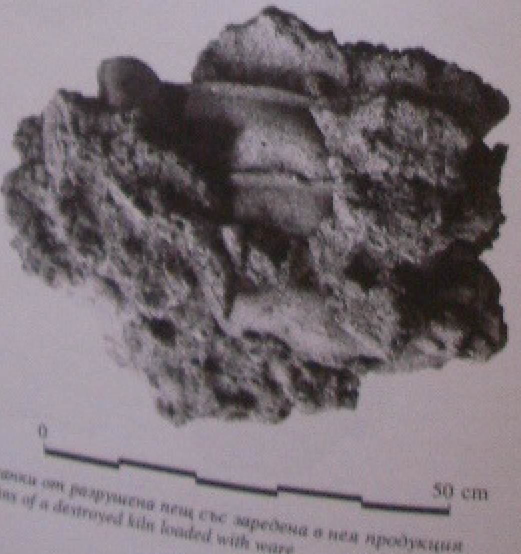

Обр. 5. Мездра. Останки от разрушена пещ със заредена в нея продукция
Fig. 5. Mezdra. Remains of a destroyed kiln loaded with ware

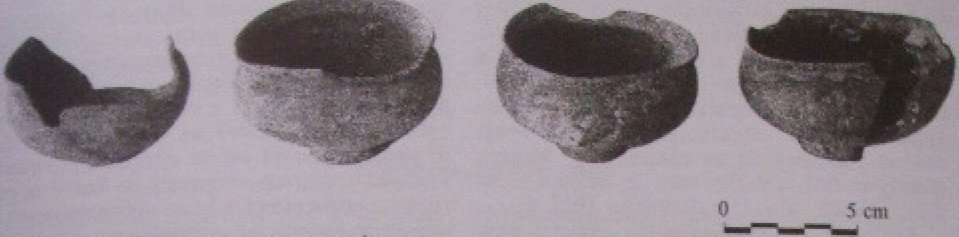

Обр. 6. Мездра. Неизпечени керамични съдове
Fig. 6. Mezdra. Unbaked clay vessels

стил иконографски схеми могат да бъдат проследени едновременно върху изображенията на произхождащите от там калъпи и скулптурната пластика (Огненова-Маринова 1987, 38-39). Забележително постижение в тази насока е посочването на метална находка, абсолютно идентична с един от керамичните калъпи (Ognenova-Marinova 1987, 174). Този факт е достатъчно категорично доказателство, ако не за производството на метални апликации в керамични калъпи, то със сигурност за използване на метални прототипи при изработката на калъпите.

Отпечатването от еднакъв оригинал личи добре при двата идентични калъпа с изображение на Херакъл от Мездра единият, от които е с ясни контури, докато другият е допълнително дообработен на ръка, вследствие недостатъчно доброто копие. Наличието едновременно на два калъпа с еднакво изображение, което е засвидетелствано и при находката от Монтана, (Велков 1940-1942, 185, обр. 250 и 186, обр. 251) показва, че подобни изделия са тиражирани многократно.

Може да се предполага, че предназначението на двата еднакви калъпа от Мездра е за изработване на фигурален фриз, ако се съди по позицията на дясната ръка на фигурата - изнесена напред, със свити пръсти, сякаш държи липсващ предмет, което придава незавършеност на композицията. Подобно разделяне, при това на един цял елемент от фигурален фриз, е регистрирано и в Бутово (Султов 1972, 23-24, обр. 5). По същия начин, като част от незавършена орнаментална схема, могат да бъдат възприемани и двата необичайни израстъка от двете страни на шлема на Атина. Този калъп, който се отличава от останалите по своята несъмнено по-висока художествена трактовка на образа, може да бъде сравнен с подобна находка от Бутово, определена от Б. Султов като вносна (Султов 1972, 22-23, обр. 2; Sultov 1985, 52, Tabl. XXIII, 4). Въпреки разликата в изпълнението на пресъздаваните изображения обаче, технологическите данни и на четирите калъпа от Мездра показват определено общ произход и сочат тяхното производство на едно и също място. Подобно заключение се потвърждава и от сравнително еднаквия начин, по който са маркирани калъпите, три от които (№№ 2-4) са с врязан знак върху задната повърхност. Любопитна подробност в това отношение е липсата на подобен маркер върху калъп № 1, който дублира изображението на Херакъл и чийто отпечатък не е качествен. Въпреки това, той едва ли може да бъде възприеман като брак, тъй като изображението е дооформено на ръка и калъпът е изпечен заедно с останалите. Този факт, както и подробностите при изобразяването на фигурите предполага, че отпечатъците са снемани от специално приготвени за целта оригинали, които вероятно не са изработени от траен материал, който да позволява многократното им използване. Може да се допусне, че врязаният знак на гърба на изделията отбелязва качествените копия и е предназначен за лесното им разпознаване в процеса на работа с голям брой калъпи. Заслужава внимание и факта, че подобен начин на маркиране не е отбелязан сред публикуваните от района на *Nicopolis ad Istrum* материали. Разбира се, едва ли може да се твърди с категоричност, че изделията са част от продукцията на местното керамично ателие. Със сигурност обаче може да се каже, че дори и вносни, те са предназначени за използване (и вероятно са използвани) в производствения процес. Тяхното откриване в рамките на култов комплекс едва ли има значение по-широко от това на принесените в дар на същото място предмети.

Както вече беше изтъкнато, репертоарът на изобразените върху калъпите от Мездра божества е твърде близък до познатите от Павликени. От значение е и факта, че именно на територията на *Nicopolis ad Istrum* съществуват доказателства за почитане на Атина като едно от главните божества в града (Добруски 1922, 176; Тодоров 1928, 103). За да се допусне обаче директно влияние от тези центрове трябва да бъдат пренебрегнати посочените вече прилики в иконографията на Херакъл при изображенията от Мездра и Монтана. Пресъздаване на близък иконографски тип на Атина в керамични изделия е познат и от Рациария (Велков 1930-1931, 304, обр. 220), докато култът към Силван е засвидетелстван от обекти, разположени недалеч от територията на съвременна Мездра (Кацаров 1911, 176-177, обр. 2; Велков 1030-1931, 302-303, обр. 217; Добруски 1890, 8).

Без съмнение много близък паралел както по отношение на откриваните находки, така и според основните си характеристики, представляват проучените при Монтана военна крепост и светилище. Според наличните данни те съществуват едновременно. Степента на изследване на археологическия обект в покрайнините на Мездра до този момент не позволява със сигурност да се разграничат времето на военната крепост от светилищния период. Отбранителните съоръжения засега се определят като синхронни и дори предшестващи култовия център на това място. Както в Монтана (Огненова-Маринова, Божилова, Александров 1987, 17-18) така и в Мездра се предполага използване на мястото за култови практики още в периода преди римското завоевание на Балканите. Укрепления по тези места са издигнати непосредствено след този период (Александров 1987, 75). Безспорно една от основните причини за този акт е от една страна, стратегическото значение на тези пунктове, но от друга - ролята им на културни центрове. Именно с функционирането на важен за региона култов обект в Монтана се обяснява и съществуването на керамичното ателие на това място, което, според неговите изследователи, обслужва разположеното в подножието на крепостта светилище (Огненова-Маринова 1987, 37-38; Ognenova Marinova 1987, 174). В същия район със сигурност е доказана и експлоатацията на мраморна кариера, материалът от която е използван в специализирано ателие за обработка на камък (Огненова-Маринова 1987, 40-41 и бел. 24). Подобни косвени данни има и за района на съвременна Мездра, където са разположени едни от най-големите кариери за добив на камък в региона. Индивидуален стил при изработката на скулптурни изделия може да бъде проследен както сред произхождащите от римската вила при Долна Кремена, Врачанско, между които и една от най-забележителните трактовки на Херакъл (Машов 1988, обр. 2, 4; Табл. 1), така и в по-късно време, при известните от раннохристиянската базилика при Люти брод паметници (Джингов, Машов 1985, 55, Табл. I; 56, Табл. II; 60-61, Табл. III-IV).

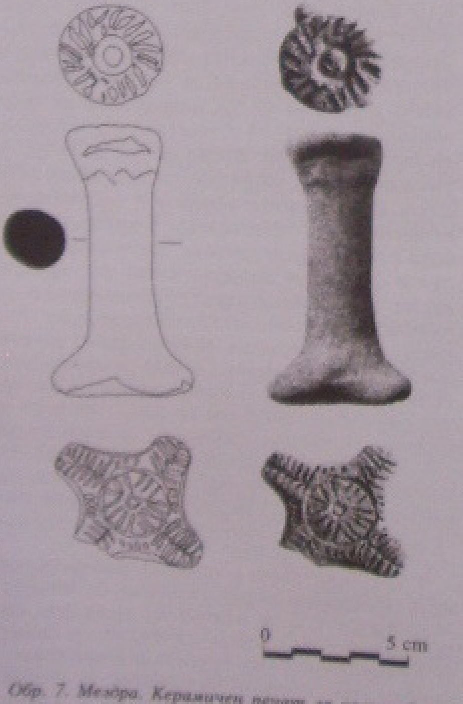

Обр. 7. Мездра. Керамичен печат за производство на съдове с релефна украса
Fig. 7. Mezdra. Ceramic stamp seal for relief pottery decoration

В заключение бих подчертала, че ако предположението за местния произход на разглежданите калъпи е обосновано от гледна точка на историко-културната среда, в която те се появяват, то със сигурност тяхната цялостна трактовка не може да бъде отделена от общия за разглеждания период контекст. Едва ли е случайно, че именно две от изображенията представят Херакъл. разпространението на култа към когото в съвременна Северна България се свързва с движението на римските войски (Дякович 1904, 34; Тодоров 1928, 68). Като привнесено от римляните се тълкува и разбирането за Херакъл като божество на земното плодородие, горите и изворите и съответно неговата връзка със Силван (Дякович 1907, 20; Филов 1911, 91-92). Появата на Атина-Минерва от своя страна върху паметници, изобразяващи Капитолийската триада (Добруски 1922, 171, фиг. 141; 175) безспорно се отнася към разпространението на римските официални култове. Бъдещите проучвания на „Калето" в района вероятно ще докажат не само военния, но и културен и административен характер на този очевидно значим паметник от римския период. За момента може да се каже, че археологическите обекти, разположени в околностите на Мездра, едва ли могат да бъдат разглеждани извън контекста на големите селищни центрове от типа на този в Монтана, чието влияние върху развитието на културния облик на региона не може да бъде пренебрегнато.

Цитирана литература:

Аврамова 2005: Д. Аврамова. Калъп за производство на теракотени фигурки от Улпия Ескус. - Известия на Националния исторически музей, 16, 2005, 93-94.

Александров 1983: Г. Александров. Антична вила № 1 край Михайловград. - Известия на музеите в Северозападна България, 8, 1983, 37-81.

Александров 1987: Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982). - В: Монтана, 1. София, 1987, 54-85.

Анчев 1960: А. Анчев. Сложено е началото на музейна сбирка в Мездра. - В: в. „Искърска комуна“, 31 декември, 1960, бр. 15.

Бассанович 1894: И. Бассанович. Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 11, 1894, 55-67.

Брукнер 1997: О. Брукнер. Импортована и панонска керамичка продукција са аспекта друштвено-економских промена. - В: О. Брукнер. В. Даутова-Рушевљьнр П. Милошевић. Почеци романизације у јщодисточном делу провинције Паноније. Нови Сад, 1997, 25-44.

Велков 1930-1931: И. Велков. Новооткрити старини. - Известия на Българския археологически институт, 6, 1930-1931, 302-313.

Велков 1940-1942: И. Велков. Принос към историята на религията на Мизия. - Известия на Българското археологическо дружество, 14, 1940-1942, 183-189.

Владкова 1991: П. Владкова. Декоративни орнаменти върху глинените подноси от територията на Никополис ад Иструм. - Известия на Историческия музей - В. Търново, 6, 1991, 129-137.

Геров 1950: Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. - Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 11-29.

Джингов, Машов 1985: Г. Джингов, С. Машов. Археологически проучвания край Лютиброд, Врачански окръг. - Известия на музеите в Северозападна България, 10, 1985, 37-70.

Димитрова 1961: А. Димитрова. За производството на terra sigillata в нашите земи. - Археология, 1961, 4, 27-33.

Димитрова 1985: Д. Димитрова. Археологическите паметници във Врачански окръг. София, 1985.

Добруски 1890: В. Добруски. Археологически издирвания в Западна България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 2, 1890, 1-45.

Добруски 1922: В. Добруски. Надписи и фигурални паметници по култа на Зевса, Хера, Палада Атина и други божества. - Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1922, 151-180.

Дякович 1904: Г. Дякович. Археологически излет в крайдунавска България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 20, 1904, 1-56.

Дякович 1907: Б. Дякович. Оброчни барелефи на Херкулес в България. - Археологически известия на Народния музей, 1, 1907, 17-30.

Иванов 1998: П. Иванов. Топография и хронология на средновековните археологически паметници в Мездра. - В: Научна сесия 100 години община Мездра (Мездра, 18 май 1998). Библиотека Български Северозапад, 15. Серия Научни изследвания, 9, 26-33.

Камишева 2005: М. Камишева. Глинени подноси от римската епоха от античното селище край с. Тученица, Плевенско. - Известия на Националния исторически музей, 16, 2005, 71-92.

Кацаров 1911: Г. Кацаров. Антични паметници из България. - Известия на Българското археологическо дружество, 2, 1911, 175-190.

Ковачева 1990: Т. Ковачева. Статуетки на Венера от Плевенско. - Известия на музеите в Северозападна България, 16, 1990, 47-57.

Лука, Машов 2006: К. Лука, С. Машов. Структури и материали от Късната Античност. - В: Алтимир-Бреста. Култов комплекс и селище. Библиотека Български Северозапад, 27. Серия Научни изследвания, 17, 94-116.

Любенова 1980: В. Любенова. Каталог на материалите от светилището. - В: Тракийски паметници, 2. София, 1980, 106-140.

Машов 1988: С. Машов. Римска вила рустика при с. Долна Кремена, Михайловградска област. - Известия на музеите в Северозападна България, 14, 1988, 19-42.

Машов 1998: С. Машов. Мездра и нейният регион през античността. - В: Научна сесия 100 години община Мездра (Мездра, 18 май 1998). Библиотека Български Северозапад, 15. Серия Научни изследвания, 9, 16-26.

Машов, Ганецовски, Тодорова 2004: С. Машов, Г. Ганецовски, К. Тодорова. Сондажни проучвания на праисторическо селище и антична крепост Калето край Мездра - В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. XLIII Научна археологическа конференция. София, 2004, 41-43.

Римска гранична наблюдателна кула в района на Видин

Венцислав Динчев

През есента на 2004 г. беше проведено спасително археологическо проучване в м. Лозята край Покрайна, Видинско[1]. Селото е на няколко километра североизточно от Видин, в северната част на Видинската низина. Посочената местност е ниско пясъчно възвишение между селото и десния дунавски бряг, който, за разлика от останалите участъци на българското Подунавие, е в южна, а не в северна посока. Изследваният археологически обект заема скромна площ - не повече от 50 х 50 м, в южната част на местността. Той отстои на около 800 м южно от крайните къщи на селото и на около 2,3 км северно от днешното корито на Дунав (обр. 1). До изграждането на крайречната дига и прокопаването на отводнителните канали през 50-те и 60-те години на XX в., ниският терен между м. Лозята и Дунав е бил отчасти мочурлив и периодично заливан при високи речни води. Изследваният обект заема всъщност най-близкия до реката, незаливен в миналото, терен в този район. Днес повърхността му е с тревиста растителност, но до неотдавна е бил обработваема земя.

Обектът в м. Лозята не беше известен в археологическата литература. Регистриран

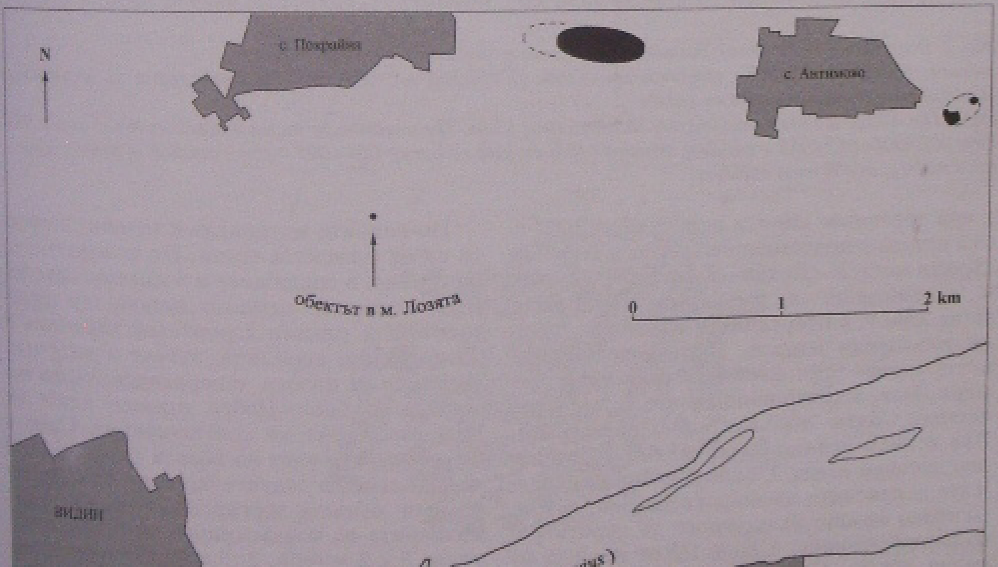

Обр. 1. Римска наблюдателна кула. Карта
Fig. 1. Roman Frontier Watch Tower. Map

---

[1] *Проучванията бяха финансирани от Исторически музей - Видин и се проведоха под мое ръководство с участието на А. Николаева от ИМ-Видин.*

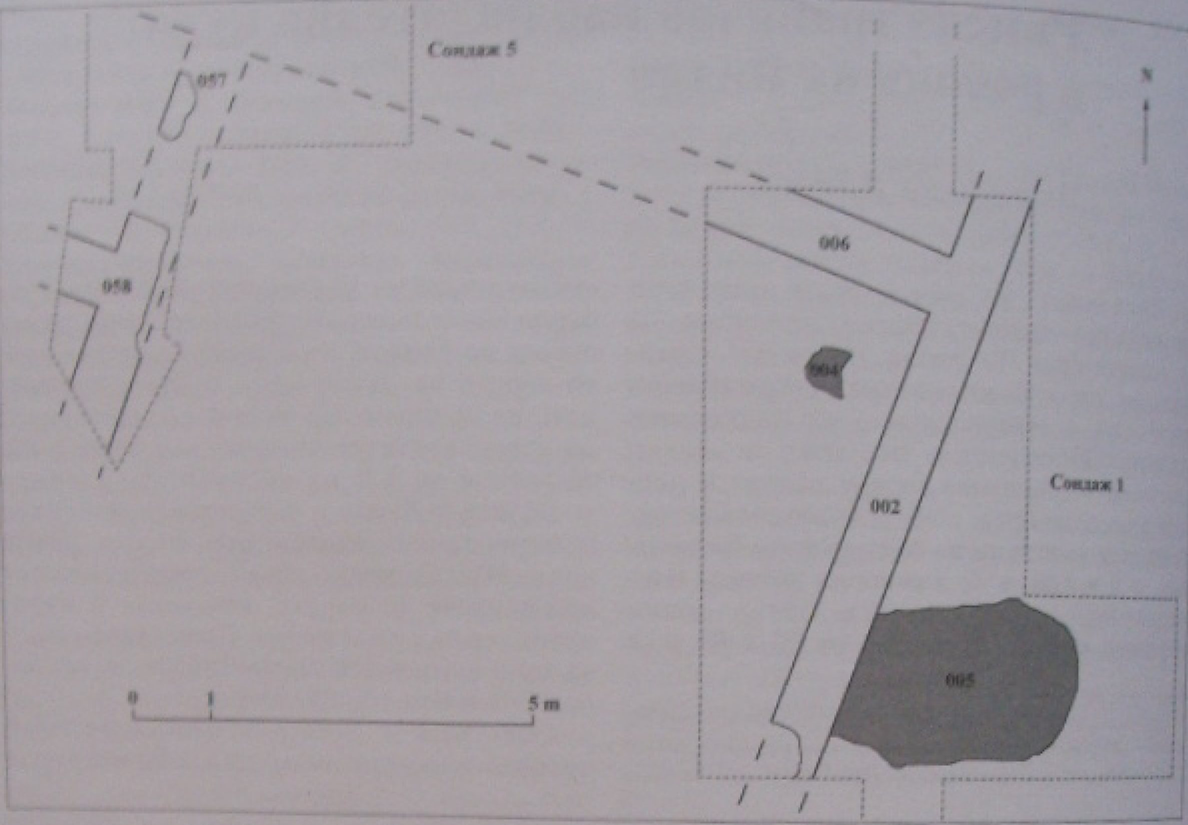

Обр. 2. Покрайна, (м. Лозята), Видинско. Останки в сондажи №№ 1 и 5. План
Легенда: 002+006+057+058 - останки от сграда (XVIII-XIX в.); 004+005 - концентрация на деструкции (предимно керемиди) от римска сграда
Fig. 2. The village of Pokrayna, (Lozyata locality), near Vidin. The unearthed remains in trenches Nos. 1 and 5. Plan
Key: 002+006+057+058 – building remains (18th or 19th century); 004+005 – concentration of destructions (tiles mainly) of a Roman building

е при теренните обходи през 2003 и 2004 г. във връзка с предстоящото строителство на „Дунав мост 2" (Видин - Калафат)[2]. Познат е, за съжаление, на иманярите. През есента на 2004 г. в очертанията му имаше пресни иманярски изкопи. Проучването беше осъществено чрез сондажи с различни размери. Тези, в които попаднахме на запазени останки, бяха допълнително разширени. Във всички сондажи достигахме до стерилен пясъчен пласт. Общата площ на сондажите и пресните иманярски изкопи, в които също имаше възможност за стратиграфски наблюдения, е поне 1/3 от площта на целия обект. При проучването регистрирахме останки от две епохи. Първо попаднахме на строителни останки със слаб градеж от късната османска епоха (XVIII - XIX в.) (обр. 2). В тях е използвана вторично и фрагментирана римска строителна керамика. Относно интерпретацията им внимание заслужава сведението на местни информатори, че „тук някога имало наблюдателница" (Дичев, Николаева 2005, 165).

По-ранните материали и останки в обекта са от римската епоха. По повърхността на терена, в сондажите и в иманярските изкопи открихме немалко количество фрагментирана римска строителна керамика и то предимно керемиди, тегули и имбрици. Тегулите са плоски, с перпендикулярни надлъжни ръбове. Добре изразен пласт от римската епоха не констатирахме. Само в югоизточната част на обекта (сондаж № 1) попаднахме на значително струпване на керемиди, отчасти застъпено от късна стена. Размерите на концентрацията са приблизително 3 х 2 м (обр. 2, 3 и 4). Очевидно падналите там керемиди индикират масивна покривна конструкция. Тя обаче не е носена от зидани стени, а предназначението на отделните камъни, които разкрихме сред и под керемидената концентрация, е друго. Още при разчистването на падналите керемиди установихме една дупка от вертикално побита дървена греда. В дупката имаше камъни, използвани за допълнително укрепване на гредата (обр. 3). Втора дупка от дървена подпора установихме, след като вдигнахме керемидите (обр. 5). Вероятно някои от разкритите наблизо по-големи камъни са използвани за укрепването на тази подпора. Двете дупки са в линия, ориентирана северозапад-югоизток. Диаметърът на дупките, респективно на подпорите, е 0,25-0,30 м. Разстоянието между тях е около 1,10 м (при измерване от център до център - около 1,40 м) (обр. 5). В дървената надстройка над подпорите са били използвани няколкото железни пирона, които открихме сред керемидите или в близост до тях. Сред керемидите открихме ограничено количество фрагменти от битова керамика (обр. 6) и част от плоска дръжка на стъклена бутилка (обр. 7). Ясно е, че нивото под керемидите определя дневната повърхност на терена към момента на срутването на дървената конструкция. Там също намерихме единични фрагменти от битова керамика. Въпросното ниво обаче е без настилка и не се отличава стратиграфски от песъкливата пръст под него. Аналогична е ситуацията с римските материали и в останалите сондажи. Сходен е и видът на тези материали - фрагментирана строителна керамика (преди всичко керемиди), единични фрагменти от битова керамика, няколко железни пирона и скоби. Заслужава да се отбележи фрагментът от един имбрекс с печат, който е преизползван в несъхранена късна постройка в северозападната част на обекта (сондаж № 3). От печата е запазена дясната част, съдържаща две букви и част от трета, върху която може да се разчете като *CRE* (обр. 8).

---

[2] *Обектът се намира на около 120 м северно от проектното трасе на обходния път за „Дунав мост 2".*

Изложените данни показват, че през римската епоха там има солидна дървена конструкция, покрита с керемиди. Предвид количеството на последните може да се допусне, че площта ѝ е била не по-малка от 15-20 м². При квадратен план и при стандартно разстояние между съседните подпори, съвпадащо с това между двете установени дупки, постройката ще е била поне с четири подпори (две ъглови плюс две междинни) на всяка страна (обр. 9). Фактът, че не попаднахме на останки или следи от други дървени подпори може да се обясни с неблагоприятната за съхранението им песъчлива почва. Шансът да установим двете споменати дупки се дължи на запечатването им от падналия покрив.

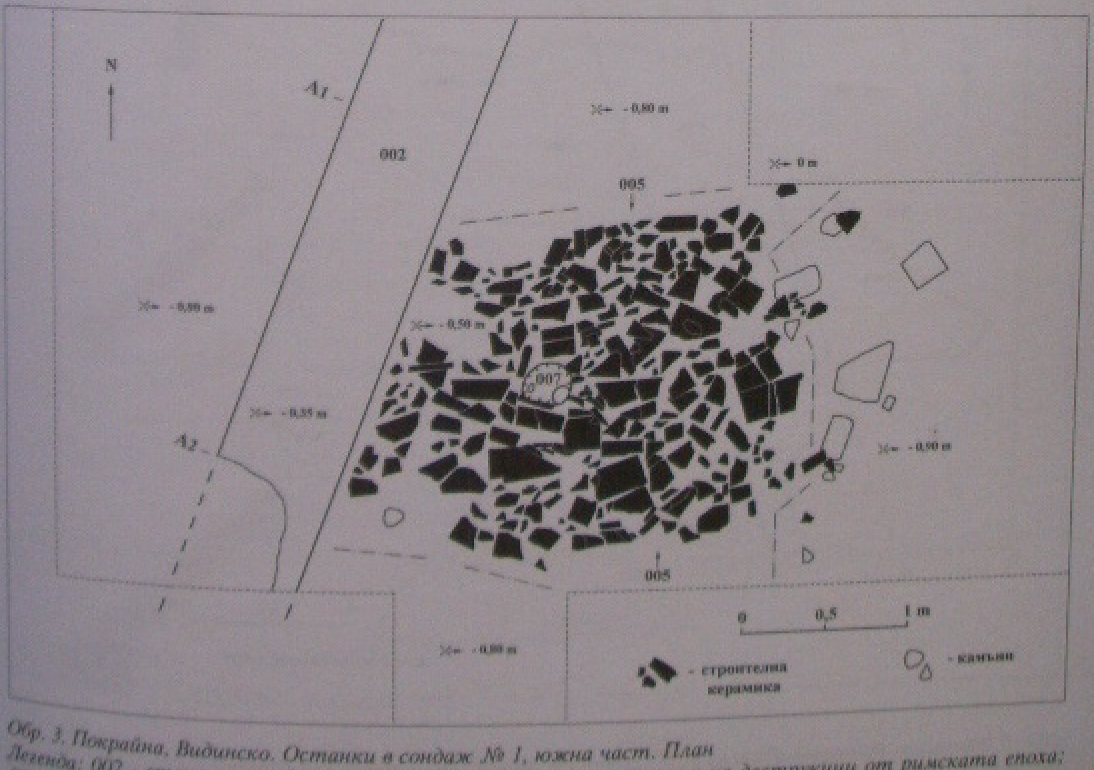

Обр. 3. Покрайна, Видинско. Останки в сондаж № 1, южна част. План
Легенда: 002 - стена на сграда от XVIII-XIX в.; 005 - концентрация на деструкции от римската епоха; 007 - дупка от вертикална дървена подпора; строителна керамика, камъни
Fig. 3. The village of Pokrayna, near Vidin. The unearthed remains in trench 1, the southern part. Plan
Key: 002 - wall of a building dated back to 18th or 19th century; 005 -concentration of destructions dated back to the Roman period; 007 -a hole of a wooden pillar; bricks and tiles, stones

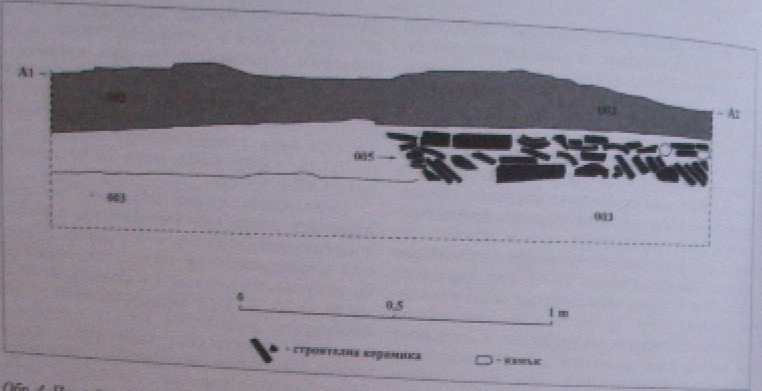
A1
A2
002
002
005
003
003
0
0,5
1 m
- строителна керамика
- камък

Обр. 4. Покрайна, Видинско. Разрез A1-A2 в сондаж № 1
Легенда: 002 - стена на сграда - XVIII-XIV в, 003 - стерилен пясък, 005 - концентрация на деструкция от римската епоха; строителна керамика, камък
Fig. 4. The village of Pokrayna, near Vidin. Section A1-A2 in trench 1
Key: 002 - wall of a building dated back to 18th or 19th century; 003 -sand, virgin soil; 005 -concentration of destructions dated back to the Roman period; bricks and tiles, stone

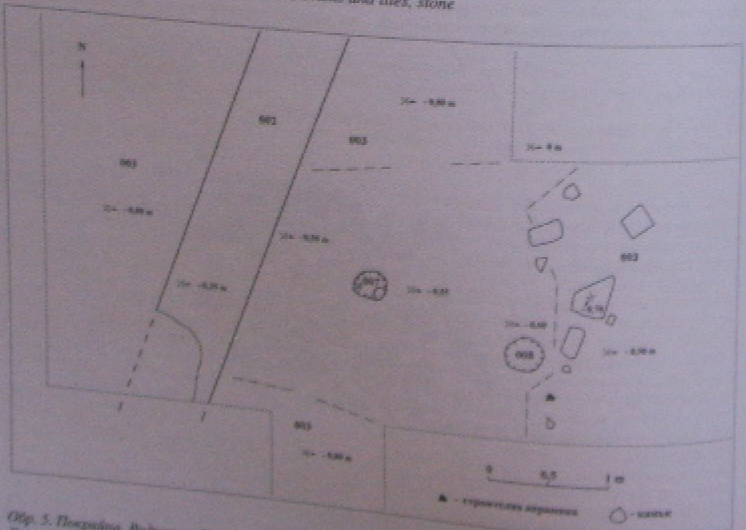
N
002
003
003
003
003
003
0
0,5
1 m
- строителна керамика
- камък

Обр. 5. Покрайна, Видинско. План на останките от сондаж № 1, под концентрация 005
Легенда: 002 - стена на сграда от XVIII-XIX в.; 003 - стерилен пясък; 007+008 - дупки от вертикални дървени подпори; строителна керамика, камък
Fig. 5. The village of Pokrayna, near Vidin. The remains in trench 1 on top of concentration 005. Plan
Key: 002 - wall of a building dated back to 18th or 19th century; 003 -sand, virgin soil; 007+008 -bricks and tiles, stone

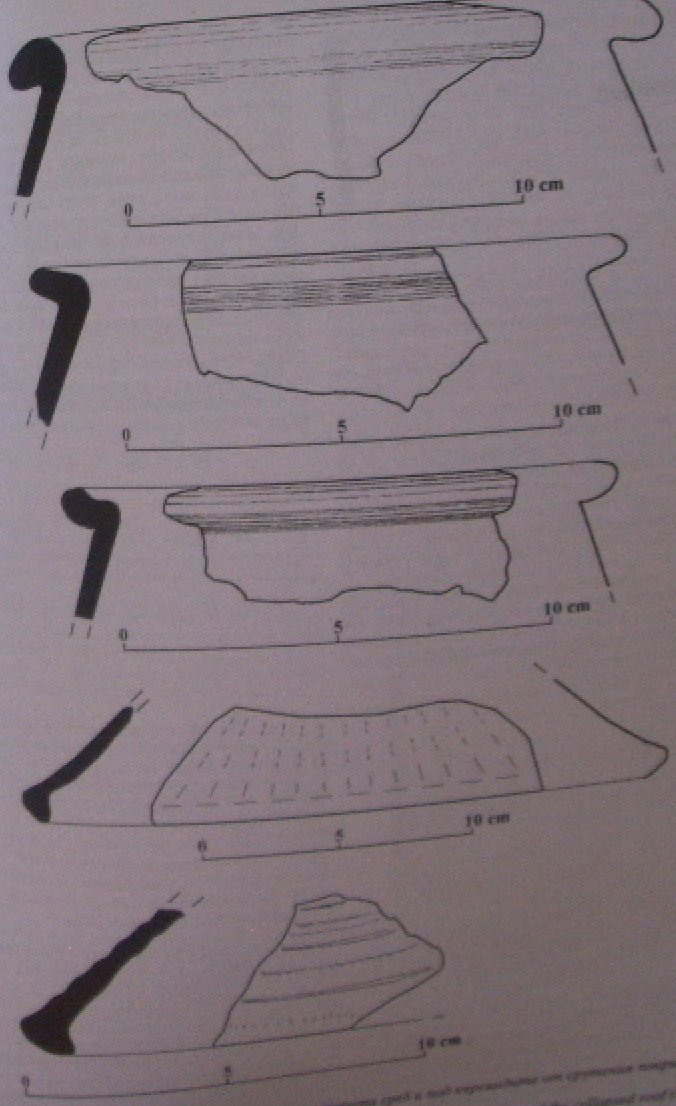
0
5
10 cm
0
5
10 cm
0
5
10 cm
0
5
10 cm
0
5
10 cm

Обр. 6. Покрайна, Видинско. Битова керамика, открита сред и под керемидите от срутения покрив (005) на дървената кула
Fig. 6. The village of Pokrayna, near Vidin. Pottery found among and below the tiles of the collapsed roof (005) of the wooden tower

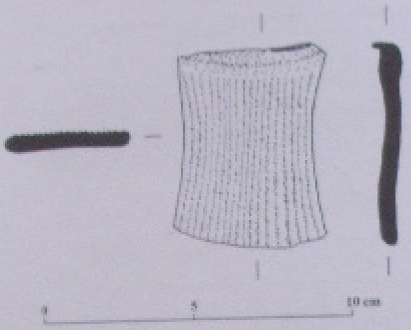

Обр. 7. Покрайна, Видинско. Дръжка от стъклена бутилка, открита под керемидите (005) от срутения покрив на дървената кула
Fig. 7. The village of Pokrayna, near Vidin. Handle of a glass bottle found below the tiles (005) of the collapsed roof of the wooden tower

Откритите железни пирони и скоби предполагат стените на постройката да са от дървени дъски, ковани за опорните греди.

Изложените по-горе данни свидетелстват също, че теренът наоколо не е обитаван интензивно и че солидната дървена постройка е била изолирана. При тези изводи и предвид местоположението на обекта, мисля че не може да има сериозни възражения срещу интерпретирането на постройката като гранична наблюдателна кула. Именно, това е необходимото охранително съоръжение в този пункт на лимеса. Заблатеният някога терен между мястото на кулата и Дунав възпрепятства нахлуването оттук на значителни маси хора, но пък е бил благоприятен за нелегално проникване на ограничени групи.

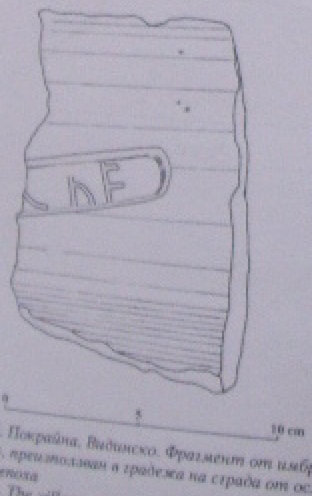

Обр. 8. Покрайна, Видинско. Фрагмент от имбрекс с печат, преизползван в градежа на сграда от османската епоха
Fig. 8. The village of Pokrayna, near Vidin. Fragment of a stamped imbrex, which was reused in a building dated back to the Ottoman period

Откритите по време на проучването находки са оскъдни, но дават възможност за приблизително определяне на хронологията на дървената кула. В случая от особено значение са материалите, открити сред и под концентрацията на паднали покривни керемиди в югоизточната част на обекта - затвореният археологически комплекс, доказващ наличието на дървена кула. Това са тридесетина фрагмента от битова керамика и споменатата дръжка от стъклена бутилка. Керамичните фрагменти са предимно от гърнета и капаци (обр. 6). По състав на глина, начин на изпичане, цвят и форма те се вписват в характеристиката на долнодунавския късноантичен керамичен репертоар (Кузманов 1985, 47-54, 89-93, 98, табл. 28-32, 38; Кабакчиева 2005, 95-96, 119, табл. IX; Кузманов 2005, 135-141, 146-147, 165-173, 177, табл. XII-XX, XXIV)¹. Същото се отнася и за повечето фрагменти от битова керамика, открити в останалите сондажи².

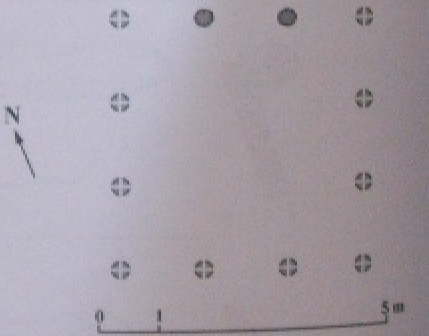

Обр. 9. Покрайна, Видинско. Реконструкция на плана на дървената кула
Fig. 9. The village of Pokrayna, near Vidin. The village of Pokrayna, near Vidin. Reconstruction of the plan of the wooden tower

Легенда / Key:

● *дупка от вертикална дървена греда*
hole of a vertical wooden beam

✥ *предполагаемо място за дървена подпора*
a probable bed of a wooden pillar

---

[1] *Определянето на битовата керамика беше консултирано от Г. Кузманов, Г. Кабакчиева, Е. Генчева и други колеги от секция „Антична археология" на НАИМ-БАН, за което им благодаря.*

[2] *Известна част от откритите керамични фрагменти са от съдове от XVIII-XIX в. и са във връзка с късните останки в обекта, споменати по-горе в текст*

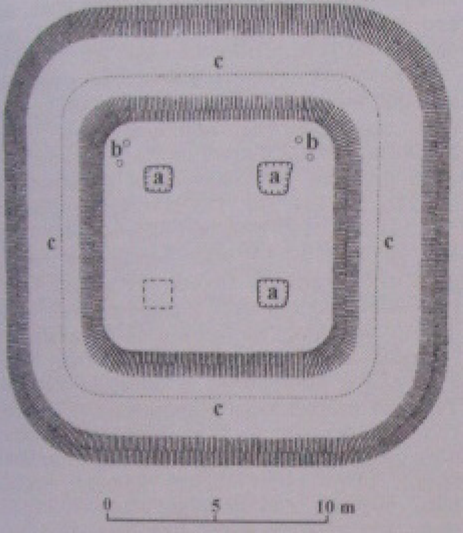

Обр. 10. Останки от дървена кула по границата на провинция Retia, Фушберг, Германия (по Baatz 1976, 17, Abb. 11; Napoli 1997, 227, fig. 129)
Легенда: a - дупка от основна дървена подпора; b - дупки от спомагателна подпора; c - околовръстен ров
Fig. 10. Remains of a wooden tower on the border of the province of Retia, Fuchsberg, Germany (after Baatz 1976, 17, Abb. 11; Napoli 1997, 227, fig. 129)
Key: a -hole of a main supportive pillar; b -hole of an additional supportive pillar; c -enclosure ditch

Дръжката от стъклена бутилка е широка и плоска в сечение, и е с украса от плитки надлъжни канелюри по горна повърхност (обр. 7). Известните от днешна България, стъклени бутилки с подобни дръжки се датират в IV в. (Димчев 2003, 27, бел. 75, цит. там примери и литература). Твърде близка по форма и украса е например една дръжка от бутилка от пласта на късноримската резиденция *Scretisca* край Костинброд (Динчев 2003, 27, 101, 200, № 16, обр. 116, 117). Стъклени съдове с идентични дръжки, датирани в края на III-IV в., са известни и от други области на империята - например от недалечната *Pannonia* (Barkyczi 1988, 179, 185, № № 430, 452, Taf. XL, XLIII)[1]. Сред откритите в останалите сондажи находки единствено споменатия имбрекс с печат (обр. 8) е с безспорна по-ранна дата. Печатът може да се разчете като *Coh(ortis) I Cre(tum)*[2]. Строителна керамика с печати на въпросната Първа Критска кохорта е намирана в римски гранични обекти във Видинска област, особено в кастела *Dorticum* при днешното село Връв (Морфова 1963, 29-30; Bollini 1980, 97, 116, tav. XVIII, 1-3; Иванов 2003, 14). През втората половина на I в. тази кохорта е стационирана в *Dorticum* или в някой съседен кастел. Тя взема участие в Дакийските войни (101-106) на император Траян, след което е предислоцирана (Иванов 2003, 14 и цит. там публикации).

Анализът на находките и данните за техния контекст позволяват изграждането и функционирането на установената дървена кула в м. Лозята да се отнесе към късноримската епоха, т.е. в периода от края на III до края на IV в., след изоставянето на отвъддунавска Дакия при император Аврелиан (270-275). Откритият имбрекс с печат на Първа Критска кохорта би могъл да е аргумент за наличието на подобна кула още в края на I в., т.е. в навечерието на Дакийските войни. Реални строителни останки и следи от по-ранна кула обаче не са запазени или поне не са установени при проучването. Същевременно контекстът на намиране на имбрекса, сред деструкции на сграда от късната

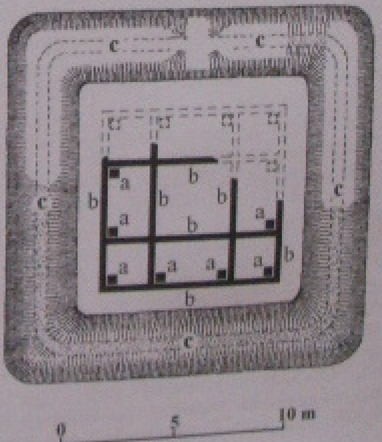

Обр. 11. Останки от дървена кула по границата на провинция Retia (при Ritterer Espan, Германия) (по Baatz 1976, 17, Abb. 11; Napoli 1997, 227, fig. 129)
Легенда: а - вертикално побита греда; b - хоризонтално поставена греда; с - околовръстен ров
Fig. 11. Remains of a wooden tower on the border of the province of Retia (near Ritterer Espan, Germany) (after Baatz 1976, 17, Abb. 11; Napoli 1997, 227, fig. 129)
Key: a -vertical wooden beam; b -horizontal beam; c -enclosure ditch

---

[1] *Благодаря на А. Белиганова (НАИМ-БАН), която ме насочи към посочените аналогии.*

[2] *Разчитането на печата беше осъществено с помощта на Р. Иванов (НАИМ-БАН), за което му благодаря.*

османска епоха, допуска и друга възможност за неговото попадане там. Не е изключено той да е донесен за преизползване от друг близък римски обект[7].

Установената наблюдателна кула в м. Лозята отстои на около 2,8 км (около 2 римски мили) североизточно от късноримската крепост на *Bononia* и на около 1,4-1,5 км (около 1 римска миля) югозападно от един селищен обект, чиито останки се простират върху значителна площ между днешните села Покрайна и Антимово (обр. 1). В този обект се откриват римски материали, включително монети, от I-IV в.[8] Непосредствено на изток от Антимово (от 60-те до 90-те години на XX в. - Златен рог) пък се локализира обекта, в който преди тридесетина години са изследвани пещ за строителна керамика и останки от две постройки „от II-IV в." (Атанасова 1984, 49-55). Поради характера на терена, обектите между Покрайна и Антимово, и източно от Антимово са отдалечени, подобно на кулата в м. Лозята, от коритото на Дунав (обр. 1). В тях по всяка вероятност също е имало стражеви постове. Ситуирането на известните римски гранични обекти в тази част на Видинската низина предполага в отсечката между крепостта на *Bononia* и кулата в м. Лозята наличието на още един, нелокализиран засега стражеви пост (кула, подобна на тази в м. Лозята ?).

Кулата в м. Лозята при Покрайна, Видинско е първата римска дървена наблюдателна кула, установена по лимеса между Железни врата и Дунавската делта. Известните засега римски наблюдателни кули по Долния Дунав са малко на брой - например при Батин, Русенска област (Stančev 1999), и при Гарвън (Garvăn) в днешна Северна Добруджа (Румъния) (Torbatov 1999 и цит. там публикации). Техните стени са с градеж от камък и хоросан. Отнасят се към IV в. С траен градеж са и късноримските наблюдателни кули, изследвани в зоната на Железни врата (Сърбия) - при Зиданац (Петровић 1984), Песача (Минић 1984, 171-173), Лепенски вир (Срејовић 1984), Хайдучка воденица (Јовановић 1984, 319-320, 322, 329). С траен градеж е и кулата при Мале Ливадице в същата зона, която според проучвателя е от края на I - началото на II в. (Пилетић 1984, 187-188, 191).

С каменни стени са и известните гранични или вътрешни (обикновено крайпътни или крайбрежни) наблюдателни кули, функционирали в края на III-IV в. в останалите области на Империята (Johnson 1983, 138-142, 163-164, 187, 212-213; Napoli 1997, 72-74, 224-234, 297-298, 415-423, 426-431, 459-460, pl. XXI, L, LI; посочените там примери и публикации)[9]. Познатите досега римски наблюдателни кули с дървена конструкция са по-малко на брой и са предимно от границата на Империята по и между Рейн и Дунав в Централна и Западна Европа. Тяхното изграждане обикновено се отнася към I - началото на II в., а краят на функционирането им не преминава края на II в. (Baatz 1976, 13-20, 41-42; Kandler, Vetters 1986, 192-195; Genser 1986, 548-557; Napoli 1997, 202, 214, 222-227, 243, 245, 247, 248, 250-255; посочените там примери и публикации) (обр. 10, 11). Дървени наблюдателни кули от първите десетилетия на II в. се предполагат и по външните граници на Траянова *Dacia*, но съответните проучвания са все още в начална фаза (виж Napoli 1997, 324, 327, 328, 481, 483, 485, посочените там примери и публикации).

С късноримската си датировка установената дървена кула при Покрайна, Видинско засега е без прецедент. Строежът с дървен материал там е предпочетен поради отсъствието на камък в околността и поради неустойчивостта на самия терен (ниското възвишение е образувано от пясъчни речни наноси). За разлика от кулата при Покрайна, която установихме благодарение на останките от масивната ѝ покривна конструкция, по-ранните дървени наблюдателни кули по и между Рейн и Дунав са с нетрайни покривни покрития (виж цит. по-горе изследвания). При проучването в м. Лозята не попаднахме на следи от ровове. Околовръстният ров е друга отличителна особеност на по-ранните наблюдателни кули (обр. 10, 11).

---

[7] *При тази възможност най-вероятният „донор" е обектът между Покрайна и Антимово, който беше регистриран в края на 2003 г. (Динчев и др. 2004) и за който става въпрос в следващото изложение. Този обект не е познат в специализираната литература, но е известен на колегите от ИМ - Видин и за съжаление на местните иманяри. През 2003 г. покрай един от иманярските изкопи видях и архитектурни детайли от римската епоха - база за колона и част от колона.*

[8] *Виж горната бележка.*

[9] *Броят на публикациите за отделни области на Империята, в които се разглеждат римски и късноримски наблюдателни кули с траен (каменен) градеж е твърде значителен. Виж напр.: Schönberger 1969, 152-186; Garbsch 1970, 15, Abb. 19-21; Baatz 1976, 20-25, 35-40; Mackensen 1999, 219-221, 228-233 (за примери от днешна Германия); или Kandler, Vetters 1986, 72-73, 84-86, 123-124, 128-134, 140-141, 146-147, 166-167, 175-178, 193-199; Genser 1986, 38-43, 94-98, 228-231, 261-270, 331-336, 397-401, 430-434, 558-573 (за примери от днешна Австрия); или пък Gichon 1999, 668-672, 676-678; Kennedy 2000, 62-63, 138-139, 142-143 (за примери от днешен Израел и Йордания).*

Цитирана литература:

Атанасова 1984: Й. Атанасова. Пещи за строителна керамика от римската епоха във Видинско. - Известия на музеите в Северозападна България, 9, 1983, 47-60.

Динчев 2003: В. Динчев. Късноримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище (Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990-1994 г.). - (Разкопки и проучвания, 30). София, 2003.

Динчев и др. 2004: В. Динчев, М. Даскалов, Г. Нехризов, Ф. Филипова, А. Николаева, И. Цветков. Теренни обхождания по проектното трасе на обходния път за „Дунав мост 2" в района на гр. Видин. - Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 102.

Динчев, Николаева 2005: В. Динчев, А. Николаева. Аварийни археологически проучвания в м. Лозята край с. Покрайна, област Видин, през 2004 г. - Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 165.

Иванов 2003: Р. Иванов. Дортикум (Dorticum). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 11-17.

Јовановић 1984: Јовановић. Хајдучка воденица, касноантичко и рановизантјско утврење. - Старинар (Н. с.), 33-34 (за 1982-1983), 1984, 319-331.

Кабакчиева 2005: Г. Кабакчиева. Римска и сива излъскана керамика. - В: Кастра Мартис - квадрибургий и кастел. (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 81-127.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV - начало на VII в.). (Разкопки и проучвания, 13). София, 1985.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Късноантична керамика. - В: Кастра Мартис - квадрибургий и кастел. (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 128-180.

Минић 1984: Д. Минић. Песача, античко утврђење и средњовековна некропола. - Старинар, 33-34, 1984, 17 1-175.

Морфова 1963: З. Морфова. Римски тухли и керемиди с печати от Северна България. - Археология, 1963, 1, 27-33.

Петровић 1984: П. Петровић. Зиданац, касноантички *speculum*. - Старинар, 33-34, 1984, 127-129.

Пилетић 1984: Д. Пилетић. Велике и Мале Ливадице, античка осматрачница и кастел. - Старинар, 33-34, 1984, 187-192.

Срејовић 1984: Д. Срејовић. Лепенски вир, римска кула. - Старинар, 33-34, 1984, 197.

Baatz 1976: D. Baatz. Die Wachttürme am Limes. - Gentner Verlag. Stuttgart, 1976.

Barkyczi 1988: L. Barkyczi. Pannonische Glasfunde in Ungarn. - (Studia archaeologica, 9). Budapest, 1988.

Bollini 1980: M. Bollini. Bolli laterizi di Ratiaria. - Ratiariensia, 1, 1980, 93-127, tav. XV-XXIII.

Garbsch 1970: J. Garbsch. Der spatrцmische Donau-Iller-Rhein-Limes. - Gentner Verlag, Stuttgart, 1970.

Genser 1986: K. Genser. Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit: Ein Forschungsbericht. - (Der römische Limes in Österreich, 33). Wien, 1986.

Gichon 1999: M. Gichon. The Hinterland of the Limes Palaestinae - remains and written evidence. - In: N. Gudea. (Ed.). Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Zalău, 1999, 667-686.

Jonson 1983: S. Jonson. Late Roman Fortifications. - Batsford, London, 1983.

Kandler,Vetters 1986: M. Kandler, H. Vetters. Der römische Limes in Österreich. Ein Führer. Wien, 1986.

Kennedy 2000: D. Kennedy. The Roman Army in Jordan. London, 2000.

Mackensen 1999: M. Mackensen. Late Roman fortifications and building programmes in the province of Raetia: the evidence of recent excavations and some new reflections. - In: J. Creighton, R. Wilson (eds.). Roman Germany, Studies in Cultural Interations. Portsmouth, 1999, 199-244.

Napoli 1997: J. Napoli. Recherches sur les fortifications linéaires romaines. (Collection de l'École française de Rome, 229). Roma, 1997.

Schönberger 1969: H. Schönberger. The Roman Frontier in Germany: an archaeological survey. - The Journal of Roman Studies, 1969, 59, 144-197.

Stančev 1999: D. Stančev. Eine Befestigung beim Dorf Batin (Gebiet Ruse). - In: G. v. Buelow, A. Miltscheva. (Eds.). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, 1999, 201-205.

Torbatov 1999: A Note on Dinogetia. - In: G. v. Buelow, A. Miltscheva (eds.). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, - 1999, 271-274.

Roman Frontier Watch Tower near Vidin

Ventsislav Dinchev

Rescue excavations were made in the Lozyata locality at the modern village of Pokrayna, near Vidin, during 2004 field season (fig. 1). The excavations brought to light the remains of a solid wooden construction (figs. 2, 3, 4 and 5). The nature of these remains as well as the absence of any evidence of other buildings or constructions in the vicinity lead to the conclusion that they belonged to a watch tower (fig. 9). It is the first watch tower made of wood, which was built on the Danubian limes within the boundaries of present-day Bulgarian territory. The small finds, although scarce in number (figs. 6 and 7), date the tower back to the late 3rd or early 4th century AD, the time after Aurelian evacuated Dacia entirely. It is also possible that a similar tower existed there, dated back to the period preceding and the period contemporary to the Dacian wars (fig. 8).

Колективна находка от римски денари от Долни Дъбник, Плевенско

Мирослава Доткова

Долни Дъбник се намира в централната част на Дунавската равнина, град десетина километра западно от р. Вит. В землището му са открити две праисторически селища, антично селище и античен некропол (Митова-Джонова 1979, 44). През 1910 г. край тогавашното село, днес град, е открито съкровище от римски сребърни монети - републикански и императорски денари. Находката се е състояла от 134 монети - 87 републикански денара, останалите - императорски денари от I в сл. Хр. (Филов 1910, 224). Част от нея - 28 монети, предмет на настоящото съобщение, постъпват във фонд Нумизматика на НАИМ-БАН.

Денарите в находката се разпределят както следва:

- републикански -11 бр.;
- Октавиан Август (27 г. пр. Хр.-14 г. сл. Хр.) - 2 бр.;
- Клавдий (41-54 г.) - 1 бр.;
- Нерон (54-68 г.) - 2 бр.;
- Вителий (69 г.) - 1 бр.;
- Веспасиан (69-79 г.) - 8 бр.;
- Тит (69-71 г.) -3 бр.

Монетите в съкровището представят римското републиканско и императорско монетосечене от периода I в. пр. Хр. - I в. сл. Хр. Всички те са отсечени в продължение на повече от век и са от един и същ номинал - денар. От републиканските най-голям дял се пада на денарите на Марк Антоний - 5 бр. Големият брой на републиканските монети в запазената част от находката (около 40%) може да бъде

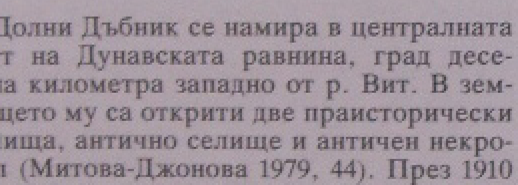

Обр. 1. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Mn. Aquillius
Fig. 1. Dolni Dabnik, near Pleven. Mn. Aquillius's denarius

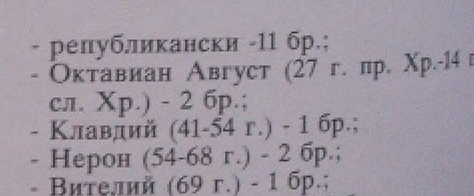

Обр. 2. Долни Дъбник. Плевенско. Денар на M. Iunius Brutus
Fig. 2. Dolni Dabnik, near Pleven. M. Iunius Brutus's denarius

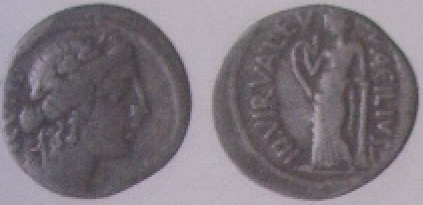

Обр. 3. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Mn. Acilius Glabrio
Fig. 3. Dolni Dabnik, near Pleven. Mn. Acilius Glabrio's denarius

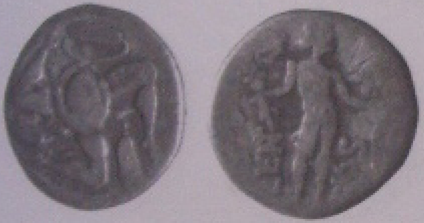

Обр. 4. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на L. Lentulus, C. Marcellus
Fig. 4. Dolni Dabnik, near Pleven. L. Lentulus, C. Marcellus's denarius

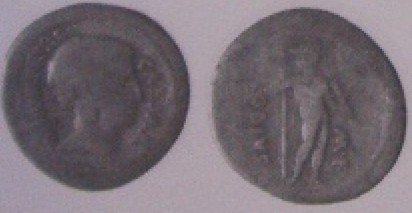

Обр. 5. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на P. Clodius
Fig. 5. Dolni Dabnik, near Pleven. P. Clodius's denarius

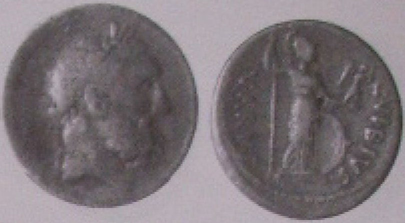

Обр. 6. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на C. Vibius Varus
Fig. 6. Dolni Dabnik, near Pleven. C. Vibius Varus's denarius

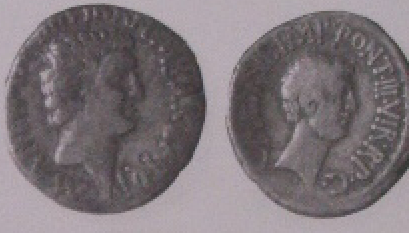

Обр. 7. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Марк Антоний
Fig. 7. Dolni Dabnik, near Pleven. Mark Antonius's denarius

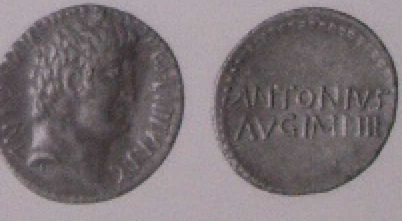

Обр. 8. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Марк Антоний
Fig. 8. Dolni Dabnik, near Pleven. Mark Antonius's denarius

обяснен с тяхното масово разпространение в земите на днешна северна България през II-I в. пр. н.е. Поради голямата им популярност те са употребявани заедно с денарите на империята до втората половина на II в. сл. н.е. (Yourоukova, 1979, 282). От императорските са представени монети на повечето владетели от Юлиево-Клавдиевата династия - 5 бр., от времето на гражданските войни - 1 бр. Преобладават денарите на представители на династията на Флавиите, като с най-много екземпляри е застъпено монетосеченето на Веспасиан - 8 бр.

Хронологически най-ранен от тази находка е един *denarius serratus* от 71 г. пр. Хр. - година от похода на Марк Теренций Варон Лукул през 72-71 г. пр. Хр. с която се поставя началото на завладяването на източната половина на Балканския полуостров от римляните. Най-късната монета е денар на Веспасиан от 76 г. Съкровището съдържа монети от I в. пр. Хр. - I в. сл. Хр. типични за района на Северна Централна и Северозападна България. Географската и хронологическа характеристика на находката я свързва с други съкровища, открити в същия регион - Койнаре, Врачанско (Герасимов 1979, 135), Комощица, Монтанско (Мушмов 1921-1922, 239), Козлодуй, Врачанско (Герасимов 1940-1942, 283). Всички те

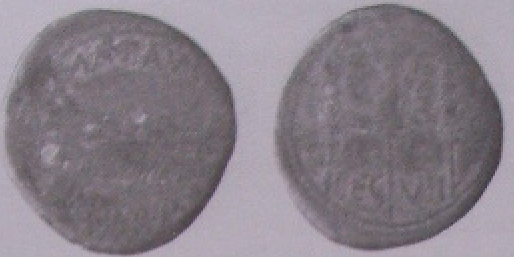

Обр. 9. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Марк Антоний
Fig. 9. Dolni Dabnik, near Pleven. Mark Antonius's denarius

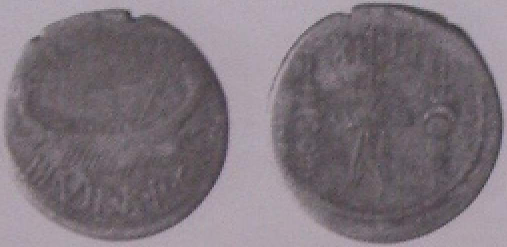

Обр. 10. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Марк Антоний
Fig. 10. Dolni Dabnik, near Pleven. Mark Antonius's denarius

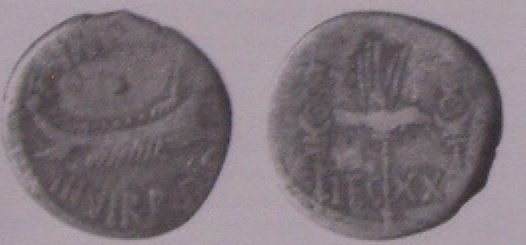

Обр. 11. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Марк Антоний
Fig. 11. Dolni Dabnik, near Pleven. Mark Antonius's denarius

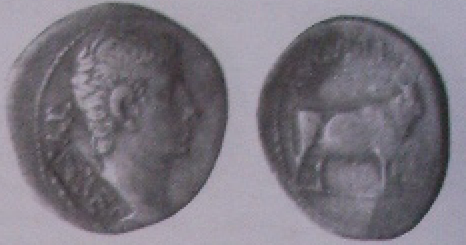

Обр. 12. Долни Дъбник, Плевенско. Денари на Октавиан Август
Fig. 12. Dolni Dabnik, near Pleven. Octavian Augustus's denarius

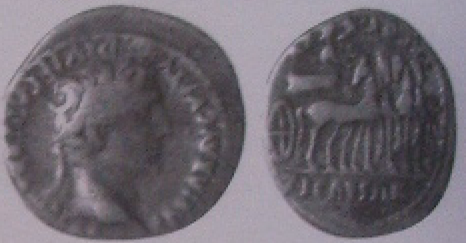

Обр. 13. Долни Дъбник, Плевенско. Денари на Октавиан Август
Fig. 13. Dolni Dabnik, near Pleven. Octavian Augustus's denarius

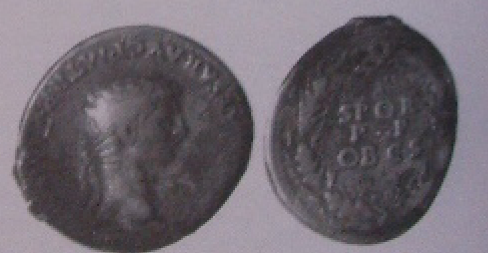

Обр. 14. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Клавдий
Fig. 14. Dolni Dabnik, near Pleven. Claudius's denarius

са укрити в земите между река Дунав и Хемус през последната четвърт на I в. сл. Хр.

Монетите са с различна степен на запазеност. Най-късните републикански монети в находката от Долни Дъбник, Плевенско, са от периода на военното монетосечене на Марк Антоний. Те са с най-висока степен на износеност, със силно изтрити повърхности, в резултат на интензивно участие в циркулационния поток. Сечени са за легионите на Марк Антоний, в момент на подготовка за войната, завършила с неговото поражение при Акциум (31 г. пр. Хр.). Добре запазени са монетите на най-късните владетели от находката - Нерон, Веспасиан и Тит, което показва, че са били в обращение кратко време. По отношение на монетарниците преобладава монетното производство на Рим. С по един екземпляр са засвидетелствани емисии и на източни монетарници - Антиохия, Филипи, Ефес, Аполония в Азия. Един денар е отсечен в западна монетарница - Лугдунум.

От 28-те запазени монети от находката от Долни Дъбник само един денар - на Август, има върху лицевата си страна правоъгълна контрамарка, за съжаление частично запазена. Разчитат се буквите *...P•VES* (*VE* в лигатура), вероятно контрамарка на Веспасиан. В началото на неговото управ-

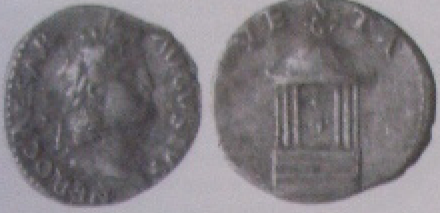

Обр. 15. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Нерон
Fig. 15. Dolni Dabnik, near Pleven. Nero's denarius

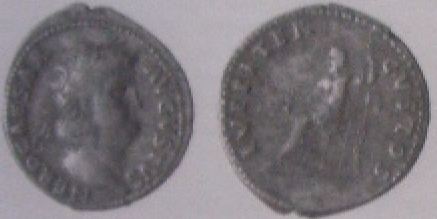

Обр. 16. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Нерон
Fig. 16. Dolni Dabnik, near Pleven. Nero's denarii

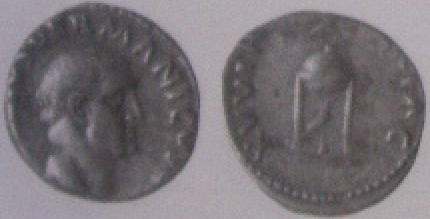

Обр. 17. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Вителий
Fig. 17. Dolni Dabnik, near Pleven.Vitelius's denarius

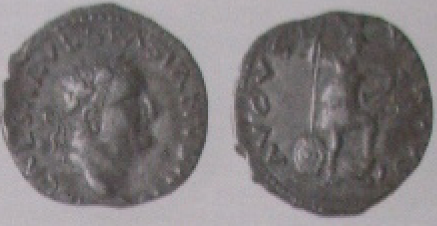

Обр. 18. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 18. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

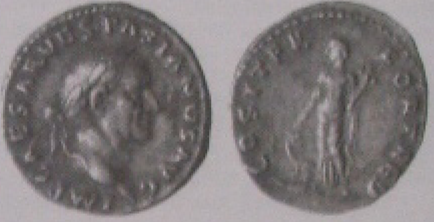

Обр. 19. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 19. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

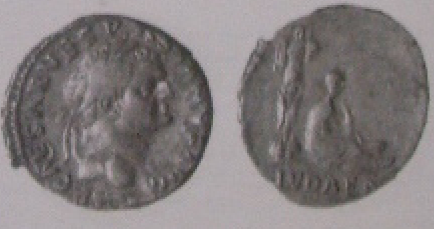

Обр. 20. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 20. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

ление, поради недостиг на нови монети, отсечени с името му, голям брой републикански и денари от Ранната империя са контрамаркирани с монограма *IMP VESP* в източна монетарница, вероятно Антиохия (Mattingly, Sydenham 1923, 15). Върху аверса на по-голямата част от републиканските денари има различни знаци нанесени чрез удар. Съществуват няколко становища относно тяхното предназначение - контрамарки, поставяни от официалната римска власт (Димитрова-Чудилова 1972, 41); проби на метала от частни лица (Николов 1964, 172), знаци, актуализиращи курса на монетите според тогавашния пазар (Прокопов, Ковачева 2006, 21). Възможно е и да са изпълнявали повече от една функция.

Циркулацията на римските денари през I в., в земите на север от Стара планина е свързана с присъствието и движението на римските легиони. Като се има предвид обстоятелството, че римската армия в Мизия през този период се състои обикновено от три, по-рядко от два легиона, множество спомагателни войски и флота, допускам че собственикът на това първоначално голямо съкровище - 134 монети, е лице, свързано с армията. Наличието в състава на находката на монети отсечени в източни монетарници, и то - от първите

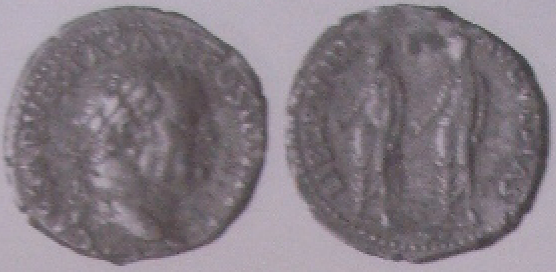

Обр. 21. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 21. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

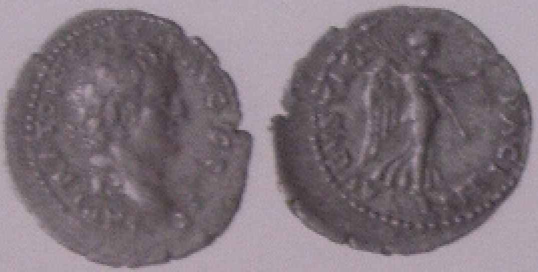

Обр. 22. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Тит
Fig. 22. Dolni Dabnik, near Pleven. Titus's denarius

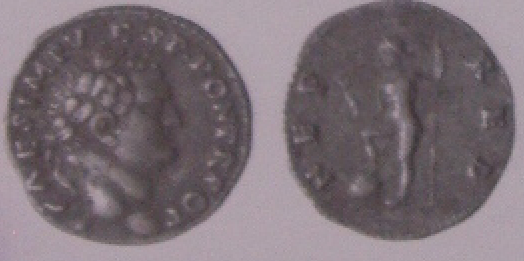

Обр. 23. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Тит
Fig. 23. Dolni Dabnik, near Pleven. Titus's denarius

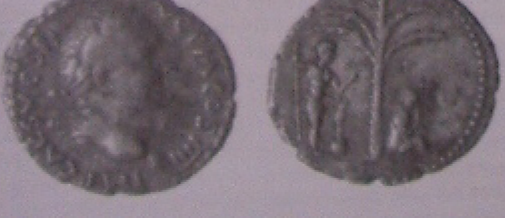

Обр. 24. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 24. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

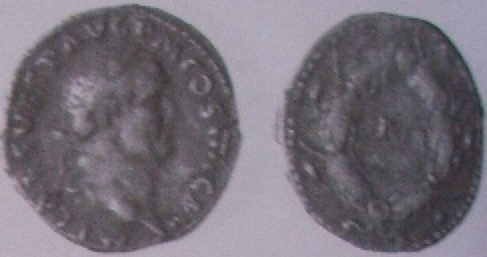

Обр. 25. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 25. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

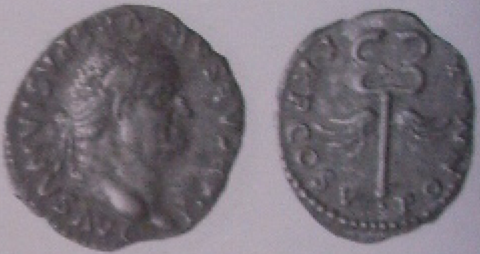

Обр. 26. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 26. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

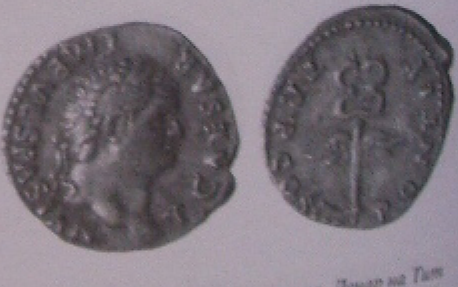

Обр. 27. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Тит
Fig. 27. Dolni Dabnik, near Pleven. Titus's denarii

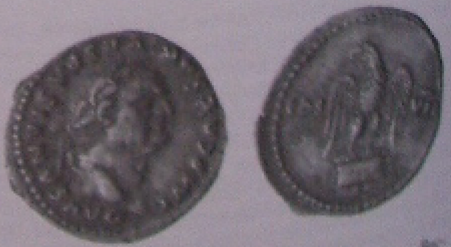

Обр. 28. Долни Дъбник, Плевенско. Денар на Веспасиан
Fig. 28. Dolni Dabnik, near Pleven. Vespasian's denarii

години от управлението на Веспасиан (69-71), може да бъде свързано с V Македонски легион. През 62 г. легионът е изпратен в Азия и след десетгодишно отсъствие през лятото или есента на 71 г. се завръща отново в Ескус (Геров 1949, 9). Мястото на откриване на монетите - Долни Дъбник, Плевенско, се намира в близост до Ескус, базата на легиона в провинция Мизия.

Предвид обстоятелството, че монетното съкровище е с непълен състав, съществува трудност при определяне точното време на неговото укриване. Сред постъпилите екземпляри в НАИМ-БАН най-късно отсечената монета е от 76 г., но е възможно сред тях да не попадат най-късно отсечените монети. Тази несигурност може да бъде преодоляна в известна степен от факта, че II-те денара от династията на Флавиите представляват хронологически компактна група, сечена в рамките на 7 години (69-76). Монетите са добре запазени, което показва едно непродължително участие в циркулационния поток. При тази констатация вероятната дата на укриването им следва да се търси близо до датата на отсичане на най-късната монета. Това е периодът от последната четвърт на I до началото на II в. При император Домициан (81-96) зачестяват нашествията и опустошенията на даките. Най-близко по време с предполагаемия момент на укриване на находката е тяхното нахлуване през зимата на 85-86 г. по замръзналия Дунав между Ескус и Нове. Изпратените срещу тях войски са разбити в района на по-късно възникналия Никополис ад Иструм, а командващият войските Опий Сабин, управител на провинция Мизия, загива в сражението. Областта е опустошена (Геров 1949, 8). Римският легион *V Alaudae*, който участва в тази война, претърпява толкова тежки загуби, че се налага да бъде разформирован. Това или по-късно нахлуване на даките, по време на войните им с Рим в началото на II в., предизвиква безпокойство и несигурност в региона и води до укриването на съкровището от Долни Дъбник.

Таблица
Table

№	Монетни магистрати Владетели	Датировка	Монетарница	Инв. № Тегло	Библиография	Контрамарки и знаци	Бр.
1.	Mn. Aquillius	71 г. пр. Хр.	Рим	№2812 3,43 г	Crawford 401/1		1
2.	M. Iunius Brutus	54 г. пр. Хр.	Рим	№2811 3,73 г	Crawford 433/1		1
3.	Mn. Acilius Glabrio	49 г. пр. Хр.	Рим	№2806 3,65 г	Crawford 442/1a		1
4.	L. Lentulus M. Marcellus	49 г. пр. Хр.	Аполония, Мала Азия	№2814 3,61 г	Crawford 445/1a		1
5.	P. Clodius	42 г. пр. Хр.	Рим	№2807 3,68 г	Crawford 494/18		1
6.	C. Vibius Varus	42 г. пр. Хр.	Рим	№2815 3,29 г	Crawford 494/37		1
7.	M. Antonius, Octavian, M. Barbatius	41 г. пр. Хр.	Монетосечене, движещо се с Марк Антоний, източна монетарница	№2808 3,76 г	Crawford 517/2	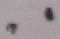	1
8.	M. Antonius	33 г. пр. Хр.	Монетосечене, движещо се с Марк Антоний	№2817 3,81 г	Crawford 542/2		1
9.	M. Antonius	32-31 г. пр. Хр.	Монетосечене, движещо се с Марк Антоний	№2832 3,45 г №2810 3,48 г №2809 3,63 г	Crawford 544/20 544/23 544/36		3
10.	Octavianus	19-15 г. пр. Хр.	Източна монетарница	№2816 3,79 г	RIC I/50	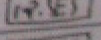	1
11.	Octavianus	13 г.сл.н.е.	Лугдунум	№2813 3,71 г	RIC I/355		1

12.	Клавдий	52 г.	Рим	№2819 3,67 г	RIC I/47	1
13.	Нерон	63-68 г.	Рим	№2820 3,37 г	RIC I/58	1
14.	Нерон	63-68 г.	Рим	№2821 3,53 г	RIC I/45	1
15.	Вителий	69 г.	Рим	№2833 3,49 г	RIC I/24	1
16.	Веспасиан	69-70 г.	Антиохия	№2824 3,54 г	RIC II/354	1
17.	Веспасиан	69-71 г.	Рим	№2828 3,53 г	RIC II/4	1
18.	Веспасиан	69-71 г.	Рим	№2826 3,44 г	RIC II/15	1
19.	Веспасиан	70 г.	Филипи	№2831 3,63 г	RIC II/322	1
20.	Тит	71 г.	Ефес	№2818 3,39 г	RIC II/341	1
21.	Тит	71-72 г.	Рим	№2827 3,51 г	RIC II/155	1
22.	Веспасиан	72-73 г.	Рим	№2822 3,43 г	RIC II/53	1
23.	Веспасиан	73 г.	Рим	№2825 3,37 г	RIC II/57	1
24.	Веспасиан	74 г.	Рим	№2823 3,43 г	RIC II/75	1
25.	Тит	74 г.	Рим	№2830 3,63 г	RIC II/173a	1
26.	Веспасиан	76 г.	Рим	№2829 3,48 г	RIC II/99	1

Цитирана литература:

Герасимов 1942: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1940 г. - Известия на Българския археологически институт, 14, 1940-1942, 282-285.

Герасимов 1979: Т. Герасимов. Монетни съкровища открити в България през 1968, 1969 и 1970 г. - Известия на Археологическия институт, 35, 1979, 134-141.

Геров 1949: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. 1. От Август до Хадриан. - Годишник на Софийския Университет, Историко-Филологически факултет, XLV, 1948/1949, 1-91.

Митова-Джонова 1979: Д. Митова-Джонова. Археологически паметници в Плевенски окръг. София, 1979.

Мушмов 1921-1922: Н. Мушмов. Колективни находки на монети от 1921-1922 г. - Известия на Българския археологически институт, 1, 1921-1922, 239-243.

Николов 1964: Д. Николов. Колективни находки от римски републикански монети в Старозагорско. - Известия на Археологическия институт, 27, 1964, 153-180.

Прокопов, Ковачева 2006: И. Прокопов, Ковачева. Монетни съкровища и монети от II-I в. пр. Хр. в нумизматичната колекция на Плевенския музей. София, 2006.

Филов 1910: Б. Филов. Новооткрити старини. - Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, 222-229.

Димитрова-Чудилова 1972: С. Димитрова-Чудилова. Контрамаркирани римски републикански монети от с. Оходен, Врачански окръг. - Археология, 1972, 4, 41-50.

Crawford 1974: M. Crawford. Roman Republican Coinage, 1. Cambridge, 1974.

Mattingly, Sydenham 1923: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage, 1. London, 1923.

Mattingly, Sydenham 1962: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage, 2. London, 1962.

Youroukova 1979: S. Youroukova. La circulation des monnaies en Bulgarie I-II s. et leur importance historique. - Studien zu Fundmünzen der Antike. Band 1, Berlin, 1979, 281-286.

A Hoard of Roman Denarii from Dolni Dabnik, near Pleven

Miroslava Dotkova

A hoard of 134 silver Roman coins was found in 1910 at Dolni Dabnik, near Pleven. Twenty eight of them entered the numismatic collection of the National Institute of Archaeology and Museum at the Bulgarian Academy of Sciences: 11 Republican and 17 Imperial denarii dated between the 1st century BC and 1st century AD. The earliest coin is a dennarius serratus minted in BC 71 and the latest one is a denarius of Vespasian minted in AD 76. Among the Republican denarii, there are coins related to Mark Antonius's military coinage, which are the most worn out ones. The Julio-Claudian dynasty contributed five, Vitelius one, and the Flavian dynasty eleven denarii to the hoard. As for the mints, the Roman coinage prevails although there are pieces minted in the East: Antiochia, Philippi and Ephesus.

The circulation of Roman denarii in the 1st century AD on the territories north of the Haemus was related to a very big extent to the presence and movement of Roman legions. In view of the fact that the hoard is not complete, it is hard to define the exact date of its burial. The hoard includes 11 denarii of the Flavian Emperors, which are a compact group in terms of chronology, minted within a period of seven years. The coins are well preserved, a fact pointing to a relatively short period of circulation. In view of this conclusion, the date of the hoard's burial can be placed in the time span close to the date of the minting the latest coin, AD 76. The event closest in time to this date, which might have caused the hoard's burial, was the Dacian invasion in the winter of AD 85-6. The Roman troops suffered a defeat and the region was devastated. This invasion of the Dacians or a later one during their wars against Rome in the early 2nd century AD, caused insecurity in the area, which could be the reason for the burial of the Dolni Dabnik hoard.

За монетната циркулация в селището на Хисарлъка край Сливен

Дочка Владимирова-Аладжова

През 2001 г. излезе от печат книгата Туида - Сливен 1, в която бяха включени резултатите от археологическите проучвания в селището на Хисарлъка край Сливен (Щерева 2001, 7-26). Отделен раздел в изследването беше посветен на монетната циркулация, изградена на базата от всички монети открити при археологическите разкопки (Владимирова-Аладжова 2001, 97-123). След обработката на 219-те монети се установи, че най-рано датираната монета е от III в. пр. Хр. От римската епоха има няколко екземпляра. През следващите периоди монетите значително се увеличават и към IV-V в. те са 29 бр., VI-VII в. - 132 бр., X-XI в. - 30 бр, а намаляват след XII-XIII в. - 16 бр., XV-XVI в. - 9 бр. и от XVII в. има само една. Нумизматичните данни са категорични, че от края на IV и през V в. селището започва да се развива стабилно, достига своя разцвет в периода VI - VII в., което съвпада и с резултатите от археологическото проучване на Хисарлъка. Досега откритите и анализирани монети са изработени от мед и бронз, и само една е от злато - на Константин IX Мономах (1042-1055). Този факт не е необичаен за археологически обект, но е малко неприемлив за значимо селище, споменато в епиграфските паметници като тържище (Велков 1982, 40-42).

Известна промяна в ситуацията настъпи, след като бяха прегледани инвентарни книги на Нумизматичния фонд на Националния археологически музей в София. Там са описани две монети открити до Сливен и предадени от А. Божинов през 1912 г. Характерът на монетите и тяхната дати-

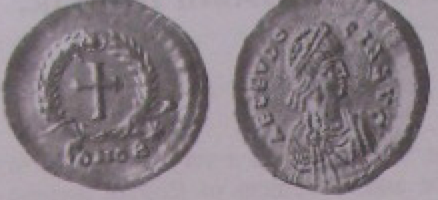

Обр. 1. Хисарлъка, Сливенско. Златна монета на Аелиа Еудоция (Лице и опако)
Fig. 1. The Hissarlaka hill near Sliven. Gold coin of Aelia Eudocia (Obverse and reverse)

ровка ми дават пълното основание да считам, че те произхождат от Хисарлъка край Сливен. Екземплярите напълно се вписват в досега изградената картина на монетното обръщение там, но дават и нова, безкрайно ценна информация за паричния поток в селище от рода на Туида през V в.

Първата монета (обр. 1) принадлежи на Еудоция (423-460 г.), съпруга на император Теодосий II (402-450г.). Тя е от злато с номинал - тремис, т.е. 1/3 от основния - златния солид. Описанието на монетата е следното:

Лице: *AELEUDO CIAAVG* Бюст на императрицата на дясно.

Опъко: Кръст във венец. В отреза - *CONOB*. Над последната буква, вдясно - звезда.

Злато, 14 мм, 1,46 г, НАИМ - инв. № 700.

Теглото от 1,46 гр е по-ниско от теоретичното 1,52 гр за един тремис, но не е изключение сред подобните му паметници. За периода след края на IV в., през V-VI и VII в. отсичането на монети от благороден метал с редуцирано тегло е официална политика на държавата (Hendy 1985, 221-223; Владимирова 1985, 22-31; Metcalf 1988, 65-110; Vladimirova-Aladjova 1997, 19-24).

Тремисите играят важна роля в икономическия и политически живот на Източната римска империя през V в., като това особено важи за управлението на император Теодосий II (Carson, Kent, Burnett 1994, 83). Статистиката показва, че през неговото управление са сечени голям брой тремиси с неговото име и с това на неговата съпруга *Aelia Eudocia*, и сестра му *Galla Placidia* (414-453 г.). Част от обясненията за това активно монетосечене са свързани с ролята, която играят двете августи, като благодетелки на църквите и манастирите (Carson, Kent, Burnett 1994, 84). По-съществен довод в аргументацията за многобройните тремиси, според мен, се крие в информацията от Теодосиевия кодекс, където се споменава, че на войниците от Илирик трябва да се дават не по два тремиса на отделна хламида (отделен войник), а по един солид (ЛИБИ 1958, 266). Предвид непрекъснатата заплаха на варварските племена отвъд Дунав, императорите поддържат войска, която трябва да отблъсква неприятеля, а чрез тремисите, както е видно от изворите, се обезпечава част от тяхното възнаграждение. Откриването на златната монета на императрица Еудоция в селището край Сливен - Туида, не само допълва статистически броя на нумизматичните паметници от V в., но и засилва доказателствата за ролята на тържището съществуващо там, както, макар и условно, говори и за степента на богатство на обитателите (Вапаjі 1996, 41-53; Владимирова-Аладжова 2006, 159-1720).

Това с пълна сила важи и за другата монета от Сливен (обр. 2), която засега е единствен екземпляр от България и е сред няколкото в световните колекции. Това е сребърна милиаренсия на император Лъв I (457-474). Нейните описания са:

Лице: *DN LEO PE-RPET AVG*. Бюст на императора с брада на ляво, на главата с два реда перлена диадема.

Опако: *GLORIAR OMANORVM*. Императорът е с нимб прав насреща. Главата му е обърната на ляво, дясната ръка е вдигната на горе, а в лявата държи глобус. В лявото поле има звезда. В отреза - CON.

Сребро, 20/21 мм, 4,23 г. НАИМ - инв. № 701.

Надписът върху аверса е обичаен за този вид паметници, но представянето на императора с брада е интересен факт в късноантичната нумизматика. За първи път той е отбелязан при консулските солиди от 430 г., а след това се среща върху мултипликации на солиди, консулски солиди, но най-вече върху милиаренсии и сребърни мултипликации сечени в Константинополската монетарница. Тази подробност в мъжкия портрет върху среброто на Изтока изчезва през 80-те години на V в., преди края на управлението на Лъв I (Carson, Kent, Burnett 1994, 44).

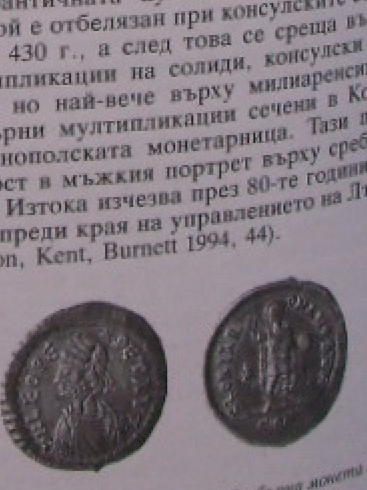

Обр. 2. Хисарлъка, Сливенско. Сребърна монета на Лъв I (Лице и опако)
Fig. 2. The Hissarlaka hill near Sliven. Silver coin of Leo I (Obverse and reverse)

При обратната страна, надписът е често срещан в римската нумизматика, но представянето на императора с нимб около главата е нов елемент в изображенията през IV-V в. Нимбът олицетворява допълнителните функции, които християнската религия вменява на владетеля, като земен представител на Бога.

По номинал описаната монета е лека милиаренсия, чието теоретично тегло е 1/72 ℔ или 4,50 г (Carson, Kent, Burnett 1994, 15). Но в действителност монета тежи 4,23 г или с близо ¼ от грама по-лека от официално регламентираното тегло. Като отчитам факта, че екземплярът от Сливен е употребяван продължително и това води до загуба на част от метала, разликата между теоретичното и реалното тегло е забележима. Явно е, че екземплярът е отсечен с по-нисък грамаж. И други примери сочат, че това е обичайна практика за златното и сребърно монетосечене в Източната и Западната част на Римската империя през V в. Потвърждение в тази посока са данните на едно от най-големите откривани до сега съкровища, това от *Hoxne*. То съдържа 15 000 златни и сребърни монети сечени в периода от средата на IV до първото десетилетие на V в. Четиринадесет от 119-те на брой сребърните монети, 60 по номинал са леки милиаренсии и тяхното тегло варира между 3,46 г и 4,45 г (Guest 2003, 41). Това е в унисон с отбелязаното по-горе, че сеченето на монети от благороден метал с редуцирано тегло е официална политика на държавата през V-VII в. (Владимирова 1985, 22-31; Vladimirova-Aladjova 1997, 19-24). Не само изображенията и теглото на разглежданата монета са интересни, но също и метала от който тя е изработена. Около 410 г. приключва сеченето на сребърни монети в големи количества в двете части на римската империя и сребърните съкровища от V в. нямат същото широко разпространение във времето и пространството, както златните (Grierson, Mays 1992, 17). Между колективните находки от сребърни монети преобладават тези, сечени до края на IV в. и първите десетилетия на V в., като се намират основно в Британия. В континентална Европа късните екземпляри, след средата на петото столетие са изключително редки. В авторитетното издание *Roman Imperial Coinage*, том 10 е отбелязано само едно съкровище от Швейцария, което съдържа екземпляри на императорите Теодосий II и Валентиниан III (Carson, Kent, Burnett 1994, CXXII). В днешна източна Европа или земите на Източната част на Римската империя през V в. колективните находките със сребърни монети са изключение. Засега са известни, едно съкровище открито през 1960 г. с екземпляри на Хонорий и Теодосий II и друго от Турция, което съдържа четири монети на императорите Теодосий II, Марциан и Лъв I, като от последния император те са две (Carson, Kent, Burnett 1994, CXXVI). В цялата налична информация за сребърните монетни съкровища от V в., това е единственото споменаване за екземпляри на Лъв I. Подобна е картината и при единичните находки от този император, което се вижда от изследването на *Hahn* (Hahn 1989, 42-43). Сред описаните само няколко екземпляра от посочения владетел има и два типа лека милиаренсия (Hahn 1989, 42; taf. 9, 19a и 19b), които са цитирани по късно в изданието на *Dumbarton Oaks* (Grierson, Mays 1992, 290) и *Roman Imperial Coinage*, том 10 (Carson, Kent, Burnett 1994, 290). Направеният общ преглед на сребърното монетосечене от петото столетие показва, че монета на Лъв I от Сливен е изключително рядка, а връзката и с античната Туида я прави засега единственият публикуван екземпляр с уточнен произход свързан с археологически проучен обект.

Двете описани нови монети от Сливен са интересни и действително допълват картината на монетното обръщение в Туида, а от там и информацията за монетната циркулация в Източната римска империя.

Цитирана литература:

Велков 1982: В. Велков. ΕΜΠΟΡΙΑ ΤΟΥΔΑΣ - новооткритото селище в провинция Тракия. - Археология, 1982, 3-4, 40-42.

Владимирова 1985: Д. Владимирова. Екзагии от Долна Мизия. Нумизматика, 1985, 1, 22-31

Владимирова-Аладжова 2001: Д. Владимирова-Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. Туида - Сливен I, (Разкопки и проучвания, 28). София, 2001, 97-114.

Владимирова-Аладжова 2005: Д. Владимирова-Аладжова. Златото като аргумент в отношенията между Рим и варварите през V век и нумизматичните данни от България. В: Монетите и банкнотите възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с.д-р. Х. Харитонов, В.

Търново, 2005, 136-143.

Владимирова-Аладжова 2006: Д. Владимирова-Аладжова. Съкровището от Везенково и белезите за богатство през късната античност. Нумизматика сфрагистика и епиграфика, 2006, 3,159-172.

ЛИБИ 1958: *Codex Theodosianus*. Латински извори за българската история, 1. София, 1958.

Щерева 2001: И. Щерева. Увод. Извори и проучвания. Туида - Сливен 1, (Разкопки и проучвания, 28). София, 2001, 7-26.

Banaji 1996: J. Banaji. The circulation of gold as an index of prosperity in the central and eastern Mediterranean in late antiquity. - In: Coin Finds and coin use in the Roman World. Berlin, 1996, 41-53.

Carson, Kent, Burnett 1994: R. Carson, J. Kent, A. Burnett. The Roman Imperial Coinage, 10. London, 1994.

Grierson, Mays 1992: P. Grierson, M. Mays. Cataloque of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittmore collection. Washington, 1992.

Guest 2003: P. Guest. The Late Roman Gold and Silver Coins from the Hoxne Treasure. Cardiff, 2003

Hahn 1989: W. Hahn. Die Ostprägung des Römischen Reiches im 5 Jahrhundert (408-491). Wien, 1989.

Hendy 1985: M. Handy. Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450. Cambridge, 1985.

Kent 1956: J. Kent. Gold Coinage in the Late Roman Empire. - In: Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly. Oxford, 1956, 190-239.

Metcalf 1988: D. Metcalf. The Miting of Gold Coinage at Thessalonica in the Fifth and Sixth Centiries and the Gold Currency of Illiricum and Dalmatia Studies in Early Byzantine Gold Coinage. - Numismatic Studies, 17, 1988, 65-110.

Vladimirova-Aladjova 1997: D. Vladimirova-Aladjova. Control Measaures from the Late Antiquity. - Arhaeologia Bulgarica, 1, 1997, 19-24.

About the Coin Circulation of the Settlement on Hisarlaka Hill near Sliven

Dochka Vladimirova-Aladzhova

After having published *The Coin Circulation of the Settlement on Hissarlaka hill near Sliven* in the *Tuida - Sliven I* volume, I discovered two more coins kept in the numismatic collection of the National Institute of Archaeology and Museum (Sofia) (NIAM). They have been found in the vicinity of the town of Sliven and brought to Sofia by A. Bozhinov in 1912. The typical features and the date of the coins give me a well-grounded reason to think that they have come from the Hissarlaka hill near Sliven. The new pieces not only match completely the pattern of the coin circulation at the site but also provide new and extremely valuable information about the coin circulation of a site like Tuida in the 5th century AD.

The first coin is a gold *tremissis* minted during the reign of Eudocia (423-460 AD), the wife of Emperor Theodosius II (402-450 AD).

Obverse: AELEUDO CIAAVG. Empress's bust r.

Reverse: Cross within wreath, *CONOB* in exergue. A star above the last letter, to the right.

Gold, 14 mm, 1.46 g. National Institute of Archaeology and Museum (Sofia) - Inv. No. 700 (fig. 1).

The second coin is a silver *miliarense* of Emperor Leo I (457-474 AD).

Obverse: DN LEO PE-RPET AVG. Emperor's bearded bust l., a diadem consisting of two rows of pearls on the head.

Reverse: GLORIAR OMANORVM. Emperor nimbate, standing, facing. Head turned l., the right hand is raised up and the left hand holds a globe. A star in the left field, *CON* in exergue.

Silver, 20/21 mm, 4.23 g. National Institute of Archaeology and Museum (Sofia) - Inv. No. 701 (fig. 2).

Hoards including silver coins from modern Eastern Europe or the former territories of the eastern part of the Roman Empire in the 5th century are extremely rare finds. The same is true for the single finds of coins issued during the reign of Leo I. Among the few coins belonging to this emperor which were described earlier, there are two types of light *miliarense*. The general review on the 5th century silver coinage reveals that the coin of Leo I discovered near Sliven is an extremely rare find and its connection with the early Byzantine Tuida makes it the only published piece, which has a known provenance and is related to an excavated site.

Отпечатъци на византийски монети върху оловни пластини от хинтерланда на столицата Велики Преслав

Иван Йорданов, Женя Жекова

През последните години бяха засвидетелствани загадъчни оловни пластини, върху които са отпечатани златни и сребърни византийски монети. Една част от тях са намерени от частни лица, а другите са придобити по време на редовни археологически разкопки. Целта на настоящото съобщение е тяхното документиране и интерпретиране. Най-общо, произходът им е от хинтерланда на българската столица Велики Преслав.

Става въпрос за оловни отпечатъци, които наподобяват моливдовулите, но се различават от тях по липсата на канал за шнура, скрепящ кореспонденцията. Едни от тях са едностранни, а други - с двустранно нанесени изображения. При някои отпечатъците са в позитив, а при останалите - в негатив. Характерно за иконографията е, че тя копира тази от златните и сребърни византийски монети. Засега са документирани 8 екземпляра, които могат да се разделят в четири групи според начина на нанасяне на отпечатъка:

I. Едностранни отпечатъци от солиди - 3 бр.;

II. Едностранен отпечатък от милиаренсия - 1 бр.;

III. Двустранни отпечатъци от солиди - 3 бр.;

IV. Двустранен отпечатък от милиаренсия - 1 бр.

Характерно за първата група е, че две от отпечатаните изображения представят един общ за разглежданата епоха иконографски тип - *Христос Пантократор на трон, благославящ*. Затруднението при тяхното атрибутиране идва от факта, че Христос Пантократор е представян върху солидите на императорите от Василий I (867-886) до Василий II (976-1025).

Обр. 1. Надарево, Търговищко. Солид, едностранен отпечатък. Реверс

Fig. 1. Nadarevo, near Targovishte. Solidus, unilateral imprint. Obverse

I.1. Едностранен отпечатък от реверс на солид.

Съхранява се в колекцията на НИМ-София, инв. № 31335 (обр. 1). Произхожда от землището на Надарево, Търговищко. Тъй като на същото място са намерени значителен брой медни апликации и технологически материали, свързани с обработката на цветни метали, там бяха проведени археологически разкопки. Резултатите от тези разкопки позволиха на археолозите да стигнат до заключението, че край Надарево, Търговищко, се намира производствен комплекс за обработка на цветни метали от епохата на Първото българско царство (Конаклиев 2000, 235-239). Отпечатъкът има ромбовидна до правоъгълна форма и е със следните размери: 20х34 мм; диаметър на зрънчестия кръг 19,5х19,5 мм; диаметър на целия отпечатък заедно с периферията извън матрицата 26х26 мм. Пластината е прегъната на две, но след изваждането ѝ от земята е разгъната. Изображението, за разлика от останалите екземпляри, е в позитив както върху обратната страна на солидите от периода 868-989 г. Кръговият надпис вероятно е заличен, тъй като вдясно се виждат следи от него. Не може да се каже дали двамата владетели държат помежду си патриаршески кръст, тъй като на това място се вижда една дебела линия. Биха могли да се предложат най-малкото две обяснения за нейното съществуване:

А. Монетният печат точно там е повреден, поради което не се е отпечатало нищо;

Б. Дебелата линия се е намирала върху пластината преди да бъде нанесен монетният печат и затова е деформирана.

Веднага възниква въпросът - какъв е този отпечатък и какво предназначение има? Очевидно се касае за отпечатък от матрица, с която се отпечатва реверсът на златен византийски солид. Но как да се обясни намирането му недалеч от българската столица? Производственият център край Надарево, Търговищко, попада в

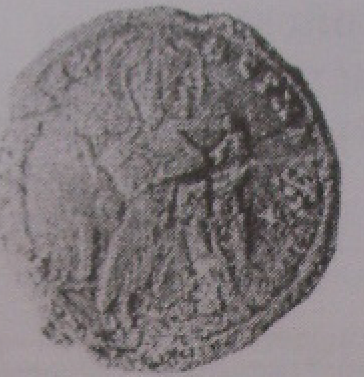

Обр. 2. Преслав. Солид, едностранен отпечатък. Аверс
Fig. 2. Preslav. Solidus, unilateral imprint. Averse

хинтерланда на Велики Преслав. Едно от възможните обяснение е това да е отпечатък от монетен печат. Така пластината се явява регулярна технологическа проба, за да се види дали е изхабен печатът.

Другата възможност е това да е отпечатък от матрицата на реверса на булотириона на двамата владетели, с който се скрепява кореспонденцията. И в двата случая е трудно да се обясни нейното присъствие на това място. Разглеждайки този паметник не може да не си зададем въпроса: кои са владетелите, представени върху него и каква е датировката му? Трудността при идентификацията идва не само от липсата на надписи и пълна иконография, но и от факта, че подобни изображения на двама владетели има при солидите на следните византийски владетели:

- Василий I и Константин (868-877) с размер на зрънчестия кръг 19x19,5 мм, но извън него няма поле (Grierson 1973, Pl. 30.2);
- Роман I, Константин VII и Христофор (921-931) - солиди с размер на зрънчестия кръг 20 мм. И в този случай извън зрънчестия кръг няма поле (Grierson 1973, Pl. 36.7);
- Константин VII и Роман II (945-959) - солиди с размери 18,5x18,5; 19x19 и пр., също така без поле извън зрънчестия кръг (Grierson 1973, Pl. 37.15);
- Никифор II и Василий II (963-969) - диаметър 20x21 мм (Grierson 1973, Pl. 41.1,2,3);
- Василий II и Константин VIII (976-989) - диаметър 19x19 мм. При някои екземпляри от този тип се наблюдава поле извън зрънчестия кръг (Grierson 1973, Pl. 43).

Ако се приеме първата възможност, че това е отпечатък от монетен печат, то как да се обясни неговото присъствие в българската столица? Малко вероятно е тази оловна пластина да е донесена от столицата Константинопол, където се намира и византийският монетен двор, тъй като няма никаква реална стойност. Ето защо най-правдоподобно е допускането, че в производствения център край Надарево, Търговишко е изпробван монетен печат, внесен от Константинопол. Този факт, който шокира в първия момент, може да намери своето логично обяснение, като се има предвид ролята на византийските монети в България и стратегията на българските владетели през този период.

Политиката на Симеон I преминава под знака на водената продължителна и тотална война срещу Византия за налагането и признаването му за василевс на ромеите. Дипломатическата линия диктува печеленето на съюзници - ромеи и нeромеи. За нея са необходими пари, и то такива, които циркулират на византийските пазари. Монети с ликовете и имената на византийските василевси са добре познати не само сред поданиците на императора, но и в останалите държави. Навярно по тази причина се прибягва до имитирането на византийски монети от българските власти - действие, организирано и контролирано от преславските владетели.

Разбира се възможно е и друго, съвсем тривиално обяснение на находката. Тя да е тежест, изработена на място и по необходимост. За да и се придаде някаква законност, върху нея е отпечатан реверсът на златен солид. Това предположение би било правдоподобно, ако отпечатъкът не беше позитивен. В този случай би следвало да се приеме, че тежестта е узаконена чрез матрица, а не от монета, каквито случай са разгледани по-долу.

I.2. Едностранен отпечатък от аверс на солид.

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен, инв. № 14701 (обр. 2). Произхожда от района на Преслав. Диаметърът е 22 x 23 мм; вътрешният диаметър - 20 x 20 мм, а теглото - 6,9 г. Отпечатъкът отново е едностранен, в позитив. Ядрото е окръглено като монета, изрязано по зрънчестия кръг. На практика има вид на оловна едностранна монета. Иконографията е стандартна за солидите от разглежданата епоха - *Христос Пантократор на трон, благославящ*. Обратната страна е добре огладена и няма следи от нанасян отпечатък. Вероятно след отпечатването ядрото е орязано във вида, в който достига до нас.

I.3. Едностранен отпечатък от аверс на солид.

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен, инв. № 14876 (обр. 3). Произхожда от района на Смядово, местността Лесичка кале. Местността се намира на 12 км югозападно от града, върху рид на Стара планина. Там е локализирана късноантична крепост, а вероятно и средновековна от епохата на Първото и Второ царство (Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975, 58, № 296). Добре оформената с остър нож или друг инструмент многоъгълна оловна плочка е с размери: диаметър 27 x 31 мм; дебелина - 2,5 мм; тегло - 10,60 г. Отпечатъкът има диаметър 21 x 22 мм. Извън зърнчестия кръг няма поле както при първия екземпляр.

Отпечатъкът - този път в негатив, представя аверса на стандартен византийски солид от времето на Василий I до Василий II. В средата има следа от улей, най-вероятно жица, върху която е нанесен отпечатък. Именно по този улей той е нагънат. Основната разлика между изброените дотук отпечатъци е, че първите два са в позитив, а разглежданият тук е в негатив. Това поражда съмнения относно предназначението му. Едната от възможностите е да се приеме, че и това е оловна тежест, маркирана чрез отпечатък от златен византийски солид. Подобен отпечатък е намерен преди няколко години в околностите на Суха река, Шуменско, но днес не разполагаме с неговите метрични данни и фотоснимка[1].

II.4. Едностранен отпечатък от аверс на милиаренсия на Роман I Лакапин (920-944).

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен, инв. № 14727, (обр. 4). До този момент е регистриран само един оловен едностранен отпечатък от милиаренсия. От лицевата страна на един от типовете сребърни монети е нанесено изображението на император Роман I, представен заедно с Константин VII, Стефан и Константин Лакапини. Произходът е от района на Смядово, Химическия завод.

По форма наподобява правоъгълник или квадрат със заоблени краища. Разгънат този лист има форма на окръжност, която трикратно е нагъната като фунийка. В тази фунийка е поставен шнур или жица, от които след нанасянето на отпечатъка се получава канал.

Пластината е с размери: 32 x 33 мм, дебелина - 2,1 мм и тегло - 11,50 г. Печатът до зърнчестия кръг има диаметър 24 x 24 мм, а на целия отпечатък - 30 мм.

Отпечатъкът е в позитив и има следното изображение: равнораменен кръст с

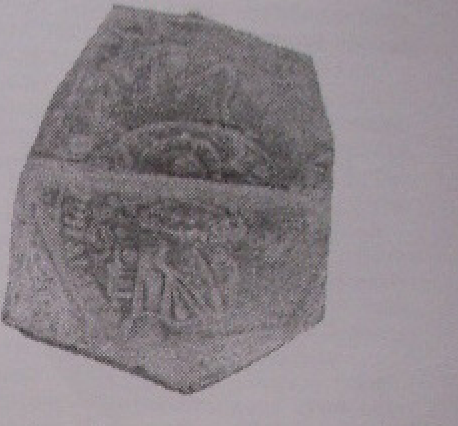

Обр 3. Смядово. Солид, едностранен отпечатък. Аверс

Fig. 3. Smyadovo. Solidus, unilateral imprint. Averse

пресечени рамене върху постамент от четири стъпала. В центъра на кръста е изобразен бюст на императора с дълга брада в овален медальон. На главата си носи стема с пропендулии, облечен е в дивитисион, препасан с лорос. От двете му страни е изписано:

R || M
W || A

Около изображението има кръгов надпис: *+ I h S Ч S X R I || S T Ч S h I C A*

Изображението и надписите са оградени с три зърнчести кръга. Очевидно това е отпечатък от лицев печат на сребърна милиаренсия от съвместното управление на императорите Роман I, Константин VII, Стефан и Константин Лакапин (931-944) - клас V (931-944) (Grierson 1973, Pl. 37.20).

Основният въпрос, който възниква, е каква точно функция има този отпечатък. Дали се отнася до проба на монетния печат върху случайна оловна пластинка или има някакво друго предназначение.

Тъй като пластината е нагъната и обратната страна е неравна, допускането, че е проба за монетен печат е неубедително. Съществува друга вероятност - пластината да запечатва кесия или торба, т.е. да е пломба. От литературата е известно, че във Византия през XI-XII в. монетите от благороден метал участват в паричното обръщение в кесии, за да не се износват. Подобни кесии, скрепени с печат, са представени и върху мозайките в църквата Св. София.

В тази посока на разсъждения би могло да се приеме, че с въпросния отпечатък на византийска милиаренсия са запечатвани парични суми от този номинал. Най-вероятно се отнася до такива, получавани директно от монетния двор във Византия. Може

---

[1] За отпечатъка ни съобщи колекционер. От същото място е документирано значително количество оловни модели и бронзови апликации, които намират паралели с намерените в Надарево и Новосел. Вероятно около Суха река също е съществувал металургичен център за обработка и производство на цветни метали. Бъдещо проучване на обекта ще потвърди или отхвърли това допускане.

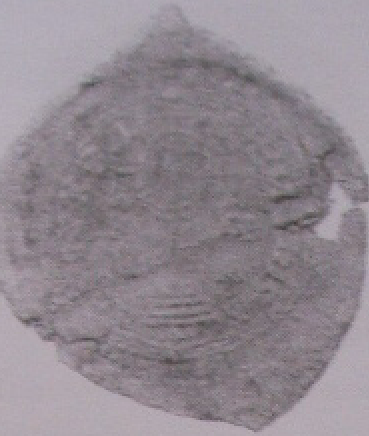

Обр. 4. Смядово. Милиаренсия, едностранен отпечатък. Аверс с изображение на Роман I, Константин VII, Стефан и Константин Лакапин (931-944)
Fig. 4. Smyadovo. Miliarensia, unilateral imprint. Averse bearing the portrait of Romanus I, Constantine VII, Stephan and Constantine Lekapenos (931-944)

да се допусне, че сумите са част от ежегодния трибут, който Империята изплаща на България, съгласно договора от 927 г.

III.5. Двустранен оловен отпечатък от солид на Роман I и Христофор (921-931).

Съхранява се в колекцията на АМ-Преслав, инв. № 771 (обр. 6). Намерен е през 1983 г., в жилищен комплекс около т. нар. Църква на каменаря, в м. Селище. Първичната публикация е на разкопвача на обекта (Бонев 1986, 31-34).

Оловният отпечатък е двустранен, нанесен в позитив, с диаметър 20 х 20 мм; дебелина 2 мм; тегло 6.27 г. Представлява копие на солид на император Роман I и сина му Христофор - клас VII (921-931) (Grierson 1973, Pl. 36.7). Има следното описание:

*Лице: + IhSXPSREX REGNAN TIЧM **

Христос Пантократор седи на трон с високо лировидно облегало. Облечен е с туника и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата - държи евангелие на колената си.

Опако: ROMAИ' ET XPISTOFO' AЧ'

Бюстове във фас на Роман и Христофор. Роман е вдясно с брада, корона и лорос. Христофор е вляво, без брада, с хламида и корона, като е изобразен с по-дребен ръст. Държат помежду си патриаршески кръст.

Откривателят му го определя като оловен монетовиден знак. Попадането му в Преслав, според същия, би трябвало да се търси в официалните посещения на българи в Константинопол в началните години от управлението на цар Петър I. В края на публикацията, под линия, са посочени и още две мнения относно предназначението на този предмет, изказани на проведената в Шумен през 1986 г. Национална нумизматична конференция. Едното е на Константин Дочев, който допуска, че става въпрос за проба на матрица за отсичане на солиди (Бонев 1986, 34), другото - на Владимир Пенчев, който допуска, че такава проба може да е направена в самия Преслав, където впоследствие да са сечени и солиди (Бонев 1986, 34). Изказаните хипотези, тогава вероятно, са звучали прекалено еретично, но днес те са напълно реални. Мнение, относно предназначението на отпечатъка, изказа и Павел Георгиев. Според него това е търговски знак-печат (сфрагидия), притежание на обикновен търговец, пребивавал в Преслав, а комплексът, в който е намерен, определя като хан или тържище (Георгиев 1989, 41-47). Последното предположение е на Живко Аладжов. Той приема, че става въпрос за тесера, чието пристигане в Преслав обвързва с две възможни събития. Първото е срещата между цар Симеон I и Роман I Лакапин през 923 г., а второто - тайната мисия, уреждаща брака на Петър I с Мария Лакапина, през 927 г. (Аладжов 2004, 180-183). Повод за тези му разсъждения е публикуваният от него друг подобен паметник от Преслав - оловен отпечатък от златна номизма на Василий II и Константин VIII, който представяме по-долу.

III.6. Двустранен оловен отпечатък от златна номизма (?) на Василий II и Константин VIII (976-1025).

Съхранява се в колекцията на АМ-Преслав, пол. инв. № 29482, (обр. 7). Намерен е по време на археологически разкопки на 25. 07. 1995 г. на обект Дворцова църква - сектор Север, при разкриването на най-вътрешната (трета) крепостна стена, опасваща царските дворци и палата на патриарха. Паметникът представлява оловна пластина с кръгла форма, от която долният край е отрязан и деформиран. Размери на ядрото 28 х 33 мм; диаметър на зрънчестия кръг 30 (?) мм, дебелина - 3 мм. Повърхността на отпечатъка е повредена, покрита е с окисни гнезда. Върху нея са нанасяни удари с острие, може би пирон.

Според автора на първичната публикация върху пластината е нанесен отпечатък в позитив на монетен печат от номизма на император Василий II и Константин VIII. Той определя паметника като тесера (сфрагидия). Позовава се на изворите, в които тези благотворителни жетони се описват като своеобразни пропуски или талони за получаване на подаръци. Често са раздавани на тържествени церемонии

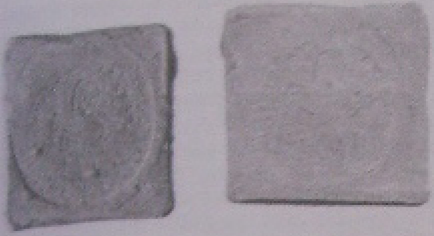

Обр. 5. Преслав. Солид, двустранен оловен отпечатък с изображение на Роман I и Христофор (921-931)
Fig. 5. Preslav. Solidus, bilateral lead imprint bearing a portrait of Romanus I and Christopher (921-931)

към византийския императорски двор. Авторът датира паметника в периода 1000-1025 г. По онова време преславските велможи водят активна политика с Василий II, вероятно по предаването на града и пребивават в Константинопол като делегация. Тъй като не са се възползвали от тесерата, я внасят в Преслав след завръщането си от византийската столица (Аладжов 1995-1997, 99-100).

Що се отнася до отпечатъка, трудно е да се приеме, че това е оловна реплика на златна монета - хистаменон, както е при горните случаи. Още от пръв поглед този отпечатък наподобява оловен печат - моливдовул. Размерите му не отговарят на златните монети на Василий II, нито на тетартероните, нито пък на хистаменоните. При последните изображението е обрамчено с характерните три зърнчести кръга, диаметърът на монетния печат не надхвърля 20 мм, докато в случая ядрото има диаметър над 33 мм, а с печата - около 30 мм. Категорично доказателство, че това е отпечатък от булотирион, а не от монетен печат, е посоката на печатите на аверса и реверса, които са в една посока, а не в различни, както е при монетите. Единственият аргумент, който дава основание на откривателя му да го свърже с монетовиден паметник, а не с моливдовул, е липсата на канал. Действително, такъв не се вижда, но това не означава, че някога ядрото не е имало. При отпечатването на булотириона върху ядрото ударът е бил прекалено силен и на практика е премазал канала. Вследствие на това моливдовулът е деформиран. Сред документираните до този момент над 3000 моливдовула от територията на днешна България има не един случай на подобни отпечатъци, при които не може да се види канал за шнура. При някои обаче такъв липсва. Отпечатъците на булотириона са нанесени върху кръгла пластинка, а не върху оловно ядро. Какво е предназначението им е трудно да се заключи. Дали те са своеобразен знак, заместващ писмото на собственика им или имат някаква друга сходна функция, е невъзможно да се отговори с категоричност. Що се отнася, обаче, до разглеждания паметник от Преслав, той в никакъв случай не е тесера, а най-вероятно моливдовул от съвместното управление на Василий II и Константин VIII[1].

Тъй като в посочените по-горе публикации често се използват понятията **тесера и сфрагида**, е необходимо да бъде направен кратък преглед на двата термина - на тяхната поява и научна употреба.

Терминът **тесера** (лат.) - марка, билет, пропуск произлиза от гръцката дума *τέσσαρα* (четири). В началото на VI в., по време на големия глад в град Едеса, за да спаси гладуващите, управата на града им раздава жито. Тъй като бедните не разполагали с пари, за да си купят храна държавата отсича оловни жетони, с които може да се купи по един хляб на ден. Върху такъв оловен жетон (сфрагида) от VII в. е представена Богородица с Младенеца на лицевата страна, а върху обратната има надпис *месец Юли*. Надписът сочи, че основното предназначение на този жетон е да бъде разменен срещу раздаваните от управата помощи през този месец от годината. Вероятно това се е практикувало за всеки месец (Vikan, Nesbitt 1980, 12). През 1880 г. Гюстав Шлюмберже за първи път публикува тесери. Това са византийски жетони (медни и бронзови) на частни лица, църкви, манастири, църковни братства и институции, които служат за раздаване на милостиня, а също и за контрол на различните задължения (дългове), които не са изплатени в определения срок (Schlumberger 1895, 91-96). По-късно стават известни и оловни жетони (сфрагидии). Тъй като по външен вид приличат на оловните печати, основната им отлика е липсата на канал за шнура, скрепящ кореспонденцията при моливдовулите. По правило оловната сфрагида има надпис: *Този, който е вежлив с бедните и служи на Бога*. Те имат строго детерминирана функция - това са жетони, които са раздавани при нужда и служат за размяната им срещу жито и другите суровини. Такива благотворителни жетони са правени, както от олово, така и от мед. Публикуваните до този момент медни тесери се датират в периода от края на X-XI в. Повечето имат стандартен надпис: *Нахранете бедните*. Документирана е и тесера на императрица Евдокия, втора съп-

---

[1] *При археологическите разкопки в Преслав през лятото на 2006 г. приблизително в същия район Тодор Балабанов откри друг моливдовул от същия тип. Дори би могло да се твърди, че е от същия булотирион.*

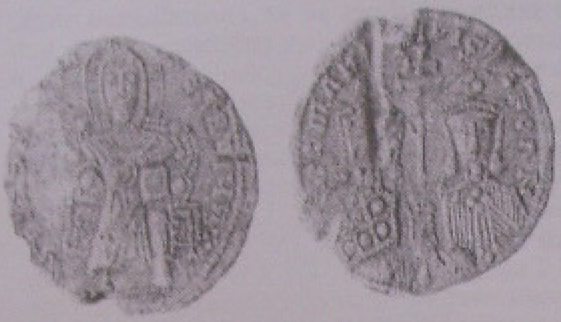

Обр. 6. Преслав. Златна номизма (?), двустранен оловен отпечатък с изображения на Василий II и Константин VIII (976-1025)
Fig. 6. Preslav. Golden nomisma (?), bilateral lead imprint bearing portraits of Basil II and Constantine VIII (976-1025)

руга на император Константин X (1059-1067), но нейното изображение се отличава коренно от стандартните за онази епоха номизми. Медни тесери са издавани, както от висши, така и от по-нисши служители във византийската йерархия: епарси, севасти, остиарии и др. (Nesbitt 1986, 238-239).

Никъде обаче не става дума за оловна реплика на златен солид, която да е използвана като жетон, сфрагида, още повече направените по-горе белетристични заключения за отличителен знак на пратеници и пр. В основата на изказаните от изследвачите мнения относно използването на тесерите и обвързването им с оловните реплики на златни солиди от Преслав стои една бележка на Гюстав Шлюмберже в неговата Сигилография. Тя се отнася за малки оловни отпечатъци, върху които е представена коронацията на Йоан II Комнин през 1092 г. При тези отпечатъци също липсва канал за шнура и това дава основание на Шлюмберже да приеме, че те са сфрагиди или тесери (Schlumberger 1884, 79)[1]. Сюжетът с коронацията е представен върху церемониалните монети, свързани с това събитие, които имат скифатна форма и не са отпечатани чрез същите печати върху оловни ядра (Hendy 1969, 84, Pl. 6.1; 85, Pl. 6.10-11; Йорданов 1984, 23, Табл. VII, 1-3). Броят на оловните отпечатъци с представена коронацията през последните години нарасна стремглаво. От територията на днешна България са известни близо стотина екземпляра, което може да доведе до заключението, че тези оловни знаци играят ролята на купон за получаване на някакви хранителни продукти или нещо друго.

Що се отнася, обаче, до намерения в Преслав и публикуван от С. Бонев оловен отпечатък на солид, той е един единствен екземпляр, пряко копие на солид и е трудно да се приеме, че е тесера, сфрагида, камо ли почетен знак, разнасян между Преслав и Константинопол. На практика този оловен отпечатък би могъл да се изработи от всеки средно грамотен занаятчия, чрез отливка. В случая, най-вероятно, става дума за пробна монета върху оловно ядро.

III.7. Двустранен оловен отпечатък от солид.

Намерен е в Преслав и се съхранява в частна колекция (обр. 5). Върху квадратна плочка, с форма на паралелепипед, двустранно е нанесен отпечатък от солид - *Христос Пантократор на трон, благославящ*. Отпечатъкът е в негатив. Плочката е с размери 27,5 x 28 мм; дебелина - 6 мм; тегло 45,20 г. Изображението в зрънчестия кръг е с размер 19 мм, а целият отпечатък - 24 мм.

Очевидно се отнася до тегловна мярка - екзагия за десет солида. Къде и как е изработена тази десетсолидова екзагия? Най-лесно е да се допусне, че по някакъв начин, монета от номинал един солид е отпечатана от двете страни на плочката. Как да се обясни, обаче, наличието на периферия извън зрънчестия кръг? Нещо, което при солидите, сечени в Константинопол, не се наблюдава. И в този случай ще трябва да се приеме, че отпечатъците върху плочката са направени в монетарницата, и то от оригиналния позитивен монетен печат, от който се изработват матрици в негатив.

При всички случаи разглежданата екзагия има връзка с византийското златно монетосечене, но къде точно е произведена? Дали в Константинопол, а защо не и в Преслав! И двете допускания са възможни. Ако все пак теглилката беше изработена в монетарницата в Константинопол, тя би трябвало да има далеч по-представителен характер. От българските земи са регистрирани достатъчно количество византийски тегловни мярки, които се различават съществено от преславската. Разглежданата тук има вид на инцидентно направена или по-скоро сгрешена - по невнимание вероятно е ударена два пъти.

IV.8. Двустранен оловен отпечатък от милиаренсия на Йоан I Цимисхий (969-976).

Намерен е през 1979 г. на брега на река Дунав, в района на средновековния Дръстър и се съхранява в частна колекция (обр. 8). Има диаметър 27x31 мм. Върху оловния лист е нанесен отпечатък от лицевата и обратна страна на милиаренсия на император Йоан I Цимисхий (969-976). Авторът на публикацията обвързва местонамирането на отпечатъка с осъще-

---

[1] Необходимо е да се посочи, че макар и като изключения са известни такива отпечатъци, притежаващи канал за шнур (Йорданов 2003, 27.13), но те не са преки оловни копия на византийски монети от онова време.

ствено монетосечене в Дръстър (Йорданов 1980, 16-18). Според изворите, през март 971 г., Цимисхий предприема поход срещу България. Обсадата на Дръстър продължава до юли същата година. Ето защо в периода март-август на императора са му необходими суми за изплащане на заплати на войската и съпътстващите похода разходи. Вероятно, той осъществява своеобразно походно монетосечене, за да предотврати избухването на бунт сред войската. Суровина за това има, тъй като Плиска и Преслав са вече разграбени. В случая оловният отпечатък се явява регулярна проба монетен печат. С отсичането на този тип сребърни монети се обяснява и широкото им разпространение в Североизточна България (Преслав - 10 бр., Плиска - 1 бр., Шуменско - 5 бр., Варна - 1 бр., Ветрен - 1 бр., Силистра - 5 бр.). На практика те липсват в останалите територии.

Сходни на разгледаните оловни отпечатъци се намират и в някои от световните нумизматични колекции. Става въпрос за монети, които имат медно, оловно или сребърно ядро, иконография, отговаряща на златни номинали, но съществуващи в един единствен екземпляр. Такива монети са включени в каталозите на колекциите на Дъмбъртън Оукс, Парижката национална библиотека, Ермитажа, но без специален коментар. Филип Гриърсън ги определя като монети образци, или монети еталон, които никога не са сечени серийно и не циркулират, а съществуват само като образци, еталони. Екземплярите, които Гриърсън изброява, са образци на златния и сребърния номинали, отсечени с имената на:

- Александър I (912-913) - билоново ядро с позлата - д. 19 мм; т. 4,11 г (Grierson 1973, Pl. 35.1);
- Константин VII и Зоя (914-919) - сребърно ядро - д. 18 мм; т. 4,1 г (Grierson 1973, Pl. 36.1);
- Роман I и Константин (924-945) - бронзово ядро - д. 19 мм; т. 3,31 г (Grierson 1973, Pl. 36.9);
- Константин VII (913-959) - сребърно ядро - д. 18 мм; т. 4,15 г (Grierson 1973, Pl. 36.11);
- Роман I (920-944) - бронзово ядро - д. 25 мм; т. 8,51 г (Grierson 1973, Pl. 37.16);
- Зоя (1042) - бронзово ядро - д. 26 мм; т. 17,50 г (Grierson 1973, Pl. 58, AE1);
- Зоя и Константин VIII (1041/42) - д. 18 мм; т. 3,53 г (Grierson 1973, Pl. 58.2);
- Зоя и Теодора (Grierson 1973, Pl. 58.1).

Според него е изненадващ фактът, че такива монети изобщо са открити. Като тези образци са отсечени само няколко екземпляра, които нямат истинска стойност и затова не подлежат на трезориране. Въпреки че, по своята същност те не са истински монети, иконографските им характеристики дават основания да бъдат включени в Каталога на Дъмбъртън Оукс. Подобни монети, намиращи се в колекцията на Ермитажа, публикува и Ирина Соколова (Соколова 1960, 57-60).

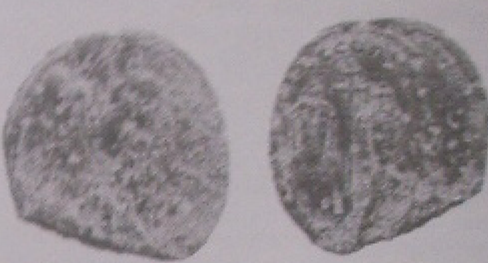

Обр. 7. Преслав. Солид, двустранен оловен отпечатък. Аверс
Fig. 7. Preslav. Solidus, bilateral lead imprint. Averse

Тези монети не са оловни отпечатъци на солиди и милиаренсии, но ги прибавяме към разглежданата тематика, тъй като са изключение от правилото за монетосечене във Византия. За съжаление местонамирането им остава неизвестно, но произходът на повечето от тях сочи към Балканите. Възможно е това да са също пробни отпечатъци от нов монетен тип, който не е пуснат в обръщение. По неизвестни причини типът не е одобрен и се преминава към изготвянето на нов образец. От стария така и не са отсечени монети. Това е практика, която съществува и в съвременното монетосечене и банково дело. Известни са серии банкноти, които са отпечатани като образци, но не са сертифицирани като нов тип.

Анализът на изложените артефакти води до следните заключения.

1. Едностранните оловни отпечатъци от солиди са технологични отпечатъци от пробни матрици за отсичане на солиди. Наличието на позитивни и негативни проби свидетелства за технологията на тяхната изработка. Местонамирането им е в чертите на градската периферия на столицата Преслав - Надарево, Смядово. Фактът, че в производствения център на Надарево, Търговищко, са намерени достатъчно доказателства, свидетелстващи за процесите на обработка на метал, потвърждава, че там се осъществява и производство на монети. Втори подобен производствен комплекс беше разкрит край Новосел, Шуменско, намиращ се отново в периферията на столицата (Бонев, Дончева 2006, 300-302). Документираните от там имитативни фолиси за император Роман I Лакапин също бяха обвързани с наличието на подобно

производство в този център. Рентгеново-флуорисцентният анализ, приложен върху монетите и предмети, намерени в работилниците, показа много близък елементен състав, което на практика потвърждава хипотезата, че монетите и останалите находки са правени на едно и също място по едно и също време (Жекова под печат). Ето защо допускаме, че отпечатъкът от Надарево (обр. 1) може да бъде отнесен към император Роман I. Съществуват достатъчно данни, че двата комплекса са синхронни - епохата на цар Петър I.

2. През последните няколко години бяха публикувани аргументи, които водят към заключения за наличието на златно българско имитативно монетосечене през X в. По всяка вероятност то е осъществено в Преслав при управлението на българските царе Симеон I и Петър I (Oberländer-Târnoveanu 2005, 183-214). Ето защо считаме, че разгледаните тук оловни отпечатъци имат пряко отношение към този процес (Zhekova in press).

3. Съществува възможност оловният отпечатък от милиаренсия на император Роман I, произхождащ от Смядово, също да има отношение към това имитативно монетосечене. Има данни, че около Смядово съществуват находища на злато, които в миналото са били експлоатирани. Резонно е в близост до тях да са разположени и работилниците за добив и обработка на този метал. По този повод беше изказано и предположение, че това са пломби, с които се запечатват кесиите с монети. Поради това върху някои от едностранните отпечатъци има следи от прегъване. Сребърните монети във Византия през X-XI в. са изключение, както в монетосеченето, така и в монетното обръщение. Отсичането и разпространението им е свързано с друга функция - да пропагандират дадената власт на институцията, отговорна за тяхното отсичане. Това са церемониални монети, раздавани на населението и хвърляни на тълпата по време на процесии, най-често при коронации и въздигането на съимператор. Чрез тях се съобщава на поданиците името на новия владетел или съвладетел. Затова вместо образа на владетеля се изписва, в разширен вариант, неговото име. Такъв характер имат 15 милиаренсии на Константин VII и Роман II, които са част от Преславското златно съкровище. На практика те

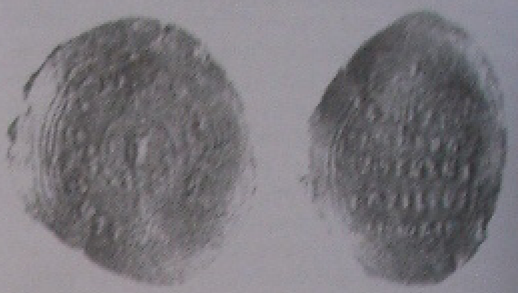

Обр. 8. Силистра. Милиаренсия, двустранен оловен отпечатък с изображение на Йоан I Цимисхий (969-976)

Fig. 8. Silistra. Miliarensia, bilateral lead imprint bearing a portrait of John I Tzimisces (969-976)

не само го датират, но свидетелстват за ранга на неговия собственик (Йорданов 1983, 8-11).

4. Двустранният оловен отпечатък от нумизма на Роман I и Христофор (921-931) от Преслав също трябва да бъде обвързан с производството на имитативни монети, като предварителна проба върху оловно ядро. Разглеждането на този паметник и на моливдовула на Василий II и Константин VIII, като тесери, сфрагидии, жетони или други подобни е несъстоятелно. Те нямат нищо общо с характерните за епохата оловни жетони.

5. Вече съществуват достатъчно доказателства, за да се заключи, че в столицата Велики Преслав и нейния хинтерланд (Надарево, Новосел, Смядово и вероятно други) се осъществява монетосечене на златни и сребърни имитации на византийски монети. Без съмнение главен инициатор на това производство е преславският владетелски двор. Технологичният процес е извършван в ергастерии, намиращи се в околностите на столицата, където са произвеждани и други предмети на металопластиката. Контролът по производството вероятно е осъществяван от българския владетел или от негови представители. Хронологическите рамки на това имитативно монетосечене могат да бъдат детерминирани към края на IX в. до третата четвърт на X в. Българското имитативно монетосечене от този период е отражение не само на икономическото състояние на българската държава и нейната необходимост от парични ресурси, но е и израз на политическата и стабилност, и на самочувствието на българските владетели от X в.

Цитирана литература:

Аладжов 1995-1997: Ж. Аладжов. Новооткрита средновековна тесера от времето на Василий II. - Нумизматика и сфрагистика, 4, 1995-1997, 99-100.

Аладжов 2004: Ж. Аладжов. Два оловни паметника от Велики Преслав. - В: Преслав, 6, 2004, 180-183.

Бонев 1986: С. Бонев. Оловна монетовидна находка от Преслав. - Нумизматика, 4, 1986, 31-34.

Бонев, Дончева 2006: С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за металопластика при Новосел, Шуменско. - Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2006, 300-302.

Георгиев 1989: П. Георгиев. Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав. - Археология, 1989, 1, 41-47.

Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975: Ц. Дремсизова-Нелчинова, В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975.

Жекова под печат: Ж. Жекова. Монетите на император Роман I (920-944) от българските земи. Разпространение и характерни особености. - Нумизматика, Епиграфика и Сфрагистика, 3. Сб. В чест на проф. Й. Юрукова (под печат).

Йорданов 1980: И. Йорданов. Оловен отпечатък от матрица за сребърни милиаресии на Йоан I Цимисхий (969-976). - Нумизматика, 4, 1980, 16-18.

Йорданов 1983: И. Йорданов. Монетите от Преславското съкровище. - Нумизматична информация. София, 1983, 8-11.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261. София, 1984.

Йорданов 2003: И. Йорданов. Печати на императорската фамилия Комнини-Ангели (1081-1203) от територията на днешна България. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 26-59.

Коняклиев 2000: А. Коняклиев. Модели за апликации от с. Надарево, Търговищко. - В: Плиска-Преслав, 8, 2000, 235-239.

Соколова 1960: И. Соколова. Серебряный монетный чекан Константина VII. - НЭ, 2, 1960, 57-60.

Grierson 1973: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, 3/2. Washington, 1973.

Hendy 1969: M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261. Washington, 1969.

Nesbitt 1986: J. Nesbitt. Copper Tesserae: A Little-Known Source for the Study of Byzantine Philanthropy. The 17th Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers. Washington, 1986, 238-239.

Oberländer-Târnoveanu 1995: E. Oberländer-Târnoveanu. Notes on the Beginnings of the Bulgarian Medieval Coinage. - The Bulgarian Lands in the Middle Ages, 7th-18th Centuries. International Conference a Tribute to the 70th Anniversary of Prof. Alexander Kuzev. Acta Musei Varnaensis, 3/1, 2005, 183-214.

Schlumberger 1884: G. Schlumberger. Sigillographie de l'Empire Byzantin. Paris, 1884.

Schlumberger 1895: G. Schlumberger. Mereaux, Tesseres et jetons Byzantin. - RN, 3, 1895, 91-96.

Vikan, Nesbitt: G. Vikan, J. Nesbitt. Security in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing. Washington, 1980.

Zhekova in press: Z. Zhekova. The Imitative Coinage in Medieval Bulgaria during the IX-Xth century. - In: Coinage in the Balkans 40 Years on. Papers in Honour of D. M. Metcalf (in press).

Imprints of Byzantine Coins on Lead Plates from the Hinterland of the Capital City of Veliki Preslav

Ivan Yordanov, Zhenya Zhekova

Mysterious lead plates with imprints of golden and silver coins were found in the recent years. In general they came from the hinterland of the Bulgarian capital city of of Veliki Preslav. The case in question concerns lead imprints, which resemble the molivdovuls but differ from them in the lack of an opening for the cord fastening the roll. Some of these plates have image on one of the sides only, and others have images on both sides. Some of the imprints are positive, and others negative. What is typical of the iconography is that it copies that of the golden and silver Byzantine coins. Till now 8 pieces are known and they can be divided into 4 groups depending on the technology used for the imprint:

I. Unilateral imprints of solidi: 3;

II. Unilateral imprint of miliarensia: 1;

Danube, near the mediaeval city of Drastar and is kept in a private collection (fig. 8). It is 27/31 mm in diameter. The lead plate bears imprints of the averse and the obverse of a miliarensia of emperor John I Tzimisces (969-976). A probable interpretation of the find lies in a coinage while on the march ordered by the Emperor aimed at preventing the outburst of a mutiny in the army. In our case the lead imprint was a routine test related to the coinage, a coin stamp.

The analysis of these artifacts results in the following conclusions. The unilateral lead imprints of solidi were technological imprints made by test stamps for striking solidi. The existence of positive and negative tests is an evidence of the technology of their production. They were found within the territory of the urban periphery of the capital city of Preslav: Nadarevo, Smyadovo. There is sufficient evidence that the capital city of Veliki Preslav and its hinterland was an area of coinage of golden and silver imitations of Byzantine coins. The Preslav royal court was undoubtedly the initiator of this activity. The technological process was done in ergasteria situated in the vicinities of the capital, where other products of the metalwork were also produced. The control on the production was probably exercised by the Bulgarian ruler or his representatives. The chronological frame of this imitative coinage can be set between the late 9th and the third quarter of 10th century AD. The Bulgarian imitative coinage during the defined period reflected not only the economic status of Bulgarian state and the need of financial resources but was also an expression of its political stability and the self-confidence of Bulgarian rulers in the 10th century AD.

Водохранилището на Царския дворец в столичния Търновград

Евгени Дерменджиев

Водохранилището на Царския дворец в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново е открито при разкопките, проведени от Търновското археологическо дружество през 1905 г. (обр. 5, 6) (Генова 1985, 18). В резултат на тези, ограничени по обхват, проучвания е направено кратко описание на водохранилището и е отбелязано, че то е разположено в избените помещения на сграда, издигаща се над него (Москов 1918, 33). При цялостното разкопаване на Двореца в периода 1946-1968 г., водохранилището е проучено отново, но вече като неделима част от целия дворцов комплекс, в който резидират владетелите на Второто българско царство (Николова 1973, 29). Неговото изграждане е отнесено към третия строителен период на Двореца, датиран по време на управление на цар Иван Александър (1331-1371) (обр. 2 *1*; обр. 5, 6) (Георгиева и др. 1973, 64)[1].

Водохранилището е публикувано с пълно и подробно описание, предложена е датировка и е уточнено неговото място в общата строителна периодизация на Царския дворец (Георгиева и др 1973, 125-126), но не е направена текстова или графична възстановка. По неясни причини то е пропуснато в приложения изглед на вътрешния двор, на който е представена реконструкцията на източното крило на Двореца от неговия трети период, през който съоръжението вече би трябвало да е изградено и да функционира (Георгиева и др. 1973, 154, реконструкция II).

След първоначалното му публикуване, дворцовото водохранилище многократно е споменавано, но само като пример за изграждане на такива съоръжения в средновековна България през XII-XIV в. (Вълов 1977, 21). В едно проучване на водоснабдителното дело в столичния Търновград е направен опит да се разгледа по-подробно това водохранилище, с оглед на предложената корекция по отношение на начина на неговото пълнене с вода (Анчева 1993, 153). Изказана е идеята, че включването на няколко сектора от скалния грунд, в западна-

---

[1] *Трябва да се отбележи, че в два от чертежите в монографията, чрез маркиране със съответната сигнатура, водохранилището е включено в плана на Двореца от втория строителен период - от царуването на Иван Асен II (1218-1241 г.) до средата на XIV в. (Георгиева и др. 1973, 148-150).*

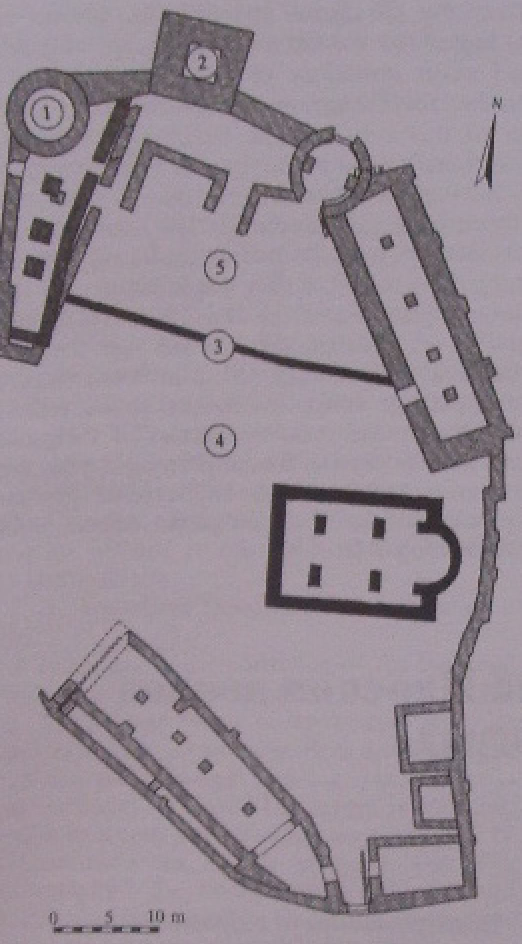

Обр. 1. Търновград. Царски дворец. План на първи строителен период с допълнения и корекции (по Георгиева и др. 1973)
Легенда: 1. Северозападна кула; 2. Северна кула; 3. Подпорна стена; 4. Южна тераса; 5. Северна тераса
Fig. 1. Tarnovgrad. Royal Palace. Plan of the 1st construction period with additions and corrections (after Георгиева и др. 1973)
Key: 1. Northwest tower; 2. North tower; 3. Supportive wall; 4. South terrace; 5. North terrace

та стена на водохранилището, е направено поради вероятността на това място да има естествен извор. Този извор, според автора, би трябвало да е основният източник за зареждането на водохранилището с питейна вода.

Самото водохранилище не е било обект на самостоятелно изследване. Не е правен опит да се определи неговият архитектурен вид, както и да се уточни съотнасянето му към фасадата на разположената източно от него сграда I и вътрешния двор на Двореца; не е изяснен начинът на функциониране и не е направена архитектурна реконструкция на водохранилището; не са проверени възможностите за съществуването на друго, по-ранно водохранилище, в Царския дворец. Именно тези са основните задачи, които ще бъдат разгледани в настоящото съобщение.

Архитектура на дворцовото водохранилище. Водохранилището се намира на 14 м южно от Главния северен вход на Царския дворец и е долепено до западната фасада на коридора пред сграда I (обр. 2 *1, 3*). Разположено е в североизточната част на двора, в непосредствена близост до дворцовата църква и е ориентирано в посока северозапад-югоизток (обр. 5, 6). Водохранилището е с правоъгълна форма и има вътрешна дължина на северната стена 2,70 м; на южната - 2,77 м; на западната - 6,00 м и на източната - 6,05 м (обр. 6) (Георгиева и др. 1973, 125-126)[2]. Запазената му дълбочина е 3,85 м. Ширината на стените му е различна: на северната и южната - 0,80 м, а на източната и западната е 0,85 м. Водохранилището е изградено от ломен камък, споен с бял хоросан, с два реда сантрачи, разположени на височина 1,20 м един над друг. Неговите фундаменти са положени върху здравия скален грунд, който е изсечен и подравнен. По тази причина, на три места в западната стена, са вградени сектори от скалата с височина до 0,60 м. Изключение правят само част от западната стена и целия северозападен ъгъл, които са фундирани върху зидовете на ранновизантийската базилика, и тухлената настилка край нея, разположени на значителна дълбочина под нивото на вътрешния двор на Двореца. Дъно на водохранилището, всъщност, е изсечената скала, върху която е нанесен дебел до 0,18 м пласт бял хоросан, смесен с начупени тухли и дребни камъни. След това подът е заравнен с фина замазка от същия хоросан, с дебелина до 0,02 м. Стените са измазани с хидрофобен хоросан с дебелина 0,02 м, върху който са налепени фрагменти от керамични съдове. Върху тях е нанесена фина и добре загладена хидрофобна мазилка.

Водохранилището е свързано, посредством желязна тръба, с малка контролна шахта, долепена до северната му стена, която е обща за двете съоръжения (обр. 2 *1*, 2). Тръбата се намира в средата на стената, на височина 0,95 м, над пода (обр. 3 *3*, обр. 4 *3*). Точно пред тръбата е направена яма в хоросановия под, с размери 0,50 x 0,60 м и дълбочина 0,20 м, която служи за утаител (обр. 3 *4*). Тръбата има дебелина на стените до 0,005 м и различни диаметри - отворът и към вътрешността на водохранилището е 0,10 м, а към шахтата - 0,03 м.

---

[2] *Размерите на водохранилището и шахтата, отбелязани в глава „Архитектурата на Двореца" от монографията (Георгиева и др. 1973, 125), не отговарят на действителните. Представената ширина и дължина са измерени на място от оригиналните стени на съоръжението.*

Контролната шахта има дължина на северната стена 2,25 м, а на западната и източната - 1,60 м (обр. 2 2, обр. 3 2, обр. 4 2, обр. 5) (Георгиева и др. 1973, 125). Ширината на зидовете е 0,60 м. Запазени са на височина 1,90 м. Шахтата е изградена от ломен камък, споен с бял хоросан. Подът е направен от пласт хоросан със залепени върху него квадратни тухли. В южната стена, на височина 0,25 м над пода, е монтирана желязна тръба, идваща от водохранилището (обр. 3 *3*). Тръбата, с диаметър само 0,03 м, се издава от зида с 0,065 м, където е закрепена чрез прихващане с желязна шина, широка 0,02 м. Канал, зидан с плочести камъни и бял хоросан, започва от северната стена на шахтата и продължава в същата посока (обр. 2 *4*, обр. 3 *5*). Каналът има ширина 0,23 м и височина 0,30 м, а отворът му е разположен по-ниско в сравнение с края на желязната тръба.

Реконструкция. Данните за външния вид на водохранилището, предложени от проучвателите му, са откъслечни и малко. Посочено е, че то е самостоятелно съоръжение и над него не се издига сграда (Георгиева и др. 1973, 29). Водохранилището се пълнило от покрива на разположената до него дворцова сграда I (Георгиева и др. 1973, 59). Зидовете на съоръжението достигат до нивото на двора и закриват долната част на декоративно изградената западна фасада на същата сграда I (Георгиева и др. 1973, 126 и 64).

Основен момент при направата на реконструкцията на дворцовото водохранилище се явява необходимостта точно да се установи неговата дълбочина на вкопаване спрямо дворната настилка. Такава дълбочина обаче не е посочена. Липсата на графични разрези и изгледи на водохранилището и сграда I затрудняват ясната представа за съотношението на различните нива на двора спрямо пода и стените на водохранилището.

След направените на самото място измервания се оказа, че теренът, пред западната фасада на сграда I, има денивелация от 2,10 м в посока от юг на север (обр. 3 *11*, *12*; обр. 5). Голямата разлика в установените нива на терена показва, че вътрешният двор на Царския дворец е разделен на две тераси - южната от тях е по-висока, а северната е по-ниска (обр. 2 *7*, *8*, *9*).

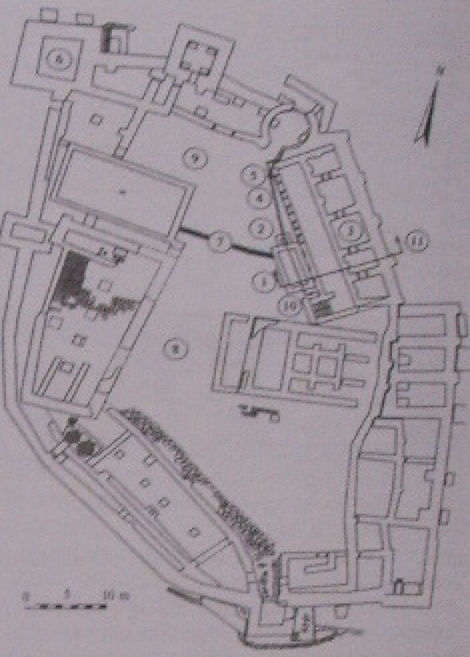

Обр. 2. Търновград. Царски дворец. План на трети строителен период с допълнения и корекции (по Георгиева и др. 1973)
Легенда: 1. Водохранилище; 2. Контролна шахта на водохранилището; 3. Сграда I; 4. Отточен канал; 5. Контролна шахта на отводнителния канал; 6. Северозападна кула; 7. Подпорна стена; 8. Южна тераса; 9. Северна тераса; 10. Напречен разрез през водохранилището и сграда I; 11. Надлъжен разрез през водохранилището, шахтата и отточния канал
Fig. 2. Tarnovgrad. Royal Palace. Plan of the 3rd construction period with additions and corrections (after Георгиева и др. 1973)
Key: 1. Cistern; 2. A shaft for cistern monitoring; 3. Building I; 4. Catch-water drainage; 5. A shaft for monitoring the catch-water drainage; 6. Northwest tower; 7. Supportive wall; 8. South terrace; 9. North terrace; 10. Cross-section of the cistern and building I; 11. Section of the cistern, the shaft and the catch-water drainage

Единственият начин да се направи такова терасиране е чрез подпорна стена. Тази стена започва на 1,05 м южно от северозападния ъгъл на водохранилището, пресича двора по диагонал и достига до източната фасада на малката тронна зала - сграда VI (обр. 6, обр. 7 *2*) (Георгиева и др. 1973; Николова, Ангелов 1973). Тя е изградена с ломен камък, споен с бял хоросан, и има видима височина 0,95 м. Подпорната стена не е конструктивно свързана със западния зид на водохранилището, а е застъпена от него, което добре личи по

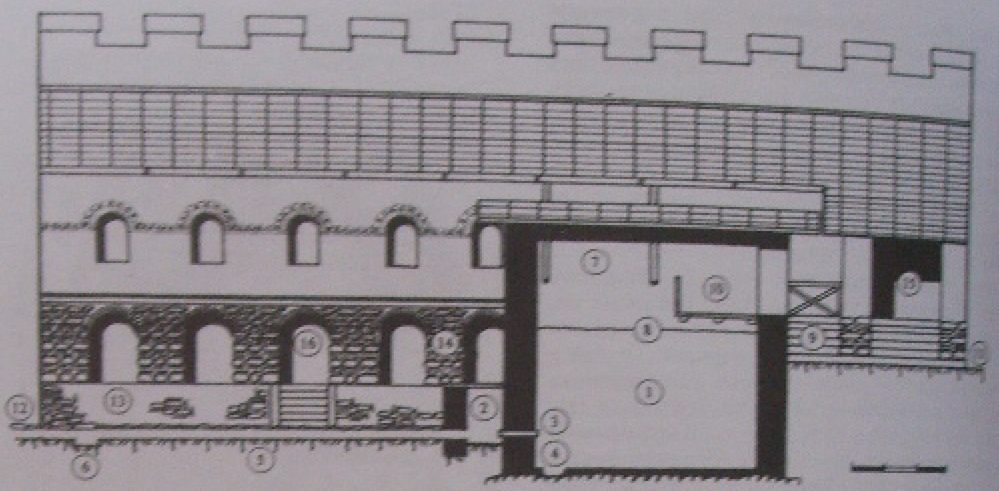

Обр. 3. Търновград. Надлъжен разрез на водохранилището и изглед към западната фасада на сграда I (реконструкция Е. Дерменджиев)

Легенда: 1. Водохранилище; 2. Контролна шахта на водохранилището; 3. Отточна тръба; 4. Утайник; 5. Отточен канал; 6. Контролна шахта на отводнителния канал; 7. Тръби за пълнене на водохранилището; 8. Водно ниво във водохранилището; 9. Стълбище към входа на водохранилището; 10. Площадка за вадене на вода; 11. Ниво на южната дворна тераса; 12. Ниво на северната дворна тераса; 13. Цокъл на западната фасада на сграда I; 14. Аркада на западната фасада на сграда I; 15. Параден вход и стълбище към първия етаж на сграда I; 16. Вход към приземието и подземията на сграда I

Fig. 3. Tarnovgrad. Section of the cistern and view of the western fasade of building I (reconstruction by E. Dermendzhiev)

Key: 1. Cistern; 2. A shaft for cistern monitoring; 3. Drainage pipe; 4. Depository; 5. Catch-water drainage; 6. Shaft for catch-water drainage monitoring; 7. Pipes for filling in the cistern; 8. Water level in the cistern; 9. Staircase to the cistern entrance; 10. Platform for water drawing; 11. Level of the south yard terrace; 12. Level of the north yard terrace; 13. Plinth of the western fasade of building I; 14. Arcade of the western fasade of building I; 15. Front entrance and staircase to the first floor of building I; 16. Entrance to the ground floor and the basement of building I

вертикалните фуги между тях (обр. 7). Разделянето на двора на две тераси, свързани чрез каменни стълби, е отбелязано съвсем кратко от К. Миятев, първият ръководител на разкопките на Двореца, но самата подпорна стена не е спомената (Миятев 1964, 9-10). Всъщност, тази подпорна стена е надстроена върху северната фасада на голямата ранновизантийска епископска базилика от V-VII в., чиито развалини се намират точно под нивото на двора на Царския дворец (Ангелов 1973, 277-299). Изглежда, средновековната подпорна стена не е разграничена от зида на базиликата, а данните за терасирането на двора са пропуснати при представяне планировката на Двореца.

Водохранилището е изградено на границата между двете тераси, като по-голямата му част остава в южната, по-висока част на двора (обр. 2 *7, 8, 9*). Точно поради това неговото вкопаване спрямо средновековния терен е на различна дълбочина. Дъното в южната половина на водохранилището остава на 3,20 м по-ниско от дворното ниво, а в северната - на 1,10 м (обр. 3 *1, 11, 12*). Дъното на контролната шахта, долепена до северната стена на водохранилището, е вкопано по-плитко - само на 0,50 м (обр. 3 *2, 12*). По този начин и дъното на зидания канал, който отвежда водата от шахтата в северна посока, остава на 0,30 м под терена, а покритието му е част от дворната настилка (обр. 3 *5, 12*).

Запазената височина на зидовете на водохранилището, спрямо двете тераси, също е различна. От север стените се издигат до 2,75 м, а от юг достигат само 0,65 м над нивото на двора (обр. 5). На тази височина не са установени следи от началото на свода, който покрива съоръжението отгоре. Няма данни и за вход, но той безспорно е разположен откъм по-високата дворна тераса от юг, най-вероятно на късата южна стена на водохранилището (обр. 2 *1, 8*; обр. 3 *9, 10, 11*).

Новото разпределение на вътрешния двор на Двореца показва, че и сграда I, към която е долепено водохранилището, има по-различно оформление на западната си фасада. Тази фасада е изградена на две нива. Долното ниво, включващо приземния етаж и подземието, се намира на по-ниската северна дворна тераса (обр. 3 *12*). Там фасадата има цокъл, висок 1,20 м, а над него следва аркада от редуващи се пет стълба и пет отвора (обр. 3 *13, 14*). От мястото на шестия стълб фасадата продължава във вид на плътна каменна стена, в която са оформени пет слепи ниши. Всъщност, именно преминаването на аркадата в плътната зидария на фасадата бележи мястото, където подпорната стена се допира до сграда I - т.е. това е нивото на високата южна дворна тераса (обр. 2 *3, 7, 8*). Сградата има два входа от запад. Парадното стълбище при югозападния ъгъл, разположено на южната тераса, води директно към първия етаж, бележещ горното ниво на сграда I (обр. 2 *3*; обр. 3 *15*; обр. 4 *19*). През входа, в третия отвор на аркадата (обр. 3 *16*), се осъществява връзката между ниската северна тераса и помещенията в приземния етаж и подземието (обр. 2 *3*; обр. 3 *16*; обр. 4 *17, 18*). Мястото на водохранилището е съобразено с подпорната стена, двете, различни по своя характер, части на фасадата и разположените там входове. Ето защо източната стена на водохранилището не закрива отворите на аркадата, а е долепена единствено към плътната каменна фасада на сграда I (обр. 3).

Предложените нови данни за водохранилището, неговата връзка със сграда I и подпорната стена на двора, както и съотношението между самите градежи, позволяват да се направи достоверна архитектурна реконструкция. Този вид съоръжения за съхраняване на питейна вода представляват каменни постройки, напълно или частично вкопани в земята. Вътрешното пространство, в зависимост от големината на водохранилището, може да е еднокамерно или разделено от един или няколко реда колони и стълбове. Покритието е със свод или слепи куполи, носени само от външните стени, или опиращи се и на вътрешните колони. (Ὀρλανδοϒ 1958, 115-119, Εἰκ. 130, 131, 132, 133, 134, 135.; Цветков 1980, 39-46, обр. 4, 5, 8) Водата от подземните водохранилища се изчерпва през специален отвор, направен в свода, а полувкопаните съоръжения са с входове, през които се влиза във вътрешността.

Водохранилището в Царския дворец е частично вкопано в терена, в северната половина на 1,10 м, а в южната - на 3,20 м, под нивото на двора. Малката ширина на съоръжението не изисква вътрешни носещи колони. Поради това то е покрито само с един полуцилиндричен свод. Фактът, че стените на водохранилището са запазени на височина между 0,65 м и 2,75 м над нивото на двора, без да е установено откъде започва засводяването, показва, че сводът се издига на доста голяма височина над терена, за да може водочерпенето да се извършва през отвор, оставен в неговата зидария. За тази цел явно е направена странична врата за влизане във водохранилището (Ὀρλανδοϒ 1958, 115-119, Εἰκ. 132, 134). Според направените до тук наблюдения и изводи, може да се приеме, че цялата височина на съоръжението, от дъното до свода, не би трябвало да е надхвърляла 6,50 м (обр. 3 *1*; обр. 4 *1*). Дълбочината на водата във вътрешността на водохранилището е в рамките на 4,00 м, като общата му вместимост възлиза на почти 66 м³ (обр. 3 *8*; обр. 4 *8*).

Входът на водохранилището явно се намира на южната стена и отстои на известна височина спрямо дворната настилка,

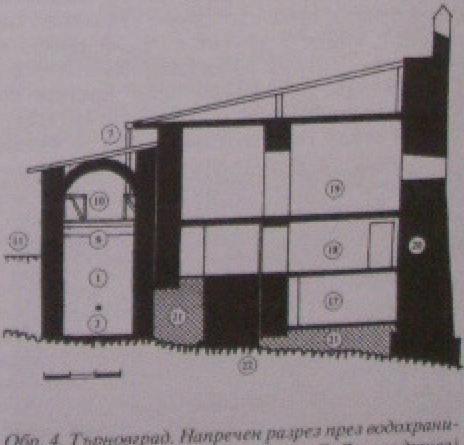

Обр. 4. Търновград. Напречен разрез през водохранилището и сграда I (реконструкция Е. Дерменджиев)
Легенда: 1. Водохранилище; 3. Отточна тръба; 7.
Тръба за пълнене на водохранилището; 8. Водно ниво; 10. Площадка за вадене на вода; 11. Ниво на южната дворна тераса; 17. Подземие на сграда I; 18.
Приземие на сграда I; 19. Първи етаж на сграда I;
20. Източна крепостна стена; 21. Насип; 22. Скала
Fig. 4. Tarnovgrad. Cross-section of the cistern and
building (reconstruction by E. Dermendzhiev)
Key: 1. Cistern; 3. Drainage pipe; 7. Pipe for filling in
the cistern; 8. Water level; 10. Platform for water
drawing; 11. Level of the south yard terrace; 17.
Basement of building I; 18. Ground floor of building I;
19. First floor of building I; 20. East defensive wall;
21. Fill; 22. Rock

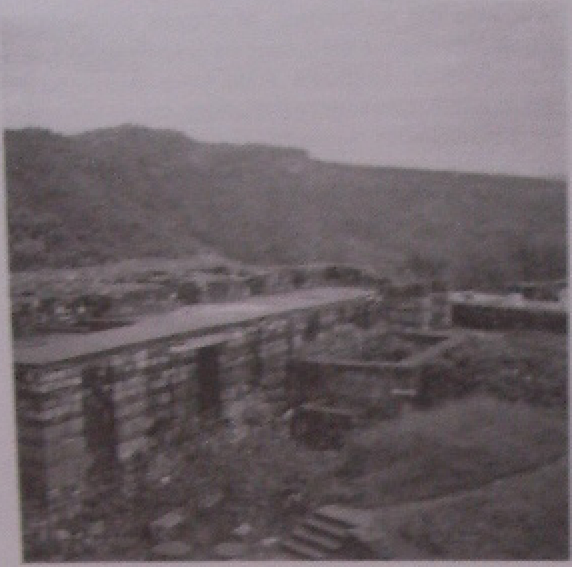

Обр. 5. Търновград. Водохранилище, шахта, северна дворна тераса и сграда I. Поглед от северозапад
Fig. 5. Tarnovgrad. Cistern, shaft, north yard terrace and building I. View from the northwest

като към него води дървена стълба, завършваща с широка площадка (обр. 3 *9*). Площадката стъпва на масивен каменен зид, изграден пред парадното стълбище на сграда I, който в другия си край опира в северната стена на водохранилището (обр. 2 *1*). Входът осигурява пряк достъп до вътрешността, където от дървена платформа става ваденето на водата, а оттам се слиза до дъното на съоръжението за неговото почистване (обр. 3 *10*; обр. 4 *10*) (Ορλανδος 1958, 115-119).

Като цяло водохранилището представлява масивна самостоятелна постройка с височина от 4,40 м до 6,60 м спрямо двете нива на двора. Има отделен покрив и няколко отвора за проветрение, разположени на западната и северна стени. Откъм изток е изцяло долепено до фасадата на сграда I. Към водохранилището има пряк достъп само откъм южната тераса, където са разположени по-голямата част от сградите на Двореца.

Контролната шахта от север на водохранилището е с много по-малка височина и в нейните стени също няма следи от вход (обр. 5). Влизането в шахтата става отгоре, а отворът е затварян с дървен капак. Разстоянието между дворното ниво и разположения на 1,10 м над него отвор на шахтата се преодолява през зидани или дървени стъпала (обр. 3 2). Мястото на стълбата би могло да се търси откъм източната страна на шахтата - в пространството между нея и ъгъла на западната фасада на сграда I (обр. 2).

Предназначението на контролната шахта е да осигури достъп до желязната тръба, чрез която става източването на водата, както при опасност от преливане, така и при почистване (обр. 3 *3*; обр. 4 *3*). Разположението на тръбата, на височина 0,95 м над дъното на водохранилището, показва, че в случаите, когато се налага почистване, не е възможно да се източи всичката вода, тъй като остават близо 16 $м^3$, които трябва да се изваждат с кофи. Това нецелесъобразно решение е продиктувано от използването на съществуващ канал, преминаващ край западната фасада на сграда I (Георгиева и др., 1973, 59-60, 70, приложение 1 и 4).

Става въпрос за наличието на един поранен отводнителен зидан канал, с размери 0,30 х 0,30 м, който е изграден точно под нивото на двора. Той отводнява северната дворна тераса и започва от малка контролна шахта, изградена до северозападния ъгъл на сграда I (обр. 3 *6*). Оттам каналът, продължава под плочника, във вътрешността на кръглата североизточна кула, където е Главният вход на Двореца, преминава под източната стена на кулата и отвежда атмосферните води на изток, покрай северната фасада на сграда I. Именно към него е включен каналът, който започва от северната стена на контролната шахта на водохранилището (обр. 2 *4*; обр. 3 *5*). По тези два канала излишната вода от водохранилището се излива извън очертанията на Двореца. Точно необходимостта да се свържат каналите, така че водата да може да протече през съществуващия отводнителен канал, налага монтирането на желязната тръба на по-високо ниво, отколкото трябва, за да се източи всичката вода от съоръжението. Всъщност, се получава така, защото дъното на водохранилището, в северната си част, е вкопано в терена на дълбочина 1,10 м, а отводнителният канал се намира точно под дворното ниво (обр. 3 *1, 3, 5, 12*).

Водохранилището е предназначено за запасяване с вода в случай на крайна необходимост. Всекидневната употреба на прясна вода от обитателите на Царския дворец е задоволявана чрез редовна доставка от Водоснабдителния комплекс до южната крепостна стена (Дерменджиев 2003, 53-56), а по-късно и от Укрепеното водоснабдително съоръжение при южния ъгъл на цитаделата (Дерменджиев 2002-2003, 264-267), както и от извори и чешми в близката столична околност (Георгиева и др. 1973, 59). От същите водоизточници е зареждано и самото водохранилище, за да има в него винаги прясна питейна вода.

Резултатите от археологическите разкопки не подкрепят предположението, че пълненето на водохранилището се осъществява от подпочвена вода, постъпваща през скални пукнатини в неговите очертания (Анчева 1993, 153). Включването на скалата в западната стена на водохранилището не дава основание да се допуска наличието на приток от подземни води, защото в такъв случай те щяха да текат и до днес. Доказателство за това е водата, извираща, и в момента, от местата на каптажите на Водоснабдителния комплекс край южната крепостна стена на цитаделата. Функционирането на контролната шахта, от север на водохранилището, като регулатор на водния отток също не е възможно. Тази шахта служи единствено да осигурява достъп да тръбата, през която е източвана водата от водохранилището. Същото е предназначението и на контролната шахта към водохранилището, при църква №8 в другата столична цитадела, намираща се на отсрещния хълм Трапезица (Алексиев, Анчева 1995, 144). Всъщност, конструкцията на дворцовото съоръжение изключва подобна възможност, защото при непрекъснат, макар и с малък дебит, приток на вода би трябвало да се изгради поне една чешма, която да регулира нивото на водата във вътрешността на водохранилището. Следи или останки от чешма по високо запазените стени на водохранилището и по терена край него обаче няма.

Водата във водохранилището се използва само при непосредствена обсада на Двореца или при невъзможност изобщо да се доставя вода, ако е обсаден целият град и неговите водоснабдителни съоръжения не действат. Тогава прякото допълване на водохранилището с вода се осъществява чрез нейното събиране от покрива на сграда I, чиято обща площ възлиза на около 255 $м^2$. Дъждовната вода и водата от топенето на снеговете, стичаща се по покрива, е отвеждана чрез дървени или метални улуци и вкарвана във водохранилището по тръби, преминаващи през дебелината на свода (обр. 3 *7*; обр. 4 *7*) (Вълов 1977, 21; Нешева 1992, 44-45).

Датировка. Изграждането на водохранилището е отнесено към управлението на цар Иван Александър (1331-1371 г.) независимо от грешките, допуснати в маркировката и включването му в плана на втория строителен период на Двореца (Георгиева и др. 1973, 64). Късната датировка на единственото съоръжение за съхранение на питейна вода в Царския дворец, обаче повдига и изключително важния въпрос за запасяването на комплекса с вода от времето на неговото издигане в първите години на XIII в. (Дерменджиев 2001, 192-202) до средата на XIV в., когато е построено водохранилището. Именно във връзка с това е необходимо да се посочи, че изграждането на водохранилища в средновековните градове и болярски резиденции е жизненоважно допълнение към тяхната отбранителна система и задължително условие за успешното отразяване на вражеските обсади. (Димова 1985, 85 и 101; Цветков 1989, 105-112; Антонова 1995, 53; Дерменджиев 2003, 50-59; Морева 2001, 102).

Точно липсата на водоснабдително съоръжение в Двореца на българските царе в Търновград, който също е предвиден да издържа на продължителни обсади, обаче, буди основателни съмнения, относно изграждането на първото водохранилище едва към средата на XIV в. Именно това налага да се потърсят възможните сгради или помещения, които биха могли да служат за водохранилища в предходното столетие. В Царския дворец има три такива съоръжения. Това са двете северозападни ъглови бойни кули, съществуващи по различно време - съответно през първия и втори период на Двореца (обр. 1 *1*; обр. 2 *6*), както и северната кула, също от първия строителен период (обр. 1 *2*). По-ранната северозападна кула е кръгла, с вът-

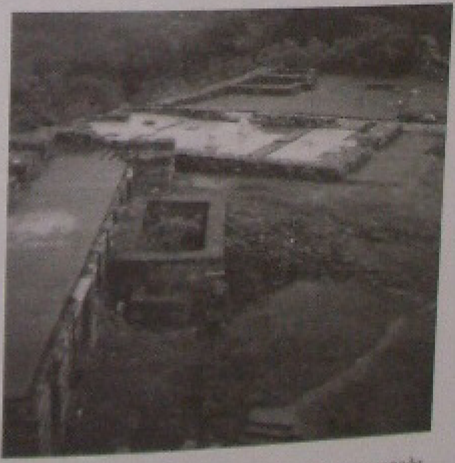

Обр. 6. Търновград. Водохранилище, шахта, сграда I, северна и южна дворни тераси, и дворцова църква. Поглед от север
Fig. 6. Tarnovgrad. Cistern, shaft, building I, north and south yard terraces and royal church. View from the north

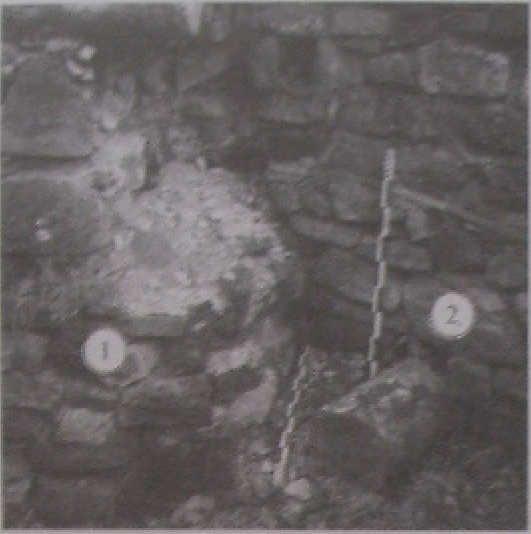

Обр. 7. Търновград. Подпорна стена и връзката ѝ със северозападния ъгъл на водохранилището
Легенда: 1. Северозападен ъгъл на водохранилището; 2. Подпорна стена
Fig. 7. Tarnovgrad. Supportive wall and its connection to the northwestern corner of the cistern
Key: 1. Northwestern corner of the cistern; 2. Supportive wall

решен диаметър 4,90 м и ширина на стените 1,60 м (обр. 1 *1*). Построената върху нейните основи нова кула е правоъгълна и има вътрешни размери 7,70 х 7,75 х 8,55 х 8,15 м и ширина на стените от 1,95 м до 2,75 м (обр. 2 *б*). Северната кула е почти квадратна, с вътрешни размери 3,27 х 3,50 м. Ширината на нейните стени варират от 2,35 до 3,25 м (обр. 1 2).

И трите кули притежават редица конструктивни и архитектурни данни, които подсказват голямата вероятност приземните им етажи да са ползвани за водохранилища. Единствено тези кули имат изцяло затворено помещение на приземния етаж и не са снабдени с директен вход откъм двора. Техните стени са най-дебели в сравнение с другите кули и крепостните стени, а някои от тях са укрепени с контрафорси. Само в по-късната северозападна кула е открит масивен хоросанов под. Няма данни за вътрешни преустройства. До тези кули от запад и юг има големи сгради, от чиито покриви е възможно пълненето на водохранилищата. Многобройни са примерите за приспособяване на приземните етажи на бойни кули за водохранилища (Димова 1985, 83; Овчаров, Коджаманова 2003, 75-76).

Съществуват и данни, които на пръв поглед изключват това предположение - липсата на подово ниво в двете по-ранни кули и най-вече отсъствието на сигурни данни за наличието на хидрофобни мазилки по стените на кулите. В случая е важно да се посочи, че точно по-ранните северозападна и северна кула са запазени само в основи, тъй-като са били изцяло разрушени. Това е основната причина да няма следи от техните подови замазки и стенни мазилки. От друга страна стените на северозападната правоъгълна кула са високи не повече от 0,20 м, като само на отделни места достигат 0,50 м, което показва, че най-вероятно хидрофобната мазилка не е запазена на място. Във връзка с липсата на мазилки във вътрешността на кулите, в Царския дворец може да се посочи и примерът с водохранилището в цитаделата на средновековния Копсис, чиито вътрешни стени изобщо не са измазвани (Джамбов 1991, 34).

Предложените данни и доводи показват, че именно в тези три бойни кули трябва да се търсят съоръженията за съхраняване на вода, предшестващи водохранилището до сграда I. Кръглата северозападна ъглова кула и централната северна кула са част от първоначалния план на Двореца, изграден в самото начало на XIII в. (обр. 1), по времето на цар Калоян (1197-1207) (Дерменджиев 2001, 192-202). Обемът на помещенията, в които са запасите от питейна вода на Двореца, предназначени за случай на обсада, се изчислява съответно на 75 м^3 и 46 м^3, при височина на водното ниво от 4,00 м. В случая не може да се каже със сигурност дали и двете кули са използвани за тази цел. По-вероятно е да има само едно водохранилище, което се намира в кръглата северозападна кула. Основания за такова допускане дават по-големия обем на помещението и построената на нейното място кула, явно със същото предназначение (обр. 1 *1*; обр. 2 *б*).

Новата северозападна правоъгълна кула е свързана с възстановяването на Двореца след неговата обсада и опожаряване през 1217-1218 г. (Георгиева и др. 1973, 62) и съществува без някакви преустройства до лятото на 1393 г. (обр. 2 *б*). Кулата събира общо 258 м^3, при същата височина на водата - 4,00 м. Голямото количество вода, което би могло да се съхранява в кулата показва, че направата на новото водохранилище до сграда I най-вероятно е подсигуряване, което наистина може да се свърже именно с допълнителното укрепване на Царския дворец към средата на XIV в.

Цитирана литература:

Алексиев, Анчева 1995: Й. Алексиев, Р. Анчева. Проучване на водохранилището и контролната шахта при църква №8 на Трапезица. - Археологически открития и разкопки през 1994 г. Смолян, 1995, 143-144.

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. - В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 259-353.

Антонова 1995: В. Антонова. - Шумен и Шуменска крепост. Шумен, 1995.

Анчева 1993: Р. Анчева. Водоснабдителното дело в Търновград (според археологическите проучвания в крепостта Царевец). - Годишник на Националния археологически музей, 9, 1993, 151-157.

Вълов 1977: В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII-XIVв.). - Археология, 1977, 1, 14-30.

Генова 1985: З. Генова. История на проучванията. - В: Царствуващият град Търнов. София, 1985, 9-24.

Георгиева и др. 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. - В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 39-166.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителната периодизация на дворцовата църква в Търновград. - Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет Константин Преславски, 4, 2001, 192-202.

Дерменджиев 2002-2003: Е. Дерменджиев. Две водоснабдителни съоръжения от ранновизантийската и средновековна крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 17-18, 2002-2003, 257-268.

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква №12 на хълма Царевец във Велико Търново - конструкции, периодизация, възстановка. - Археология, 2003, 3, 50-59.

Джамбов 1991: И. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XII-XIVв. - В: Средновековният Червен, 1. София, 1985, 33-132.

Миятев 1973: К. Миятев. Дворецът на Царевец. - В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 11-20.

Москов 1918: М. Москов. Търново в най-древното си минало. Търново, 1918.

Морева 2001: Р. Морева. Данни за топографията на средновековния Пловдив. - Годишник на Археологическия музей - Пловдив, 10, 2001, 100-113.

Нешева 1992: В. Нешева. Манастирът Св. Богородица Спилеотиса, 2. София, 1992.

Николова 1973: Я. Николова. История на археологическите проучвания на Царевец. - В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 21-38.

Овчаров, Коджаманова 2003: Н. Овчаров. Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003.

Цветков 1980: Б. Цветков. Водоснабдяването на Мелнишката крепост. - Археология, 1980, 2, 39-46.

Цветков 1989: Б. Цветков. Водоснабдителни съоръжения. В: Мелник. Градът в подножието на Славова крепост, 1. София, 1989, 105-112.

Ὀρλανδογ 1958: Α. Ὀρλανδογ. Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική. Ἀθῆναι, 1958.

The Cistern of the Royal Palace in the Capital City of Tarnovgrad

Evgeni Dermendzhiev

This paper presents a reconstruction of the cistern of the Royal Palace in the capital city of Tarnovgrad, the residence of the Second Bulgarian Kingdom rulers in the 13th and 14th centuries. The inner dimensions of the facility are 2.75 x 6 m and its preserved depth extends to 3.85 m. It was made from crushed stones and white mortar and was plastered with hydrophobic mortar covered with pottery sherds. An iron pipe connected the cistern and a small shaft abutting the cistern's northern wall. During the excavations it was found out that the inner yard of the Royal Palace was divided into two terraces by a supportive wall, the south terrace being higher than the north one. The cistern was situated between these two terraces and since its larger part was in the south part of the yard, the depth it was dug in followed various levels: from 1.10 to 3.30 m. The cistern was covered by a barrel vault. The estimated height from the bottom to the highest part of the vault is ca. 6.50 m. The entrance is in the south wall and was approached by a wooden ladder. The storage capacity of the cistern is almost 66 m^3 and the water level is 4 m. The cistern was filled in with water taken from other water sources on the territory of the citadel and beyond its boundaries. When the Palace was under siege the cistern could also collect rainwater from the roof of the neighboring building. The iron pipe mentioned above was used to draw out the water and it was reached from the shaft abutting the north wall of the cistern. However, the pipe was situated at 0.95 m above the bottom of the cistern, a fact which meant that in case of drawing out the water, the last 6 m3 of water had to be taken by using buckets. This time and energy consuming solution was due to the fact that the cistern was connected to the already existing catch-water drainage system of the north part of the inner yard of the Palace.

The construction of the cistern is dated back to the mid-14th century. The late date of the only facility for drinking water in the Royal Palace reveals that there were other, earlier cisterns as well, which were built simultaneously, in the early 13th century. All data from the archaeological excavations indicates that these were the two northwestern corner battle towers (having capacity of 75 m^3 and 258 m^3), which existed in different periods. The data available points out to the fact that these towers hosted the water storage facilities and they preceded the cistern dated to the mid-14th century.

Солунски евлогии от България

Константин Тотев

Икони с правоъгълна, кръгла или кръстовидна форма, изработени от олово, не се откриват често при археологически разкопки. Техният брой в България се увеличи, както в частните колекции, така и в резултат на откупки в музейната мрежа на страната. В научно обръщение влязоха няколко групи двустранни оловни икони с надписи на гръцки език и различни изображения от едната страна, и *разцъфнал кръст* от другата (Аладжов 1998 102-103; Йотов, Атанасов 1998 98, обр.75, кат. № 337, табл. С-337, инв. № 463, 98-100, кат. № 338, табл. С-338; инв. № 616; Тотев 2000 362-369; Тотев 2004 167-179; Тотев, Пейков 2002-2003, 406-416; Бонев 2004, 407-411, обр. 3; Дончева-Петкова 2003, 218, обр. 5а; Дончева-Петкова 2005 97, 209, 277, 342, обр. 160 *б*). Някои от тези паметници, произхождащи от Североизточна България, прибързано бяха свързани с християнската култура на Първото българско царство (Атанасов 1988, 22-26; Атанасов 1992, 35-43; Атанасов 1994, 47-51; Атанасов 1994, 67-73; Атанасов 1995 207-216; Атанасов 2002, 37-53, обр. 1-28; Атанасов 2001, обр. 138, 149-151, 153; Тотев 2001, 60-66; Тотев, Косева 2004 571-579). Впоследствие стана ясно, че оловните икони от един и същ тип и с еднакъв сюжет се откриват както в Северна, така и в Южна България. Почти всички имат византийски произход и датировката им с право се търси в границите между XII-XIII в., а понякога и през XIV, дори в началото на XV в. (Тотев 2005, 131-138; Тотев, Пейков 2006).

Сред двустранните оловни икони от България с по-големи размери се отделя група паметници с кръгла и правоъгълна форма, на които ще се спра. Става въпрос за три неизвестни медальона и една правоъгълна икона, с интересна иконография, които условно наричам оловни енколпиони. Тези оловни творби са идентични с два, вече публикувани, медальона от Новгород и Ню Йорк (обр. 4, 6 *1*, *2*) и една правоъгълна икона от колекция Шмид, Мюнхен (обр. 5, 7 *1*), изработката на които предизвика спорове между изследователите. Новите, непубликувани екземпляри от България, предлагат възможност за по-широки сравнения и обобщения. Включването им в научно обръщение, заедно с онези, които вече са известни, е оправдано, за да се определят по-точно основните параметри и характер на цялата, непозната досега група евлогии.

В. Залеская първа свързва два оловни медальона с двустранни изображения на *св. Димитър конник с гръцкия юноша, спасен от плен* и *разцъфнал кръст*, с поклонническата продукция на Солун (Залесская 2001 78-82). Единият от тях е открит в Новгород при редовни разкопки в пласт с материали, датирани през XII-XIV в. (Трояновский 2000 10-21), а другият се съхранява в частна колекция в Ню Йорк (Engraved 1997, № 23) (обр. 4, 6 *1*, *2*). Изследователката изказва предположението, че медальонът от Новгород е носен пришит към поклоннически костюм, каквато практика е позната при пилигримите в За-

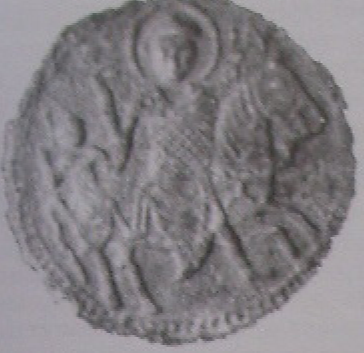

Обр. 1. Ямболско. Оловна евлогия с изображение на св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен и разцъфнал кръст, начало на XIII в.
Fig. 1. Yambol area. Lead eulogia bearing the images of St. Demetrius riding a horse, the Greek youth saved from captivity, and a blossoming cross; early 13th century AD

падна Европа. Въз основа на сходни стилови черти, между изображенията на разглежданите медальони и една икона от XIII в. със св. Георги на кон и Митиленския юноша, съчетаващи източната и западната художествени традиции, В. Залеская отнася изработката на оловните медальони най-рано през втората половина на XII в. до края на съществуването на Латинската империя (Залеская 2001, 81).

Без да променя датировката на В. Залеская, В. Степаненко излага друга интерпретация за оловните медальони от Ню Йорк и Новгород, разглеждайки заедно с тях една двустранна правоъгълна оловна икона със светците-войни Теодор, Георги и Димитър и *разцъфнал кръст* от колекция Шмид, Мюнхен, чийто произход е от България (Sankt Georg 2001, № II. 14; Степаненко 2004, 150-161) (обр. 5, 7 *1*). Въз основа на стилови белези, той установява идентична връзка при изработката на кръглите медальони, с разглеждания иконографски сюжет, и споменатата правоъгълна оловна икона със светците-войни (Степаненко 2004, 154-158). Всъщност, това е принос за разширяване вида и репертоара на поклонническите творби. Наред с това Степаненко предполага, че те са изработени в края на XII-началото на XIII в. от едни и същи български майстори когато култа към св. Димитър Солунски се радва на популярност, особено в столицата Търново (Степаненко 2004, 156-158). Аргументи за своите изводи авторът необосновано търси в моята публикация за византийските оловни икони от Североизточна България, където ясно са изложени критериите за работа и датировка на този, за мен безспорен, византийски материал (Тотев 2000, 369). При дългогодишните археологически проучвания във Велико Търново и в други градове и крепости, тясно свързани с материалната култура на Второто българско царство, няма разкрит какъвто и да е конкретен материал (останки от работилници, калъпи, поти, полуфабрикати със сходни сюжети), който да дава основания за изграждането на подобна хипотеза.

Още при публикуване на оловната икона с Богородица Кикуитиса и *разцъфнал кръст* от Преслав отбелязах, че от България са известни медальони със *Св. Димитър конник с гръцкия юноша, спасен от плен* и *разцъфнал кръст* (Тотев 2004, 167). Става въпрос за три медальона, съхранявани в частни колекции, произхождащи най-общо от Казанлъшко, Ямболско и Великотърновско. Първият медальон успях да фотографирам през 1993 г., благодарение на Е. Йорданов, вторият - беше донесен за идентификация във Филиала на НАИМ при БАН, В. Търново, през 1997 г., а третият - през 2002 г[1]. Също в частна колекция, през 2000 г. открих правоъгълна икона със *Светците-войни Теодор, Георги и Димитър* и *разцъфнал кръст*, произхождаща от Пловдивско[2]. Тя е еднаква с тази от колекция Шмид, изпълнението на която Степаненко правилно свързва с едни и същи майстори, работили медальоните от Ню Йорк и Новгород (Степаненко 2004, 156-157) (обр. 4, 6 *1, 2*).

Оказва се, че с тези два сюжета от едната страна и *разцъфнал кръст* от другата, досега, са известни седем паметника (пет кръгли медальона и две правоъгълни икони), които нарекох оловни енколпиони[3]. Основание за това ми дава преди всичко предназначението им като поклоннически знаци с различна форма, т.е. енколпиони-евлогии. Важен остава въпросът как са носени, дали са пришивани към дреха, околожка на шапка или са провесвани на шнур, или верижка пред гърдите. Сигурни данни в това отношение предлага екземплярът от Великотърновско, чието ухо за провесване е запазено. Единствено симетрично пробитите отвори на медальона от Новгород

---

[1] Възможност да работя получих само с първите два паметника. Нямам достъп до третия, който е в отлично състояние, но продължителното изчакване за работа с него, твърде много забави публикуването на останалите. Става въпрос за медальона от Великотърновско, който се съхранява в колекцията на Д. Димитров и имам уверение, че ще получа фотография и разрешение да го включа в научно обръщение.

[2] Енколпионът с правоъгълна форма е от колекцията на А. Пейков.

подсказват, че той е пришит или апликиран към различни части на поклонническо облекло, но явно това става след като е отчупено ухото за провесване. Такъв маниер за носене на поклоннически знаци е особено разпространен в латинския Запад, поради което те обикновено са с едностранни изображения (Spencer 1968, 137-145).

Кръглият енколпион от Ямболско е цялостно запазен (обр. 1, 6 *4*). Диаметърът на медальона е 6 см, а дебелината му е 0,25 см. Отчупено е ухото за провесване. От лицевата страна екземплярът е обрамчен, с касетъчен тип орнамент. Св. Димитър е показан на кон, в ход надясно. Образът е обхванат от зрънчест нимб. Главата, с едри пропорции, е изпълнена обемно във висок релеф. Светецът е облечен в плетена ризница, дълга туника и хламида. В дясната ръка, вдигната нагоре, той държи копие. Забелязват се някои детайли от сбруята (амуницията) на коня. Щит не се виждат. На негово място, между главата на светеца и тази на коня, са поместени в два реда букви от името (Δ)ΗΜΙΤΡΙΟς. Състоянието на екземпляра е задоволително, но някои букви от надписа са заличени. На първия ред са изписани с лигатура капиталните букви НМ, а под тях TRI, с по-дребен шрифт. Последните две букви - Оς попадат между главата и предните крака на коня. Зад св. Димитър седи юношата, спасен от плен. Около *разцъфналият кръст* от другата страна не се виждат надписи.

Вторият кръгъл енколпион е от Казанлъшко (обр. 2, 6 *3*). Той е отчупен по периферията, но релефът е с много добро качество. Запазените му размери са: 4,6 х 4,8 х 0,25 см. Светецът конник е с мрежеста ризница, изпълнена с кръстосан ромбовиден щрих, дълга туника и хламида, обшити по краищата с извезани ленти. В дясната си ръка той държи изправено нагоре копие. Над главата на коня се подава част от рамката на кръгъл щит. Зад светеца, върху коня седи юношата спасен от плен. Добре личи прическата, обърнатата фронтално глава и дори извития встрани поглед на юношата. Костюмът му повтаря облеклото на св. Димитър с неговата украса. И двамата ездачи са с изпънати в колената дълги, добре оформени, крака, които силно се стесняват в глезените и завършват с остри, извити стъпала, представени по подобие на латинските рицари. Конят, с едро тяло и изящни тънки кра-

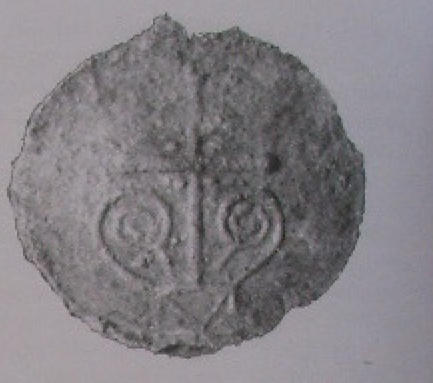

Обр. 2. Ямболско. Оловна евлогия с изображение на Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен и разцъфнал кръст, начало на XIII в.

Fig. 2. Yambol area. Lead eulogia bearing the images of St. Demetrius riding a horse, the Greek youth saved from captivity, and a blossoming cross; early 13th century AD

ка, е с цялостна амуниция - юзди, стремена, седло и покривало. Пред него е запазена част от кипарисово дърво, което понякога се включва като детайл в композицията. От другата страна е представен *разцъфнал кръст*, върху правоъгълна поставка. Вертикалното рамо представлява широка лента, запълнена с кръстосан щрих, а хоризонталното рамо е очертано с тънка линия. Рамената завършват с по два малки медальона, които фланкират един по едър. Около средкръстието стоят четири малки, кръгли медальона. От основата на кръста се развива повлеков лировиден орнамент, с преобладаващи спираловидни извивки.

Правоъгълната икона с изображения на светци-войни произхожда от Пловдивско (обр. 3, 7 2). Тя има запазени размери: 4,5 х 5 х 0,1 см. Върху нейната матрица изображенията и означителните надписите са работени в позитив, което означава, че при отливането на иконата са обърнати огледално. От дясната страна на нимбите на светците стоят кръгчета с буквата А, от съкращенията на думата АГIÓς, а от лявата страна са разположени имената им. Това установявам при централния образ, където ясно са запазени отляво на нимба обърнатите букви ЭΘ / О от името на светеца Теодор - ΘЕО (ΔΩΡΟς). Изобразеният вляво, въоръжен с меч е св. Димитър, а другият вдясно - св. Георги. Върху иконата от Пловдивско, от ляво на дясно се идентифицират светците Димитър, Теодор и Георги. Явно е, че за този екземпляр, матрицата е изпълнена погрешно. Разбира се, това не се отразява на качеството на релефа. Остават обърнати само позициите на фигурите и надписите. В случая правилния ред на представените военни свет-

---

[1] *Според сведения на Н. Марков от България произхождат още два медальона. Същият е представил за печат статия за единия от тях в поредния том на Известията на НИМ.*

ци е Георги, Теодор и Димитър. Точно така са подредени светците върху другият оловен енколпион с правоъгълна форма и размери 5,5 х 5,1 х 0,1 см от колекция Шмид в Мюнхен (обр. 5, 7 *1*). Иконографската композиция, възпроизведена на този екземпляр е същата, но матрицата е друга. От първата фигура са запазени люспестата ризница, туниката и лявата ръка, леко свита в лакътя, в която светецът държи триъгълен щит. Вторият войн, облечен с мрежеста ризница, туника и хламида, е с вдигната дясна ръка, в която държи копие, а в лявата ръка - триъгълен щит. Непосредствено отдясно до нимба му се вижда кръгче с буквата А, от съкращението АГΠΟς. Едва личат буквите Θ и обърнатата буква Е - ΘЭ (ΟΔΩΡΟς). Третият светец също е с ризница, туника и хламида. В дясната си ръка държи копие, а в лявата - меч, опрян на земята. Той може да се идентифицира със св. Димитър, към което насочва и прическата. Смущава факта, че не остава място за надписа с неговото име. Обяснение за това е, че надписите са нанесени допълнително върху матрицата, като всяко буквено означение е поставено пред всяка фигура и е изпълнено в позитив. Така след отливането в матрицата, надписите, съпровождащи изображенията излизат зад съответните фигури в негатив. Явно по този начин са изработени надписите върху матрицата, използвана за отливане на иконата от колекция Шмид и за името на последния светец не остава място.

Сред оловните евлогии, открити в България, се откроява група енколпиони изработена с най-високо технологическо умение. Те имат сходна характеристика и технически показатели с някои от останалите оловни икони и ампули. Изображенията са в плитък релеф. Вероятно са използвани двусъставни керамични калъпи. Релефът при разглежданите екземпляри е с много добро качество. Според диаметъра, кръглите енколпиони са приблизително еднакви. Екземплярите от Новгород и Ямболско са с диаметър 6 см. Реконструираните размери на тези от Ню Йорк и Казанлъшко, съответстват на тях. Дебелината на кръглите енколпиони е 0,25 см, а на правоъгълните - 0,05-0,1 см.

В различни матрици са отпечатани правоъгълните енколпиони. Техните размери са почти еднакви. Четирите кръгли енколпиони обаче са отлети в различни матрици. Единствено Великотърновският и Новгородският екземпляри са изработени в една и съща матрица. Изображенията на св. Димитър при енколпионите от Ню Йорк и Казанлъшко изглеждат като излезли от една матрица, но разцъфналите кръстовете от обратната им страна показват, че са различни.

Технологията на изработка позволява да се направи заключението, че има сходството по отношение на материала, дебелината на пластините и моделирането на образите, с останалите групи оловни ампули и икони. В сравнение с последните, разглежданата група се откроява с височината на релефа и качеството на отливане. Явно това е свързано преди всичко с доб-

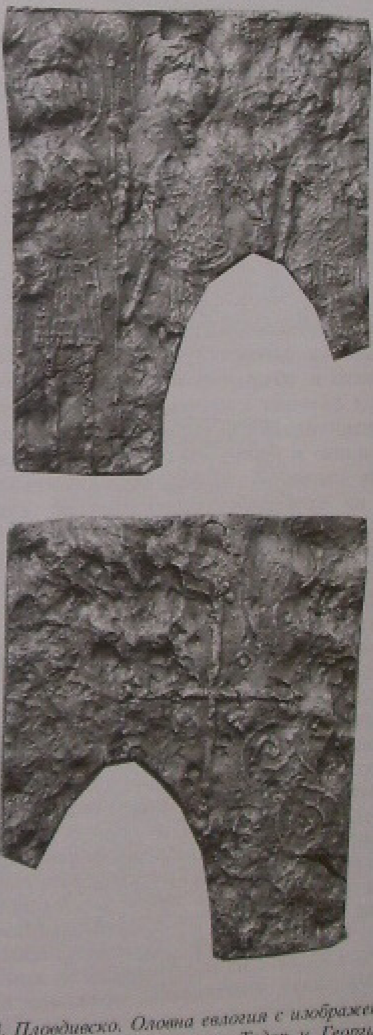

Обр. 3. Пловдивско. Оловна евлогия с изображение на светците-войни Димитър, Тодор и Георги и разцъфнал кръст, начало на XIII в.
Fig. 3. Plovdiv area. Lead eulogia bearing the images of the warrior saints Demetrius, Theodore, and George, and a blossoming cross; early 13th century

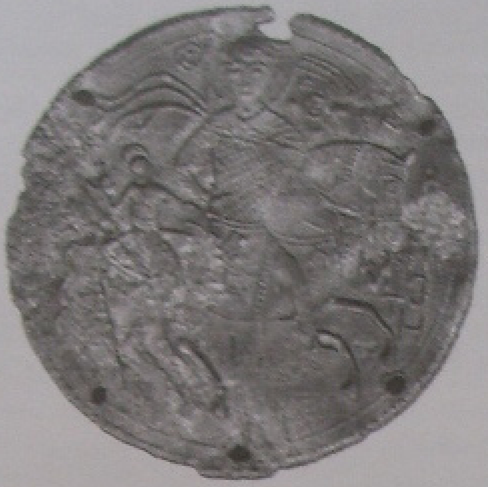

Обр. 4. Новгород. Оловна евлогия с изображение на Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен и разцъфнал кръст, начало на XIII в. (лицева страна)
Fig. 4. Novgorod. Lead eulogia bearing the images of St. Demetrius riding a horse, the Greek youth saved from captivity, and a blossoming cross; early 13th century AD (obverse)

рата изработка на матриците. Разбира се, откриват се екземпляри, отлети в матрица, която е сбъркана при изработването. Такъв е случаят с иконата от Пловдивско.

Декоративната украса на разглежданите паметници в тясна връзка с останалите оловни икони и ампули. Изобразителното поле на кръглите енколпиони от едната страна е украсено с един или два различни по формат зрънчести кръга, а на гърба е рамкирано само с фина непрекъсната линия. Само при екземпляра от Ямболско лицевата страна е обрамчена с *касетъчен* орнамент. Същото изглежда се отнася и за правоъгълните енколпиони, рамкирани със зрънчест кант от лицевата част и с тънка непрекъсната линия от обратната страна.

Трябва да изтъкна сходството в елегантните пропорции на изображенията при всичките пет кръгли енколпиона. В стилово отношение най-общо с тях намират близост конните изображения на св. Димитър и св. Георги върху няколко стеатита и една бронзова икона от Ермитажа (Банк 1978, рис. 89, 90; Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl., № 124, 125; Залесская 2001, 79, ил. 1). Образът на св. Димитър на кон върху кръглите енколпиони предлага и по-близки възможности за сравнения. Прави впечатление сходството в диспозицията на коня с украсени сбруя и муниция, и фронталната поза на ездача, показан в пълен боен костюм и въоръжение при изображенията на св. Георги на кон с Митиленския юноша, върху две рисувани икони от XIII в., свързани с кръстоносците (The Glory 1997, cat. № 261; Papageorghiou 1992, 77, № 53). Редица общи черти откриваме в позата и анатомичните пропорции на конете, и особено при украсата на тяхното снаряжение (седло, ремъци, юзди, сбруя и т.н.). Няколко икони от XIII в. с конни светци, рисувани във венециано-византийски стил, разширяват посочените примери и наблюдения. Става въпрос за люспестите ризници, наметалата, конските амуниции и украсата на щитовете (Byzantium 2004, cat. № 229, 230; Weitsmann 1982, № 49). Подобни особености, характерни за западноевропейските рицари, могат да бъдат посочени и в бойното облекло на св. Димитър от разглежданите кръгли енколпиони. При всички тях ясно се вижда изпънатият ляв крак на конника, обут с остър ботуш, близък до този на светеца конник драконоборец върху стеатит от Балтимор (Kalavrezou-Maxeiner 1985, № 29). Облеклото и позата на фигурата на юношата, спасен от плен, копира, но в умален вид диспозицията и костюма на св. Димитър.

Другите два енколпиона с правоъгълна форма със светците войни Георги, Теодор и Димитър имат обща характеристика по отношение на диспозиция, жестове, облекло и въоръжение. Наред с това обаче те се отличават, най-вече в пропорциите на фигурите и образите, тъй като са отлети в две различни матрици. Прическите на

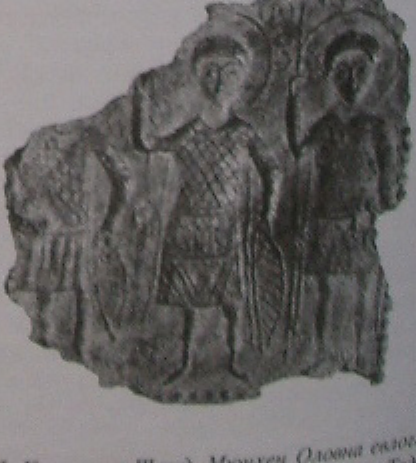

Обр. 5. Колекция Шмид, Мюнхен Оловна евлогия с изображение на светците-войни Димитър, Тодор и Георги и разцъфнал кръст, начало на XIII в. (лицева страна)
Fig. 5. Schmidt Collection, Munich. Lead eulogia bearing the images of the warrior saints Demetrius, Theodore, and George, and a blossoming cross; early 13th century (obverse)

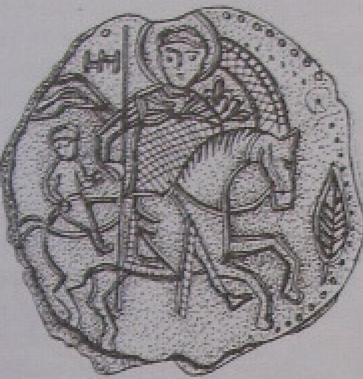

1

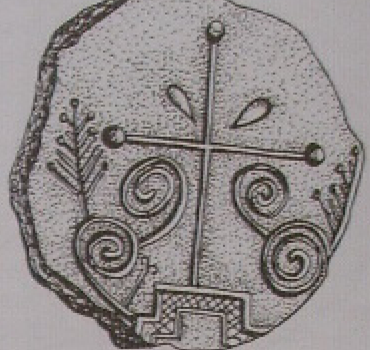

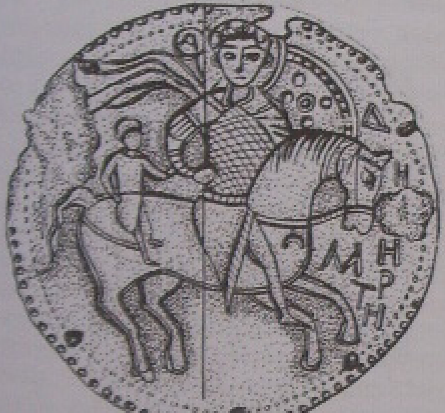

2

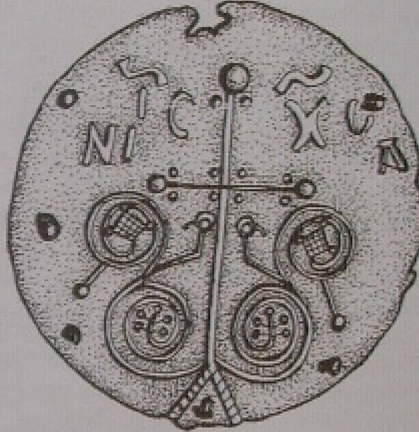

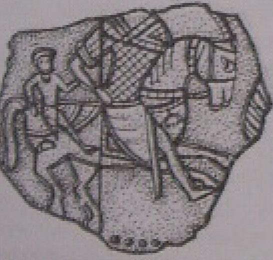

3

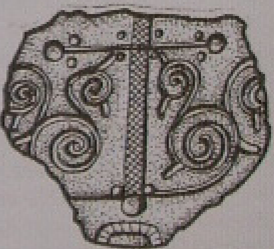

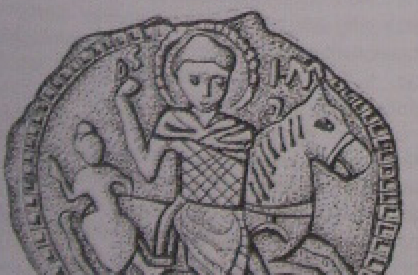

4

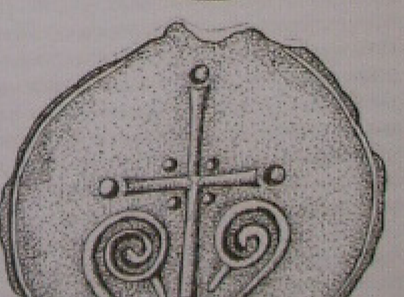

Обр. 6. Графични рисунки на оловните евлогии с изображение на св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен и разцъфнал кръст: 1. Ню Йорк. Частна колекция, евлогия; 2. Новгород. Археологически музей; 3. Казанлъшко. Частна колекция, евлогия; 4. Ямболско. Частна колекция, евлогия

Fig. 6. Drawings of the lead eulogias bearing the images of St Demetrius riding a horse, the Greek youth saved from captivity, and a blossoming cross: 1 New York. Private collection, eulogia; 2 Novgorod, Museum of Archaeology, eulogia; 3 Kazanlak area. Private collection, eulogia; 4 Yambol area. Private collection, eulogia

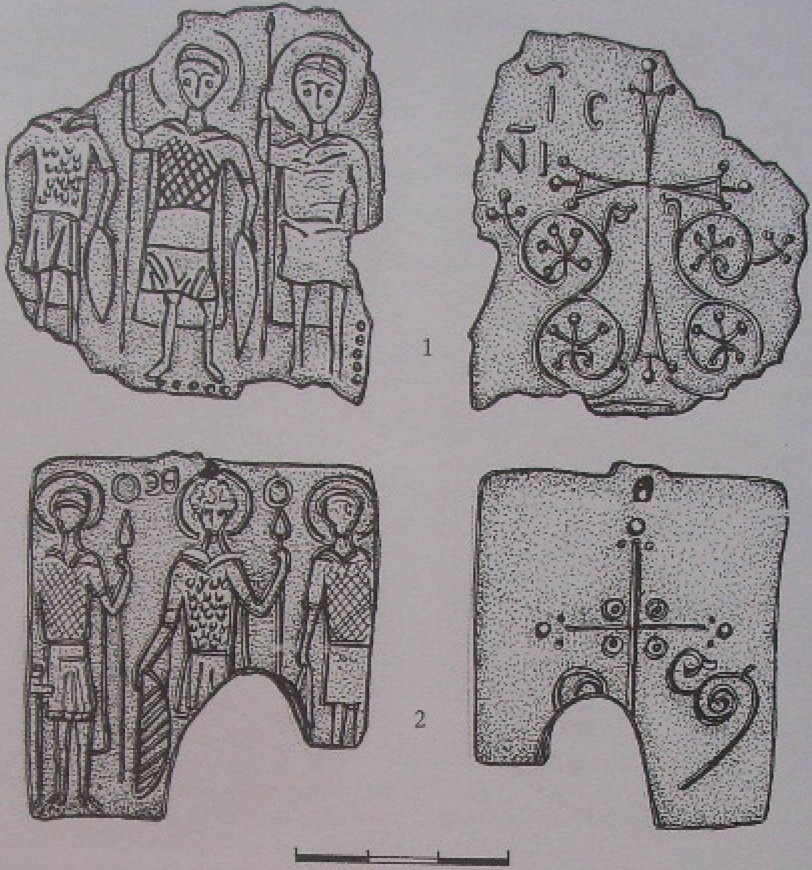

Обр. 7. Графични рисунки на оловните евлогии с изображение на светците-войни Димитър, Тодор и Георги и разцъфнал кръст: 1. България. Частна колекция евлогия, съхранявана в Мюнхен; 2. Пловдивско. Частна колекция, евлогия

Fig. 7. Drawings of the lead eulogias bearing the images of warrior saints Demetrius, Theodore, and George, and a blossoming cross: 1 Bulgaria. Private collection, eulogia, kept in Munich; 2 Plovdiv area. Private collection, eulogia

всички светци от Пловдивската икона са с букли, докато при тази от колекция Шмид са с прави коси. Идентично е декорирането на ризниците с кръстосан щрих или люспеста украса, а щитът на средния войн и при двете икони е запълнен с наклонен, успореден щрих. Сходни по форма и вид са оръжията. Щитовете са триъгълни, копията са с дълги дръжки и къси остриета, а мечовете - дълги и прави с къс кръстовиден предпазител. Най-близко до този маниер на изпълнение стоят релефните портативни икони от Херсонес и Хасково, с изображения на двойката светци Димитър и Георги, свързани с дейността на стеатитовите ателиета на Солун (Банк 1966, № 157; Тотев 1994, 226-235, обр. 2, 3). Поразително сходство намирам при представянето на ризниците - мрежести и люспести, както и в хламидите и оръжието. Прическите и овалът на лицата много приличат на светците Георги и Димитър върху двете каменни икони. Разбира се има и различия. Туниките на светците, например, при каменните икони стигат почти до глезените, докато тези на светците от оловните икони са до коленете.

При всичките кръгли енколпиони св. Димитър е представен като триумфатор на кон, в ход надясно. В дясната ръка държи изправено нагоре копие, а в лявата понякога е с вдигнат кръгъл щит. Светецът е облечен в мрежеста ризница, изпълнена с кръстосан щрих, къса туника и хламида. Зад него, върху коня, седи юноша. Според житието на св. Димитър това е гръцки юноша, продаден на сарацините в Египет и спасен от светеца (Agemian 1997, 198). Освен на разглежданите паметници от XII-XIII в., според В. Залеская, този сюжет се среща само при няколко поствизантийски икони (Залесская 2001, 80).

Иконографията на сцената *Чудото със спасения от св. Димитър гръцки юноша*, повтаря или е производна на тази със св. Георги на кон, който пък спасява от плен Митиленския юноша. С последния сюжет е известна споменатата кипърска икона от XIII в. Още през 1190 г. Кипър е завзет и се превръща в постоянна база на кръстоносците (Тат 2003, 117). През XIII в. културата и изкуството на острова са белязани от съжителството на двете църкви (католическа и православна) и западното влияние (френско, италианско и каталунско) (Χατζηδημητρίου 1985). Това обуславя появата на латински елементи в редица византийски изобразителни паметници. Такъв е случаят и с гореспоменатата икона от Кипър, която има обща иконографска схема с разглежданите оловни енколпиони. Композицията, при която светците-конници Георги или Димитър спасяват от плен младеж, е до толкова еднаква, че е трудно да се различат изобразените, без означителните надписи.

Разглежданите оловни енколпиони са най-ранните паметници с този сюжет. Логично е да считам, че епизодът със св. Димитър възниква в Солун. Свързан с култа към светеца, той се изобразява неслучайно на част от поклонническата продукция. Хронологическият диапазон на подобен род поклоннически знаци, според В. Залеская, обхваща целия период на съществуване на Латинската империя. Авторката допуска, че само изображението на св. Димитър триумфатор върху бронзовата икона от Ермитажа е изработена в Солун през периода на латинското управление на града 1204-1224 г. (Залесская 2001, 80-81). Възможно е в тези по-тесни граници да се търси и възникването на сюжета *Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен*, разработен върху оловните енколпиони с кръгла форма.

Друг е сюжетът при правоъгълните енколпиони от България, където са показани трите светци-войни Георги, Теодор и Димитър. При творбите на малката пластика освен представянето на отделни военни светци се появява и сюжетът Коронование. В тази композиция се включват най-популярните от тях - Георги, Димитър, Теодор Стратилат и Теодор Тирон, Прокопий, Нестор и др., а Христос благославя оръжието им и ги увенчава с корони. Най-често срещана е композицията с тримата светци - Георги, Димитър и Теодор Стратилат, които се подреждат по различен начин. Няма съществена разлика по отношение на облеклото и въоръжението на представените. Костюмите се състоят от туники, различни ризници и бойни хламиди, а оръжията най-често са копия, щитове и мечове. При разглежданите оловни енколпиони участват същите трима светци, но без да са включени в сюжета Короноване.

Различен е случаят с група творби на малката пластика с изображения на светци-войни, атрибутирани от А. Банк като солунски, въз основа на изображенията на св. Димитър върху шиферната икона от Херсон и серпантиновия съд от катедралата Сан Марко във Венеция (Банк 1968, 265-268; Банк 1978, 100, рис. 81, 93). Към тях се отнасят самостоятелните изображения на св. Георги върху стеатита от Търново и алабастъра от Пловдив, стеатитовата икона със св. Димитър от Черномасница и фрагментираната икона със св. Георги и св. Димитър от Хасково, която в голяма степен повтаря Херсонската икона с двамата светци (Тотев 1994, 226-235, обр. 2, 3, 5, 6). Наред с тази група солунски паметници в малката пластика се развива чистият, войнски тип на светците, само че в споменатия сюжет Короноване (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 6 *5, 6*; 13 *21*; 14 *22, 23*; 15 *24a - 27*; 16 *28*; 49 *100*; 53 *107*). Тази иконография се утвърждава във византийската столица през XII в., но продължава да се разпространява и в провинциалия среда. Така творби от солунския кръг с образи на св. Димитър показват иконографско сходство с константинополските образци, но същевременно предлагат по-различна типологическа характеристика, което се отнася и за останалите не по-малко известните светци Георги и Теодор (Тотев 1994, 232-234, обр. 6-10). Това се наблюдава при нагръдни икони, медальони, ампули и кръстове от края на XII-XIII в. с образите на тези светци, представени самостоятелно, по двойки и по тройки, които се разпространяват и репродуцират в различен материал на Балканите, Русия и Западна Европа. Показателен е примерът с бронзовата матрица с тримата светци войни от Варненския музей, както и сребърния обков със светците Димитър и Георги на една стеатитова икона от Ватопед, чиято датировка се отнася в края на XIII-XIV в. (Плетньов, Тотев 2005, 396-405; Treasures 1997, № 9, 7, 328-329).

Акцентът върху изображението на св. Димитър несъмнено провокира разсъжденията към солунския произход на разглежданите паметници. Същият светец, като безспорен покровител на Солун, заема първостепенно място сред останалите местни мироточиви светци и е сред най-почитаните светци-войни. Енколпионите с кръгла и правоъгълна форма са изработени от едни и същи майстори. Триумфалното конно изображение на св. Димитър, съчетано с чудото, свързано с избавлението на гръцкия юноша от плен, категорично свързват производството на всички екземпляри от тази продукция, с града и поклонниците на този прочут светец.

Намерените солунски енколпиони на територията на България и известните два екземпляра от Новгород и Ню Йорк, са нови интересни паметници на християнския култ, които допълват религиозната характеристика на средновековното православно общество. Те разширяват представата за механизма на религиозните практики, които надхвърлят етнокултурните граници. Несъмнено тяхното събиране, документиране и изследване може да бъде изключително полезно при изучаване на културните връзки в поклонническите пътища през средните векове.

Цитирана литература:

Аладжов 1998: Ж. Аладжов. Оловен медальон от Карнобатската крепост. - Нумизматика и сфрагистика, 5, 1998.

Атанасов 1988: Г. Атанасов. Ранносредновековни оловни медальони от североизточните български земи. - Нумизматика, 2, 1988.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги-войн от Южна Добруджа. - Археология, 1992, 3.

Атанасов 1994: Г. Атанасов. Ранносредновековна оловна икона със св. Пантелеймон. - Археология, 1994, 2.

Атанасов 1994а: Г. Атанасов. Ранносредновековен енколпион със св. Георги-войн и св. Теодор Стратилат от Апиария. - Годишник на Националния исторически музей, 10, 1994.

Атанасов 2002: Г. Атанасов. Войнските иконографии, въоръжението и снаряжението на св. Георги през ранното средновековие V-X в. - В: Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV-XV в. Acta Musei Varnaensis, Варна, 2002.

Атанасов 2001: Г. Атанасов. Св. Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през средновековието. Варна, 2001.

Банк 1978: А. Банк. Прикладное искусство Византии IX-XII вв. Москва, 1978.

Банк 1966: А. Банк. Византийское искусство. Москва, 1966.

Банк 1968: А.Банк. Два памятника мелкой пластики из Фесалоники. - ВВр, 29, 1968.

Бонев 2004: С. Бонев. Творби на металопластиката със светци от Преслав. - Преславската книжовна школа, 7. София, 2004.

Дончева-Петкова 2003: Л. Дончева-Петкова. Култови предмети от некропола при с. Одърци, Добричко. - В: Материали от Юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл. -кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев. Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. София, 2003.

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Некрополи от XI в. София, 2005.

Залесская 2001: В. Залесская. Византийские иконы-евлогии и образки эпохи Латинской империи. - В: Пилигримы. Санкт-Петербург, 2001.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Плетньов, Тотев 2005: В. Плетньов, К. Тотев. Бронзова матрица със светци-войни от Варненския археологически музей. - Известия на Народния музей - Варна, 38-39 (53-54), 2002-2003, Варна, 2005.

Степаненко 2004: В. Степаненко. Свинцовая иконка из Новгорода и культ св. Димитрия Солунского в Византии и Болгарии конца XII - первой половины XIII в. - В: Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. Санкт Петербург, 2004.

Тат 2003: Ж. Тат. Крестовые походы. Москва, 2003.

Тотев 2000: К.Тотев. Средневековые византийские свинцовые иконы из северо-восточной Болгарии. (К иконографии Святого Георгия - драконоборца). - Материалы по Археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2000, 362-369.

Тотев 1994: К. Тотев. Стеатитови икони на св. Георги от Средновековна България. - В: Сб. в чест на акад. Д. Ангелов. София, 1994.

Тотев 2004: К. Тотев. Двустранна оловна иконка с Богородица Киконтиса и разцъфнал кръст от Преслав. - Преслав, 6. София, 2004.

Тотев, Атанасов 2003: К. Тотев. Г. Атанасов. Св. Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. - Археология, 2003, 3.

Тотев 2005: К. Тотев. Нагръдни оловни икони с изображения на св. Георги войн, пешак и драконоборец. - В: Манастирската култура на Балканите. Международна научна конференция, 2002. София, 2005.

Тотев, Пейков 2002-2003: К. Тотев, А. Пейков. Кръстовидни оловни медальони от България. - Известия на Народния музей - Варна, 38-39 (53-54), 2002-2003.

Тотев, Пейков 2006: К. Тотев, А. Пейков. Оловни икони на св. Теодор войн, конник и драконоборец от България. - В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменски уни

верситет в чест на 80-годишнината на проф. Р. Поптодоров. В. Търново, 2006.

Тотев, Косева 2004: К. Тотев, Д. Косева. Иконографията на св. Георги Драконоборец, според една група паметници на византийското приложно изкуство. - В: Сборник в чест на проф. д-р А. Давидов. В. Търново, 2004.

Трояновский 2000: С. Трояновский. Раскоп на Добрыне улице. - Новгород и Новгородоская земля. История и археология, 14. Новгород, 2000.

Agemian 1997: S. Agemian. Les icones melkites - Lumieres de l'Orient chretien. Geneve, 1997, 198.

Atanasov 1995: G. Atanasov. Encolpion du bas moyen age avec saint Georges-militaire et saint Theodor Stratilat d'Appiaria. - Culture et civilization au bas Danube. Musee du bas Danube, XIII-XIV, 1995.

Kalavrezou-Maxeiner 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985.

Papageorghiou 1992: A. Papageorghiou. Icons of Cyprus. Nicosia, 1992.

Spencer 1968: B. Spencer. Medieval Pilgrim Badges. - Rotterdam Papers, 1. Rotterdam, 1968.

Weitsmann 1982: K. Weitsmann. Icon painting in the Crusader Kingdom. - In: Studies in the Arts at Sinai. Princeton, New Jersey, 1982.

Catzhdhmhtriou 1985: K. Catzhdhmhtriou. Istoria thV Kýprou. Leukwsia, 1985.

Engraved 1997: Engraved Gems and Rings of Middle Byzantine Period. March, 1 through March 29, 1997. Works of Art. New York, 1997.

The Glory1997: H. Evans and W. Wixom (eds.). The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843-1261. New York, 1997.

Treasures 1997: Treasures of Mount Athos. Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997.

Sankt Georg 2001: Sankt Georg. Der Ritter mit dem Drachen. Freising, Lindenberg, Allgau, 2001

Byzantium 2004: Byzantium. Faith and Power. New York, 2004.

Thessalonikian *Eulogias* from Bulgaria

Konstantin Totev

This paper focuses on a rare group of finds of the Byzantine applied art. Almost all of them were found in Bulgaria. They are made of lead and represent part of the pilgrim's production of Thessaloniki, the second largest city of the Byzantine Empire, which was associated with the wonders and relics of St. Demetrius. Five *eulogias-enkolpia* have been considered, three of them being round, and two rectangular. A couple of scenes are depicted on them: *The Wonder of St. Demetrius Releasing the Greek Youth from Captivity* and *blossoming cross;* and *The Warrior Saints Demetrius, Theodore, and George* and *blossoming cross* (figs. 1, 2, 3, 6 6 *3-4*, 7 *2*). Another couple of identical finds (yielded by the excavations in Novgorod and from a private collection in New York) belongs to the first variety (figs. 4, 5, 6 *2*, 7 *1*). The same subject is depicted on seven finds sharing common typical stylistic features and identical workmanship. All of them share similar characteristics and technological indices with some of the Thessalonian icons-eulogias and *ampoullae-koutruvia*.

The iconography of the scene *The Wonder of St. Demetrius Releasing the Greek Youth from Captivity* repeats or is derived from the one of *St. George Riding a Horse and Saving a Mytilene Youth from Captivity*. The same scene was depicted on a 13th century Cyprian icon dating from the period when the island was turned into a permanent base of the Crusaders. The last circumstance caused the appearance of Latin elements in a number of Byzantine pieces of art, what is the case with the common iconographic scheme on the considered enkolpia and the above mentioned icon from Cyprus. On the other hand the commented lead eulogias are the earliest finds bearing this scene, which originated in Thessaloniki with relation to the veneration of St. Demetrius, and were part of the pilgrim's production.

The images of warrior saints on the rectangular lead enkolpia are known in the repertoire of the Byzantine applied art from the *Crowning* scene. Some of these finds are said to be Thessalonian based on the characteristic type of St. Demetrius's images. The fact that the stress was on the image of St. Demetrius is considered as an indication of the Thessalonian origin of the studied finds as well. The patron saint of Thessaloniki is the most important one among the rest of the local saints, whose relics produced healing fragrant myrrh, and was one of the most respected warrior saints. The round and rectangular eulogias-enkolpia were made by the same craftsmen. The triumphant image of St. Demetrius riding a horse together with the wonder of saving the Greek youth from captivity definitely connect the studied pieces with the city and the worshippers of the famous saint and date them back to the early 13th century, the period of the Latin reign in Thessaloniki.

Отново по въпроса за Хераклея Синтика

Методи Манов

Повод за написването на настоящата статия е един изключително интересен надгробен паметник, открит през 2002 г. при Рупите, Петричко и съхраняван в Археологическия музей в Сандански. Този същият епиграфски паметник беше публикуван на страниците на сп. Археология без да е придружен от илюстрация (Митрев 2005, 185). Според Г. Митрев надписът върху мраморната плоча изглежда така:

Γάιος Λουκίου
Σκοτυσσαῖος ὁ καὶ
Ἡρακλεώτης καὶ
Οὐλπεία Παράμονα
5 Σαιω τῷ υἱῷ.

Г. Митрев превежда надписа по следния начин: *Гай Луций Скотусеец, наричан още и Хераклеец, и Улпия Парамона (поставиха) за сина Сайос.* Същият автор предлага датировка на надписа между втората половина на II и първата половина на III в., посочвайки, че основания за тази датировка му дават начертанията на буквите и личното име на съпругата - Улпия. Въпросната публикация на Г. Митрев завършва със следното категорично становище: *Ако писмото на Галерий и Максимин Дая до хераклейците направи възможна успешната локализация на Хераклея Синтика, то епитафията на Сайос, сина на Гай Луций Скотусееца и Хераклееца, затвърждава вече известната информация по повод местоположението на този античен град.* Т.е. в научно обръщение е въведен един нов надпис, който според Г. Митрев е направен за лице с име Сайос и този надпис категорично решава локализацията на Хераклея Синтика, слагайки край на всички досегашни спорове по въпроса.

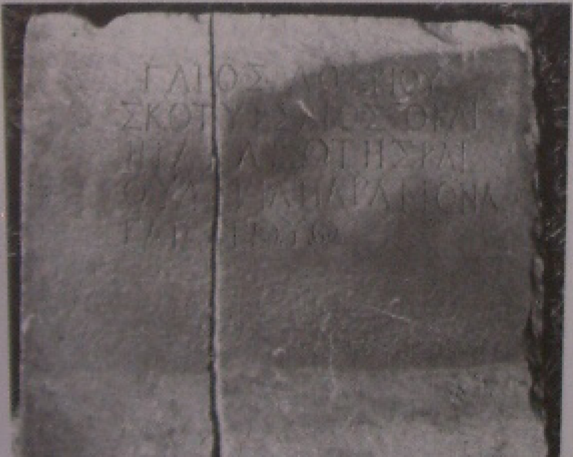

Обр. 1. Рупите, Петричко. Надгробен епиграфски паметник
Fig. 1. Rupite, near Petrich. Inscribed gravestone

Дали това наистина е така? За целта отново ще представя същия епиграфски паметник, но този път придружен от снимка (обр. 1).

Паметникът представлява мраморна надгробна плоча, счупена на две части по вертикала, без изображения. Размери: височина 84 см, ширина 87 см, дебелина 10 см. Плочата е открита през 2002 г. при Рупите, Петричко, а сега се съхранява в Археологическия музей в Сандански (без инв. №)[1] (обр. 1). Паметникът е публикуван Г. Митрев, но без снимка (Митрев 2005, 181-187, 185).

Γάιος Λουκίου
Σκοτυσσαῖος (sic!) ὁ καὶ
Ἡρακλεώτης καὶ
Οὐλπεία Παράμονα
5 Σαίῳ τῷ υἱῷ. (sic!)

На ред 4 не е напълно сигурно дали има лигатура на П и Е, тъй като след П наистина има разстояние, но дали има лигатура или е създадена илюзия за такава заради апексите на П - трудно може да се установи, въпреки ясното врязване на буквите - точно тук буквата П е врязана поплитко.

---

[1] *За информацията за този епиграфски паметник и аз благодаря на Юлия Божинова от Музея в Благоевград, както и на директора на Археологическия музей в Сандански - Владимир Петков, комуто дължа благодарност за позволението му да заснема и да публикувам тази надгробна плоча.*

На ред 5 върху камъка ясно се вижда ΥΩ, а не както го представя Г. Митрев с титулни букви - ΥΙΩ.

Превод: *Гай, син на Луций, скотусеец (т.е. от град Скотуса) още и хераклеец, и Улпия Парамона (поставиха) за сина си Гай.*

Читателите на тези редове сами могат да направят съпоставка между представянето на надписа от Г. Митрев и представеното тук.

Според мен, разгледаният епиграфски паметник може да се датира в периода около първата четвърт или около средата на II в., ако се вземе под внимание характерният гентилициум Улпия, използван тук като лично име, и издаващ времето на император Траян (98-117 г.) или времето на император Хадриан (117-138 г.).

Интересно е да се отбележи, че върху мраморната плоча липсват характерните портрети на погребаните за този вид надгробни паметници - факт, който може да бъде още един аргумент за по-ранна датировка - първата четвърт или около средата на II в. Сякаш прозира традицията от елинистическата епоха, когато при повечето надгробни плочи само се поставят имената на погребаните - без техни портретни изображения. Поради тези съображения хипотезата за датировка между втората половина на II и първата половина на III в. изглежда необоснована (Митрев 2005, 186).

Както се вижда от приложената снимка и от реалното представяне на надписа, в текста му не се споменава лице с име Сайос, каквото се е привидяло на първоиздателя на този епиграфски паметник (Митрев 2005, 185), а епитафията е в памет на сина на съпрузите Гай, син на Луций и Улпия Парамона, като синът носи същото лично име като баща си - Гай.

Може да се разсъждава защо лицето е едновременно и жител на града Скотуса - в надписа е наречен скотусеец, а освен това като етникон, указващ също място на живеене (бивше?), е наречен и хераклеец. Според мен, най-вероятно, той е войник, който лагерува известно време в града Скотуса (в дн. Северна Гърция) или се заселва там временно като ветеран, отбил военната си служба, след това временно се заселва в Хераклея Синтика - пак в Северна Гърция - на юг от Рупелския пролом (Манов 2004, 78-81), а по-късно се жени за жена от античното селище при Рупите, от брака им се ражда син - Гай, който обаче изглежда почива много рано от някаква болест. Според мен, този надпис е едно пряко доказателство за несъстоятелността на хипотезата античното селище при Рупите да е самата Хераклея Синтика (Митрев, Тараков 2002, 25-32), защото няма как да бъдат обяснени етниконите на лицето Гай, син на Луций - скотусеец и хераклеец. Т.е. след като Скотуса със сигурност е в дн. Северна Гърция, изрично спомената от Клавдий Птолемей като град в областта Одомантика (Ptol. III, 12, 28), а Хераклея Синтика, според античните итинерарии, отстои само на 4 мили (6 км) от нея, то е ясно, че и Хераклея Синтика трябва да е на юг от Беласица - вероятно при големия завой на Струма преди Бутковското езеро (езерото Керкини), но дали трябва да се постави при дн. Неон Петрици на десния бряг на Струма, където Ф. Папазоглу (Papazoglou 1988, 382) смята, че би могла да е локализацията на Хераклея Синтика, или на левия бряг на Струма - може би при дн. Стримонохори, или пък е била на мястото на дн. Сидирокастрон - все още този въпрос предстои да бъде уточняван. В тази връзка изрично трябва да се изтъкнат следните факти - на практика, при подробното описание на Страбон (Str. VII, frag. 36) за местоположението на Хераклея Синтика той не казва изрично, че тя е на десния бряг на Струма, а използва като ориентир реката Струма за дясно, когато описва местоположението на ляво, т.е. на запад, на пеонския град Добер и неговите околности. Но заради споменаването от Диодор (Diod. XXXI, 8, 8) и от Тит Ливий (Liv. XLV, 29, 6) на *...цялата Бисалтия на запад от Струма заедно с Хераклея Синтика...*, като влизащи в Първа Македонска област след 167 г. пр. Хр., наистина може да се мисли от друга страна, че тя е била на десния, т.е. на западния бряг на Струма (Papazoglou 1988, 368). В това отношение едва ли е случаен фактът, че върху Пеутингеровата карта градът Хераклея Синтика много ясно е поставен на левия, т.е. на източния бряг на Струма и то точно преди нейния голям завой на югозапад. Отново ще представя подреждането на някои от градовете от Хераклея Синтика до Филипи, като добавя много необходимите обяснения на някои от другите топоними, които изглежда първоиздателите на писмото на Галерий и на Максимин Даза умишлено пропускат да пояснят или просто не им обръщат нужното внимание. А именно: *Хераклея Синтика, отстояща на разстояние от Скотуса на 4 римски мили (приблизително равни на 6 км) и Скотуса, отстояща от Саркса на 18 римски мили (приблизително равни на 27 км)...* Вече е доказано, че всъщност Саркса е малко видоизмененото име на античното селище *Sarra*, *Serrae* или *Sirae*, което под последната си форма е споменато и от Тит Ливий като селище в Одомантика (Liv. XLV, 4, 2). Това антично селище запазва името си и днес в устойчивия топоним Серес, разбира се, в дн. Северна Гърция, като тези данни са събрани и анализирани много добре от Ф. Папазоглу (Papazoglou 1988, 377-380). Ф. Папазоглу, според мен, съвсем правилно подрежда локализациите на античните селища от Певтингеровата карта, съобразявайки се с разстоянията, дадени в тази карта, като посочва приблизително днешните селища, където биха могли да бъдат разположени античните градове Хераклея Синтика (при дн. Неон Петрици), откъдето до Скотуса (при дн. Сидирокастрон) разстоянието е около 6 км и от Скотуса до Саркса (Сарра), при дн. Серес, разстоянието е около 27 км, като при този подход се оказва, че разстоянията съвпадат. Сходна картина на разстоянията от Певтингеровата карта се получава, ако се възприеме и следното подреждане на същите антични селища - от Хераклея Синтика (при Сидирокастрон) до Скотуса (останките от антично селище между Вамвакофито и Палеокастро), разстоянието също е около 6 км и от Скотуса до Саркса (Сарра), при дн. Серес, разстоянието е около 24-25 км, но мерено само по съвременния път, като е известно, че античният път не съвпада точно с днешния. Такова подреждане на споменатите антични селища в Певтингеровата карта е предложено от някои други учени още преди около век (Papazoglou 1988, 381 сл. с цит. лит.). Едва ли съвсем случайно едно съвременно селище само на около 4-5 км на югозапад от дн. Палеокастро носи античното име Скотуса. Каквито и съображения да имат днешните гърци, това име на сегашното селище повтаря напълно античното име и като цяло е правилно разположено в територията на древната област Одомантика.

Ако Хераклея Синтика е античното селище при Рупите, няма нужда едно лице, което вече живее там и си взима жена от там, да се прокламира като изрично произхождащо от същото антично селище и да изтъква своя произход (но първо от Скотуса) от Хераклея (очевидно Синтика), при положение, че всички останали жители на това селище при Рупите също трябва да се наричат хераклейци, но в нито един епиграфски паметник от същото място няма друг такъв случай! Още повече, че в самия надпис неговата собствена съпруга и собствения му сини не са наречени изрично „хераклейци“! Т.е. когато в надгробен надпис или дори в надписи с друг характер - дори в декрети - едно лице е с етникон от града или въобще от населеното място, от което произхожда, то винаги става въпрос за лице, което е чуждо по отношение мястото на направа на даден епиграфски паметник, примерите за което са многобройни. Дори приведените два примера в публикацията на Г. Митрев и Т. Тараков (Митрев, Тараков 2002, 30 с цит. лит.) - за лица, които произхождат от Хераклея Синтика, като в надписите изрично е посочен техния роден град, са красноречиви - единият епиграфски паметник е от Дион в Пиерия - в Гърция, а другият паметник е от о-в Самотраки. В тази насока бих отбелязал и следното наблюдение на известния френски епиграф Л. Робер (Robert 1962, 388): *През класическата и елинистическата епоха употребата на етникон в надписите означава, че споменатото лице е родом от другаде. През императорската епоха обаче в територията на един град епитафиите могат да носят етникона, който бележи качеството на гражданин на покойника.* Впрочем, последната част от наблюденията на Л. Робер обаче се отнася главно за Мала Азия. Ако приложа тези наблюдения на Л. Робер за конкретния случай, то разгледаният надгробен паметник ме изправя пред сложна ситуация - епиграфският паметник със сигурност е от императорската епоха, но покойникът, споменат в него, е дете, чието име естествено е предадено без етникон. С етникон - дори с два етникона, както посочих по-горе, обаче, е предадено името на неговия баща - Гай, син на Луций - скотусеец и хераклеец. При това положение смятам, че чрез тези два етникона е посочен статутът на гражданин на въпросния Гай Луций - първо на Скотуса и след това на Хераклея. Ако местонамирането на епиграфския паметник при Рупите, Петричко, може да означава, че античното селище на това място е вторият град, чийто гражданин е лицето Гай Луций, то това наистина може да насочи към предположението, че този град се нарича Хераклея още около средата на II в. и дори би могла да е Хераклея Синтика. По този начин отново излизам на категоричната позиция на Г. Митрев, че именно при Рупите, Петричко, трябва да се локализира античният град Хераклея Синтика. Вторият етникон в разгледания надпис може да се възприеме и като прозвище или прякор. Тук като контрапункт на определението на лицето Гай, син на Луций, като жител на селището при Рупите само заради втория му етникон - хераклеец, може да се представи един отдавна открит епиграфски паметник при античното селище при Илинденци, Благоевградско, пак от долината на Средна Струма. Епиграфският паметник също е епитафия, в която името на покойника е посочено заедно с неговия етникон - Брисула Петраденос (Mihailov 1966, No. 2251). Ако нямах никакви други данни и следвах логиката на Г. Митрев, можех да предположа, че на това място трябва да се локализира античния град Петра от земите на медите, но след безспорното доказателство на текста на друг епиграфски паметник, публикуван преди няколко години (Герасимова, Сандански 1980, 24-27; Gerasimova-Tomova 1980, 19-26), днес вече се знае, че античното селище на това място носи името Нейне. Т.е. на практика има споменаване на етникон в епитафия на лице, което е чуждо по отношение на мястото на поставяне на епитафията. Ако забелязаното от Л. Робер явление за градовете в Мала Азия беше валидно и за Балканите, то трябва да разполагаме с неограничен брой епитафии от римската епоха, в които лицата да носят етникона на собствения си град, от който произхождат и в който са погребани - например във Филипопол, в Пауталия, в Сердика и всъщност във всички големи градове на провинция Тракия. Такива примери от посочените градове обаче досега не са известни или ако някъде съществуват - какъвто е примерът с един епиграфски паметник от Анхиало или от неговите околности (Mihailov 1997, No. 5134), те по-скоро са изключения.

Въпреки примамливата яснота и категоричност както на писмото на Галерий и Максимин Даза, така и на новопубликувания, представен и тук надгробен паметник от Рупите, Петричко, все пак е нужна предпазливост при изказването на хипотези относно локализирането на античния град Хераклея Синтика.

Тъй като в най-новата публикация на Г. Митрев (Митрев 2005, 181-187), са отправени редица критики към мои предишни публикации, смятам да се спра на някои от тях.

Според гореспоменатия автор, въпреки че съм запознат с резултатите на българо-полската експедиция Струма, неясно защо съм пренебрегнал съществените - според Г. Митрев - изводи на участниците в тази експедиция, като за безспорни факти, с които не съм се съобразил, са въведени следните съждения: *1. Античният град на склоновете на масива Кожух лежи ако не в синтийските райони, то с положителност на границата между синтите и медите. 2. Описанието на околностите на града Петра у Тит Ливий (твърде неточно)* ***(така е дадено от автора!)****, в много малка степен може да отговаря на географското разположение на античния град край Мулетарово (сега Рупите)*, след което е цитиран отпечатания труд с резултатите на въпросната експедиция (Домарадски 2001, 75; Митрев 2005, 184).

Проведените от българско-полската експедиция проучвания, разбира се, обогатяват данните за поселищния живот в района на Петрич, обаче те имат предимно сондажен характер и обхващат голяма част от землищата на няколко днешни села в Петричкото поле, а не са съсредоточени само и единствено в проучване на археологическия комплекс при Рупите, поради което липсват значителни открития, категорично доказващи определени хипотези. Цитираните от Г. Митрев като *факти съждения*, всъщност са само недоказани и недоказуеми предположения, които са в стил *Може би... едва ли не...* Мисля, че задаването на въпроса *а как биха се аргументирали участниците в тази експедиция за тези на практика две свои хипотези - не е нужно да бъде правено изобщо.*

По повод твърдението (Митрев 2005, 185), че пеонския град Добер няма сигурна локализация, съм длъжен да посоча следния факт - още през 1984 г. по време на археологически разкопки при Марвинци, отстоящо на около 8 км от Валандово, е открит ценен със своето съдържание епиграфски паметник, който на практика е един вид милиарен знак, указващ разстояние между античните градове Идомене и Добер. Паметникът е датиран в периода около края на III - началото на II в. пр. Хр. (Соколовска 1986, 139-142, Табло 88, 89). Имената и на двата града се четат изключително ясно върху камъка, при това от двете му страни. Макар че авторът, обнародващ епиграфския паметник, не е разбрал напълно същността на текста - проблем, който ще разисквам в друга публикация. Все пак Соколовска достига до извода, че този паметник потвърждава локализацията на Добер в околностите или на мястото на град Валандово (Соколовска 1986, 139 и сл.). За съжаление, след публикуването на този изключително интересен епиграфски паметник, той не влиза покъсно в научен оборот, като се изключи факта, че е забелязан и цитиран от Ф. Папазоглу твърде бегло (Papazoglou 1988, 179). Изглежда въз основа на него Соколовска променя своите по-ранни възгледи за локализация на Добер в околностите на Радовиш, повлияна и от наблюденията на други автори, писали по проблема преди нея, като обаче отново се опитва да търси този античен град на север от Беласица, очевидно неразбираща смисъла на подробния текст на Страбон за неговото местоположение, като въпреки откритият епиграфски паметник, споменаващ изрично Добер, тя не може да възприеме локализацията на този пеонски град при Валандово (Papazoglou 1988, 332).

Според Г. Митрев, повечето сведения на античните автори по отношение локализацията на определени антични селища, в частност и на Хераклея Синтика, са несигурни и трябва да се приемат предпазливо (Митрев 2005, 184 и сл.). Да се пренебрегват подробните данни на Тит Ливий (Liv. XLV, 29, 6), както и на Диодор (Diod. XXXI, 8, 8), за влизането на Хераклея Синтика заедно с областта на бисалтите в границите на Първа Македонска област след 167 г. пр. Хр., обаче е проблем на някои съвременни автори.

Нямам намерение безкрайно да споря с Г. Митрев относно локализацията на Хераклея Синтика. Ако той може да докаже, че тя е разположена при Рупите, Петричко, нека го направи. Но преди това бих искал да му задам няколко въпроса:

1) Къде в писмото на император Галерий и цезар Максимин Даза изрично е посочено, че града, за който се отнася текстът на писмото, е наречен Хераклея Синтика или изрично се споменава, че това е град на синтите?

2) Епиграфският паметник, съдържащ текста на писмо на император Галерий и цезар Максимин Даза, открит ли е *in situ* в ненарушен античен пласт или по-скоро паметникът е вторично употребен (Митрев, Тараков 2002, 25), при което не е задължително да произхожда точно от селището при Рупите, независимо от сравнително големите му размери и тежестта му?

3) Ако се допусне, че и разгледаният тук надгробен епиграфски паметник е свързан именно с Хераклея Синтика (на практика лицето с два етникона наистина трябва да е свързано с Хераклея Синтика), дали не е възможно и този паметник да е преупотребен в един по-късен период, като по неизвестни причини е транспортиран до района на Рупите от истинското местоположение на Хераклея Синтика - примерно на юг от Рупелския пролом?

Ако последните два въпроса изглеждат неуместни, мога да посоча поне един пример. При Костена река, Шуменско, е открит епиграфски паметник, който е декрет на Калатис (Манов 2001, 63-68). Означава ли, че при това село в Шуменско трябва да се локализира античния град Калатис? Значително по-тежки и обемни в сравнение с горепосочения епиграфски паметник от Рупите каменни епиграфски паметници, главно от района на античната Абдера, са прекарани например по време на Първата Световна война и се съхраняват в НАИМ-София (Манов 2000-2005, 23-46).

Нека преди да се правят гръмки твърдения за категорично локализиран античен град, въз основа на епиграфски паметници, открити в неясен контекст, първо да се подложат на обстоен анализ и дискусия всички възможни варианти за причините за местонамирането на даден епиграфски паметник на определено място и едва след преценяването на комплексните данни от археологическите проучвания, и от сведенията на античните автори, да се градят по-внимателно хипотези и решения относно локализацията на известно предимно от античните извори, но и от итинерариите, антично селище.

Цитирана литература:

Герасимова, Сандански 1980: В. Герасимова, Б. Сандански. Името на един античен град. - Музеи и паметници на културата, 1980, 2, 24-27.

Манов 2001: М. Манов. Декрет на Калатис (IGBulg. 2, № 780 ter). - Археология, 2001, 3-4, 63-68.

Манов 2004: М. Манов. Къде е Хераклея Синтика? Още веднъж за един епиграфски паметник от Югозападна България. - Археология, 2004, 3-4, 78-81.

Манов 2000-2005: М. Манов. Епиграфски паметници от Северното Егейско крайбрежие в Археологическия институт с музей - София. - Старини, 2000-2005, 23-46.

Митрев 2005: Г. Митрев. Отново за писмото на император Галерий и цезар Максимин Даза до хераклейците и местоположението на Хераклея Синтика. - Археология, 2005, 1-4, 181-187.

Митрев, Тараков 2002: Г. Митрев, Т. Тараков. *Civitas Heracleotarum*. Новооткрит епиграфски паметник с името на античния град при Рупите, Петричко. - Археология, 2002, 4, 25-32.

Соколовска 1986: В. Соколовска. Исар - Марвинци и Повардарјето во античко време (Посебно издание). 1. Скопје, 1986.

Gerasimova-Tomova 1980: V. Gerasimova-Tomova. Zur Untersuchung einer antiken Stadt am mittleren Strymon (Struma). - Klio 62, 1980, 1, 19-26.

Papazoglou 1988: F. Papazoglou. Les villes de Macédoine a l'époque romaine. - BCH, 16, 1988.

Robert 1962: L. Robert. Villes d'Asie Mineure. Études de géographie ancienne. Seconde édition. Paris, 1962.

Mihailov 1966: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 4. Sofia, 1966.

Mihailov 1997: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae

Once Again on the Issue of Heracleia Sintica

Metodi Manov

An extremely interesting gravestone, which was found in 2002 in the village of Rupite, near Petrich, and is curated in the Museum of Archaeology in the town of Sandanski, gave me the impetus to write this article. The same epigraphic monument was published in *Arheologia* (Sofia) but it was not accompanied by a photo and in my opinion there were some mistakes in the interpretation of the text (Митрев 2005, 185).

The considered epigraphic monument can be dated to the 1st half of or the mid-2nd century AD; this opinion is based on the typical *gentilitium* Ulpia, which was used in the text as a first name indicating either the period of Trajan's (AD 98-117) or Hadrian's reign (AD 117-138).

As seen in the photo and according to the new interpretation of the text, no person named Saius is mentioned as it was pointed out by the author of the first publication (Митрев 2005, 185); the epitaph was made in memory of the son of the married couple Gaius, son of Lucius and Ulpia Paramona who bore the same name as his father: Gaius.

The author of this article considers in more detail the evidence of the epigraphic monument and especially both *ethnikons* of one of the spouses – the father of the deceased – and disputes G. Mitrev's statements that this inscription can be viewed as an additional and firm evidence for the localization of Heracleia Sintica at the present-day village of Rupite, near Petrich. It has been suggested that the person having two *ethnikons* – **Skotoussaian** and **Heracleian** – was most probably a soldier who went into bivouac in the town of Skotoussa (in northern Greece) or settled there for a certain period being a veteran; after that he settled for a certain period in Heracleia Sintica (also in northern Greece), to the south of the Rupelsko gorge, and later on married a woman living in the settlement at Rupite. Their son Gaius was born from this marriage, but it seems that he died of some disease very young. This author believes that the considered epigraphic monument in fact disproves the hypothesis that the settlement at Rupite was Heracleia Sintica itself (see Митрев, Тараков 2002, 25-32) since it provides no explanation of the *ethnikons* **Skotoussaian** and **Heracleian** related to Gaius, son of Lucius. So if Skotoussa was certainly in northern Greece, being explicitly mentioned by Claudius Ptolemaeus as a town in the area of Odomantika (Ptol. III, 12, 28), and Heracleia Sintica was only 4 miles (6 km) away from Skotoussa as seen in the ancient *itineraria*, it is obvious that Heracleia Sintica was also situated south of Belasitsa mountain, probably in the large meander of the Struma River before the Butkovsko Lake (the Kerkиni Lake). However, it is still a matter of discussion if one should localize Heracleia Sintica at the modern town of Néon Petritsion, on the right bank of the Struma River, where F. Papazoglou (Papazoglou 1988, 382) thinks it was, or on the left bank of the Struma River, possibly at the modern town of Strimonokhorion or on the territory of the modern town of Sidirokastron. To support his statement that the settlement at Rupite could not be the ancient Heracleia Sintica and that this town has to be localized to the south of Belasitsa Mountain, the author refers to Strabo's detailed description (Str. VII, frag. 36) of the location of Heracleia Sintica. According to the Greek geographer to the west of the town in question was situated the Paeonian town of Dober and its vicinities. An epigraphic monument found in the village of Marvintsi, near the modern town of Valandovo in FYR Macedonia, is referred to in relation to the localization of Dober, near Marvintsi or Valandovo. The information provided by Diodorus (Diod. XXXI, 8, 8) and Titus Livius (Liv. XLV, 29, 6) that the area of Bisaltia to the west of the Struma River together with Heracleia Sintica became part of Macedonia Prima after BC 167 also gives us reason to locate Heracleia Sintica to the south of Rupelsko gorge. It is also

pointed out that it was not an accidental fact that on *Tabula Peutingeriana* the town of Heracleia Sintica was situated on the left, i.e. the eastern bank of the Struma River, just before the large meander to the southwest.

This author has also referred to the observations and conclusions of F. Papazoglou (Papazoglou 1988, 377-380) about the distances on the road between Heracleia Sintica and Philippoi marked on *Tabula Peutingeriana*, especially her notes on the distances between Heracleia Sintica, Skotoussa, and Sarxa (modern Serres). It is emphasized that F. Papazoglou has arranged the localizations of ancient settlements put on *Tabula Peutingeriana* quite correctly by taking into consideration the distances indicated on the map and making a rough guess about the modern settlement near which the ancient towns could have been situated; the distance between Heracleia Sintica (near the modern Néon Petritsion) and Skotoussa (near the modern Sidirokastron) was ca. 6 km and the distance between Skotoussa and Sarxa (Sarra) (near the modern Serres (Sérrai), was ca. 27 km. Using this approach the distances coincide.

There are some additional arguments against the hypothesis that Heracleia Sintica was situated north of the Belasitsa Mountain.

In the end, all arguments and examples presented, this author concludes that it might be a better idea not to make strong statements about the localization of an ancient town based on epigraphic monuments of unreliable context; it might be better to consider and discuss all possible options related to the circumstances of finding an epigraphic monument at a certain place and after a careful evaluation of the data from the archaeological excavations and the information provided by the ancient authors, to carefully create hypotheses and conclusions on the localization of an ancient settlement known from the information provided by the ancient authors and the *itineraria*.

Античното стопанство южно от Долнодунавския лимес според колективни находки с инструменти от периода I - началото на VII в.

Иво Д. Чолаков

Един от основните пътища за възстановка на стопанството през римския период е интерпретацията на находки от оръдия на труда. Особено информативни са колективните находки от инструменти от затворени комплекси. Те дават данни за морфологичното и хронологичното развитие на сечивата, както и за специализацията на съответното стопанство. Като правило колективните находки са събирани или скривани на едно място в момент на опасност (инструменти и ценни за притежателя им предмети) с идеята да бъдат извадени отново в употреба. Друга причина за наличието на такива находки е събирането на едно място на изхабени и счупени инструменти за по-късното им претопяване за изработването на нови.

Териториалният обхват на настоящото изследване включва днешните Северна България и Източна Сърбия. Неговите хронологически граници съвпадат съответно с окончателното установяване на римската власт по тези земи и с реформите на император Ираклий (610-641 г.), бележещи края на античността в Източната империя.

Разглежданите тук колективни находки са 57 на брой. От тях 41 произхождат от територията на България, а 16 са открити в Сърбия (обр. 1). Една част от тях са резултат на редовни археологически разкопки и имат ясна хронология. Други - са намерени вследствие на иманярска намеса, поради което често имат несигурен произход и датировка. Колективните находки са откривани в различни по вид стопанства - градски центрове, малки селища и вили рустика.

Една голяма част от находките са полагани в различни по форма съдове. За целта са използвани долиуми - находки от

Мировци, Шуменско[1] и Войвода, Шуменско (Henning 1987, 154); казани - една находка от Разград[2] и две от Белокопитово, Шуменско (Cholakov, Atanasov 2007, 257); дървени съдове (запазени са само обръчите им) - находка от Разград и амфори - находка от Болетин (Поповић 1988, 252). Друг начин за укриване е полагането на инструментите в предварително изкопана яма - находка от Ангеларий, Добричко (Беливанова, Спасов 2002, 398) или под подовото ниво на сграда - находка от Велико Търново (Henning 1987, 153). Обикновено колективните находки са скривани около или в стопански помещения - Арчар, Видинско (Атанасова 1991, 11); Долна Кремена, Монтанско (Машов 1988, 29), но има случаи на укриване в кули на крепости - Монтана (Александров 1977, 282), до крепостни стени и порти - Болетин (Зотовић 1983, 221); Разград; Войвода, Шуменско (Vagalinski 1998, 96) и дори извън укрепената площ - Кула, Видинско (Атанасова и др. 2005, 190). В една част от находките се наблюдава подбор в набора от предмети. Освен инструменти в добро състояние - находки от Брович (Поповић 1988, 252), Ангеларий, Добричко (Беливанова, Спасов 2002, 398 и сл.), Новаково, Варненско (Кузов 2002, 151 и сл.) - някои от колективните находки съдържат и ценни за притежателите им бронзови и медни съдове и предмети: Гамзиград (Поповић 1988, 253), Арчар, Видинско (Герасимов 1946, 204), Радинград, Разградско; Липник, Разградско; Разград; Войвода, Шуменско. При други колективни находки са добавени и повредени сечива, както и разнообразни предмети от метал, което предполага по-късното им претопяване - находки от Болетин, Топчий, Разградско, Мировци, Шуменско, Белокопитово, Шуменско, Ангеларий, Добричко.

Сечива от следните стопански отрасли са представени в обсъжданите тук колективни находки.

Земеделие. Петдесет и една от разглежданите 57 колективни находки съдържат инструменти, свързани със земеделие. Това съотношение показва предимно аграрния характер на античното стопанство по Долнодунавския лимес. Инструментите, които се откриват са: наралници, черясла, мотики, косери, лопати, обковки за наралници и лопати, сърпове, коси и копрали. В едни и същи находки се намират различни типове от един вид инструменти, специализирани за различна дейност. Такива примери се срещат при находки от мотики, косери и наралници. Този факт говори за разнообразно производство в стопанствата - житни култури, овощарство, градинарство и лозарство. Голяма част от колективните находки, съдържащи земеделски инструменти, произхождат от малки селища и вили рустика в районите на големи градски центрове. Вероятно те представляват стопанства, покриващи собствените си нужди, които при добра реколта продават и на пазара. Липсват находки, издаващи строго специализирано земеделско производство. Земеделските инструменти, откривани през разглеждания период, не търпят сериозни промени във формата и размерите си. Формата им е утвърдена през вековете и при някои се запазва до днес - лопати, косери, сърпове и отделни типове мотики. Известни промени се регистрират с въвеждането на плуга, косерите с израстък (*securis*) и косите с дълга работна част[3].

Находките от черясла са сигурна индикация за употреба на плугове. С помощта на плуга се повишава качеството и производителността при оран - има възможност да се правят по-дълбоки бразди, покрива се по-голяма обработваема площ. Колективните находки, съдържащи черясла, са датирани след IV в., като единствената с вероятна по-ранна дата е тази от Брович. Единични находки на черясла, датирани в края на I в., са известни и от територията на Румъния (Glodariu, Iaroslavschi 1979, fig. 24 *5-9*).

Косерите с израстък (*securis*) са описани от Колумела още през I в., но почти всички разглеждани находки, съдържащи този тип, се датират в периода след IV в. Изключение прави колективната находка от Белокопитово, Шуменско, чиято датировка е II - средата III в. (Cholakov, Atanasov 2007, 259).

Находките от коси с дълга работна част също са характерни за времето след IV в. - такива има в колективни находки от Североизточна България: Разград, Велики Преслав, Шуменско, Войвода, Шуменско и Одърци, Добричко. От тях един-

---

[1] Информацията за тази непубликувана находка е на Г. Атанасов (РИМ-Шумен), за което му благодаря.

[2] Информацията за тази и други непубликувани находки от Разградско е на Г. Радославова и Г. Дзанев (ИМ - Разград), за което им благодаря.

[3] Изводите за промените и нововъведенията при античните оръдия на труда са направени като резултат от проучването и обработката на голям брой единични и колективни находки от инструменти на територията на България, които са предмет на изследване на докторската дисертация на автора (Чолаков 2005; И. Д. Чолаков. Оръдия на труда от територията на България през периода I - VI в. София, 2005).

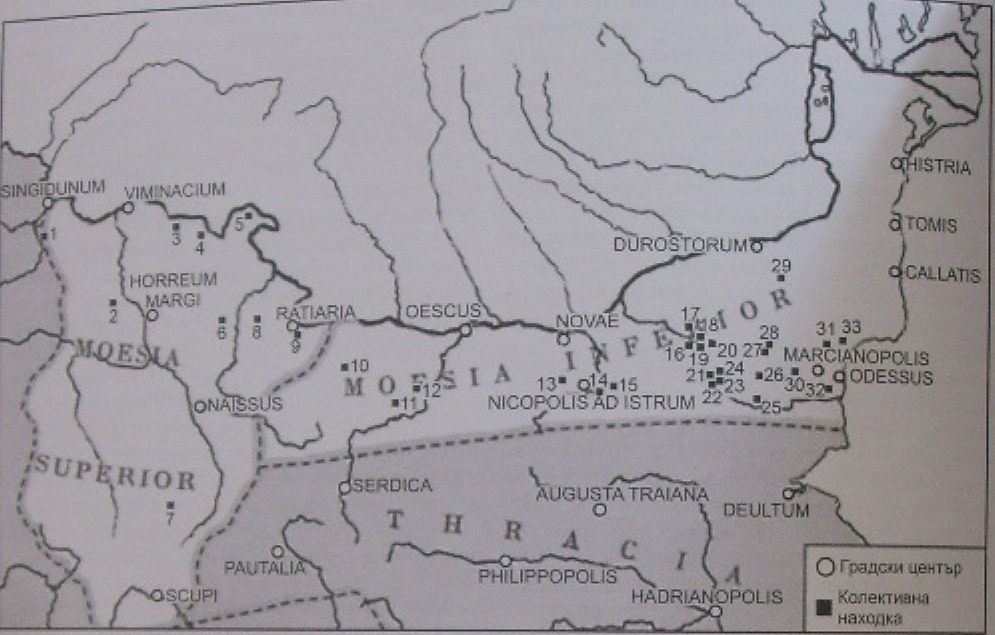

Обр. 1. Местонамиране на колективните находки

Легенда: 1. Брович, Сърбия. Голямо земеделско стопанство (вила рустика), III-IV в.; 2. Шливовац, Сърбия. Земеделско стопанство (вила рустика), III-IV в.; 3. Салдум, Сърбия. Римски и ранновизантийски кастел, Gratiana, (две колективни находки), V-VI в.; 4. Болетин, Сърбия. Римският и ранновизантийски кастел Smorna, (пет колективни находки), IV в.; 5. Караташ, Сърбия. Римският и ранновизантийски кастел Diana (две колективни находки), VI в.; 6. Гамзиград, Сърбия. Императорска резиденция. Втора половина IV-първа половина V в.; 7. Царичин град, Сърбия. Античният град Iustiniana Prima (четири колективни находки), края на VI в. - началото на VII в.; 8. Кула, Видинско. Римското укрепено селище Castra Martis (две колективни находки), IV - средата на V в.; 9. Арчар, Видинско. Римският град и военен лагер Ratiaria (три колективни находки). Две от тях с датировка IV-VI в. и една VI-началото на VII в.; 10. Монтана. Късноантична крепост, III - VI в.; 11. Долна Кремена, Монтанско. Вила рустика, втора половина на II-средата на III в.; 12. Габаре, Врачанско, първа половина на II в.; 13. Павликени, Великотърновско. Вила рустика, II в.; 14. Велико Търново. Късноантична крепост, края на VI-началото на VII в.; 15. Янтра, Великотърновско, II - IV в.; 16. Осенец, Разградско. Антично селище, (две колективни находки), II - IV в.; 17. Топчий, Разградско. Антично селище, края на I-средата на III в.; 18. Липник, Разградско. Антично селище, (две колективни находки), II - IV в.; 19. Разград, (девет колективни находки). Седем от тях са от кастела и античния град Abritus с датировка IV - VI в.; една е от канабето на кастела с датировка II - IV в. и една от антично селище в местността "Големият юк" II - IV в.; 20. Радинград, Разградско. Антично селище, (две колективни находки), II-IIIв.; 21. Крепча, Търговищко, II - IV в.; 22. Змейно, Търговищко. Късноантично селище, IV - VI в.; 23. Медовина, Търговищко, V - VII в.; 24. Александрово, Търговищко, неясна датировка; 25. Велики Преслав, Шуменско, II - IV в.; 26. Белокопитово, Шуменско. Антично селище или вила рустика, (две колективни находки), II - средата на III в.; 27. Войвода, Шуменско. Късноантична крепост, първа половина на V в.; 28. Мировци, Шуменско. Антично селище, II - IV в.; 29. Ангеларий, Добричко. Късноантично селище. IV в.; 30. Новаково, Варненско. В близост до римско селище и късноантична крепост, II - VI в.; 31. Джаферли, Варненско. Неясна датировка

Fig. 1. The collective finds provenance

Key: 1. Broviж, Serbia. A large agricultural estate (villa rustica), the 3rd - 4th century; 2. .Ijivovac, Serbia. An agricultural estate (villa rustica), the 3rd - 4th century; 3. Saldum, Serbia. The Roman and Early Byzantine castellum Gratiana, (two collective finds), the 5th - 6th century; 4. Boljetin, Serbia. The Roman and Early Byzantine castellum Smorna, (five collective finds), the 4th century; 5. Karatas, Serbia. Roman and Early Byzantine castellum Diana (two collective finds), the 4th century ; 6. Gamzigrad, Serbia. The imperial residence, the second half of the 4th - the first half of the 5th century; 7. Cariuin grad, Serbia. The Early Byzantine city Iustiniana Prima (four collective finds), the late 6th - the early 7th century; 8. Kula, near Vidin. The Roman fortified settlement Castra Martis (two collective finds), the 4th - the mid 5th century; 9. Archar, near Vidin. The Roman city and military camp Ratiaria (three collective finds). Two of them are dated between 4th and 6th century AD, and the third one between the 6th and the early 7th centu-ry AD; 10. Montana. The Late Roman/Early Byzantine fortress, 3rd to 6th century AD; 11. Dolna Kremena, near Montana. Villa rus-tica, the second half of the 2nd - the mid 3rd century; 12. Gabare, near Vratsa, first half of the 2nd century AD; 13. Pavlikeni, near Veliko Tarnovo. Villa rustica, 2nd century AD; 14. Veliko Tarnovo. Early Byzantine fortress, end of the 6th to the early 7th century AD; 15. Yantra, near Veliko Tarnovo, 2nd to 4th century AD; 16. Osenets, near Razgrad. Late Roman settlement, (two collective finds), 2nd to 4th century AD; 17. Topchii, near Razgrad. Roman settlement, late 1st to mid-3rd century AD; 18. Lipnik, near Razgrad. Roman settlement, (two collective finds), 2nd to 4th century AD; 19. Razgrad (nine collective finds). Seven of them were found in the castellum and the Late Roman/Early Byzantine city Abritus and are dated between the 4th and 6th century AD; one of them was found in the canabae of the castellum and is dated the 2nd and 4th century AD, and one was found in the Roman settlement in the Golemiyat yuk locality and is dated between the 2nd and the 4th century AD; 20. Radingrad, near Razgrad. Roman settlement (two collective finds), 2nd to 3rd century AD; 21. Krepcha, near Targovishte, 2nd to 4th century AD; 22. Zmeino, near Targovishte. Late Roman/Early Byzantine settlement, 4th to 6th century AD; 23. Medovina, near Targovishte, 5th to 7th century AD; 24. Alexandrovo, near Targovishte, uncertain date; 25. Veliki Preslav, near Shumen, 2nd to 4th century; 26. Belokopitovo, near Shumen. Roman settlement or villa rustica (two collective finds), 2nd to mid-3rd century AD; 27. Voyvoda, near Shumen. Early Byzantine fortress, first half of 5th century AD; 28. Mirovtsi, near Shumen, Roman settlement, 2nd to 4th century AD; 29. Angelarii, near Dobrich. Early Byzantine settlement, 4th century AD; 30. Novakovo, near Varna. At a Roman settlement and Early Byzantine fortress, 2nd to 6th century AD; 31. Dzhaferli, near Varna. Uncertain datea ствено сечивата от Велики Преслав са датирани по-рано - II-IV в. (Дремсизова 1959; Henning 1987). Косата, за разлика от сърпа реже стъблата ниско до земята, което е преимущество при коситба на фуражни растения. Коси за жътва се използват в големите земеделски стопанства. До косене на житата може да се прибегне и в случай, когато поради суша те са останали ниски (Вакарелски 1977, 107).

Мотиките са най-често срещаният инструмент в колективните находки. Главното предназначение на това сечиво е да окопава. Мотичното земеделие намира приложение в лозарството и там, където не е възможно орно обработване на почвата - градинарството. С мотиките се копае почвата, докато стане годна за посяване. С тях се оформят лехите и браздите, може да се плеви и да се окопават корените на растенията. Мотиките се отличават с голямо разнообразие на формите и са предназначени за специализирана дейност. Тези с дъговидно извита предна част служат за загърляне на растения; двузъбите мотики (т. нар. дикели) - за раздробяване на почвата и завличане на по-големите буци пръст; киркомотиките или търнокопите - за изкореняване на храсти. Вероятно някои типове са използвани и при забъркване на строителни разтвори. При някои от типовете мотики се очертава локално разпространение като например тези, чиято работна част е с голям триъгълен или трапецовиден отвор в средата със заоблени краища (тип K1 по Хенинг) (Henning 1987, 43). Те се срещат основно в Североизточна България - колективни находки от Радинград, Разградско; Мировци, Шуменско; Ангеларий, Добричко (Беливанова, Спасов 2002, 409, Табл. V/43) и Новаково, Варненско. (Кузов 2002, 156, Табл. III/1-4; Табл. IV/1-5) Единичните находки на мотики от този тип са откривани отново в същия район.

Животновъдство. Инструменти и предмети, свързани с него, присъстват в 14 от разглежданите находки. Скотовъдството е дял от античното стопанство, който е много добре развит и преди установяването на римската власт, бидейки важен източник на храна и суровини. Природните условия на разглежданата територия, като наличието на многобройни пасища в равнинните и полупланинските части, подпомагат отглеждането на домашни животни. През разглеждания период възникват многобройни стопанства, развиващи едро земеделие и животновъдство. Голяма част от колективните находки съдържат оръдия на труда или предмети, свързани с животновъдството. Това са ножици за стригане, хлопки, чесала и дамги.

Ножиците са най-често срещаният животновъден инструмент, откриван в колективни находки: Болетин; Караташ; Кула, Видинско; Арчар, Видинско; Топчий, Разградско; Разград; Войвода, Шуменско; Мировци, Шуменско и Ангеларий, Добричко. Използвани са за стригане на добитък от всякакъв размер. Всички ножици са от един тип - два ножа, свързани с пластина помежду си и обърнати с остриета едно към друго.

Хлопките се срещат по-рядко в колективни находки. Това се дължи и на особеностите в конструкцията им, която често не позволява преизползването и депонирането им за претопяване. Хлопките не са инструмент в прекия смисъл на думата, но са тясно свързани с животновъдството като средство за пазене на добитъка. Формата им е константна, като материалът от който се изработват е желязо, бронз или мед. Езичетата им най-често са железни. Хлопки има в колективните находки от Кула, Видинско, Белокопитово, Шуменско и Мировци, Шуменско.

Признак за добре развитото животновъдство са и находките на дамги, произхождащи основно от територията на днешна Северна България. Те са печати, съдържащи буквени съкращения или монограми, които след нагряване се отпечатват върху кожата на добитъка или върху определени стоки от кожа или дърво. Изказано е мнение, че са използвани за сигниране на дървени колове, маркиращи граници на имения (Геров 1980, 83). Прави впечатление, че при почти всички колективни находки, съдържащи дамги, включват поне две такива - Павликени (Султов 1977, 19; Минчев 2004, 95), Липник, Разградско, Змейно, Търговищко (Минчев 2004, 86-87), Мировци, Шуменско и предметите от Голяма Брестница, Плевенско, които не са определени като част от колективна находка. (Герасимов 1959, 339; Минчев 2004, 80-81). Находките от дамги, които са белег за стопанства, развиващи едро скотовъдство се датират основно до втората половина на IV в. Вероятно броят на едрите скотовъдни стопанства намалява рязко през V-VI в. Чесалата, които също са типични за животновъдството, откривам в находки от Кула и Арчар, Видинско (Герасимов 1946, обр. 111; Атанасова 1991, табл. II/ 5-6), от Разград и Войвода, Шуменско. Колективни находки, включващи животновъдни инструменти, се откриват както в малки селища и вили рустика, така и в рамките на военни лагери и големи градски центрове.

Дървообработване. Тридесет и една от обсъжданите тук колективни находки съдържат инструменти, свързани с дървообработването и/или с каменоделството. Поголямата част от тях са дърводелски, което внушава широка употреба на дървото в различни сфери от местното антично стопанството. Дървото вероятно е най-използваният материал и суровина в античността. То намира широко приложение в гражданското и военно строителство, при направата на сечива, оръжия, плавателни съдове, мебели, музикални инструменти и скулптури, както и в други дялове на бита. Основна е ролята му и като горивен материал. Широката употреба на дървото налага създаване на разнообразни инструменти за неговата обработка, които позволяват то да се реже, дяла, оглажда и сглобява.

Каменоделство. Камъкът е вторият масово използван материал през античността. Добивът и обработката му са отлично развити в рамките на Римската империя. Камъкът се прилага при разнообразни строежи и при скулптурата. Дърводелски и каменоделски сечива, откривани в колективните находки са: триони, рукани, свредели, длета, изземки, чукове, клинове, лостове, брадви, рендета, кирки и тесли. Занаятчийските инструменти от тези видове се срещат в селища от всякакъв ранг - малки стопанства, вили рустика, градски центрове. Една част от находките са намерени във военни лагери - Болетин, Караташ, Кула, Видинско, Арчар, Видинско.

Най-многобройни са находките от брадви, вероятно поради употребата на това сечиво в различни видове дейност. Подобна е и ситуацията при чуковете. Неслучайно тези два вида инструменти се отличават и с разнообразие на формите, пригодени за различни дейности. Един от найчесто срещаните варианти е брадва, чиято тилна част е оформена като чук. В някои от колективните находки се срещат едновременно по няколко типа брадви и чукове - Брович, Гамзиград, Разград, Войвода, Шуменско, Ангеларий, Добричко.

Многобройни са находките и на специфичните за дърводелството свредели, рукани и длета. Теслите също са представени в колективни находки от различни части на разглежданата територия - Болетин, Арчар, Видинско, Долна Кремена, Монтанско, Радинград, Разградско, Разград, Войвода, Шуменско, Одърци, Добричко. Този вид инструмент е полифункционален и е използван както в дърводелството и каменоделството (т. нар. копанарски тесли), така и в строителството. Най-малобройни са находките на триони (Царичин град, Войвода, Шуменско, Мировци, Шуменско), изземки (Разград, Ангеларий, Добричко), рендета (Кула, Видинско) и лостове (Войвода, Шуменско). Засега липсват колективни находки, съставени основно от дърводелски и каменоделски сечива, които да говорят за силно специализирано производство. Инструментите са по-скоро част от инвентара на стопанства с разнообразна дейност.

Металообработване. Колективните находки с такива сечива са сравнително малко - пет. Основните инструменти за обработка на метал са клещи, наковални, чукове, секачи и пробои. Може би най-типичният металообработващ инструмент са клещите (находки от Шливовац, от Арчар, Видинско, от Разград, от Ангеларий, Добричко). Разнообразието на типовете е резултат от различните дейности, извършвани с тях. Клещите с профилни щипци са специализирани инструменти и са част от провинциално-римска занаятчийска традиция (Gaitzsch 1980, 230-233). Безспорно най-много информация за металообработката дава колективната находка от Ангеларий, Добричко (Беливанова, Спасов 2002, 402-403). Големият брой инструменти в нея са комплектовани по типове и размери, и са предназначени за ковашка работилница.

Наковалните са друг типичен металообработващ инструмент - колективни находки от Болетин, Шливовац, Разград, Ангеларий, Добричко. Обикновено те имат пирамидална или многостенна работна част, преминаваща в издължена основа, която се забива в дърво или в камък. Освен в ковашки работилници, наковалните (особено тези с по-малки размери) са използвани и за т.нар. клепане на селскостопански инвентар - сърпове, коси, наралници и косери. Това е причината да се откриват и в колективни находки, при които липсват други характерни металообработващи инструменти.

Чуковете, както секачите и пробоите, са многофункционални инструменти, за които е трудно да се каже в какъв вид дейност са прилагани. По-характерните за металообработването чукове са: чукове-секачи, предназначени за разсичане на нагорещен метал; чукове със заоблени ръбове за обработка на метални листа; чукчета за фина обработка на метал; големи или т. нар. бойни чукове за нанасяне на удари върху друг чук, имащ непосредствен досег с материала. Изчерпателна функционална типология на чуковете прави В. Гаич (Gaitzsch 1980, Abb. 9).

Сред тълкуваните тук колективни находки само инструментите на тази от Ангеларий, Добричко могат да се определят със сигурност като инвентар на ковашка работилница. Подобна колективна находка е известна от Смоляновци, Монтанско, но е определена като средновековна (Чангова 1962, 33). Колективни находки с антични ковашки инструменти са откривани и на юг от Стара планина - от Колю Мариново, Чирпанско (Чангова 1962, 47), Ярловци, Трънско[4] и Крупник, Благоевградско (Станчев 1960, 44). Освен като инвентар на железарски работилници, този тип инструменти се откриват и във вилни комплекси, в които има работилници за производство и поправка на селскостопанския инвентар. Често металообработващи сечива са укривани заедно със селскостопански и дърводелски инструменти.

Строителство. Включването на Долен Дунав в Римската държава води до небивала дотогава строителна активност в този район на Югоизточна Европа. Той се урбанизира, а сложната фортификационна система брани постигнатия стопански просперитет от вражески набези. Тъй като основните суровини през античността са камъкът и дървото, много от строителните сечива са използвани именно при тяхната обработка. Такива са чуковете, теслите, клиновете, трионите, рендетата и пр. Някои от инструментите са чисто строителни - мистрии, отвеси и други измервателни уреди. Тези специализирани строителни сечива се срещат рядко в колективните находки. Мистрия съдържа находката от Войвода, Шуменско; отвеси са известни в находки от Болетин, Белокопитово, Шуменско и Войвода, Шуменско; един пергел е открит в колективната находка от Болетин. Мистрията се прилага в района на Долен Дунав от римско време, когато се въвежда и хоросановият разтвор като спойка при зидарството. Липсват предримски примери на мистрии, тъй като при метода на сухата зидария, инструментът не е бил необходим (Gaitzsch 1978, 24).

Отвесите се ползват от зидари, дърводелци, каменоделци и архитекти. Пергелите се използват освен в строителството и в каменоделството. Специализирани строителни сечива са рядкост и като единични находки. Този факт обаче не може да постави под съмнение грандиозния мащаб на строителната дейност в разглежданата територия и период. Със строителство са свързани редица инструменти, характерни и за други занаяти - дърводелство и каменоделство, за които има многобройни примери. Засега не са известни колективни находки, съставени изключително от строителни инструменти. Откриването им в разнообразни селищни форми илюстрира повсеместното им използване.

Обработка на тъкани и кожа. В седем от включените находки се откриват такива инструменти. През целия римски и ранновизантийски период обработката на кожа и производството на кожени изделия, заемат важен дял от стопанството. Добре развитото животновъдство дава достатъчно суровина за занаятчийските работилници. За да могат да се използват за направата на облекло и други изделия, кожата и вълната преминават през различни видове обработка. Специализирани работилници осъществяват фази от цялостния процес на обработване. Голяма част от операциите при производството на тъкани и облекло, като предене, тъкане и шев, се извършват в домашни условия. В колективните находки също има оръдия на труда, свързани с тези трудови дейности, но броят им не е голям. Основните инструменти за обработката на тъкани и кожа са: дараци, игли, замби, пробои, кожарски ножове и шила.

Дараците служат за обработката на вълна или коноп. Находките от този вид инструменти са редки - обикновено се запазват отделни зъбци (Разград), като в два случая има изцяло запазени дараци - един инструмент в находката от Марково, Варненско и четири дарака в находката от Войвода, Шуменско. В разглежданите колективни находки липсват игли и замби, а пробоите са инструменти използвани в различни видове производства - находки от Болетин, Царичин град, Монтана, Крепча, Търговищко и Мировци, Шуменско. Пробоите в находката от Ангеларий, Добричко, са определени от авторите като свързани с металообработване (Беливанова, Спасов 2002, 400). Колективните находки от Гамзиград, Разград и Войвода, Шуменско съдържат кожарски ножове. Те са с различна форма, но острието на работната част е винаги дъговидно извито. С шилата се пробиват отвори за пришиване на отделни парчета кожа. Като шила са определени инструменти в колективните находки от Караташ и Марково, Варненско (Витлянов 1998, 43).

Други дейности. Предметите, укривани в колективните находки, са подбирани. Освен инструменти, характерни за конкретен вид трудова дейност, често са събирани разнообразни метални предмети, свързани с всекидневието на античните хора. В много от находките се откриват различни съдове от метал (най-често мед и бронз), които са ценни за притежателя им. Те са разнообразни по форма и размери - кани, котлета, тави и легени. Такива са известни в находки от Гамзиград, Разград и Войвода, Шуменско. Често се срещат и железни дръжки (превезла) от различни метални съдове (Болетин, Осенец, Разградско, Войвода и Мировци, Шуменско).

---

[4] *Информацията за тази непубликувана находка е на В. Пачова (ИМ-Перник), за което й благодаря.*

Ценни за античния човек са бронзови и железни лампи, съдейки по колективни находки от Разград, Войвода, Шуменско, Мировци, Шуменско и Марково, Варненско, както и бронзови кадилници - Войвода, Шуменско. Свързани с всекидневния бит са находки на скари (Павликени, Белокопитово, Шуменско), главнярници с украса от бичи или овнешки глави (Разград, Войвода, Шуменско) и куки за верига над огнище (Царичин град, Монтана, Одърци, Добричко, Марково, Варненско).

В колективни находки са укривани и ключове (Болетин, Царичин град, Осенец и Липник, Разградско), панти за врати (Разград, Осенец, Разградско и Мировци, Шуменско) и катинари (Болетин). В тях са открити и измервателни предмети като бронзов кантар (Монтана) и мерителна чашка (Арчар, Видинско). Доста на брой, различни по вид и размер са ножчетата (Болетин, Царичин град, Долна Кремена, Монтанско и Разград). В някои от колективните находки се откриват предмети, имащи отношение към транспортни средства - обковки за коли и каруци (Брович, Арчар, Видинско). Честа съставка на колективни находки са скоби, гвоздеи и обкови, които са депонирани вероятно като материал за претопяване.

Инструментите са високо ценени от човека принадлежности. Затова едно оръдие на труда се ползва максимално дълго и се поправя, доколкото е възможно. След окончателното му изхабяване и невъзможност за ремонт металът се преизползва за направа на нов инструмент. Разглежданите антични сечива са укрити почти без изключение поради опасност. Разсъждения по темата за депонирането на такъв тип колективни находки прави А. Чолакова в своето изследване на находката от Одърци, Добричко. Предложената от автора идея, че част от тези сборни находки от предмети са укрити от грабители, а не от собствениците на предметите според мен не е приемлива. Примерът, който дава А. Чолакова е за находката от Войвода, Шуменско. Тя е определена като укрита от грабители въз основа единствено на количествен и типологически анализ на съдържанието (Чолакова 2005, 155). В статията си за шлема от същата тази находка, Л. Вагалински описва стратиграфската ситуация при намирането на находката. Устието на долиума, в който са намерени предметите е покрито с четири реда тухли и единични камъни. Това покритие явно е правено набързо, тъй като липсва старание в подреждането, а около устието на съда има следи от много силен пожар (Vagalinski 1998, 100). Тези стратиграфски наблюдения, красноречиво говорят, че колективната находка е скрита от собствениците непосредствено преди атаката на крепостта и последвалия пожар. Подобен е случаят и с определянето на находката от Рациария. Интерпретацията като *сборна, укрита в резултат на грабеж, а не от собственици* е направена отново само според съдържанието (Чолакова 2005, 153). Идеята, че грабителите крият предмети, за които по-късно да се върнат е неприемлива и по друга причина. Както се знае и от писмените извори, атакуващите са малки варварски групи, чиято основна цел е плячкосването на изделия от благороден метал и вземането на роби, а маршрутите им на движение варират, според местоположението и сблъсъците с редовната армия. Не смятам, че е правилно да се определя само въз основа на *количеството и съчетанията между различните оръдия и предмети* (Чолакова 2005, 155), кои находки са укрити от собственици и кои от нападатели. Единственият начин за разграничаване, ако изобщо може да се говори за укривания от грабители, е да се вземе предвид стратиграфската ситуация при откриването на съответната находка. Не бих се съгласил и с една друга теза, предложена в същото изследване. Според автора *предмети, които не е възможно да се вземат при бягство, а също не са от първостепенна необходимост, се депонират, не за да се потърсят по-късно, а в момента на заплахата да не попаднат у нападателите* (Чолакова 2005, 156). Дори това да е начинът на мислене на собствениците на предметите, по-логично е те да унищожат инструментите, отколкото да си дават труда старателно да ги укриват, както е в повечето случаи.

Датировките на депонирането на разглежданите сечива съвпадат като правило с регистрирани по археологически път и/или чрез писмени извори варварски нашествия. Така седем от колективните находки са укрити по време на нашествията в средата на III в. на източногерманското племе готи и на неговите съюзници, сред които изпъкват северобалканските карпи: Долна Кремена, Монтанско (Машов 1988, 29), Осенец и Топчий, Разградско, Липник, Разградско, две находки от Разинград, Разградско и една от Белокопитово, Шуменско (Cholakov, Atanasov 2007, 258). Голям брой от колективните находки - единадесет - са скрити най-вероятно заради готските нашествия през 70-те години на IV в. Такива са примерите от Шливовац (Поповић 1988, 251), Янтра, Великотърновско (Henning 1987, 128), Осенец и Липник, Разградско, три колективни находки от Разград, Крепча, Търговищко (Стефанов 1942, 246), Велики Преслав, Шуменско (Дремсизова 1959, 76), Мировци, Шуменско и Ангеларий, Добричко (Беливанова, Спасов 2002, 404). Осем от колективните находки вероятно отразяват опустошителните хунски нашествия през 40-те години на V в. Това са пет находки от Болетин (Зотовић 1983, 222), две находки от Кула, Видинско (Атанасова и др. 2005, 211) и една от Войвода, Шуменско (Дамянов 1985, 256). Четири от колективните находки - две от Караташ (Поповић 1988, 245) и две от Салдум (Поповић 1988, 249) са укрити при набези на авари в края на VI в., в случая през 595-596 г. Колективната находка от Одърци, Добричко, е скрита в края на първото - началото на второто десетилетие на VII в., вероятно в резултат на славяно-аварско нападение (Чолакова 2005, 149). Поне част от останалите колективни, а и много единични находки на инструменти, също са свързани с обществени катаклизми, но липсата на стратиграфски наблюдения при откриването им не дават възможост за надеждна историческа интерпретация.

Цитирана литература:

Александров 1977: Г. Александров. Резултати от разкопките на „Калето“ в Михайловград. - Известия на музеите от Северозападна България, 1, 1977, 267-293.

Атанасова 1991: Й. Атанасова. Археологически находки от с. Арчар, Видинско. - Известия на музеите от Северозападна България, 16, 1991, 11-21.

Атанасова и др. 2005: Й. Атанасова, Г. Кабакчиева, А. Йоцова, Г. Кузманов, К. Димитров. Кастра Мартис квадрибургий и кастел. (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005.

Беливанова, Спасов 2002: А. Беливанова, Б. Спасов. Нови данни за обработката на желязо през късната античност (според находка от с. Ангеларий, Добричко). - In: The Roman and Late Roman city - The International Conference Veliko Tarnovo 26-30 July 2000. София, 2002, 398-409.

Вакарелски 1977: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Витлянов 1998: С. Витлянов. Колективна находка от оръдия на труда и предмети на бита от с. Марково, Варненско. - Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2, 1998, 40-46.

Герасимов 1946: Т. Герасимов. Находки в развалините на ранновизантийското градище при с. Жеглица, Видинско. - Известия на Археологическия институт, 15, 1946, 203-205.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Антични уреди от желязо за сигниране. - Известия на Археологическия институт, 22, 1959, 339-341.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в Римска Тракия и Мизия I-III в. - Годишник на Софийския университет - Факултет по класически и нови филологии, LXXII, 2, София, 1980.

Дамянов 1985: С. Дамянов. Проблеми и проучвания на късноантичния град при село Войвода, Шуменски окръг. - В: М. Лазаров, К. Йорданов (ред.). Североизточна България - древност и съвремие. София, 1985, 253-258.

Дремсизова 1959: Ц. Дремсизова. Проучване в местността Аргатово, Преславско. - Археология, 1959, 1-2, 75-78.

Зотовић 1983: Л. Зотовић. Болетин (*Smorna*) римски и рановизантијски логор. - Старинар, 33-34, Београд, 1983, 211-225.

Кузов 2002: Х. Кузов. Находка от антични земеделски сечива от околностите на с. Новаково, Варненско. - Известия на Народния музей - Варна, 32-33, 2002, 151-161.

Машов 1988: С. Машов. Римска вила рустика при с. Долна Кремена, Михайловградска област. - Известия на музеите от Северозападна България, 14, 1988, 19-42.

Минчев 2004: А. Минчев. Антични железни уреди за сигниране от България: Класификация и интерпретация. - Известия на Народния музей - Варна 36-37 (51-52), 2004, 64-104.

Поповић 1988: И. Поповић. Античко оруђе од гвожђа у Србији. Београд, 1988.

Станчев 1960: С. Станчев. Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско. - Археология, 1960, 3, 43-49.

Стефанов 1942: С. Стефанов. Антични памет-

ници от Крепча. - Годишник на Народния музей, 7, 1942, 246-247.

Султов 1977: Б. Султов. Античен керамичен център Павликени. София, 1977.

Чангова 1962: Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. - Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 19-55.

Чолакова 2005: А. Чолакова. Ранновизантийски комплекс от железни сечива и предмети от с. Одърци, Добричко (аспекти в изследването на колективните находки) - Археология, 2005, 1-4, 147-158.

Cholakov, Atanasov 2007: I. D. Cholakov, G. Atanasov. A Hoard of Late Roman Metalwork from Belokopitovo, Shumen district. - In: L. Vagalinski (ed.). The Lower Danube in Antiquity (VI BC - VI AD). Acta of International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan 06-07. 10. 2005. Sofia, 2007, 257-264.

Gaitzsch 1978: W. Gaitzsch. Römische Werkzeuge. - Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands, 19. Aalen, Limesmuseum, Stuttgart, 1978.

Gaitzsch 1980: W. Gaitzsch. Eiserne römische Werkzeuge. Studien zur römischen Werkzeugfunde in Italien und den Nördlichen Provinzen des Imperium Romanum. - British Archaeological Reports, 78. Oxford, 1980.

Glodariu, Iaroslavschi 1979: I. Glodariu, E. Iaroslavschi. Civilizatia fierului la daci (sec. II i.e.n.-I e.n.). Cluj-Napoca, 1979.

Henning 1987: J. Henning. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. - In: Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42. Berlin, 1987.

Vagalinski 1998: L. Vagalinski. Ein neuer spдtantiker Segmenthelm aus Voivoda, Schumen Gebiet (Nordostbulgarien) - Archaeologia Bulgarica, 1, 1998, 96-106.

The Roman/Early Byzantine Economy to the South of the Lower Danubian Limes Based on Collective Tool Finds Dated between the 1st and the Early 7th Century

Ivo D. Cholakov

The study is an attempt at a reconstruction of the economy of the Roman and the Early Byzantine economy by interpreting collective finds of tools. Its territorial frame includes northern Bulgaria and eastern Serbia and its time frame is limited between the establishment of Roman hegemony on the above mentioned territories and the end of the Early Byzantine period marked by Emperor Heraclius's reforms (610-641 г.). The study is based on 54 collective finds. The circumstances related to their discovery as well as their date and content are discussed. As a rule the collective finds represent a collection of tools or treasured objects gathered or hidden together by their owner who meant to use them again after the danger had passed away. Another reason for the existence of such finds was the accumulation of exhausted and broken tools, which were meant to be melted and their metal used to make new ones. A large part of the collective finds were buried during barbarian invasions evidenced by archaeological excavations and/or written sources. Seven of the collective finds were buried during the invasions of the East German tribes and their allies in the mid-3rd century; twelve were most probably buried due to the Gothic invasions in the 370-es; eight were a result of the Hun invasions in the 440-es; and four were buried during the Avar attacks in the late 6th century. The tools of the collective finds represent various branches of the Roman and Early Byzantine economy: agriculture, stockbreeding, wood processing, stone cutting, textile and leather processing, metal processing and construction. Some local peculiarities related to the distribution of the represented tools were considered. Conclusions were made about the nature and the activity of farms and workshops where the tools originated from.

Скулптурна глава от Плиска

Валери Григоров

Цел на настоящата статия е да представи един паметник - скулптура на човешка глава, открита при консервационни дейности в Плиска. Тя е намерена на 9 август 2006 г. до южната стена на Цитаделата, в непосредствена близост до северната стена на Тронната зала. Скулптурата е открита случайно от Ерол Исмаилов Мустафов от Шумен. Той е работил по консервацията на Цитаделата и е запълвал с камъни ядрото на стената. Освен специално докарания за целта инертен материал, е взимал и отделни (местни) камъни в близост до стената. При обръщането на един от тези каменни блокове му прави впечатление, че той има необичайна форма. След като го почиства от полепналата пръст, с изненада установява, че представлява скулптура на човешка глава. В момента на откриването скулптурата е лежала на повърхността с лице плитко забито в земята, а отгоре е стърчала тилната част, която не се е отличавала външно от обикновените камъни наоколо.

Още при първата информация за намирането на главата[1] реакцията на част от археолозите беше скептична. Някои от тях предположиха, че скулптурата е изработена от съвременен майстор. Спомниха си, че във връзка с мащабните консервационни дейности в Плиска, по повод 1300-годишнината на българската държава, са работили бригади каменоделци от цялата страна. В свободното си време някои от работниците с творчески заложби са дялали от камъни модели на човешки глави. Впоследствие обаче, по изричното настояване на археолозите, част от главите са унищожени, а други са отнесени от работниците като сувенири. Един от тогавашните бригадири, каменоделецът и скулпторът Георги Цеков от Мадара сподели, че е изработвал глави и ги е поставял за украса на Голямата базилика. Те обаче са направени от различна порода камък и имат съвършено различен стил - издържан в правилата на съвременното изобразително изкуство[2]. Главите на другите майстори също изработени в съвременен стил. За новооткритата глава Георги Цеков беше категоричен, че не е негово произведение и е изработена по начин, по който не работят съвременните скулптури.

Оправданите опасения сред археолозите от „подхвърляне" (нарочно или случайно) на съвременни копия на археологически паметници е причина да бъдат много внимателни при появата, особено при случайни обстоятелства, на нови необичайни находки. През последните десетилетия „паметници-дубликати" се предлагат за откупки и в музеите, като понякога попадат в техните фондове като автентични. В повечето случаи обаче тези (съвременни) паметници са разпознавани веднага от специалистите и са отделяни от автентичните. По отношение на скулптурната глава от Плиска мненията и оценките на специалистите не бяха еднозначни - едни я определиха за автентична и „изключителна", а други я причислиха към „съмнителните" паметници[3]. Причини за скептициз-

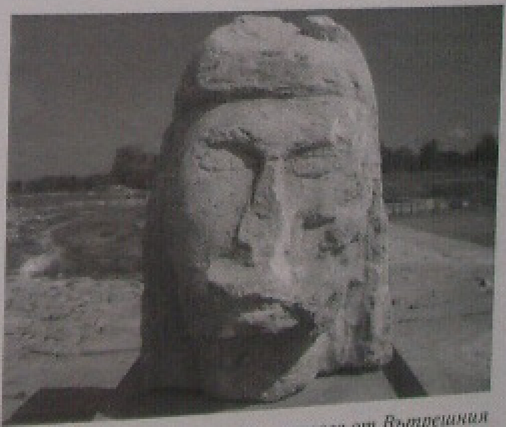

Обр. 1. Скулптура на човешка глава от Вътрешния град на Плиска (снимка В. Григоров)
Fig. 1. Bust from the Inner Town of Pliska (Photo V. Grigorov)

---

[1] *На 24 август 2006 г. в медиите се появи сензационната новина, че в Плиска е намерена скулптура на глава на хан (виж Велиана Христова - вестник „Дума", бр. 198, стр. 13). Въпреки че сред специалистите все още нямаше единно мнение относно автентичността на паметника, в публичното пространство вече се коментираха имената на Омуртаг, Тервел, Крум.*

[2] *Мнението на Георги Цеков е, че откритата в Плиска скулптурна глава съществено се различава от тези, които са правени от каменоделците. Сюжетът е сходен, но стилът и начинът на скулптиране са други.*

[3] *Благодаря на всички колеги, които изказаха своето мнение за паметника.*

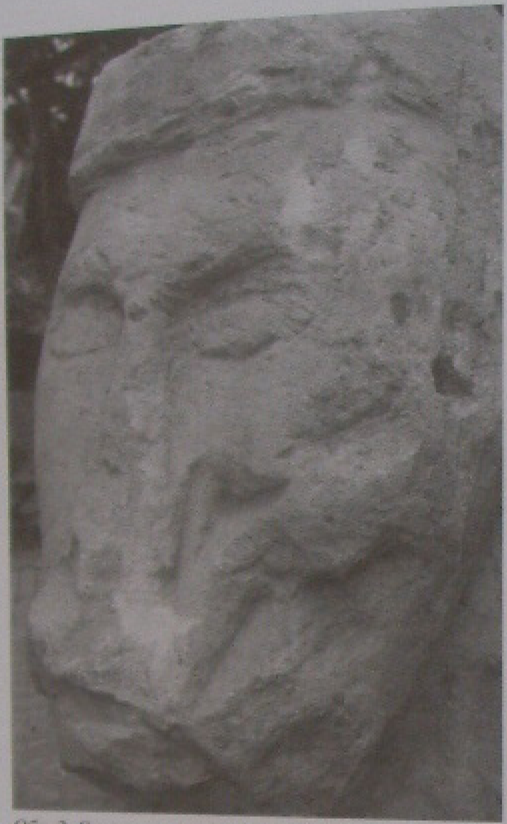

Обр. 2. Скулптура на човешка глава от Вътрешния град на Плиска (полупрофил) (снимка В. Григоров)
Fig. 2. Bust from the Inner Town of Pliska (half-profile) (Photo V. Grigorov)

ма от една страна са случайните обстоятелства на намиране, както и необичайният характер на паметника - той се различава категорично от античните скулптурни изображения, а в средновековните центрове на Първата българска държава не са известни подобни паметници[4].

Остава неизяснено и защо изображението е останало незабелязано досега, въпреки че в близост до мястото на откриване са провеждани археологически проучвания. Едно от възможните обяснения за намирането на паметника едва сега и на това място е, че каменната глава не е разпозната от работниците при някои от разкопките от XX в. и е използвана за пълнеж при предишната консервация на Цитаделата. През лятото на 2006 г. старата консервация е разрушена, като всички камъни са извадени и впоследствие са използвани при новата консервация на стената. Така каменната глава „за малко" по думите на работника Ерол Мустафов е щяла да бъде използвана за пълнеж на Цитаделата.

Откритата през 2006 г. скулптурна глава е изработена от блок фин песъчлив варовик. Предварителната полева експертиза показа, че камъкът е местен и произхожда от района на Шуменските плата (каспичанска свита)[5]. Скулптурата е с размери 40x29x30 см и представя мъжка глава, брахикранен тип. Лицето е овално, малко издължено, със слабо изразени азиатски черти и високо оформени скули (обр. 1). Носът е прав, сравнително дълъг и широк в долната половина. Той е слабо издаден напред и е отчупен по ръба. Очите са плитко врязани, сравнително симетрично оформени, като дясното стои малко по-високо. Скулпторът не е правил опит да изрази добре зениците - те са оформени с много плитки щрихи и само при внимателно вглеждане могат да бъдат различени. Надочните дъги са ясно оформени с по-дълбок контур, но липсват вежди. На челото, над лявото око се забелязва плитко очертание на трето око. Вероятно скулпторът първоначално е имал намерение да изрази очите там, но впоследствие се е отказал и е пропорционирал лицето по-ниско, без обаче да заличава напълно следите. Челото е гладко, без следи от бръчки. Лицето е голобрадо, с мустаци. Десният край на мустака е завит надолу, а левият е по-слабо изразен. Устата е представена с плитък, сравнително дълъг прорез дъговидно извит надолу, личи и част от долната устна. Брадата е масивна, в долния край е отчупена[6]. Под нея е оформена шията.

Върху главата е изобразен плитък полусферичен шлем, а зад тила се спуска забрало (наметка-предпазител). Шлемът е гладък, в основата с плоска лента, а на върха завършва със слабо изпъкнала полусфера. Голяма част от шлема над темето е отчупена. Забралото е оформено много общо, само като силует. С плитки ямки в дясната част са предадени халките. От двете страни на тила симетрично е изобразена по една широка лента, която се спуска надиплена от основата на шлема.

---

[4] *По принцип при изработката на съвременни „фалшификати" на археологически паметници майсторите използват вече известни модели, от които заимстват формата, сюжета и стилистиката. В конкретния случай обаче такива липсват. Едни бъдещи изследвания на камъка (петрографски и трасологичен анализ, взимане на проби от повърхностните кристализирани участъци и др.) вероятно биха допринесли за по-сигурното определяне на културно-историческата стойност на паметника.*

[5] *Експертизата е направена от д-р Андрей Аладжов - магистър по геология.*

[6] *Отчупванията на носа, брадата и шлемът са стари, оцветяването на повърхността им е еднакво с останалата част на главата - сиво-жълта на цвят. Новите отчупвания, които са възникнали при намирането на главата, са със снежнобял цвят.*

Двете половини на лицето са оформени различно. Дясната буза е гладка, а на лявата са врязани две дълбоки завити нагоре и назад линии, които вероятно са направени умишлено още при самата изработка. Формата и дълбокият релеф не дават възможност да се твърди, че са случайни отчупвания. Гледана в полупрофил лявата половина на лицето силно наподобява животинска (лъвска) муцуна (обр. 2). Впечатлението за животинско излъчване се подсилва и от плоско изразеното лице и масивно оформения врат. Интересно е, че лявата половина на мустака също е по-слабо изразена, сякаш е умишлено прекъсната. Възможно е също и друго тълкуване - скулпторът да е имал намерение чрез дълбоки врязвания да изрази белег от порезна рана, който е деформирал лявата буза. В този случай е направен опит за придаване на портретни белези на изображението.

В композицията и изработката на скулптурата личи единен замисъл и реализация. Трудно е да се каже дали е имало вторични намеси, или това са по-скоро следи от поправки в процеса на изработката. Прави впечатление, че въпреки сравнително точните пропорции, скулпторът не владее добре всички изразни похвати, образът е малко груб и стилизиран. Акцентът е насочен преди всичко към експресивното представяне на лицето, докато останалите елементи са предадени много общо, без подробности. При работата си скулпторът е използвал различни инструменти - по изсичанията могат да се различат следите от тесла, шило, трион и др. Очертаното, но недовършено око на челото дава информация за подхода на майстора, който в началото е отбелязвал местата на очите и така е пропорционирал лицето. Работил е първо лявата половина, а след това дясната.

Общото впечатление от изображението е, че то представя войн на средна възраст. Позата на главата е тържествена, тя е леко отметната назад и наклонена наляво. Лицето е обърнато фронтално, със строго, властно, застинало изражение. Въпреки сравнително грубия художествен израз, образът е доста експресивен, с елементи на портретизъм. Добре нивелираната и гладка основа показва, че предназначението на главата е да стои свободно върху постамент. Няма следи да е прикрепвана към статуя или колона.

От средновековна България са известни не голям брой паметници на скулптурната пластика[7]. Най-ранният период (до началото на IX в.) засега не е подкрепен с паметници. Все пак е възможно такива да е имало, но те да не са достигнали до днес. По-сигурни основания за определяне на началната фаза на развитие на българската скулптура се свързва с мащабните проекти по възстановяване на столицата Плиска и изграждането и украсата на нови владетелски резиденции, предприети от българските владетели през първата половина на IX в.

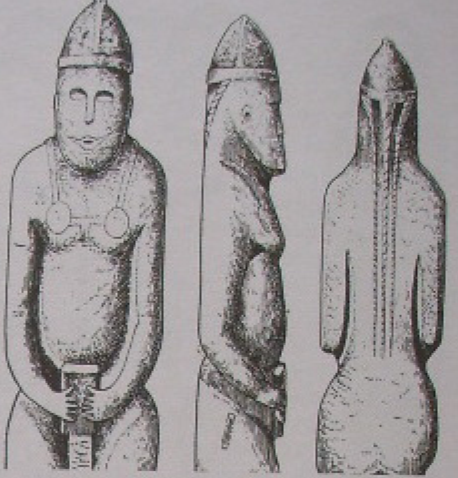

Обр. 3. Скулптурно изображение на кумански войн (по С. Плетнева 1974)

Fig. 3. Sculptured figure of a Cuman warrior (after С. Плетнева 1974)

От досегашните проучвания в Плиска се знае за една скулптура на човешка глава, публикувана от И. Захариев (Захариев 1979, 120, обр. 32). Тя е намерена в началото на 70-те години на XX в. при проучването на южната крепостна стена, в пласт от ранния период на изграждане на Плиска. Скулптурата е много грубо направена от вторично употребена плоча от бял едрозърнест мрамор с размери 39 x 30 см и дебелина 10 см. Образът е плосък, овалът на лицето е грубо оформен чрез околовръстно изчукване. Очите и устата са очертани чрез вдълбаване, липсва нос, а ушите са релефно загатнати. Общото впечатление е за едно много примитивно произведение, приличащо по-скоро на маска, направено от неквалифициран каменоделец, който не е запознат и не владее техниките на скулп-

---

[7] *М. Ваклинова разграничава три етапа на развитие на скулптурата в Първото българско царство: ранен етап - до началото на IX в., втори етап - от началото на IX в. до приемането на християнството и трети (развит) етап - свързан с изграждането и украсата на новата столица Преслав и десетките църкви и манастири (Ваклинова 1982, 330-345).*

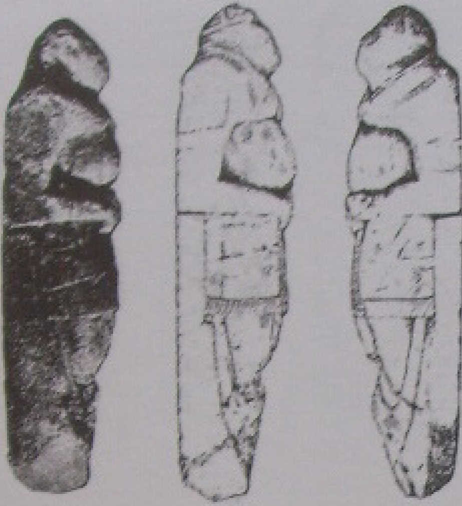

Обр. 4. Скулптурно изображение на кумански воин от Златна нива (Ендже), Шуменско (по Н. Мавродинов 1959)
Fig. 4. Sculptured figure of a Cuman warrior from Zlatna niva (Endzhe), Shumen region (after Н. Мавродинов 1959)

турното изкуство. Съпоставката на главата, намерена при южната крепостна стена, с тази при Цитаделата не дава основание тя да бъде използвана като аналог.

В статията си И. Захариев споменава и за още една скулптурна глава, открита при южната крепостна стена (Захариев 1979, 120). Според направеното кратко описание тя представлява изображение на млад мъж с шлем с размери 15 х 37 см и подобно на главата, намерена при Цитаделата, е с отчупена долна част на брадата (Захариев 1979, 120). За съжаление в публикацията липсва илюстрация, която да послужи за по-сигурно сравнение и идентификация. Според И. Захариев откритата глава е изработена от мрамор, образът е реалистично предаден и фино шлифован. По лицето е полепен хоросан. По стиловите особености авторът датира скулптурата в IV в. Въпреки разликите при определянето на породата на камъка - мрамор вместо варовик, сходството при описанието на откритата от И. Захариев глава и на намерената през 2006 г. засилва подозрението, че вероятно се касае за един и същ паметник, който може да е загубен през 70-те години на XX в., преди да му е направено фото и графично документиране, за да бъде отново намерен три десетилетия по-късно[8].

Липсата на други антропоморфни скулптурни изображения от ранносредновековна България налага да бъдат потърсени паралели в по-широки културни граници. Първите асоциации, които паметникът предизвиква, са т. нар. „кумански баби", чиито лица са също така стилизирани и грубо оформени (обр. 3). Те представляват скулптирани мъжки и женски фигури в цял ръст. В специализираната литература въпросът за техния произход, разпространение и типологично развитие е подробно разгледан (Уваров 1871; Бранденбург 1897; Веселовский 1915; Плетнева 1959, 151-226; Плетнева 1974; Степи Евразии в эпоху средневековья 1981, 265, рис. 88). А. Уваров ги класифицира в три групи: изправени, седящи и полуседящи. С. Плетньова е документирала 1322 паметника от музеите от бившия Съветски съюз, които разделя на седем основни типа. Лицата на повечето „кумански" фигури са доста стилизирани. Овалът е широк, с подчертани азиатски антропологични белези, очите са без зеници. Мъжките изображения обикновено са с мустаци - тънки и завити нагоре, по-рядко надолу. Характерна особеност за „куманските" изображения е, че главите са издялани ниско в торса и почти нямат оформена шия. Това до голяма степен изключва възможността главата от Плиска да е отрязана от подобна статуя и вторично да е обработена. Известни са няколко отрязани (счупени) глави, но при тях основата е скосена или неравна (Плетнева 1974, 145, табл. 29 *262*, *268*; 174, табл. 58 *1095*). Разлики се наблюдават и в изобразените шлемове. Известна близост с главата

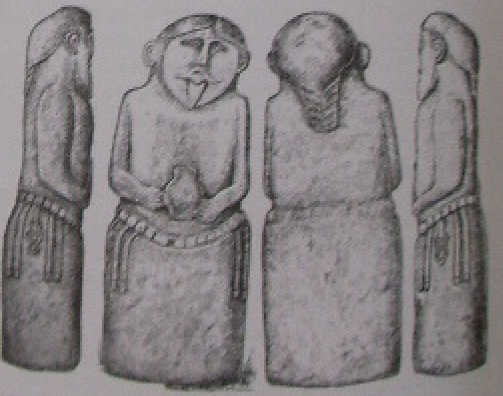

Обр. 5. Скулптурно изображение на тюркски воин (по А. Грач 1961)
Fig. 5. Sculptured figure of a Turkic warrior (after А. Грач 1961)

---

[8] *Направената проверка във фонда в НИАР-Плиска показа, че описаната в статията скулптурна глава наистина липсва. За направената справка благодаря на Я. Димитров (НАИМ-БАН) и на Х. Стоянова (НИАР-Плиска).*

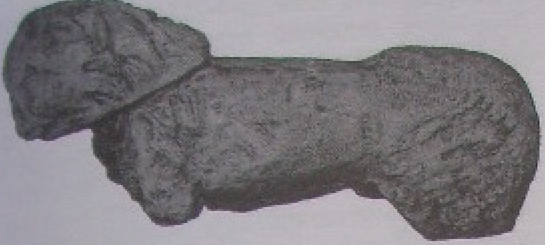

Обр. 6. Лъвска скулптура от Източната порта в Плиска (по И. Моллов)
Fig. 6. Lion's figure from the Eastern Gate of Pliska (after И. Моллов)

от Плиска показват само плитките конусовидни и полусферични шлемове от типове I.2 и II.1 по класификацията на С. Плетньова (Плетнева 1974, 26, рис. 6). Също така при „куманските" изображения не се среща забрало, а на тила се спуска характерна прическа от три плитки.

Сред скулптурните изображения от средновековна България са известни две „каменни баби". Те са открити при Златна нива (Ендже), Шуменско (Мавродинов 1959, 67, обр. 58; Рашев 1972, 17-20, обр. 1 и 2; Рашев 1983, обр. 1). Представляват грубо оформени антропоморфни фигури на жена и на мъж в цял ръст. По типологията на С. Плетньова статуите могат да се причислят към тип III (Плетнева 1974, 60, рис. 33 и 35), а мъжката фигура показва някои близки черти и с тип II (Рашев 1983, 247). Мъжкият индивид носи на главата плитък шлем, съставен от хоризонтални и вертикални обръчи, които се пресичат на кръст при върха (обр. 4). От лицето не личат почти никакви подробности, а отзад косата е сплетена в три плитки. Общият извод, който може да се направи е, че скулптурната глава от Плиска се различава иконографски от „куманските" изображения и не намира сред тях точни аналогии, поради което прякото ѝ извеждане от тях е много несигурно.

Друга възможност за културни релации представят раннотюркските скулптури. Те са широко разпространени през VII-IX в. в района на Южен Сибир, Монголия (Евтюхова 1952, 72-120), Тува (Грач 1961), Алтай (Кубарев 1984) и Седморечието (Шер 1966). Върху произхода и развитието им голямо влияние оказват канонизираните образи в будисткото изкуство, които навлизат в согдийското изкуство (Кубарев 1984, 85). Изображенията на фигурите следват една сравнително единна композиция. Тялото и лицето са грубо оформени - представени са до кръста или малко под него, но без краката (обр. 5). На повечето фигури е оформено само лицето, а тялото е дадено в силует, без никакви подробности. Главите са гологлави, понякога имат шапки, но не и шлемове. Мъжките лица са със завити нагоре мустаци, рядко е изобразявана къса островърха брада (Степи Евразии в эпоху средневековья 1981, 127-128, рис. 22, 23). В профил лицата са плоски, примитивни, с много слабо изразен релеф. Въпреки общата близост в изразните средства, раннотюркските скулптури съществено се различават от находката от Плиска и също не могат да бъдат използвани за преки паралели.

За формирането на художествени вкусове, свързани със скулптурната пластика в средновековна България, най-силно влияние оказва византийската културна традиция. Освен за привличането на византийски архитекти-конструктори и каменоделци, Теофан Изповедник съобщава и за целенасоченото пренасяне в България по време на военния поход през 813 г. на фигури на животни и на мраморни статуи, отмъкнати от дворцовия хиподрум при Свети Мамант до Константинопол (ГИБИ 1960, 289)[9]. В тази връзка интерес пред-

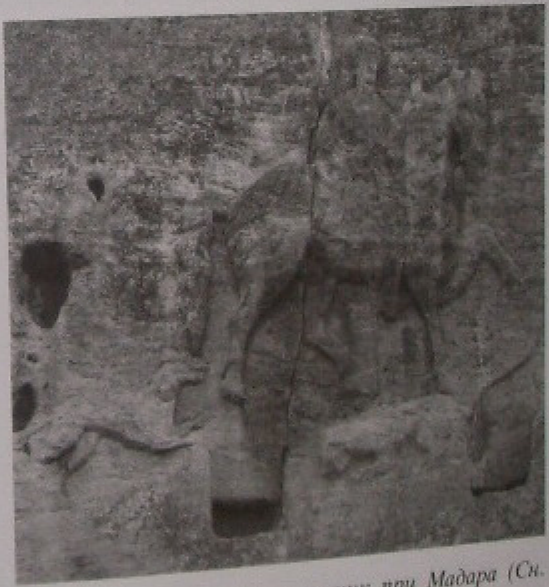

Обр. 7. Скален релеф на конник при Мадара (Сн. В. Григоров)
Fig. 7. Rock relief of a horseman at Madara (Photo V. Grigorov)

---

[9] *За специалното внимание на българските владетели към византийската скулптура насочва един византийски аноним, съставен през VIII-IX в., в който са описани някои от забележителностите на Константинопол. В него се споменава, че Тервел, владетелят на България, често седял при една позлатена човешка статуя на владетел, а наблизо се намирали статуите на император Юстиниан II и на жена му. Тук на Тервел били дадени не малко данъци (ГИБИ 1960, 224).*

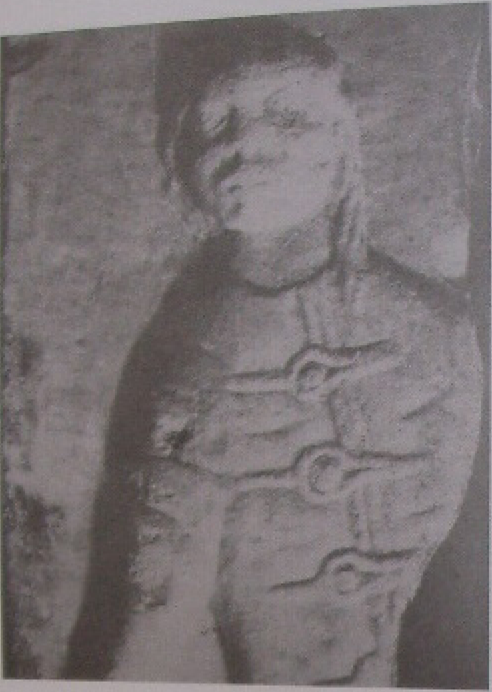

Обр. 8. Мраморен релеф с изображение на воин (по Д. Димитров 1987)
Fig. 8. Marble relief of a warrior (after Д. Димитров 1987)

ставляват две доста повредени лъвски скулптури. Едната е открита до Източната порта в Плиска (обр. 6) (Моллов 1940-1942, 70, обр. 138). Изработена е от варовик, в „примитивен" стил, много схематично, но със сравнително правилни пропорции. Особеното при нея е, че гърбът е плоско изрязан и вероятно служи за поставяне на колона. Втората лъвска фигура (липсва главата) е намерена до североизточния ъгъл на каменното укрепление в аула на хан Омуртаг (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981, обр. 50). За разлика от първата, тя има правилни анатомични пропорции и точно изпълнение на детайлите, което показва едно по-високо професионално ниво на скулптиране, характерно за византийското изкуство (Мавродинов 1959, 216-217; Якобсон 1989, 513). Предполага се, че двете статуи са украсявали централните (източни) порти на владетелските резиденции. Предпочитание към животинската (по-специално лъвската) скулптура има и в по-късни паметници от Преслав: две почти еднакви скулптури на лъвски глави и една маймунска са намерени при църква № 1 в манастира Аврадака (Мавродинов 1959, обр. 255, 256 и 257). Те са части от архитектурната украса, като лъвските глави са служели за улуци на водосточните тръби. От Преслав произхожда и друга цяла мраморна лъвска фигура (Мавродинов 1959, 214-215, обр. 242 и 246). Тялото и особено главата е скулптирана доста грубо с масивни и силно скъсени пропорции. Известните досега скулптурни изображения на лъвове, намерени в три от владетелските центрове на Първото българско царство, показват определено предпочитание към този животински персонаж, асоцииран в изкуството с владетелската хипостаза[10]. При изработката на повечето от фигурите личи по-„примитивният" художествен изказ, слабото познаване на детайлите и неумението да се спазят пропорциите на тялото. Изглежда фигурите са правени от майстори каменоделци с не особено високи скулптурни умения, импровизиращи или имитиращи византийските скулптурни схеми. Всичко това говори от една страна за появата на определени потребности от изработка на скулптурни паметници, свързани с изграждането и обновяването на владетелските резиденции в България през IX в., но и за липсата все още на утвърдена скулптурна традиция в старобългарската култура. Същевременно каменната скулптурна традиция през VII-IX в. и във Византия е слабо изявена и е в процес на деградация (Grabar 1963, 90).

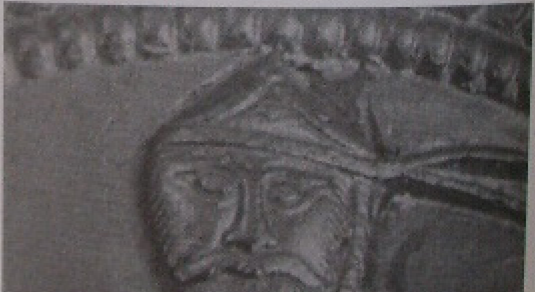

Обр. 9. Изображение на конник, кана № 2 от съкровището от Наг сент Миклош (по История на България 1981)
Fig. 9. Image of a horseman, jug N 2 from the Treasure of Nagyszentmiklys (after History of Bulgaria 1981)

---

[10] *Поставянето на лъвски скулптурни или релефни фигури върху градски порти, портали на храмове и резиденции се свързва със семантиката на лъва като страж (пазител). В митологичен план лъвът е животното, което заема най-почетно място и символизира величие, военна мощ, гордост, справедливост, което го превръща в особено предпочитан владетелски символ.*

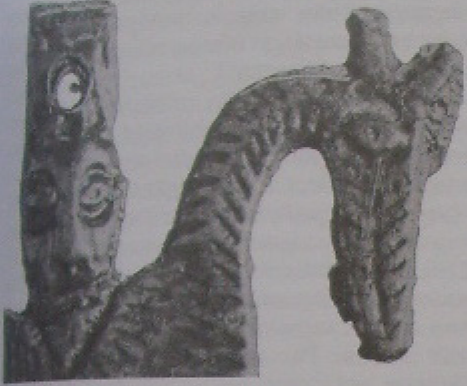

Обр. 10. Амулет на конче, яздено от човешка глава (по История на България 1981)
Fig. 10. Amulet of a small horse ridden by a human head (after History of Bulgaria 1981)

Друг важен паметник, носещ информация за скулптурните възможности на старобългарското общество, е скалният релеф на Мадарския конник (обр. 7). Без да се включвам в дългата дискусия относно датировката, идентификацията и семантиката на сцената, приемам мнението на повечето изследователи, че паметникът е произведение на средновековното изкуство от началните столетия на българската държава. В профил скулптурната глава от Плиска донякъде напомня на конника, но за съжаление лошо запазения релеф ограничава възможностите за по-детайлна съпоставка. Доколкото може да се види, представеното в профил лице на конника има същата плоскостна характеристика, масивна долна част и голяма уста. Позата на главата е тържествена, леко повдигната. Съществуват различни мнения дали конникът е на главата с шапка, за което настоява Н. Мавродинов (Мавродинов 1959, 70), или с буйна коса, спускаща се свободно до раменете. Важно е да се отбележи, че независимо от уникалния характер на релефа, отделни реплики на сцената с конника се откриват и при графити на конници, изрисувани по каменни блокове на крепостните стени и сгради в Плиска и в Преслав[11] (Мавродинов 1959, 74-75, обр. 67 и 68; Овчаров 1982, табл. XLV, LXXX; Овчаров 1983, 205, обр. 1; Рашев 1984, 63). Тълкувайки сцената на една от рисунките, издраскана върху каменен блок от Плиска, П. Георгиев изказва предположението, че пред конника са изобразени (доста схематично) две *ханскі статуи (идоли) на Крум и на Омуртаг, а младият конник е хан Маламир, извършващ поминален ритуал пред статуите* (Георгиев 1991, 203-207). Изводът, който прави е, че рисунката може да се окаже важно свидетелство за наличието на статуарни изображения на починали български владетели.

Тук е мястото да се спомене мраморният релеф с изображение на воин от фонда на Варненския археологически музей (обр. 8). Той е принадлежал към сбирката на бившия царски дворец в Евксиноград. Липсата на каквито и да са данни за археологическата среда, в която е намерен, е причина на паметника да се гледа с голяма предпазливост. Негово кратко описание, но без снимка, е поместено в първи том на сборника *История на българското изобразително изкуство*, където е определен без ясна аргументация като паметник от времето на Второто българско царство (Силяновска 1976, 203-204). Изображението от релефа е на млад мъж (воин), облечен с кафтан тип скарамангиона, с какъвто е облечен и Омуртаг на миниатюрите в Мадритския ръкопис на Скилица (Атанасов 1997, 88). Главата е високо вдигната, наклонена надясно, в тържествена малко застинала поза. Лицето е представено фронтално. То има овална форма, с високи скули, средно високо чело, големи бадемовидни очи, оформени с релефна линия, средно широк нос и масивна долна челюст. Косата е прибрана на дълга плитка, преметната на лявото рамо. По начин на изработка и по стил Д. Димитров, с известни резерви относно автентичността на релефа, го отнася към повлияните от византийското изкуство каменни пластични произведения, характерни за Преслав от края на IX-

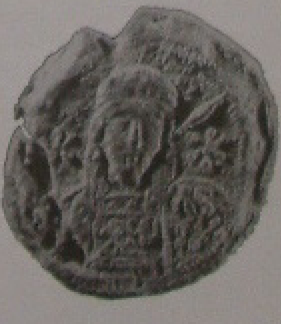

Обр. 11. Оловен печат на Тервел (по Г. Атанасов 1999)
Fig. 11. Lead stamp seal of Tervel (after Г. Атанасов 1999)

---

[11] *Според Д. Овчаров релефът на Мадарския конник и рисунките графити на конници са произведения, носещи идеята за епичния или културния герой (виж Овчаров 1983, 207).*

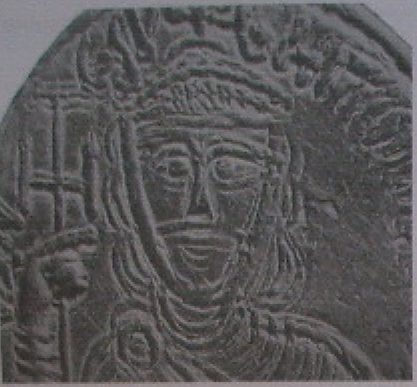

Обр. 12. Златен медальон на Омуртаг (по Й. Юрукова 1990)
Fig. 12. Golden medallion of Omurtag (after Й. Юрукова 1990)

X в. (Димитров 1987, 255). Р. Рашев също прави кратък коментар на релефа, поставяйки го сред съмнителните паметници на прабългарската култура (Рашев 2003, 161). Мотивирайки се с малките размери на фигурата и портретните черти на лицето, той го отнася към римската провинциална скулптура от II-IV в. Според Г. Атанасов, ако релефът е оригинална старобългарска творба, то тя представя скулптирана фигура на български хан или на най-висш сановник от VIII-IX в. (Атанасов 1999, 49). Отделям внимание на паметника, защото той е единственото изображение, което донякъде би могло да кореспондира със скулптурната главата от Плиска.

Извън сферата на скулптурните паметници, човешки изображения се срещат върху различни предмети и произведения на металопластиката. Сред най-изразителните примери е конникът, представен върху кана № 2 от съкровището от Наг сент Миклош (обр. 9) (Мавродинов 1959, 116, обр. 107). На него владетелят е показан с нисък конусовиден шлем на главата, от който се развяват краищата на панделка. Отзад на тила се спуска метален предпазител. Общи черти със скулптурната глава от Плиска могат да се открият и в позата на главата - отметната назад и леко наклонена наляво, дясното око е малко по-високо от лявото, околоочните линии са добре изразени, но почти не личат веждите, носът е дълъг и широк в долната си част, очите са с много слабо изразени зеници. По аналогичен начин (но с по-издължени пропорции) е представено и човешкото лице на един от лъво-грифоните (Мавродинов 1959, 116, обр. 108). Без да са напълно идентични и двете изображения върху каната показват общи стилови белези с главата от Плиска.

Не е малък броят също и на паметниците на малката металопластика. В изследването на С. Станилов за българския художествен метал е отделена част, посветена на антропоморфните изображения от езическия период (Станилов 2006, 230-257). Различни по вид предмети с човешки лицеви изображения от ранното българско средновековие са представени и в статия на В. Йотов (Йотов 2003, 227-230). Прави впечатление наличието на голямо стилово многообразие - преобладават схематично изпълнените лицеви изображения. От находките по-специален интерес представлява един медальон, открит в средновековната крепост до Изворово, Генерал Тошевско (Йотов 2003, 228-230, табло I-7 и II-7). На него е представено реалистично изображение на мъжка глава ан фас, с мустаци и брада. Косата е сплетена на възли и се спуска на плитки от двете страни на лицето. Подобни медальони с изображения на мъжки глави, определени като печати, са намерени в Преслав (Мавродинов 1959, 225, обр. 262; Тотев 1970, 201, обр. 2 и 3). Също от Преслав произхожда и една метална сферична апликация с мъжко лице (Мавродинов 1959, 231, обр. 276; Рашев 1984а, 133, обр. 3г). Изображение на мъжка глава е гравирано и върху „звънтяща" украса за конска амуниция, намерена при археологически разкопки в дворцовия център на Велики Преслав (Витлянов 1989, обр. 1; Витлянов 1999, 18-22). Липсата в повечето случаи на сигурни стратиграфски данни не позволява точното определяне на находките, като датировките им варират от VIII до края на X в. Медальони с изображения на човешки лица, датирани в VIII-IX в., са известни също от Чаревци и от Горен Козяк, Щипско (Петровић 1992, табла I, сл. 1 и 2).

Коланните апликации представят друга сравнително многобройна група паметници, върху които се откриват схематично представени антропоморфни лица (Рашев 1984а, 129-131, обр. 1 и 2). Р. Рашев ги определяни като езически лицев образ, представящ шамански прабългарски маски. В една по-късна своя статия той поставя под съмнение първоначалната си оценка, изтъквайки липсата на подобни коланни украси от периода преди покръстването (Рашев 2003, 161).

Към паметниците на металопластиката, представящи човешки глави, могат да се причислят многобройните кончета-амулети, които представят мъжко лице, прикрепено върху гърба на коня. Те се откриват предимно в днешна България (Овчаров 1984, 136-139; Меламед 1991, 219-231; Станилов 1992, 237-245), но отделни находки са известни и от Република Македония (Джидрова 1989, 247-257), Сърбия (Петровић 1992, табла III, сл. 1) и Южна Унгария (Bona 1984). Въпреки че досега не са намирани в затворени археологически комплекси, повечето изследователи ги датират в IX в. Изображенията на лицата са силно стилизирани и дават само най-общите белези (обр. 10). Те представляват мъжки глави, с дълъг и широк в основата нос, с мустаци завити надолу, и къса островърха брадичка. Над главата е оформена халка, която може да се оприличи и на шапка (шлем).

Мотивът „човешка глава" е широко застъпен и в „битовото" изобразително изкуство, представено от многобройни рисунки-графити, издраскани върху каменни блокове в Плиска (Овчаров 1982, 60-61; 118; Дончева-Петкова 1985, 111, обр. 36), както и върху глинен модел на юрта от Девня (Овчаров 1982, 118). Обикновено рисунките са твърде схематични и понякога неумели. В отделни случаи обаче художникът се е опитал да подчертае някои характерни белези на лицето, придаващи индивидуален облик на персонажа. Изображения на човешки глави, оформени релефно върху стъклени мониста, са известни от двуобредния некропол (гроб 117) в квартал Трошево, Варна (Българите и техните съседи през V-X в. 2004, 53, обр. 27:10). На тях са представени мъжки лица, с широко отворени очи, с шапка на главата и мустаци, завити надолу.

От анализа на споменатите паметници се вижда, че мотивът „човешка глава" не е изолирано явление и се открива в различни жанрове на изобразителното изкуство. В този смисъл скулптурната глава от Плиска, макар и единствена по рода си, има достатъчно изявена културна среда. Въпреки някои общи похвати и стилистични особености, главата от Плиска няма преки паралели сред скулптурните изображения у нас и от близките културни ареали. Липсват примери, които да докажат, че скулпторът следва точно определена стилистична линия. Все пак традицията, до която главата стои най-близо, може да се свърже с изображенията на паметници на металопластиката. Вероятно поради липсата на конкретни скулптурни човешки изображения, майсторът използва именно такива модели. Още Н. Мавродинов забеляза, че между металопластиката и скулптурата има много тесни връзки и дори допуска, че е възможно златари да са се занимавали с художествената изработка на архитектурни украси (Мавродинов 1959, 213). Спецификата на каменното скулптиране изисква майсторът да прояви и известна импровизация. В крайна сметка се получава един уникален по характера си паметник, вдъхновен вероятно от иконографията на металопластиката, но реализиран в каменна скулптура.

Откриването на паметника в центъра на Плиска, до дворците на българските владетели и изобщо в очертанията на вътрешния град, неизбежно повдига въпроса дали скулптурата не представя изображението на някой от хановете. Логично е да се допусне, че там е немислимо да се издига образът на някой обикновен воин. Монументалното стоене, тържествената поза и респектиращото властно излъчване говорят, че това е била една необикновена личност. Чрез поставянето на скулптурата, подобно на изваянието на Мадарския конник, вероятно владетелят цели да демонстрира своя авторитет и величие.

Исторически са известни няколко владетели, които са с особен афинитет към по-

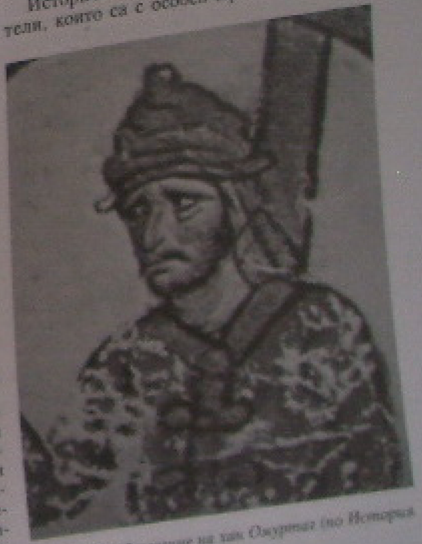

Обр. 13. Изображение на хан Омуртаг (по История на България 1981)
Fig. 13. Image of Khan Omurtag (after History of Bulgaria 1981)

добни демонстрации. Хан Тервел е първият, който представя своя облик по византийски маниер на оловни печати. Един такъв печат е открит в Истанбул, съхраняван днес в нумизматичната колекция на Дъмбартън Оукс (обр. 11) (Юрукова 1990, табл. I-1; Йорданов 1991, 40). Върху лицевата му страна е представен бюстов портрет на Тервел с парадно воинско облекло - ризница и хламида, диадема, копие и щит. Образът е съзнателно портретизиран. На него се вижда млад мъж, с издължено лице, леко наклонено наляво, дълга коса, мустаци завити надолу и къса островърха брада (Атанасов 1999, 35, обр. 4; 37). Иконографските и стиловите особености почти дословно преповтарят изображения на византийските императори Константин IV и Тиберий III Апсимар върху сфрагистични и нумизматични паметници, различна е само прическата (Юрукова 1990, 17). Докато византийските владетели винаги са представяни с късо подстригана коса, то Тервел е с дълги коси, спускащи се на масури покрай лицето и падащи отпред на гърдите. Изобщо дългите коси, както и при мадарския конник и при релефа от Евксиноград, се явяват много характерен белег на модните предпочитания на българите[12].

Сред този род паметници специален интерес представлява един златен медальон, намерен във Велико Търново. На лицевата му страна има бюстово изображение на хан Омуртаг (обр. 12) (Юрукова 1990, 21, табл. I-3; Атанасов 1999, табл. IX-3). Въпреки високата схематичност на образа, гравьорът е успял да придаде някои основни портретни характеристики на владетеля. Лицето е издължено (слабо), очите са големи и бадемовидни с кръгли зеници, носът е прав, под него са оформени мустаци. Същите индивидуални белези се откриват и в миниатюрите от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица (обр. 13). На тях Омуртаг е представен с издължено, слабо лице, големи бадемовидни очи, дълъг почти прав нос, къси леко завити надолу мустаци и късо подстригана брада. На главата си носи конусовиден профилиран шлем, а на тила му се спуска забрало. Прави впечатление, че на медальона Омуртаг е представен с всички регалии на императорското достойнство - корона-стема с кръст, хламида с фибула, владетелски кръст и акакия (Юрукова 1990, 22; Атанасов 1999, 49). В случая явно става въпрос за съзнателна и доста провокативна демонстрация на владетелски претенции чрез присвояване на изконно византийските императорски регалии[13]. Всичко това внушава неприкритите амбиции на Омуртаг да бъде възприеман като равен по достойнство на василевса. Многобройните надписи върху колони от това време, поръчани от самия владетел, също лежат в основата на наложената от Крум и Омуртаг политическа доктрина[14]. В един от тях, намерен при Чаталар, специално се отбелязва, че Омуртаг поставил върху четири колони в новопостроения от него аул на река Тича два лъва (Бешевлиев 1935, № 11, 43, 98). Споменаването на лъвските скулптури в официален владетелски документ е показателно за значението, което отдава Омуртаг на едни на пръв поглед декоративни елементи в резиденцията му, но носещи в конкретния случай определен престиж.

Въпреки че на този етап е трудно да бъдат посочени други по-категорични доказателства, редица белези и характеристики на скулптурната глава от Плиска ми дават основание да я свържа със стила на старобългарското изкуство от VIII-IX в. Политическият контекст от първата половина на IX в. е благоприятната среда за появата на подобни скулптурни фигури, като изработката на главата може да се приеме за израз на засилената идеологическа демонстрация на българските владетели от този период.

Цитирана литература:

Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981: В. Антонова, Ц. Дремсизова-Нелчинова. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.

Атанасов 1997: Г. Атанасов. За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове (VII-IX в.). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 76-95.

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999.

Бешевлиев 1935: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. - Годишник на Софийския университет, 31, 1935, 1-162.

---

[12] *Модата да се носят дълги коси е отличителен белег също и за аварите. Атанасий Библиотекар ги описва с дълги коси, спуснати назад, сплетени и вързани с ленти (ЛИБИ, 1960, 228).*

[13] *По аналогичен начин са представени върху златни солиди императорите Никифор I, Михаил I, Лъв V и Михаил II (Юрукова 1990, 22).*

[14] *До нас са достигнали около 40 гръцки надписи, издълбани на камък по заповед на българските ханове от първата половина на IX в., като повечето от тях са от времето на управление на Омуртаг (виж Бешевлиев 1935, 7).*

Бранденбург 1897: Н. Бранденбург. К вопросу о каменных бабах. - В: Труды Археологического съезда, (VIII), 3. Москва, 1897.

Българите и техните съседи през V-X в. 2004: Каталог за изложба. Варна, 2004.

Ваклинова 1982: М. Ваклинова. Тенденции в развитието на ранносредновековната българска скулптура. - В: I международен конгрес по българистика. 1982, 330-350.

Веселовский 1915: Н. Веселовский. Современное состояние вопроса о „каменных бабах" или „балбалах". - В: Записки Одесского общества истории и древностей, 32. Одеса, 1915.

Витлянов 1989: С. Витлянов. За украсата на старобългарската конска амуниция от Велики Преслав. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1989, 400-410.

Витлянов 1998: С. Витлянов. Митологически аспекти на една „звънтяща украса" от Велики Преслав. - В: Камбаната: бит, обред, мит. Етнографски музей-Пловдив, 4, 1998, 18-22.

Георгиев 1991: П. Георгиев. Прабългарска култова церемония върху рисунки-графити с надписи от Плиска (по времето на хан Маламир (831-836). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 198-208.

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история, 3, 1960.

Грач 1961: А. Грач. Древнетюркские изваяния Тувы (по материалам исследований 1953-1960 гг.). Москва, 1961.

Джидрова 1989: Л. Джидрова. Толкување на еден специфичен тип на амулети од средниот век на Балканот. - В: Macedoniae acta archaeologica, 10, 1985-1986, 1989, 247-257.

Димитров 1987: Д. Димитров. Прабългарите по северното и западното Черноморие. Варна, 1987.

Дончева-Петкова 1985: Л. Дончева-Петкова. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска. (Проучвания на южния сектор през 1973-1977 г.). - В: Плиска-Преслав, 4, 1985, 91-116.

Евтюхова 1952: Л. Евтюхова. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. - Материалы и исследования по археологии СССР, 24, 1952, 72-120.

Захариев 1979: И. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971-1974 г.). - В: Плиска-Преслав, 1, 1979, 108-138.

История на България 1981: История на България, 2. София, 1981.

Йорданов 1991: И. Йорданов. Сфрагистични паметници на ранната българска държава. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 36-42.

Йотов 2003: В. Йотов. Още за антропоморфния образ в българското ранно средновековие. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 227-230.

Кубарев 1984: В. Кубарев. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск, 1984.

ЛИБИ 1960: Латински извори за българската история, 2, 1960.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.

Меламед 1991: К. Меламед. Амулети-кончета, водени от мъжка глава. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 1991, 219-231.

Мавлов 1940-1942: Н. Мавлов. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 година. - В: Известия на Българския археологически институт, 14, 1940-1942, 69-72.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. София, 1982.

Овчаров 1983: Д. Овчаров. За смисъла и значението на един графит от Плиска. - В: Преслав, 3, 1983, 204-210.

Овчаров 1984: Д. Овчаров. За смисъла и значението на един вид ранносредновековни амулети. - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 136-150.

Петровић 1992: Р. Петровић. Кефалија и поликефалија. - В: Зборник Народног музеја - Београд: археологија, 14 - 1, 1992, 439-448.

Плетнева 1959: С. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. - Материалы и исследования по археологии СССР, 62, 1959, 151-226.

Плетнева 1974: С. Плетнева. Половецкие каменные изваяния. Москва, 1974.

Рашев 1972: Р. Рашев. Прабългарски ли са „каменните баби" от Гедже. - Музеи и паметници на културата, 1972, 1, 17-20.

Рашев 1983: Р. Рашев. Късни номади в Плисковското поле. - В: Преслав, 3, 1983, 242-253.

Рашев 1984: Р. Рашев. Конникът в старобългарското изкуство. - Археология, 1984, 2-3, 69-79.

Рашев 1984а: Р. Рашев. За езическия личен образ (по повод някои коланни украси). - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 129-135.

Рашев 2003: Р. Рашев. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 158-174.

Силяновска 1976: Т. Силяновска. Скулптура. - В: История на българското изобразително изкуство. София, 1976, 198-200.

Станилов 1992: С. Станилов. Старобългарски амулети-кончета. - В: Плиска-Преслав, 5, 1992, Шумен, 237-245.

Станилов 2006: С. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7-9 в.). Опит за емпирично изследване. София, 2006.

Степи Евразии в эпоху средневековья 1981: Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981.

Тотев 1970: Т. Тотев. За образите върху три медни печата от Преслав. - В: Известия на Народния музей-Варна, 8 (XI), 1970, 200-203.

Уваров 1871: А. Уваров. Сведения о каменных бабах. - В: Труды Археологического съезда, 1. Москва, 1871.